DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

T.C. BAŞBAKANLIK
YURTDIŞI TÜRKLER
VE AKRABA TOPLULUKLAR BAŞKANLIĞI

KUTADGU BİLİG
ARAŞTIRMALARI TARİHİ

GULNISA JAMAL - MUHAMMET SAVAŞ KAFKASYALI

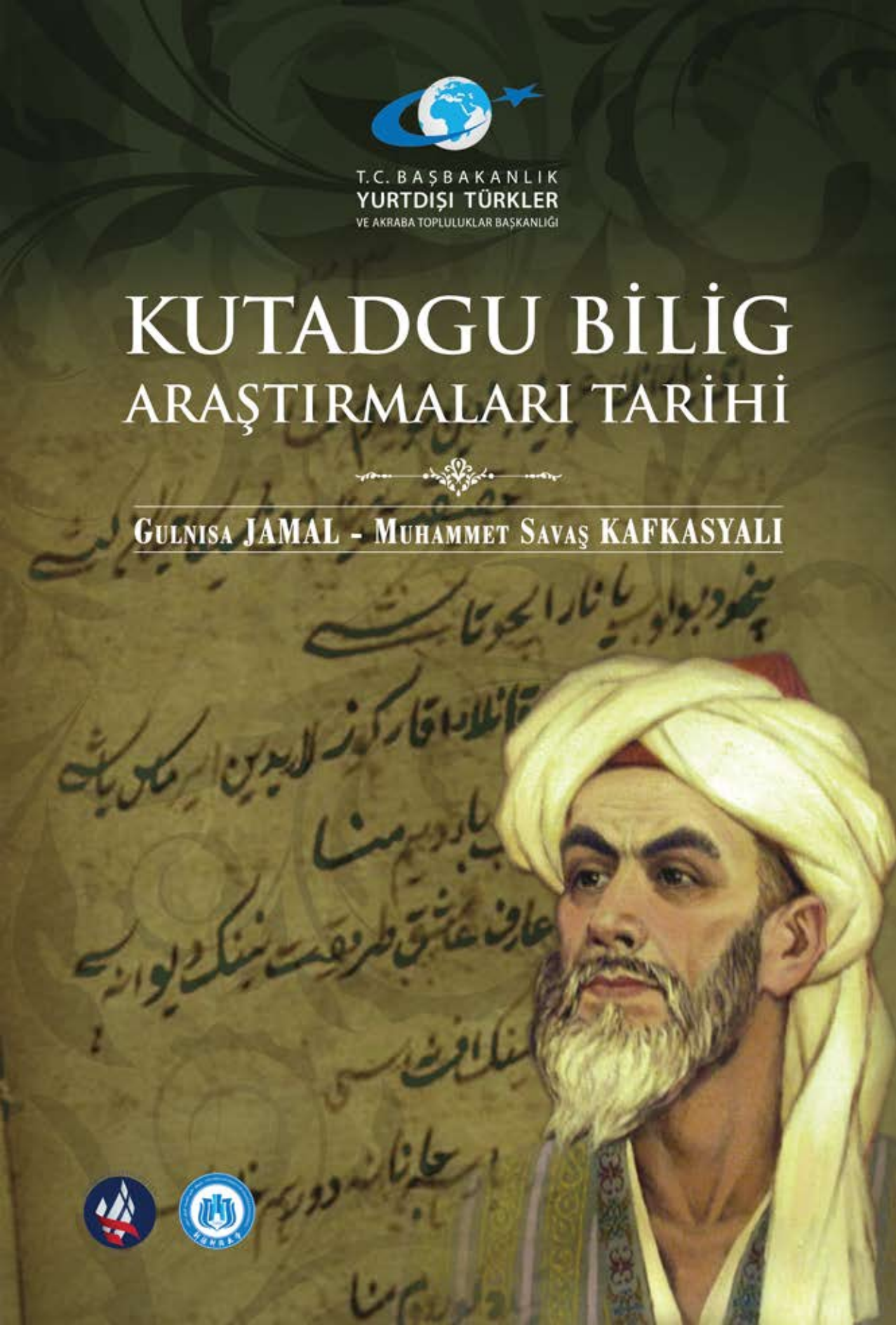

KUTADGU BİLİG ARAŞTIRMALARI TARİHİ

Gulnisa JAMAL - Muhammet Savaş KAFKASYALI

Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi

Gulnısa JAMAL - Muhammet Savaş KAFKASYALI

ISBN: 978-605-9642-09-5

Proje Ekibi
Doç. Dr. Bahadır GÜCÜYETER
Dr. Hamza KOLUKISA

Grafik Tasarım
Gazi Emrah ARTAÇ

Tasarım-Baskı
Karınca Creative Ajans

Adres: Dr. Mediha Eldem Sokak 56/1 Kızılay/Ankara
Tel: 0 312 431 54 83 / Faks: 0312 431 54 84
www.karincayayinlari.net
karinca@karincayayinlari.net
Baskı Tarihi: 2016
Baskı Yeri: Ankara

Baskı ve Cilt:

Eflal Matbaacılık
Zübeyda Hanım Mah. Kazım Karabekir
Cad. No:95 / 1-A Altındağ / ANKARA
Sertifika No: 29507

İçindekiler

Sunuş 5
Ön söz I 9
Ön söz II 13
Giriş 15
1. Bölüm: Türkiye'de Kutadgu Bilig Çalışmaları 21
1. 1. İlk Dönem Kutadgu Bilig Çalışmaları 25
1. 2. Kutadgu Bilig Araştırmalarının Gelişimi 29
2. Bölüm: Orta Asya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 41
2. 1. Kırgızistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 45
2. 1. 1. Araştırmanın Arka Planı ve Özelliklerinin Belirlenmesi 45
2. 1. 2. Araştırma Dönemleri 48
2. 1. 3. Kırgızların Kutadgu Bilig Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış 65
2. 2. Özbekistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 80
2. 2. 1. Namagan Nüshasının Bulunması ve Toplanması 80
2. 2. 2. Özbekistan'daki Kutadgu Bilig Çalışmalarına Genel Bir Bakış 82
2. 3. Kazakistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 88
2.3.1. Uygur Çalışmaları Alanında Kutadgu Bilig Araştırması 89
2.3.2. Kutadgu Bilig Tercümesi ve buna ilişkin araştırmalar 92
2. 4. Diğer Asya Ülkelerinde Kutadgu Bilig Çalışmaları 97
2. 4. 1. Azerbaycan 97
2. 4. 2. İran 99
2. 4. 3. Japonya 100
2. 4. 4. Güney Kore 105
3. Bölüm: Rusya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 107
3. 1. Kutadgu Bilig Çalışmalarının Başlangıç Dönemi 111
3. 2. İlk Dönemde Kutadgu Bilig Yapılan Çalışmaları 111
3. 3. Sovyetler Birliği'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları 135
3. 3. 1. Araştırma Ekipleri ve Kurumları 135
3. 3. 2. Kutadgu Bilig ile İlgili Eski Türkçe Belge Araştırması 137
3. 3. 3. Sovyet Döneminde Kutadgu Bilig ile İlgili Dilbilimsel Çalışmalar 140
3. 3. 4. Kutadgu Bilig ile İlgili Kapsamlı Bir Araştırma 146
3. 4. Rusya'da Son Dönemde Kutadgu Bilig Çalışmaları (1992-) 150

3. 4. 1. Araştırma Ekibi ve Dönüşümü 150
3. 4. 2. Başlıca Başarılı Araştırmalara İlişkin Özet 152
4. Bölüm: Avrupa ve Amerika'da Kutadgu Bilig Çalışmaları 157
4. 1. Genel Bakış 159
4. 2. Fransız Doğubilimci A. Jaubert'in Araştırmaları 160
4. 3. Macar Vambery'in Kutadgu Bilig Çalışmaları 163
4. 4. İngilizce Konuşulan Ülkelerde Yapılan Kutadgu Bilig Çalışmaları 163
4. 5. Alman Akademisyenlerin Yaptığı Kutadgu Bilig Çalışmaları 168
4. 6. Hollandalı Akademisyenlerin Yaptığı Kutadgu Bilig çalışmaları 171
5. Bölüm: Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları 173
5. 1. İniş-Çıkışlar Dönemi 175
5. 1. 1. Bir Saman Alevi (1914-1950) 175
5. 1. 2. Kutadgu Bilig Çalışmalarında Fırsatlar ve Çıkmazlar (1950-1979) ..177
5. 1. 3. Yeni Bir Büyüme (1979-1986) 179
5. 1. 4. Daha da Derine İnmek (1986'dan günümüze) 184
5. 2. Kutadgu Bilig'in Akademik Statüsünün Teyit Edilmesi 190
5. 2. 1. Yüksek Öğretim Kurumlarında Kutadgu Bilig Çalışmaları 190
5. 2. 2. Araştırma ve Akademik Kuruluş Organize Etme ve Kurma 192
5. 2. 3. Çeşitli Yöntemlerle Disipliner Gelişimi Sağlama 192
5. 2. 4. Kutadgu Bilig ile İlgili Tercümeler ve Karşılıklı Etkileşim 194
6. Bölüm: Kutadgu Bilig ile İlgili Daha Fazla Akademik Tartışma ve Araştırma ..201
6. 1. Kutadgu Bilig'in Felsefi ve Kültürel Kaynağı 205
6. 1. 1. Kutadgu Bilig'in Felsefesine İlişkin Araştırma 205
6. 1. 2. Çok-Katmanlı Kültürel Yapıyla İlgili Araştırma 210
6. 2. Kutadgu Bilig'in Çeşitli Baskıları ile İlgili Çalışma 221
6. 2. 1. Nüshalarla İlgili Hususlar 222
6. 2. 2. Nüshalardaki Girişler Üzerinde Çalışmalar 224
6. 3. Karahanlı Devlet Yönetiminin Etnik Kökeni 225
Sonuç 229

Sunuş

Yusuf Has Hacib'e ait olan Kutadgu Bilig, Türk-İslâm kültürünün teşekkül ettiği Uygur kültür havzasında ortaya çıkan ve İslâmî esaslarla millî değerlerin harmanlandığı Türk dilinde kaleme alınan, siyasetnâme veya bir nasihatnâme olarak nitelendirilebilecek bir eserdir. Bu itibarla Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib ve içinde yetiştiği çevrenin ilmî ve felsefî birikimini yansıtmaktadır. Bu yüzden eserde Hint-İran ahlak ve siyaset görüşleriyle öz Türk gelenekleri iç içedir. Şair-mütefekkir olan Yusuf Has Hacib, insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.

Eser, baştan sona kadar İslam ruhiyle ve insana her iki dünyada tam manası ile kutlu olmak için lazım olan yolu göstermek maksadı ve Orta Asya'da iç mücadele neticesinde sarsılmış olan "ahlak prensiplerini yeniden tanzim etme" kaygısıyla yazılmıştır. Dolayısıyla eserde terbiyevi bir gaye de güdülmektedir. Gayesi, XI. Asır aydın Türklerinin ahlak ve devlet idaresi hakkındaki fikirlerini gelecek nesillere ulaştırmak, hükümdarlara ve devlet adamlarına bu gelenekleri aşılamaktır. Sasani İran'ında büyük rağbet gören eserin başka gayesi, hayali hikayeler ve hakiki hayattan alınan misaller ve hakimane vecizelerle insanlara mutlu bir yaşamın yollarını göstermek ve bilhassa hükümdarlara başarılı bir idarenin sırlarını ve pratik kaidelerini öğretmektir. Bütün bunlar ayrıca İslam'dan Önceki İran cemiyetinde yüksek sınıfların yaşama telakkisi, dini-ahlaki ve siyasi fikirlerini ifade etmektedir. Eserde memleket ve şehirlerin idaresi, idarecilerin bilmesi gerekli şeyler, hakimiyetin icap ve şartları, devletin çöküşünün ve ayakta kalmasının sebepleri gibi hususlara da yer verilmiştir. Bilgiler Türklerin tarihi hayatları zarfında toplamış oldukları fikir ve ahlak hazinesinden alınmıştır.

Kutadgu Bilig gibi eserler başka memleketlerde Edebü'l-mülük, Ayinü'l-memleke veya Pendname-i mülük, Turanlılar arasında ise Kutadgu Bilig gibi isimlerle anılmaktadır.

Yusuf Has Hacib'in eserinde adalete dayalı siyaset görüşü hakimdir. Bunu şu şekilde açıklamağa çalışır. "Ey hakim! Memlekette uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer, zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zalim, zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür." Daha sonra adaleti temsil eden hükümdarın vazifeleri sıralanır. Sasanilerde ve daha sonra İslam devletlerinde büyük divan tertibi ve hükümdarın bizzat tebaanın şikâyetlerini dinleyerek hüküm vermesi bu asli görevin yerine getirilmesi içindir: Mezalim Divanı, Daru'l-adl veya

Divan-i Ali adiyle anılan bu divana herkes gelip şikâyet sunabilirdi.

Kutadgu Bilig'de köklü Türk devlet anlayışı İran devlet anlayışındaki adalet kavramını hayli değiştirmiştir: Adalet, hükümdarın bir bağışlama fiili değil, törünün doğru ve tarafsız bir şekilde uygulanmasıdır. Böylece Yusuf Has Hacib, Hint-İran geleneğinde halkın zenginliğini hazinenin zenginliği şeklinde anlayan ve halkın refahına hizmet etmek lazım geldiğini savunan fikirle Türk devlet geleneğini uzlaştırmaktadır.

Kutadgu Bilig'de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin törüden (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat törü ve kut'dan ibaret olduğu görüşüdür.

"Bu Kün doğdu dediğim doğrudan doğruya kanundur"

Akıl ve bilginin lüzumu Kutadgu Bilig'de uzun parçalar halinde sık sık tekrarlanır. Akıl ve bilgi ile hareket eden iki dünyada da kutlu olur. Hint-İran geleneğinde de akıl ve bilgi üzerinde ehemmiyetle durulur. Kutadgu Bilig'de idare edenin başta gelen vasıflarından bir diğeri de hilmdir, tebaasına karşı yumuşak ve bağışlayıcı olmasıdır.

Netice itibariyle, Kutadgu-Bilig'de devlet anlayışının ve siyaset ve ahlak kaidelerine dair telakkiler bütün Müslüman milletlerin ortak kültür mirası haline gelmiştir. Yusuf Has Hacib'in X-XI. asırda Doğu İran'da ve Maveraünnehir'de canlandırılmış olan eski İran geleneklerini ve buna dair eserleri tanımış olması tabiidir. Merkezleri Balasagun ve Kaşgar bölgesinde X. Asır ortalarında İslamiyet'i kabul etmiş olan Karahanlılar, asrın sonlarında kuvvetli İran ananelerini yaşatan Müslüman Samanilerden Maveraünnehr bölgesini zabtettiler. Karahanlılar, İslam kültür dairesine girmiş olmakla beraber menşede doğularındaki yüksek Uygur kültürüne de bağlı idiler.

Kutadgu Bilig, İslam kültür dairesine girmiş olan Türk topluluklarında ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün nasıl ve ne dereceye kadar devam ettiği meselesini araştırırken başvuracağımız en zengin hazinedir. Bu eser üzerinde kamu müesseseleri, medeni-siyasi terimler, adet ve telakkiler üzerinde yapılacak mukayeseli incelemelerin Osmanlılara kadar Orta Asya Türk kültürünün devamlılığı meselesi hakkında bizi büyük ölçüde aydınlatacağına şüphe yoktur.

Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi adlı bu eser, hem Kutadgu Bilig hakkında yapılan araştırmalarda ve incelemelerdeki farklı değerlendirmeleri göstermesi bakımından hem de eser hakkında bir bütün olarak dünyadaki literatürü ortaya koyması bakımından önemli bir çalışmadır. Bu eser bundan sonraki çalışmalar için önemli bir kaynak oluşturacağı gibi yeni çalışmalar için örnek de teşkil edecektir.

Türk-İslam kültürü ve tarihi için fevkalade ehemmiyetli olan Kutadgu Bilig hakkında böyle bir eseri bilim dünyasına kazandıran Gülnisa Jamal Hanımefendiyi ve Muhammet Savaş Kafkasyalı Beyefendiyi çalışmaları için tebrik ediyorum ve bundan sonra bu eserden bilim dünyasında azami ölçüde istifade edilmesini temenni ediyorum.

Prof. Dr. Halil İNALCIK

Önsöz I

Kutadgu Bilig'in Uygur nüshası ilk defa 1474 yılında keşfedildikten sonra, iki Arapça nüshası da tarihin külleri arasında keşfedilerek parlayan hazineler gibi gün yüzüne çıktı. Önce kaybedilen daha sonra tekrar bulunan bu büyük edebi şaheser, uluslararası akademi dünyası tarafından, 19. ve 20. yüzyıllarda tüm dünyada Türkoloji alanında yapılan en büyük keşif gibi görülmüştür. Bu da, eski Türk milletlerinin sadece sözlü bir geleneğe sahip olduğu şeklinde hâkim düşüncenin yıkılmasına vesile olmuştur.

Fransa'daki Académie Française'de Yakın Doğu dilbilimi profesörü A. Jaubert, 1825 yılında ilk defa Kutadgu Bilig ile ilgili bir rapor düzenleyerek onu dünyaya tanıtmış, böylece bütün dünyada çalışmaların başlamasını sağlamış ve Kutadgu Bilig ile ilgili şerh, derleme, tercüme ve araştırmalara öncülük etmiştir. "Bir 'Türkoloji ateşi' ve 'Uygur kültürü ateşinden' sonra dünya genelinde 'İpek Yolu kültürü ateşi' yükselmektedir. Uluslararası akademi dünyası, orta çağda gelişmiş gizemli eski Uygur kültürüne gittikçe daha fazla ilgi duymaktadır."[1]

Batı dünyasında yaklaşık iki asırdır *Kutadgu Bilig* çalışmaları yapılmaktadır. Avrupa, Amerika, Sovyet Rusya ve Türkiye'deki akademisyenler Türk edebiyatı ile ilgili araştırmalar başlatarak *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili büyük araştırmacı nesilleri yetiştirmiş ve birçok önemli başarı elde etmişlerdir. Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmaları da hemen hemen yüzyıllık bir deneme ve zorluktan geçerek zamanla olgunlaşmış ve özellikle son otuz yılda fevkalade bir ilerleme kaydetmişlerdir. Çin'in skolastik araştırmaları, yurt dışındaki türdeşlerini 100 yıldan fazla geriden takip etmişlerdir. Bundan dolayı da genel gelişim açısından nispeten yetersiz kalmışlardır. Kutadgu Bilig çalışmaları disiplinini canhıraş bir şekilde kuran Çinli akademisyenlerin, yurt dışındaki meslektaşları tarafından yapılan araştırmalara erişmeleri gerekir. Geriden geldiklerinden dolayı, dar bir görüşe hapsolmamak ve önden gidenlere yetişmek, hatta onları geçmek için yurt dışındaki meslektaşlarının bilgilerinden faydalanmaları gerekir. Çin'de şimdiye kadar sadece bir tane Kutadgu Bilig temalı seminer verilmiştir (1993, Pekin). Uluslararası akademik tartışma ve değişim programlarına katılım fırsatları olmadığı için yabancıların Kutadgu Bilig ile ilgili yaptığı araştırma makalelerinin ve kitapların tercümeleri Çinli- yabancı akademik iletişim için önemli bir araçtır. Ancak, yaklaşık yarım yüzyıldan fazladır sadece Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler (1991) yayımlanmıştır. Bu da, Çinli akademisyenlerin yabancı meslektaşlarının görüşlerine erişmesi için hemen hemen tek kaynak olmuştur. Açıkçası,

1 Lang Ying, Kutadgu Bilig and the Eastern and Western Cultures, Xinjiang People's Publishing House, 1992, p. 8.

Kutadgu Bilig çalışmalarının akademik tarihinin yayımlanmasının, Çinli akademisyenleri sevindirmesi gerekir.

2005 yılında Bişkek Beşeri Bilimler Üniversitesi Türk Edebiyatı Öğretim ve Araştırma Ofisinde bir doktora öğrencisi olarak çalışmak üzere Kırgızistan'a gittim. Danışman hocam Z. M. Musabayev, belki de Çin ile Kırgızistan arasında akademik değişimi ilerletmek gerektiğini düşündüğü için bana Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları konusunu verdi. Bu muhteşem kitap beni büyülemişti. 25 Haziran 2010'da, Yusuf Has Hacib isminin verildiği devlet üniversitesi Edebiyat Bölümünde yaptığım tez savunması yerel akademi çevrelerinin büyük ilgisini çekmişti. Özellikle Çinli akademisyenlerin Kutadgu Bilig'in dili ve etnik kökenine ilişkin görüşleri o gün yapılan savunmanın ilgi odağı haline gelmişti. Yaptığım savunmadan kısa bir süre sonra, Kutadgu Bilig ile ilgili bir konuşma yapmak üzere Kırgızistan'daki Çin Büyükelçiliğine davet edilmiştim.

Konuşma konumun 'Çin Edebi Kitaplarında Kutadgu Bilig'in Yeri' olması, açıkçası büyükelçilik çalışanlarının ilgilisini çekmemişti ancak Orta Asya ülkelerinde görevli olan diplomatların Kutadgu Bilig'in bir edebi eser olarak varlığından haberdar olmaktan ziyade onunla ilgili bilgi sahibi olmaları gerekiyordu.

Bin yıllık geçmişi olan Türk-İslam tarihinin bu ilk büyük eseri, halkın 11. yüzyıl Türk tarihini ve kültürünü daha iyi öğrenmesini sağlamanın yanı sıra şu anda Orta Asya'da yaşayan Türk hakları arasında dil, kültür, tarih ve etnik psikolojik karakterler esasında sarsılmaz bağların oluşmasını sağlamak açısından önemlidir. Bu açıdan diplomatlar bu kitabı, Orta Asya kültürü ve tarihi ile ilgili bilgi dağarcıklarını geliştirmenin bir yolu olarak kullanabilirler. Büyükelçi Wang Kaiwen'in Kutadgu Bilig'i daha çok bilinir kılmak için bana böyle bir fırsat verme konusundaki bilgeliği ve düşüncesini, yıllar sonra konu ile ilgili daha fazla araştırmalar yaptıktan sonra takdir edebilmiştim.

2010 yılında mezun olup ülkeme geri döndüğümde, sürekli araştırma, konumla ilgili daha fazla öğrenme, ufkumu daha fazla genişletme ve doktora tezimdeki eksiklikleri giderme ihtiyacı hissediyordum. 2010 yılında Kutadgu Bilig Çalışmaları Tarihi başlıklı sosyal bilimler projesinin onaylanıp Sincan'da başlaması, Sincan Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Programı Ofisi'nin desteği ile rüyamın gerçekleşmesini sağlamıştı.

Böyle bir araştırma projesini tek başına gerçekleştirmek alışılmış bir şey değil. Bunun yanı sıra, kendimi Kutadgu Bilig'in yeni keşfedilmiş bahçesinde gezinen meraklı bir kadın gibi hissediyordum. Bundan dolayı, yazdıklarımda basit hatalar yapmaktan kaçınmak için yazmaya

başlamadan önce 2012'nin sonu ve Kasım 2014 arası dönemi tarih, felsefe, din, kültür, estetik, şiir ve diğer ilgili alanlarda özel bilgiler edinmek için çalışmakla geçirdim. Yaptığım hummalı çalışma sırasında, sanatın uzun çalışma gerektiren bir şey olduğu ve zamanın da akıp gittiğinin farkına varmıştım. Bu da hem benim acı çekmeme neden olmuş hem de beni strese sokmuştu. Kutadgu Bilig'in akademik tarihi ile ilgili araştırma; yurt içinde ve yurt dışında bu alanda neler olduğunu anlaması, çok dilli beceriler ve çeşitli belgeler ve referanslara kapsamlı erişim de dâhil olmak üzere kişinin akademik kalibresi için önemli bir testtir. İnsan bu şartları yerine getirdikten sonra akademik tarih ve onun akademik başarısı ve başarısızlıkları ile ilgili genel bir değerlendirme yapabilecek ve daha önemli bazı alanlarda araştırma eseri ile ilgili ufuk açıcı araştırmalarda yer alacak seviyeye gelebilir. Sadece Rusça ve Türkçe olan materyallerden faydalanabiliyordum, batı dillerinde yazılmış bilgilerden tam olarak faydalanmayı bir tarafa bırakın bunlarla ilgili genel olarak bilgi sahibi olmak için sadece Google Translate'e güvenmek zorunda kalıyordum. Bu yüzden bu görevi yerine getirirken, görevin ne kadar zor olduğunu gördüm. Rusça ve Türkçe materyallerin de hepsine erişebileceğime dair bir garanti yok çünkü bu materyallerden bazıları yurtdışındaki kütüphane ve arşivlerde yer alıyor.

Ağustos 2008'de bir gün Raihan Kadir'i ziyaret etmek için Pekin'e gittim. Kendisi beni Jianguomen Inner Street'deki bir cafeye davet etti. Oturup konuşmaya başladığımızda, sohbetin sonu bir türlü gelmedi. Kutadgu Bilig konusu durmadan akıp gitti. Akşam olduğunda bir restorana gittik ve konuşmaya orada devam ettik. Gece yarısı olmuştu, artık geç olduğu için ayrılmak zorunda kaldık. Raihan Kadir ile konuşarak, bu meşhur Çinli uzmanın Kutadgu Bilig çalışmalarındaki manevi arayışı ile tanışmıştım. Sincan hükümetine siyaset danışmanlığı yapan rahmetli Yusufjan Ali Islami ölmeden önce benim çalışmalarımı yakından takip ediyor ve bir araya getirdiği materyalleri bana veriyordu. Çin'deki sosyal bilimler araştırmalarında meşhur akademisyenler olan Azat Sultan, Liu Bin ve Arslan Abdullah yoğun programları içinde zaman ayırarak çalışmayı başlatma ve geçici olarak gözden geçirme gibi faaliyetlerine katılmış ve bu konuda bana birçok tavsiyede bulunmuşlardı. Çalışma boyunca bu hocalardan ve arkadaşlardan çok büyük destekler aldım.

Dünya genelinde akademisyenlerin Kutadgu Bilig ile yaptığı çalışmalar, içindeki değerli elmasları avlamaya çalıştığımız devasa bir manevi denize benzer. Bunlar hiçbir şekilde kişisel çabalar değildir. Bu sebeple Türk akademisyen Muhammet Savaş Kafkasyalı, benim bu konuda ikilemde olduğumu gördüğünde, bu projeye katılmak ve destek olmak istediğini

söyledi. Gerçekten sevinmiştim çünkü kitabın en önemli kısmını arkadaşımın yardımıyla nihayet bitirebilecektim.

İngilizce tercümanım Hu Jing'e de teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu hanımefendi, benim kızım yaşında olmasına rağmen, kendisi o kadar güvenilir ve profesyonel bir tavır gösterdi ki, kısıtlı zamandan dolayı kendimi akademik olarak rahat hissetmesem de kitabın İngilizcesini kısa bir zaman içerisinde hazır hale getirebildik.

Bizimle ilgili beklentiler yüksek olduğundan Haziran 2016'ya ilk sonuçları verebilmek için çok çalışmamız gerekir. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*, kapsamlı bir isim olarak görülse de genel bakışla ilgili birçok cilt veya her şeyin içinde olabildiği bir kitap yazma niyetinde değiliz. Bunun yerine Çin'de ve Çin'in dışında Kutadgu Bilig çalışmalarının evrimsel sürecine özellikle önem verilmiştir. Bilgi, beceri ve zamanla ilgili kısıtlamalardan dolayı, konu ile ilgili araştırmaların daha da derinleştirilmesi için uğraş verilmemiştir. Allah'tan ki, bu konu ile ilgili daha fazla araştırma yapma ve geliştirme olanağı ve imkânı hala mevcuttur. Kitabın Çincesini yayına hazırlamadan önce onunla ilgili iyileştirmeler yapmamız için öncelikle basılacak olan kitabın İngilizce ve Türkçesi ile ilgili yorumlar almayı umuyoruz.

Dr. Gulnisa JAMAL
Urumçi
E-posta: gulnisajamal@hotmail.com

Önsöz II

Kutadgu Bilig, akıl/bilgi, saadet/mutluluk, adalet/hukuk ve akıbet temsillerinde kutlayan bilgi, kutlu olma bilgisi veren Türk-İslâm düşünce ve devlet geleneğinin en kadim ve en önemli eserlerinin başında gelir. Türk devlet geleneğinin temelini oluşturan ve İslam inancına da uygun olduğu için Müslüman Türklerin yaklaşık bin yıl boyunca bütün dünyaya devlet yönetiminin ve inancın birlikte temsilini sunmasını sağlayan 'kut' ve 'töre' anlayışını anlatır.

Bir siyasetname olması, adaletten ve devlet yönetiminin niteliklerinden bahsetmesi ya da mutluluk arayışını anlatması bakımından başka milletlerin eserlerinden ve geleneklerinden esinlendiği iddia edilse de adaleti iktidarın aracı olarak görmeyip iktidarın varlık sebebi olarak gördüğü ve gösterdiği için; meşruiyetin ve meşru gücün kaynağı olan "kut"un adalet için var olduğu ve usulünün de "töre" olduğunu söylediği için *Kutadgu Bilig* başkadır ve fevkalade özgündür.

Akıbeti yoldan ayrı gören ve sadece başarıya odaklanan modern dünyanın neredeyse tamamen unuttuğu, saadetin akıbete giden yolda töreden ayrılmamak olduğunu yani usulün vusul için ehemmiyetini anlatır *Kutadgu Bilig*. Türk-İslâm düşünce ve devlet geleneğinde "töre" usuldür. Usul, kutlu olmanın yoludur, yöntemidir. Sadece başarıya odaklanmak ve başarılı olmak için yolun önemini göz ardı etmek yöntemsizliktir, usulsüzlüktür ve yolsuzluktur.

Kutlu olmanın yolunu ve bilgisini anlatan *Kutadgu Bilig* hakkında yapılan çalışmaları inceleyen *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi* çalışmasının kutlu olmasını temenni ediyorum.

Dr. Muhammet Savaş KAFKASYALI
Ankara

Giriş

Disipliner ilgi alanı haline getirilmiş Kutadgu Bilig'in araştırma süreci ile ilgili düşünceler, akademik geleneği miras ve öncekilerin yaptığı araştırmaları esas alarak yeni zeminler keşfetme şuurunu göstermektedir. Uluslararası akademi dünyası da değişen bir sosyal ve kültürel ortamla karşı karşıya olup bu yeni sosyal gerçeklik karşısında akademik gelişmeleri nasıl ileriye taşıyacağımıza ilişkin sorudan kaçınamıyor. Böyle bir arka planla, akademik araştırmaların değeri daha da belirgin hale gelmektedir. Çin edebiyatı çerçevesinde yerini almış Kutadgu Bilig araştırmalarının evrimleşmesi, Çin halkı ve kültürünün gelişmesine katkı sağlarken Yusuf Has Hacib'in eserinin kendi ülkesinde fazlasıyla saygı gördüğünü ve ona kıymet verildiğini göstermektedir. Çinli akademisyenlerin bu konuda çalışma tarihçeleri kısa da olsa, Kutadgu Bilig çalışmaları konusunda çok yararlı işler yapmışlardır. Ancak bugüne kadar giderilmemiş eksikliklerden birisi, araştırmaları tercüme edecek ve onların tanıtımını yapacak iyi planlanmış bir çalışmanın olmamasıdır.

Benzer şekilde, diğer ülkelerde yapılan Kutadgu Bilig çalışmaları uzun bir tarihe sahip olup birçok başarı ile sonuçlanmışlardır. Ancak bunlar sistematik bir şekilde Çin'e getirilmemişlerdir. Eğer taraflardan her birisi kendi hikâyesi içinde kaybolursa, bunun sonucu kültürel cehaleti, bayağılığı ve narsizm kültürünü dayatan bir monolog olur. Başka bir değişle, bir ülkede Kutadgu Bilig'e değer veren ve onun üzerinde çalışan akademisyenlerin kendi görüşlerini ortaya koymakla kapmayıp aynı zamanda diğer ülkelerdeki meslektaşlarının bu anıtsal edebi eserle ilgili görüş ve endişelerini de dinlemeleri gerekir.

Karşılıklı değişimin olmadığı bir akademik araştırma, dar görüşlere ve kendi sınırlarına hapsolmaya mahkûmdur. "Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi"ne bu açıdan bakıldığında, onun önemli bir akademik değere sahip olmasının yanı sıra bu alanda daha ileri düzeyde çalışmalar yapılmasını teşvik etmek için aktif rol oynama ve böylece Bir Kuşak Bir Yol stratejisine katkıda bulunma potansiyelinin olduğu görülmektedir. Bir yandan ulusal strateji uygulanırken, yolların, köprülerin ve Türk geleneklerinin yanı sıra Fars-Arap, Hint, Yunan ve Kafkas medeniyetlerini içine alan eski İpek Yolu boyunca farklı kültürlerin kombinasyonundan oluşan klasik bir metin olan Kutadgu Bilig'in de içinde yer aldığı başka iletişim şekillerinden oluşan yeni bir ağın kurulması gerekir.

Kutadgu Bilig, "900 yıllık Türk-İslam tarihinde ortaya çıkmış ilk büyük edebi eser"[1] olmanın yanında dünya kültür mirasının bir parçası olarak da

1 Dankoff Robert (trans.), Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic

görülmektedir. Tüm dünyadaki Türkologların araştırmalarını paylaşmaları, sosyal gelişimleri arttıracak yollar aramanın ve uluslararası topluluğun paylaştığı kültürel değerlere sahip çıkmanın bir parçası olmalıdır.

Çin'de etnik azınlık edebiyatı alanında yapılan araştırmalar, Çin'de ve yurtdışında yapılan Kutadgu Bilig çalışmalarına, az ya da çok, bir referans teşkil etmiştir. Bununla ilgili referanslar arasında Liu Bin'in "Kutadgu Bilig Çalışmaları Üzerine" (1986'da *Sincan Sosyal Bilimler Dergisi*nin 6. Sayısında yayınlandı) başlıklı makalesi, Li Qi'nin "Uluslararası Akademi Dünyasında Kutadgu Bilig Çalışmalarına Genel Bir Bakış" (1987'de *Xinhua Digest*'in 1. sayısında eksiksiz bir şekilde yayınlandı) başlıklı makalesi, Xu Xiufang'in "1979'dan Beri Çin'de Yapılan Kutadgu Bilig Çalışmalarına Genel Bir Bakış" (1994'ta *Batı Bölgesi* Çalışmaları'ının 1. sayısında yer almıştır) başlıklı makalesi, Tayirjan Muhemmet'in "Kutadgu Bilig Çalışmalarına Genel Bir Bakış" (1999'da Büyük Akademik Kilometre Taşı: Kutadgu Bilig antolojisinde yer almıştır) başlıklı makalesi ve Liu Xia'in "Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi ve Kutadgu Bilig Araştırması" (2003, CNKI) başlıklı doktora tezi gösterilebilir. Ancak şimdiye kadar Çin'de veya Çin'in dışında bu konu ile ilgili kapsamlı veya her şeyi içine alan bir kitap yazılmamıştır. Çin'deki "Kutadgu Bilig Araştırmaları" çevresi, dil engelinden dolayı yurt dışındaki meslektaşlarının yaptığı çalışmalardan özellikle *Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler*'in Uygurcasından (Haziran 1989'da sınırlı sayıda basılmıştır) ve onun Çince baskısı 1. Cildinden (Mayıs 1991'de sınırlı sayıda basılmıştır) öğrenmişlerdir. Bu kitapların tercümesi ve yayımlanması Sosyal Bilimler Federasyonu ile Sincan'daki Kutadgu Bilig Çalışmaları Topluluğu tarafından ortak bir şekilde organize edilmiştir. Bu iki eser, yabancıların Kutadgu Bilig ile ilgili şimdiye kadar yapıp Çin'de mevcut bulunan çalışmaların tercümesidir ve disipliner gelişimin ihtiyaçlarını çok zor karşılıyor. Çin'de Kutadgu Bilig çalışmaları daha da ileri gittiği için Çinli akademisyenler diğer ülkelerde yapılan araştırmaları takip ederek uluslararası akademik dünya ile bağlantı kurulması gerektiğini anlamışlardır.

Kutadgu Bilig araştırmalarında akademik değişimin olmaması, Çinli araştırmacıların küresel ölçekte bir etkiye sahip olmalarını engellemektedir. Çin'de Kutadgu Bilig çalışmaları ile ilgili sadece iki makale yayınlanmıştır. Birisi Rusça yayınlanmış diğeri Türkçe. Bunlar, sadece genel resmi çizen bir giriş niteliğinde makalelerdir. Bunun yanı sıra, Gulnisa Jamal'in Bişkek, Kazakistan'da yayınlanan "Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları" başlıklı doktora tezi var. Fakat kapsamı ve derinliği sınırlı olduğu için ve Kırgızca yazıldığı için bu tezin bilinirliliği de sınırlıdır. Kısacası,

Mirror for Princes, Introduction, Chicago: The University of Chicago Press, 1983.

yukarıda zikredilen girişlerin Çin'de Kutadgu Bilig çalışmaları ile ilgili tam resmi tamamlayamaması, Çin'de ve Çin'in dışında Kutadgu Bilig ile ilgili araştırmalara ilişkin kapsamlı genel bakış sunan akademik bir monografinin yayımlanmasını elzem hale getirmiştir.

A. Jaubert (Fransa'da Académie française'de Yakın Doğu dilbilim profesörü) 1825'te Journal Asiatique'in 6. sayısında, Kutadgu Bilig ile ilgili Viyana nüshasını baz alan rapor yayımladı. O zamandan beri Rusya, Türkiye, Eski Sovyet cumhuriyetleri, Amerika, Avrupa, Japonya ve hatta Güney Kore'deki akademisyenler Kutadgu Bilig tercümelerine ve metin araştırmalarına büyük katkı sağlamışlardır.

200 yıllık geçmişi olan yurt dışındaki araştırmalarla karşılaştırıldığında Çin'deki Kutadgu Bilig araştırmaları geç başlamıştır. Ancak 1980'lerden beri, Kutadgu Bilig'in doğduğu topraklarda bu konu ile ilgili araştırmalar daha önce hiç olmadığı kadar ilerleme kaydederek bu kitabın tercümesinin yanı sıra 6 tercüme, 18 monografi ve antoloji (bunlardan 7 tanesi Uygurcadır) ile 70'ten fazla makale olmak üzere ilgili araştırma makaleleri ve kitapların yayımlanması ile sonuçlanmıştır.

1989'da Kutadgu Bilig Çalışmaları Sincan Uygur Özerk Bölgesi Topluluğu, Sincan'da kurulmuştur. Bu konu ile ilgili Çin'de üç ulusal seminer (Kaşgar; 1986,1989 ve 1998) ve bir uluslararası seminer (Pekin, 1993) verilmiştir. 21. yüzyılda Çin'deki etnik azınlık edebiyatı alanında disipliner farkındalık artmış olduğundan, etnik azınlık edebiyatı için yüksek lisans ve doktora programları açan üniversitelerin sayısında artış yaşanmıştır. Minzu Çin Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı ve Kuzeydoğu Uluslararası Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatının (bu Türk etnik dili ve edebiyatı araştırma odaklı bir yerdir) yanı sıra Çin'in doğusunda birçok yükseköğretim enstitüsü bu modayı takip etmeye başlamıştır: Tayvan'daki Ulusal Changchi Üniversitesi Sınır Politikaları Bölümünde yüksek lisans yapan Zhou Lizhu tarafından 1992 yılında yazılan ilk yüksek lisans tezinden[2] 2013'te Doğu Çin Normal Üniversitesinde Liu Xia tarafından yazılan "Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi ve Araştırması" başlıklı doktora tezine kadar toplamda 6 doktora tezi ve 15 yüksek lisans tezi yazılmıştır. Bunun ötesinde ulusal sosyal bilimler programı ve valilik ile bakanlıklar seviyesinde araştırma yönetimleri, Kutadgu Bilig ile ilgili birçok araştırma projesini onaylamış ve bağlatmışlardır. Bu da, Çin'deki edebiyat çevrelerinin bu alana ilgi duyduğunu göstermektedir. Ulusal Sosyal Bilimler fonu şu projeleri desteklemiştir: Sincan Sosyal Bilimler Akademisinden genç bir akademisyen olan Akbar Amet'in "*Kutadgu Bilig*'de Uyum İdeolojisi

2 Zhou Lizhu: The 11th-century Uyghur Culture Reflected in Kutadgu Bilig, advisor: Huang Qihui.

Çalışması" (2016'da tamamlandı), Sincan Normal Üniversitesinden Tursunay-Samat'ın "*Kutadgu Bilig*'de Ahlak Felsefesi Üzerine Bir Çalışma" (2016'da tamamlandı), Kaşgar Üniversitesinden Mamat Tursun'un yaptığı "Ortaçağ Arap ve Fars Edebiyatının Uygur Edebiyatı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Çalışma" (Ulusal Sosyal Bilimler Fonu'nun 2013 yılında sponsoru olduğu bir Batı Çin Projesi) ve Sincan Üniversitesinden Luo Shurong'un yaptığı "Uygurca Klasik *Kutadgu Bilig*'deki İnsancıl Felsefe Sistemi Üzerine Bir Çalışma" (2008'de tamamlandı).

Kutadgu Bilig çalışmaları akademik sisteminin kurulması ve gelişmesi kendiliğinden olmamıştır. Kutadgu Bilig çalışmalarının yeni yeni ortaya çıktığı dönemlerde Radlov, Malov, R. R. Arat, Geng Shimin ve Abduxukur Muhemmet'imin gibi öncülerin akademik başarılarına genel bir bakış, günümüzdeki akademik gelişmeler ve geleneksel bilgiler arasındaki ilişkiyi gösterecektir. Kutadgu Bilig alanında bugüne kadar yapılan çalışmalar Çin'de ve Çin'in dışında birçok önemli bulguyu ortaya çıkarmıştır. Bunların acilen sistematik bir şekilde toplanması ve özetlenmesi gerekmektedir. Kutadgu Bilig gibi bir ansiklopedik anlatı şiiri ile ilgili, farklı ülkelerden farklı profesyonel perspektiflerden kaynaklanan büyük skolastik farklılıkların olması normaldir. Bundan dolayı bu kitap, Çin'deki Kutadgu Bilig çalışmaları ve dünyanın başka yerlerindeki Kutadgu Bilig çalışmaları diye nispeten bağımsız olan iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, "Türkiye'de Kutadgu Bilig Çalışmaları" bulunmaktadır. Bu bölümde araştırmalardaki gelişmeler net bir şekilde özetlenmekte ve bu gelişmelerin iklimi, önemli sonuçları ve farklı dönemlerdeki özellikleri sunulmaktadır. Ondan sonra ikinci bölüm olarak Orta Asya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları (Kırgızistan'a odaklanmıştır), üçüncü bölüm olarak Rusya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları ve dördüncü bölüm olarak Avrupa ve Amerika'da Kutadgu Bilig Çalışmaları (Amerika ve Fransa'ya odaklanmıştır) gelmektedir. Beşinci bölümde Çin'deki Kutadgu Bilig Çalışmalarının Akademik Tarihi dört bölüme ayrılmıştır: "bir saman alevi (1914-1950)", "Kutadgu Bilig çalışmalarında fırsatlar ve çıkmazlar (1950-1979)", "yeni bir büyüme (1979-1986)" ve "daha da derine inmek (1986'dan günümüze)". Son bölüm olan "Kutadgu Bilig ile İlgili Daha Fazla Akademik Tartışma ve Araştırma", Çin'in içinde ve dışında Kutadgu Bilig çalışmalarındaki ana hususlarla ilgili stolastik görüşleri karşılaştıran ve yansıtan bir özet mahiyetindedir. Son olarak, bütün dünyada Kutadgu Bilig hakkında yapılmış çalışmaların bibliyografyası bulunmaktadır.

2019, Yusuf Has Hacib'in doğumunun bininci yılıdır. Çin Sincan Klasik Edebiyat Araştırma Topluluğu ve Kutadgu Bilig Çalışmaları Topluluğu, 2019 yılını uluslararası "Kutadgu Bilig Yılı" olarak ilan etmeyi teklif ettiler.

Çinli ve Türk akademisyenler, kendini iki ülke arasında kültürel değişimi daha da ileriye taşıyan bir eser olarak tanıtan Kutadgu Bilig çalışmaları ile ilgili bir monografiyi dünyaya tanıtarak bu etkinliği kutlayıp ona katkı sunacaklar.

Bölüm I

Türkiye'de Kutadgu Bilig Çalışmaları

Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar Türk kültür tarihinin de muazzam bir âbidesi olan *Kutadgu Bilig* eseri[1] hakkında 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadar ilk dönemde Türkiye'de yapılan çalışmalar, öncelikle bu eseri ortaya koymaya, tanıtmaya yönelik olmuştur.

1 Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. 6: KÄ'ÄN-KVATTA. Millî Eğitim Basımevi, 1038a-1047a, İstanbul, 1955, s. 138.

1. 1. İlk Dönem *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

1896 yılında Kahire'deki Hidiv Kütüphanesi tanzim edilirken *Kutadgu Bilig*'in yeni bir nüshası bulunur. Memlük komutanlarından İzzeddin Aydemir adına 14. asırda Arap harfleriyle yazılmış bu nüsha hâlâ aynı kütüphanede bulunan *Kutadgu Bilig*'in Mısır nüshasıdır. 1897'de Herat nüshasının transkripsiyonunu yayımlamaya başlayan Radloff, Mısır nüshasının bulunması üzerine çalışmasını durdurur. Daha sonra Mısır nüshası ile Herat nüshasını karşılaştırarak eseri, Rus transkripsiyon harfleriyle ve Almanca tercümesiyle yayımlar.[2] Radloff hem bu fasikülde hem de 1910 yılında yayımladığı ikinci fasikülde önemli transkripsiyon yanlışları yapmıştır.[3]

1913 yılında Zeki Velidi Togan Sagay Türklerinden Prof Katanov vasıtasıyla Kazan Üniversitesine bağlı Tarihi Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti tarafından araştırmalar yapmak üzere Türkistan'ın Fergana vilayetine gönderilir.[4] Burada Zeki Velidi Togan Nemengân'daki özel bir kütüphanede *Kutadgu Bilig*'in üçüncü nüshasını bulur. Bulduğu bu nüshayı bir yazı ile duyurur.[5] 1925'te Özbek âlimlerinden Fıtrat, Fergana nüshasını yeniden bilim dünyasına tanıtır. Fıtrat'ın yazısı bir yıl içinde Türkiye Türkçesine ve Almancaya çevrilerek yayımlanır.[6] Hâlâ Taşkent'te bulunan bu nüshayla birlikte bugün *Kutadgu Bilig* nüshalarının keşfi tamamlanmıştır.

Reşit Rahmeti Arat, *Ülkü* dergisinde "otaçılar birle katılmakığ ayur" ve "mu'azzimler birle katılmakığ ayur" adlı parçaların (*Kutadgu Bilig* 4355-4365) önce transkripsiyonunu, sonrasında da Türkiye Türkçesine tercümesini yapar. Daha sonra notlar bölümünde nüsha farklarını göstererek eserin gramerinden ve nüshaların imlasından bahseder. Aynı parçaların her üç nüshaya göre ayrı ayrı transkripsiyonunu yapar ve makalenin sonuna parçaların Süheyl Ünver'den aldığı

2 Bu Radloff neşrinin birinci fasikülüdür. Wilhelm Radloff, Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, theil II, Text und Überstzung nach den Handschriften von Wien und Kairo 1. Lieferung, St. Petersburg, 1900.

3 Thomsen'in 1897'deki XI. Müsteşrikler Kongresindeki sunduğu ve ardından yayımlanan tebliğinde (Vilhelm Thomsen, "Sur le systeme des consonnes dans la langue ouigoure", Keleti Szemle II, No 4, 1901, s. 241-259) doğrusunu ortaya koymasına rağmen, Radloff yaptığı bu yanlışı hayatının sonuna doğru itiraf etmiştir. Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar", Ülkü, Cilt VIII, Sayı 46, 1936, s. 286.

4 Zeki Velidi Togan, Hâtıralar, İstanbul, 1969, s. 116.

5 А. З. Валиди, "Восточные рукописи Ферганской области", Записок Восточного отделения Императорского русского археологического общества, XXII, 1915, s. 312-313.

6 Abdurauf Fıtrat, "Kutadgu Bilig", Mearif ve Okutguvçı II, Taşkent, 1925, s. 68-74; Tanlangan Eserler II, İlmiy Eserler, Maneviyat Yay., Taşkent, 2000, s. 11-16. Türkçe ve Almanca çevirileri için bkz: Türkiyat Mecmuası, Cilt I, İstanbul, 1925, s. 344-347; Rachmati, Qutadgu Bilig, UJb, VI, 1-2, 1926, s. 154-158.

fotoğraflarını ekler. İşte bu Reşit Rahmeti Arat'ın ileride ortaya koyacağı büyük çalışmanın örneği olmuştur.[7]

Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig* ile ilgili olarak yazdığı "*Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar*"[8] başlıklı makale bu konuda yapılan ilk çalışmalardandır. Bu makalede, *Kutadgu Bilig*'in imlâ değişikliklerinden dolayı meydana gelen şekil bozuklukları göz ardı edilerek, metnin düzgün imlâ ile yazıldığında alacağı şekil gösterilmiştir. Konuyla ilgili *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasının (Viyana, Mısır, Fergana), karşılaştırması yapılabilsin diye nüshalardaki ilgili konuların fotoğrafları konulmuştur. Çalışmada *Kutadgu Bilig*'in "Hekimlerle Olan Münasebetlerden Bahseder" başlıklı bölümün orijinal hali ve tercüme edilmiş hali bulunmaktadır. Ayrıca yazar her üç nüshadaki şekiller ile bazı satırları alarak, bu şekil ve satırlardaki kelimelerin ve eklerin nasıl değişikliğe uğradığını göstermeye çalışmıştır.[9]

1938 yılında bir Cumhuriyet Halk Partisi yayını olarak çıkan küçük bir risale de *Kutadgu Bilig*'i anlatmaktaydı. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun verdiği bir konferansın metni olan *XI. Asırda Bir Türk Mütefekkiri ve Ahlaki Düşünceleri* adlı bu risalede, Yusuf Has Hacib ve onun ahlâkî düşünceleri üzerinde durulmuştur.[10]

Hüseyin Namık Orkun'un "Kutadgu Bilig Hakkında" başlıklı makalesinde[11] ise *Kutadgu Bilig* hakkında genel bilgiler vermek amacıyla *Kutadgu Bilig*'in hece ölçüsü ile yazıldığından, kime ithaf edildiğinden, kaç nüshasının olduğundan ve kimler tarafından okunup düzenlendiğinden bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra yazar *Kutadgu Bilig*'in bir nüshasının Uygur harfleri ile yazılmasından yola çıkılarak eserin Uygur edebiyatına mal edilmesinin yanlış olduğunu belirtmiştir. Zira yazara göre Uygur alfabesi Uygurlardan sonra da Türkler arasında yaygın olarak kullanılmıştır.

M. Sadık Aran'ın, *Türk'ün Altın Kitabı Kutadgu Bilig*[12] adlı kitabı da ilk dönem *Kutadgu Bilig*'i tanıtmak maksadıyla yazılmış eserlerden biridir. Yazarın kitabın önsözünde de belirttiği gibi bu kitapçıkta, *Kutadgu Bilig*'den naklen aldığı

7 Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984, s. 3.

8 Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar", Ülkü Halkevleri Dergisi, 1936, 8/46: 285-294.

9 Reşit Rahmeti Arat, "Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar".

10 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, XI. Asırda Bir Türk Mütefekkiri ve Ahlaki Düşünceleri, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Konferanslar Serisi 2, Kitap 7, Ankara, 1938. Ayrıca Fındıkoğlu daha önce yayımladığı diğer makalesinde de Kutadgu Bilig'in başka geleneklerden etkilendiği iddialarını şüpheyle karşıladığını ilk ifade eden Türk araştırmacı olmuştur. Bkz. "Türklerde Ahlak Felsefesi", İş Mecmuası, Sayı 1, 1934, s. 1-10.

11 Hüseyin Namık Orkun, "Kutadgu Bilig Hakkında", Varlık, Sayı 177, 1940, s. 196-197.

12 M. Sadık Aral, Türk'ün Altın Kitabı Kutadgu Bilig, İstanbul, 1944.

kısımlara ilaveler yaparak 900 yıldır kayıp olan bu eşsiz Türk hazinesini Türk gençliğinin faydasına sunma gayretindedir.

1934 yılındaki İkinci Türk Dil Kurultayına Sovyetler Birliği'nden katılan Samoyloviç kurultaya Fergana nüshasının bir fotoğrafını hediye eder.[13] Türk Dil Kurumu bu hediyenin ardından, Türkiye Cumhuriyeti Kahire Büyükelçiliği vasıtasıyla Mısır nüshasının da bir fotoğrafını elde eder. Bu iki nüshayı ele geçirdikten sonra Türk Dil Kurumu 1942'de Radloff'un 1890'daki yayınını esas alarak *Kutadgu Bilig*'in Herat nüshasını, 1943'te ise Fergana ve Mısır nüshalarını tıpkıbasım olarak yayımlar. Bu yayınlardan Herat nüshasının tıpkıbasımında Abdülkadir İnan'ın yazdığı *Kutadgu Bilig* hakkında çok geniş bilgi veren bir giriş bölümü yer almıştır. Buna ilaveten *Kutadgu Bilig* hakkındaki belli başlı makale ve yazılar da bu tıpkıbasımda yer almaktadır.[14]

Kutadgu Bilig hakkında Türkiye'de yapılan çalışmaların en önemlisi kabul edilen Reşit Rahmeti Arat'ın eseri, yaklaşık on beş yıllık çalışmalarının neticesinde 1947 yılında yayımlanmıştır.[15] Arat'ın bu eserinde *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasının da çok teferruatlı olarak karşılaştırmış ve sayfa altlarında nüsha farklarının göstermiştir. Arat eserinde nüshaları, "metnin tespitinde her üç nüshadan aynı şekilde istifade edilerek, Türk dil bilgisinin bugünkü neticelerine göre, asıl nüshanın metnine uygun olması lâzım gelen şekiller tercih edilmiş ve böylece bu nüshaların verdiği malzeme çerçevesi içinde kalmak şartı ile nüshaların ayrı-ayrı her birinden farklı, fakat asıl nüshaya mümkün mertebe yakın bir eser elde etmeye"[16] çalışarak kullanmıştır. Yusuf Has Hacib'in tamamladığı tarihten 878 yıl sonra yeniden yazılan *Kutadgu Bilig* eserinin giriş bölümünde sırasıyla şu konulara yer verilmiştir: *Kutadgu Bilig* ve Türklük Bilgisi, Karahanlılar ve Komşularıyla İlişkileri, Kaşgar Hükümdarı Hasan Bin Süleyman, Karahanlılar Devrinde Yazılan Eserler, Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, *Kutadgu Bilig*'in Asıl Nüshaları, *Kutadgu Bilig*'in Bugünkü Nüshaları, *Kutadgu Bilig*'in Faksimileleri, *Kutadgu Bilig*'in Metin Neşrine Ait İzahlar, *Kutadgu Bilig*'in Tahlili Fihristi. Sonraki "*Kutadgu Bilig*'in Metni" başlığı altında ise *Kutadgu Bilig*'in transkripsiyonlu çevirisi bulunmaktadır.

Reşit Rahmeti Arat tarafından yapılan *Kutadgu Bilig* çalışmaları üç kitap halinde yayınlanmıştır. Arat, önce *Kutadgu Bilig*'in üç mevcut nüshasına dayanan edisyon kritiğini yaparak metni hazırlamış, daha sonra da bu metnin Türkiye

13 İ. N. Dilmen, "Önsöz", Kutadgu Bilig: Tıpkıbasım I, İstanbul, 1942, s. 7.

14 Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, s. 4.

15 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I, Metin, İstanbul, 1947.

16 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I, Metin, s. V.

Türkçesine çevirisini tamamlamıştır.[17] 1959 yılında yayımlanan *Kutadgu Bilig*'in ikinci kitabında Arat, uzunca bir önsöz kaleme almıştır. Önsözde *Kutadgu Bilig*'le ilgili çalışma yapan önemli bilim adamları zikredilmiş, Türklük biliminin yetersizliğinden söz etmiş, Türk toplumunun kültür ve fikir hayatı bakımından bir devrin aynası olarak gördüğü *Kutadgu Bilig*'in Türklük bilimine birçok katkı sunacağına olan inancını dile getirmiş, eseri çevirirken takip ettiği yolu ve okuyucuların dikkat etmesi gereken noktaları anlatmıştır. Daha sonra *Kutadgu Bilig*'in Türkiye Türkçesine manzum olarak çevrilmiş metnine yer verilmiştir.

Son olarak Reşit Rahmeti Arat hazırlamış olduğu metnin indeksini yapma çalışmalarına başlamış ancak bu çalışmayı tamamlayamadan vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra hazırlamış olduğu fişler Kemal Eraslan, Nuri Yüce ve Osman Fikri Sertkaya tarafından kontrol edilmiş ve *Kutadgu Bilig* indeksi bu şekilde yayımlanmıştır.[18] İndeks üzerine yazılan en önemli değerlendirme ve eleştiri yazısı Semih Tezcan tarafından yayımlanan makale olmuştur.[19]

Ahmet Caferoğlu da, *Türk Dili Tarihi II* adlı eserinde *Kutadgu Bilig*'e geniş yer ayırmıştır.[20] A. Caferoğlu, *Kutadgu Bilig*'i Türk Edebiyatına gerçek bir çığır açan eser olarak görür ve nazım edebiyatının temelini kuran eser olarak değerlendirir. Eserde *Kutadgu Bilig*'in şiir yapısını geniş bir şekilde ele alan Caferoğlu, *Kutadgu Bilig*'deki Türklük motif ve heyecanlarının şimdiye kadar işlenemediğinden yakınmıştır.

Arat'ın *Kutadgu Bilig I: Metin* eserinden sonra *Kutadgu Bilig* hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalardan bir diğeri Saadet Ş. Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri* adlı eseridir. Bu eserde *Kutadgu Bilig*'den yüz yirmi iki beyit bulunmaktadır.[21] Çağatay, önce giriş mahiyetinde *Kutadgu Bilig* hakkında genel bilgiler vermiş ve sonunda da kaynakça koymuştur. Nüshalardaki önemli farklılıkları olan mısraları aynı metin içinde alt alta satırlar halinde göstermiş, küçük farkları ise dipnotlarda belirtmiştir.

Son olarak Agop Dilaçar'ın çalışmaları *Kutadgu Bilig* hakkında Türkiye'de ilk dönem yapılan çalışmaların en önde gelenlerindendir. Dilaçar'ın "*Kutadgu*

17 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig II: Tercüme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1958.

18 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

19 Semih Tezcan, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", Belleten, TTK, Cilt XLV/2, Nisan 1981, Sayı 178, 1981, s. 23-78.

20 Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi Notları, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.

21 Kutadgu Bilig'den 462-584 arasındaki 122 beyit yer alır. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri 1: VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1950, s. 71-88.

Bilig'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf" başlıklı çalışması bu konudaki ilk çalışmasıdır.[22] Bu çalışmada yazar, öncelikle *Kutadgu Bilig*'in yazarı olan Yusuf Has Hacib'in nasıl bir ortamda doğduğuna ve yetiştiğine değinmiştir. Yazar o dönemde Yusuf'un öğrenim gördüğü coğrafyada İslam'ın çoktan yerleşip eğitimde İslami fikirlerin etkili olduğundan bahsetmiştir. Daha sonra dönemin Türkçesi ile *Kutadgu Bilig*'de geçen kelimeler ve eklerden alıntılar yaparak, bu eserin Türk yazınındaki ilkleri ifade etmesi bakımından önemine vurgu yapılmıştır. Balasagunlu Yusuf'un (Yusuf Has Hacib) *Kutadgu Bilig*'i yaş ve fikrî olarak olgun döneminde yazdığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca yazar anlam bakımından genelde *Kutadgu Bilig*'in "didaktik" bir tür, özelde ise bir "siyasetname" ve "pendname" olduğunu belirtmiştir.

Agop Dilaçar'ın bu makalesine ilaveten Ankara'da Manevî Cihazlanma Cemiyetinde yaptığı "*Bize Mânevî Cihazlanmayı Öğreten: Kutadgu Bilig*" başlıklı konuşmasını[23] daha sonra birleştirip genişleterek hazırladığı *Kutadgu Bilig İncelemesi* adlı eser[24], Dilaçar'ın bu konudaki en kapsamlı çalışmasıdır. Sunuş yazısında da belirttiği gibi kitabın yazılış amacı; Türk edebiyatının bu başyapıtını ve onun yazarı Balasagunlu Yusuf'u, 900. yıldönümleri dolayısıyla okurlara tanıtmak, sevdirmek, eserle yazarının büyüklüklerini göstermektir. Yazar, daha önce yayımlanan "*Kutadgu Bilig*'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf" başlıklı makalesi ile 1969'da aynı maksatlarla düzenlenen iki konferansta yaptığı konuşmaların metinlerini birbiriyle karıştırıp genişletmiş ve *Kutadgu Bilig*'den çok sayıda ilginç bulduğu beyitleri seçmiş, bunların çevirilerini de eklemiş, her çevirinin ayrıntılı sözlüğünü de vermiştir.

1. 2. *Kutadgu Bilig* Çalışmalarının Gelişimi

Türkiye'de ilk dönemde yapılan ve daha çok *Kutadgu Bilig* eserinin çevirisi ile tanıtılması üzerine yoğunlaşmış çalışmaların ardından farklı alanların perspektifinden bakarak daha özel nitelikli çalışmalar yapılmaya başlamıştır. İlk dönemde yapılan dil ve kültür yönlü çalışmalara ilaveten bu dönemde edebiyat, tarih, siyaset, düşünce, din gibi alanlarda da çalışmalar yapılmıştır. Son döneme gelince bunlara sosyoloji, psikoloji, eğitim, tıp gibi alanlar da eklenmiştir.

22 Agop Dilaçar, "Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf", Türk Dili, Sayı 211, 1969, s. 6-17.

23 Agop Dilaçar, Bize Mânevî Cihazlanmayı Öğreten: Kutadgu Bilig, Ankara, Manevî Cihazlanma Cemiyeti, 1970.

24 Agop Dilaçar, 900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Kutadgu Bilig'in ortaya çıkması, çevirilerinin yayımlanması ve bilim dünyasının haberdar olmasından sonra bu eserin dayandığı düşünce, kültür, inanç ve gelenek ile ilgili olarak çalışmalar yapılmaya başlamıştır. İlk zamanlardaki, farklı kabullere dayanan ve bakış açıları sebebiyle farklı iddiaların ileri sürüldüğü çalışmaların ardından sonraki dönemlerde ciddi araştırmalara, incelemelere ve karşılaştırmalara dayanan daha tutarlı çalışmalar yapılmıştır.

Türk-İslam kültür ve medeniyetinin bir ürünü olduğu yönündeki düşüncelere karşı, Hint, İran, Eski Yunan veya Çin kültüründen etkilenerek kaleme alınmış ve bu kültürlerin bir eseri olduğu yönündeki iddiaların yanı sıra *Kutadgu Bilig*'in tercüme olduğu veya taklit ürünü olduğu iddiaları ortaya atılmıştır.

İlk dönemde yapılan çalışmalarda *Kutadgu Bilig* hakkında H. Vambery, 1870 yılında "ilk defa olarak bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atmak imkânını veren eser" olduğunu söylemiştir. Nitekim o şöyle demektedir:

Esere hâkim olan ruh, büyük ölçüdeki İslam telakkileri yahut umumiyetle Doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk telakkisinin yer aldığı bir ahlaki talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm, fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım.[25]

Alman O. Alberts 1901'de *Kutadgu* Bilig'i, Aristocu düşünceye dayandırmış ve Yusuf Has Hacip'i de İbn-i Sina'nın talebesi olarak göstermiştir.[26] Macar J. Thury'ye göre "*Kutadgu Bilig* Çince bir eserin Türk bakış ve görüşü ilene uydurulmuş bir tercümesinden ibarettir".[27] W. Barthold ise *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde, babadan oğula öğütler şeklinde yazılmış eserlerin eski ve orta çağlarda her millette var olduğunu ifade ederken XI. yüzyılda yazılan Kâbusname'yi örnek göstermiştir. Bu tür kitapların hayattan örnekler vererek tarihi olayları anlattığını ve bunların hâlâ önemini koruduğunu söylemiştir. "Fakat *Kutadgu* Bilig'de bu gibi şeyler göremiyoruz. Onda yalnız tatsız mecazlar (mesela, şairimiz "adalet"i emir, "devlet"i vezir olarak gösteriyor) ve hayattan çok uzak bir takım kuru nasihatler buluyoruz" demiştir.[28] Barthold bir başka kitabında, "Balasagunlu Yusuf'un eserinde hiç bir tarihi şahıs adı zikredilmiyor. Bu bakımdan *Kutadgu* Bilig Farsça yazılan örneklere nispetle kıymeti çok düşük

25 H. Vambery, Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Innsbruck, 1870, s. 5.

26 O. Alberta (Arcbiv für Geschichte der Philosophie, VII), 1901. Bkz. M. F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi I, İstanbul, 1926, s. 198.

27 J. Tbury, XIV. Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları, MTM II, 1916, s. 91.

28 W. Barthold - M. F. Köprülü, İslam medeniyeti tarihi, 1940, İstanbul, s. 119.

bir eserdir" demektedir.[29] Başka bir eserinde ise *Kutadgu Bilig*'e Çin medeniyetinin tesirinden bahsetmektedir.[30]

Türkiye'de yazılan eserlerde de *Kutadgu Bilig* hakkında ciddi çalışmalar ve incelemeler yapmaksızın aynı etkilerden bahsedilmektedir. Fuat Köprülü, "O asırdaki Kaşgar cemiyeti içtimai bünye itibariyle diğer muasır İslam heyetlerinden bariz bir surette ayrılmıyor. Samanilerin saray teşkilatı pek hafif bir tadilat ile şarki Türkistan saraylarında da mevcuttu" demekte ve *Kutadgu* Bilig'de Türk etkisinin pek fazla olmadığını iddia etmektedir. Köprülü'ye göre, "Orhun kitabeleri ile mukayese edilince *Kutadgu* Bilig'de hâkim olan ideolojinin asla eski Türk ideolojisi olmadığı açıkça görülür". Ona göre, eserde Çin etkisinden ziyade düşünceler bakımından çok kuvvetli bir İbn-i Sina etkisi vardır.[31]

R. Rahmeti Arat'a göre ise,

Kutadgu Bilig ne vak'aları nakleden bir tarih, ne mıntıka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının ictihadlarını toplayan bir telif, ne hakimlerin fikirlerine istinad eden bir felsefe, ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır.[32]

…Yusuf Has Hacip, "devrinin en geniş manada bir âlim mütefekkiridir.[33]

…O, birçoklarının ısrarla iddia ettikleri gibi mansıp sahiplerine, iyi olmaları için, tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir nasihatçi değildir. Yusuf bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.[34]

Arat'a göre *Kutadgu Bilig* herhangi bir Çince eserden tercüme edilmiş değil, konusu bakımından değil fakat diğer yönlerden tamamıyla orijinal bir eserdir.[35]

Yine Ahmet Caferoğlu da *Kutadgu Bilig*'in hem konu hem de dil bakımından Arap ve İran etkisi altında kaldığını ifade etmiştir. Sadece etki altında kalarak yazılmış bir eser olmayıp, bu etkiyi Türkçeye yansıtmıştır. Caferoğlu'na göre,

29 W. Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, 1927, İstanbul, s. 121 vd.

30 W. Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, GMS, V, 1968, s. 311.

31 M. F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi I, s. 197 vd.; Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar, 1934, İstanbul, s. 27 vd.

32 Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig I, Metin, s. XXVI.

33 A.g.e., s. XXIV.

34 A.g.e., s. XXV.

35 İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sayı 1, Ekim 1970, s. 5.

Kutadgu Bilig ile ilk defa Arapça ve Farsça birçok dil unsurları Türk diline girmiştir ki, çoğu dine ve bazıları devlet teşkilâtına ait olan bu kelimelerin sayısının yüz yirmiye ulaşmıştır.[36]

Halil İnalcık ise *Kutadgu Bilig*'i kaynaklar yönünden daha ciddi çalışma yaparak ve daha derin bir incelemeye tâbi tutarak[37] yazdığı "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri" başlıklı makalesinde Hint-İran etkisini araştırmıştır.[38] Ona göre:

Yusuf şüphesiz Şehname'yi görmüştür. O, Türklerin efsanevi kahramanı Tonga Alp-er'e İranlıların Afrasiyab dediklerini kaydeder (beyit 280). Dahhak ile Feridün'un akıbetine dair sözleri (b. 241) kendi çevresinde Şehname'nin iyi bilindiğine delil olarak alınabilir. Nihayet Kutadgu Bilig, Şehname vezninde (faûlun faûlun faûlun faûl) yazılmıştır. Fakat hemen söylemeliyiz ki, Yusuf'un eserindeki görüşler, idare sanatı hakkında XI. Asırda İran – İslam dünyasında yayılmış ve kökleşmiş bir takım telakkilere irca olunabilir ki, bunlar da çok daha eski Hint-İran kaynaklarına götürülebilir.[39]

İran'da öteden beri pratik ahlâk kitaplarının revaçta olduğuna işaret eden İnalcık buna en iyi örnek olarak "Kelile ve Dimne"yi ve "tipik bir pendnâme" dediği Kabusnâmeyi göstermektedir. *Kutadgu Bilig*'de adalet, geleneksel İran-İslam devletlerinde olduğu şekliyle ve aynı ehemmiyetle belirtilir.[40] Bununla beraber İnalcık, *Kutadgu Bilig*'in eski Türk hâkimiyet geleneğini de yansıttığını örnekleriyle göstermiştir. Türk devlet geleneğindeki adalet anlayışı ile İran ve Hint devlet geleneklerindeki adalet anlayışlarının farklarını ortaya koymuştur. Ayrıca Türklerdeki törü/töre kavramını ve anlayışını da önemli bir farklılık olarak göstermiştir ki, bu farklılık *Kutadgu Bilig*'in düşünce temellerinin sadece bir ve daha da önemlisi sadece Türk'ten başka bir geleneğe dayandırılmasını yanlışlamaktadır.

Kutadgu Bilig'i kaynakları bakımından inceleyen diğer bir araştırmacı olan Alessio Bombaci çalışmasında[41], *Kutadgu Bilig* ile Doğuda yazılan ve aynı tipte oldukları ileri sürülen eserler arasındaki ilişkiye eleştirel yaklaşmaktadır:

36 A. Caferoğlu, Türk dili tarihi II, İstanbul, 1964, s. 51, 57, 60 vd.; La littera tu re turque del'epoque des Karakhanides, Ph. Tur. Fundameta II, 1964, s. 267 vd.; İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", s. 5.

37 İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", s. 5.

38 Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 259-271.

39 A.g.e., s. 61.

40 A.g.e., s. 63.

41 Alessio Bombaci, "Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü), DTCF Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s. 65-76.

Kronoloji itibarile Kutadgu Bilig'e tekaddüm eden Arap ve Fars eserlerinde siyasî unsurla ahlâkî ve felsefî unsurun birbirine karıştırılmış olduğunu görmediğimiz gibi, allegorik ve mükâlemeli şekillere de tesâdüf etmiyoruz. Şu hâlde bu eserin kendi bünyesi itibarile orijinal bir eser olduğu hükmüne varıyoruz... İranlıların esere 'Türk Şehnamesi' adını verdiklerine dâir olan işaret K. B. ile " Şehname " arasında herhangi ciddî münasebet bulunduğuna delâlet etmez.[42]

Fakat Bombaci eserin geneli bakımından İslam kültürünün olgun bir mahsulü olduğu ve bilhassa İslâmî zühd ideolojisinin burada geniş yer tuttuğu ve ilmî unsurun çoğunlukla İslâmî bir damga taşıdığı, siyasî düşüncenin ise İslam dünyasının bilinen esaslarına dayandığı fikrindedir. Ayrıca o, adalet ve " kut" konularında *Kutadgu Bilig* ile eski Yunan düşüncesi arasında bağlantılar kurabilmektedir. Diğer taraftan, "zâhid" ile münakaşa bahsinde Yusuf'un "insanın cemiyet içindeki faaliyetinin müdafaası"nda özel bir gayret gösterdiği ve "koyu ve boş zühdî telâkkiyata karşı koyduğu", böylece Yusuf'un "faal bir hayat telâkkisi içinde" bulunduğu hususu Bombaci tarafından iyi belirtilmiştir.[43]

Diğer bir araştırmacı ise *Kutadgu Bilig*'i hukukî yönden değerlendirmeye çalışan Sadrî Maksûdî Arsal'dır.[44] Arsal öncelikle *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgiler vermiş ve *Kutadgu Bilig*'in mahiyeti ve muhteviyatı hakkında açıklamalar yapmıştır. Daha sonra *Kutadgu Bilig*'in önemli bablarına değinmiş, onun her bakımdan Türk eseri olduğu iddiasını ispatlamaya girişmiştir. Yazar son olarak ise *Kutadgu Bilig*'in devlet idaresi ve teşkilatına dair esasları ve devlet işleri ile mesaisi olan kişilerin vasıflarını açıklamıştır.

Kutadgu Bilig'i Türk kültürünün bir âbidesi olarak değerlendiren Arsal'a göre, "Bu eser medenî bir Türk muhitinde asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dâir fikirlerin bir hulâsasıdır" ve "Dikkate değer ki, Firdevsî efsanevî İran tarihini tasvir ederken, Türk mütefekkiri Yusuf, devlet idaresinden, hukuktan, içtimaî ahlâktan bahsetmektedir"[45] *Kutadgu Bilig*'in Orhun kitabelerindeki 'devlet' fikri ile karşılaştırmasını yapan Arsal *Kutadgu Bilig*'de Çin (Konfuçyanizm) etkisi ile devlet idaresinde 'akıl ve ilim'in rolü ve 'han'ın nitelikleri bakımından Fârâbî'nin etkisi olduğunu ifade etmektedir.[46]

42 A.g.e., s. 66.

43 İbrahim Kafesoğlu, "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", s. 6.

44 Sadri Maksudi Arsal, "Kutadgu Bilig", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 13, S.2, 1947, s. 657-683; Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1947.

45 Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, s. 93-97.

46 A.g.e., s. 118.

Bu konuda Türkiye'de yapılan çalışmalardan sonuncusu ise İbrahim Kafesoğlu'nun çalışmasıdır. Kafesoğlu'nun, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* adlı eserinde[47] önce "Kutadgu Bilig Hakkındaki Görüşler" başlığı altında *Kutadgu Bilig*'le ilgili yapılan çalışmalara değinilmiştir. Sonra eserin mahiyeti ve Türk kültür tarihindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Kafesoğlu, Hint-İran, Eski Yunan ve Çin tesirlerinin *Kutadgu Bilig* üzerindeki etkilerine de dikkat çekmiştir.

Bu hususta, Yusuf Has Hacib'in bir Müslüman Türk olması ve eserini İslami bir üslupla yazmış olmasına rağmen, eserin türü ve tarzı itibariyle Hint ve İran geleneğine yakın olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Çin kültürünün ve bilhassa Konfüçyüs düşüncesinin yansımalarının görüldüğü kabul edilebilir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken, 'adalet' konusu ve adaletin ne kadar gerekli ve önemli olduğu yönündeki düşünceler ve öğütlerin hangi gelenekten geldiği değil, bütün geleneklerden önce insanlığın başından beri bir arada yaşamanın öncelikli şartı olduğudur. Bu haliyle de adaletin, herhangi bir gelenekten önce insan tabiatının bir gereği olduğu ve bu gereğin geleneklerde yer bulduğudur.

Dil ve edebiyat alanında Türkiye'de *Kutadgu Bilig* hakkında yapılan en önemli çalışmaların başında Ahmet Bican Ercilasun'un, *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*[48] adlı ve *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* adlı eserleri gelir.

Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil* kitabının önsözde anlattığına göre, başlangıçta *Kutadgu Bilig*'in bütün bir gramerini hazırlamayı düşünmüşse de eserin hacmi karşısında konuyu fiil olarak sınırlamak zorunda kalmıştır. Ayrıca metni fişlerken Reşit Rahmeti Arat'ın eserini esas almış, metindeki bütün değişik fiil şekillerini fişlemiştir. Sonra bunları tıpkıbasımlardaki şekilleriyle mukayese ederek her üç nüshadaki yazılışları ve farklılıkları kaydetmiştir. *Kutadgu Bilig*'deki örneklerle yetinmeyerek devrin önemli iki eseri Divan-ı Lügati't Türk ve Atabetü'l Hakayık'taki mukabil fiillerle karşılaştırmıştır. Eser, girişten sonra iki bölüme ayrılmıştır. Girişte *Kutadgu Bilig*'le ilgili yapılmış başlıca çalışmalara yer verilmiştir. Birinci bölümde fiiller yapı bakımından ele alınmış alt başlıklarla ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde de fiillerin çekimi alt başlıklar altında ayrıntılı olarak tetkik edilmiştir.

Ercilasun ikinci çalışmasında da *Kutadgu Bilig*'in temel yapısının manzum hikâye şeklinde olduğunu belirtir ve onu Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatrosu olarak değerlendirir.[49]

47 İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1980.

48 Ahmet Bican Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

49 "Eserde alt yapıyı teşkil eden bu manzum hikâye, kitabın büyük kısmını içine alan karşılıklı konuşmalar

Mahmut Arslan'ın *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı* adlı eseri ise siyaset ve sosyoloji alanındaki öncü olmuş eserlerdendir. Eserin giriş kısmında *Kutadgu Bilig* ile ilgili kısa bir tarihçe sunulmuştur. "Kutadgu Bilig'deki Ahlâk ve Siyaset Felsefesi" ana başlığı altında "Bilig (bilgi), Kılgı (eylem), Könilik (adalet), Kut (siyasal iktidar)" alt başlıkları ele alınmıştır. "Eski Türk Devlet Geleneği ve Kutadgu Bilig" ana başlığı altında ise "Eski Türk Egemenlik Görüşü, Kağanın Hukukî Statüsü, Eski Türk Devletlerin Siyasal İktidarın İntikali, Kutadgu Bilig'de Eski Türk Gelenekleri, Eski Türk Kamu Hukuku ve Kutadgu Bilig" alt başlıkları ele alınıp işlenmiştir. Kitabın sonundaki ekler bölümünde *Kutadgu Bilig*'le ilgili yapılan önemli çalışmalardan sayfalara, haritalara, Karahanlıların şeceresini gösteren belgeye yer verilmiştir.[50]

Fikri Silahdaroğlu, *Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig* adlı çalışmasında, *Kutadgu Bilig*'i Türkiye Türkçesine manzum olarak uyarlamıştır. Kitabın başına eklenen "Açıklama" başlığı altında *Kutadgu Bilig* hakkında bilgi verilmiş, kitabı nasıl hazırladığı, kitabın tamamının şekle dönük ve yüzeysel olduğu belirtilmiştir. Aruz vezniyle yazılan *Kutadgu Bilig* 6+5 duraklı, 11'li hece ölçüsü kullanılarak günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Hece ve kafiyeye uydurmak için aynı kelime yerine anlam bakımından en yakın başka kelime veya benzer ve değişik kelimeler kullanılmıştır. Bunu yaparken de eserin içerdiği anlamın dışına çıkılmamıştır.[51]

---

dolayısıyla tiyatro görünümü kazanır. Gerçekten de olaylarla ilgili geçişler birkaç cümleyle seyirciye anlatılırsa eserin geri kalan bölümü bir tiyatro şeklinde sahneye konulabilecek özelliktedir. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'e, Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatro eseri denilebilir. Kutadgu Bilig'den önce yazıldığı kabul edilen Burkancı (Budist) Uygurlara ait Maytrısimit de tiyatro görünümünde olmakla beraber, Maytrısimit'in Toharcadan tercüme edildiği göz önünde bulundurularak Kutadgu Bilig'in ilk tiyatro eseri sayılması doğru olur. Eserin kahramanları, adalet, kut (baht) gibi kavramları temsil ettiğine göre Kutadgu Bilig'in temsilî (allegorik) bir eser olduğunu da söyleyebiliriz. Bütün yapı özelliklerini dikkate alarak Kutadgu Bilig'i "alt yapısı hikâye, üst yapısı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevi" şeklinde tanımlamak mümkündür." Ahmet B. Ercilasun, Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yay., Ankara, 2004, s. 308.

50 Mahmut Arslan, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987. Mahmut Arslan, kitabından önce bu konuya ilişkin araştırmasını bir makale olarak yayımlamıştır. Makalesinde, ilk önce Kutadgu Bilig ile ilgili Reşit Rahmeti Arat'a kadar yapılan çalışmaların kısa bir tarihçesi verilmiştir. Sonra eserin adının Türkiye Türkçesine yanlış çevrildiğini, etimolojisine bakıldığında "Mutluluk Veren Bilgi" olarak değil de "İktidara Ulaştıran Bilgi ya da Devleti Yönetme Bilgisi" diye aktarılması gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra ise Türk tarihinde, birçok coğrafya, iklim, din, kültür ve medeniyet değişikliklerine rağmen, ana-çizgileri aşağı yukarı aynı kalan bir toplum ve devlet anlayışının varlığından söz edilmiş; bu ana çizgileri belli anlayışın, hükümdarlara, devlet adamlarına ve halka ahlak ve siyaset öğretmek için yazılan ve yüzyıllar boyu hükümdarların ve devlet adamlarının başucu kitabı olan Kutadgu Bilig gibi siyasetnamelerde bulunduğu belirtilmiştir. Siyasetnamelerin; Ortaçağ Doğu halklarının toplum ve devlet geleneklerini, zihniyetlerini ve felsefelerini bilmek bakımından olduğu kadar, siyaset sosyolojisi açısından da çok önemli belgeler olduğu dile getirilmiştir. Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig", On Dokuz Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 1, 1986, s. 100-111.

51 Fikri Silahdaroğlu, Kutadgu Bilig: Günümüz Türkçesi İle, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

Süleyman Kazmaz, *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig* adlı kitabında, Karahanlılar Devleti, *Kutadgu Bilig* ve Yusuf Has Hacip hakkında bilgiler verdikten sonra hukuk ve devletle ilgili kavramları *Kutadgu Bilig*'den örneklerle ele almıştır.[52]

Hüseyin Akyüz'ün, *Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem* adlı kitabı, girişten sonra altı ana bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında yazar, *Kutadgu Bilig*'i sosyo-pedagojik ve siyasal söylem açısından değerlendirmeyi amaçladığını belirtmektedir. Ayrıca bu çalışmanın kendi türünün ilk örneği olduğu iddia edilmektedir. *Kutadgu Bilig*'deki toplumsal tip ve modellerle, eğitici motif ve uygulamaların ilişkisi temel bir inceleme objesi olarak ele alınmaktadır. Birinci bölümde Yusuf Has Hacip'in hayatı ve kişiliği, ikinci bölümde *Kutadgu Bilig* hakkında genel bilgi ve değerlendirme, üçüncü bölümde Yusuf Has Hacip'in gözüyle *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönem ve bu dönemin ana sorunları, dördüncü bölümde felsefî görüş ve düşünce, beşinci bölümde toplumsal motif ve ögeler, altıncı bölümde ise pedogojik öğe ve motifler yer almıştır. Kitabın sonunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.[53]

Tıp alanındaki *Kutadgu Bilig* ile ilgili Hilmi Özden'in, *Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı* adlı çalışmasında, Sokrates, Platon, Aristoteles, Kindî, Razî, Farabî, İbn-i Sina, T. Hobbes, J. Locke, D. Hume, I. Kant, J. Bentham, J. S. Mill'in ahlak görüşleri *Kutadgu Bilig*'deki ahlak kavramı ile karşılaştırılmıştır. Ulusal veya uluslar arası bildirgelerdeki ahlaki kavramlarla tıp etiğinin temel ilkeleri olan; yarar sağlama, zarar vermeme, özerklik, adalet, gizliliğe saygı, sadakat gibi ilkeler, *Kutadgu Bilig*'deki evrensel değerlerle örtüştüğü dile getirilmiştir.[54]

Hülya Savran'ın, *Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri* adlı kitabı "Giriş" ve "Kutadgu Bilig'de Esmayıhüsnâyı Karşılayan Kavramlar" olmak üzere iki ana bölümden oluşmuştur. "Giriş" bölümünde, ana bölüme zemin hazırlamak amacıyla "Kutadgu Bilig", "Eski Türk İnanç Sistemi" ve "Esmayıhüsnâ" konularında bilgiler verilmiştir. Kitabın asıl bölümünü oluşturan "Kutadgu Bilig'de Esmayıhüsnâyı Karşılayan Kavramlar" bölümünde, "Allah" ve "Esmayıhüsnâ" kavramlarının, *Kutadgu Bilig*'de doğrudan ya da dolaylı olarak ifade bulduğu beyitler, daha alt sınıflandırmaya tabi tutularak incelenmiştir.[55]

52 Süleyman Kazmaz, Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

53 Hüseyin Akyüz, Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem, Eser Ofset, Erzurum, 2002.

54 Hilmi Özden, Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2007.

55 Hülya Savran, Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri, Roza Yayınevi, İstanbul, 2010.

Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre* adlı kitabında, "Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre" konusunun kavramsal bir araştırma çerçevesinde işlenmesi amacıyla, eserde kullanılan bu dört ana değere verilen sembolik şahsiyetler arasında kurulan ilişkilerden doğduğunu belirtmektedir. Eserde, girişten sonra sırasıyla "Kutadgu Bilig'de İnsan Anlayışı", "Kutadgu Bilig'de Akıl Anlayışı", "Kutadgu Bilig'de Hikmet Anlayışı" başlıklarını taşıyan bölümlere yer verilmiştir. Daha sonra kitabın ana bölümlerini oluşturan "Kutadgu Bilig'de Kut Anlayışı", "Kutadgu Bilig'de Töre Anlayışı" adları verilen bölümler yer alır. Bu bölümlerde "kut ve töre" hakkında bilgiler verilmekte, bu konular muhtelif alt başlıklar hâlinde *Kutadgu Bilig*'den hareketle işlenmektedir.[56]

Mehmet Fatih Şeker'in, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig* kitabının, "Bir Usul Denemesi: Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?" başlığını taşıyan giriş kısmında *Kutadgu Bilig* ile ilgili şimdiye kadar yapılan tetkiklerden hareketle usulle ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Kitap, "Kutadgu Bilig Şifahi İslam Tasavvuru Açısından Nasıl Okunabilir?, Kutadgu Bilig Kitabî İslam Tasavvuru Açısından Nasıl Okunabilir?, Kutadgu Bilig Tasavvufi Açıdan Nasıl Okunabilir?, Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?, Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonalleşme / İslamlaşma Süreci açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?, Gazali'nin Düşünce Sisteminde ve Entelektüel Arka Plânında Yusuf Has Hacip'in Rolü" başlıklarını taşıyan altı bölüme ayrılmıştır. Her bölüm için bir giriş yazılmış ve her bölümün sonunda bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Kitabın sonuna "Klasik Kaynaklar", "Modern Araştırmalar" diye tasnife tabi tutulan uzunca bir bibliyografya eklenmiştir.[57]

Mehmet Kara'nın *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig* kitabı, girişten sonra üç bölümden meydana gelmektedir. Girişte *Kutadgu Bilig* ve içeriği üzerinde durulmuştur. Birinci bölüm "Manasını Ayetlerden Alan Beyitler", ikinci bölüm "Manasını Hadislerden Alan Beyitler", üçüncü bölüm ise "Manasını Ayet ve Hadislerden Alan Beyitler" adlarını taşımaktadır. Bu bölümlerde *Kutadgu Bilig*'deki beyitlerin ayet ve hadis manalarıyla bağları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konular alfabetik sıraya göre verilmiş, beyitler küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır. Önce beyitlerin orijinallerine, sonra günümüz Türkçesine, daha sonra ise konuyla ilgisine göre ayetlere, hadislere veya her ikisine birlikte yer verilmiştir.[58]

56 Sait Başer, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

57 Mehmet Fatih Şeker, Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

58 Mehmet Kara, Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998; Nesil

Aygün Akyol, *Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset* adlı kitabında, hem ahlak felsefesi sahasındaki konuyu tespit etmeyi, hem de tarihsel arka planımızı anlama ve tahlil etmeyi amaçlamaktadır. *Kutadgu Bilig*'in konu anlatımı ve örgüsü dikkate alındığında insanın ahlak ve siyaset sahasındaki eylemlerine dair bütüncül bir çerçeve ortaya konulmaya çalışıldığı görülür. Bu yapının temel unsurlarını ise töre, kut, akıl ve gönül oluşturmaktadır. Bu çalışma, bu bütüncül yapıyı İslam ahlak felsefesi açısından incelemek üzere girişten sonra üç ana bölümden oluşturulmuştur. Giriş kısmında; eseri hazırlanma amacı, *Kutadgu Bilig*'in en önemli yanının kendi dönemindeki ahlak ve siyasetin kurgusu olduğu, araştırma konusunun belirlenişi ve çalışmanın nasıl hazırlandığı üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde *Kutadgu Bilig*'in düşünce tarihimiz açısından önemi ve değeri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ahlak tasavvuru, teorik ve pratik çerçeve başlıkları altında incelenmiştir. Üçüncü bölümde, ahlak tasavvurunda ortaya konulan teorik ve pratik kurgunun toplumsal hayattaki karşılığı, siyaset tasavvuru başlığı altında ele alınmıştır.[59]

Mehmet Akıncı'nın editörlüğünü yaptığı *Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim* adlı kitapta Türk düşünce dünyasının ve siyasetname geleneğinin en temel metinlerinden olan *Kutadgu Bilig*, kamu yönetimi disiplinleri çerçevesinde, alanında doktora yapmış beş farklı isim "Alper Özmen, Bilge Kağan Şakacı, Mehmet Akıncı, Özgür Önder, Mehmet Faruk Özçınar" tarafından değerlendirilmiştir. *Kutadgu Bilig*'de siyaset alanında; iktidar, meşruluk ve iktidarın sınırlarının nasıl çizildiği sorularının yanıtları aranırken; akıl, bilgi ve gönül kavram setiyle oluşturduğu epistemolojisinin insan çevre ilişkilerine nasıl bir öneri getirdiği belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan 11. Yüzyılda kaleme alınan eserin incelenmesiyle, bize miras olarak nasıl bir yönetim kültürü ve ideal yönetim anlayışı bıraktığı sorularının cevapları aranmıştır.[60]

İbrahim Taş'ın, *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı* adlı eseri, girişten sonra iki bölümden oluşmaktadır. "Giriş" kısmında *Kutadgu Bilig* ile ilgili kısaca bilgi verilmiş, bu eser üzerinde söz yapımına ilişkin yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. "Söz Yapımı" adını taşıyan ana bölüm, dört alt bölümden oluşmaktadır. Bu alt bölümler "1. Addan Ad Türeten Ekler, 2. Addan Eylem Türeten Ekler, 3. Eylemden Ad Türeten Ekler, 4. Eylemden Eylem Türeten Ekler" adını taşımaktadır. Son bölümde ise "Dizinler" iki alt başlık ile incelenmiştir. 1. Genel Dizin; madde başı sözcüklerin sayfa numaralarını göstermektedir. 2. Kökteş Sözcükler Dizini; bir ve aynı kökten türemiş akraba sözcükleri içermektedir.[61]

Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.

59 Aygün Akyol, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.

60 Mehmet Akıncı, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014.

61 İbrahim Taş, Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

2003-2013 arasında Türkiye'de *Kutadgu Bilig*'den seçmeler şeklinde hazırlanmış eserler de yayımlanmıştır. Bunlar, Bahar Yılmaz ve M. Yalçın Yılmaz'ın[62], Hakan Coşkunarslan'ın[63], Recep Erdoğan'ın[64], Osman Koca'nın[65], Numan Külekçi'nin[66], Ahmet Emre Yıldız'ın[67], Ersin Osman Söğütlü'nün[68], Turan Köktürk, Bilgin Yüce ve Orkun Uygur'un[69], Yaşar Çağbayır'ın[70], Hayati Develi'nin[71], Muhammet Cüneyt Özcan'ın[72], Sara Gürbüz Özeren'in[73] ve Kemal Yavuz'un[74] hazırladıkları kitaplardır.

Musa Duman ise, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)* adlı kitapta, Yusuf Has Hacip'in doğumunun 990. yılı münasebetiyle Türk Dil Kurumu ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 26-27 Ekim 2009 tarihlerinde düzenlenen uluslararası sempozyumda sunulan bildirileri bir araya getirmiştir.[75]

Türkiye'de *Kutadgu Bilig* hakkında yapılan çalışmaların konularına ve türlerine göre sayısal tasnifi ise aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

62 Bahar Yılmaz, M. Yalçın Yılmaz, Kutadgu Bilig'ten Seçmeler, Karanfil Yayınları, İstanbul, 2004.

63 Hakan Coşkunarslan, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Kervan Yayınevi, 1. Baskı, Konya, 2005.

64 Recep Erdoğan, Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig'ten Seçmeler, Marmara Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

65 Osman Koca, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Beyan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

66 Numan Külekçi, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig, İstanbul, Toker Yayınları, İstanbul, 1980.

67 Ahmet Emre Yıldız, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Zambak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

68 Ersin Osman Söğütlü, Kutadgu Bilig / Saadet ki Aya Benzer, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

69 Turan Köktürk, Bilgin Yüce, Orkun Uygur, Kutadgu Bilig - Mutluluk Bilgisi, İlya Yayınevi, 1. Baskı, İzmir, 2007.

70 Yaşar Çağbayır, Kutadgu Bilig (Mutluluk Bilgisi)-Günümüz Türkçesi İle, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

71 Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Haz. Hayati Develi, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.

72 Muhammet Cüneyt Özcan, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Kitapzamanı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

73 Sara Gürbüz Özeren, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Damla Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2013.

74 Kemal Yavuz, Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Mostar Yayınları, İstanbul, 2012.

75 Musa Duman, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

TÜRKİYE'DE YAPILAN KUTADGU BİLİG ÇALIŞMALARI							
Konular	Lisans Tezi	Yüksek Lisans Tezi	Doktora Tezi	Bildiriler	Makaleler	Kitap Bölümü	Kitaplar
Dil	1	22	7	42	81	4	11
Edebiyat	1	2	1	18	71	13	27
Siyaset	1	14		5	33	6	5
Kültür		1		4	20		4
Sosyoloji	1	2		5	11		3
Din		2		3	10		4
Felsefe		5		3	20		1
Eğitim		7	1		13		
Tarih				1	4	2	
Tıp			1		4		1
Hukuk					1	1	1
Astronomi				2	1		
Ekonomi		1			1		
Psikoloji					3		
Toplam	4	56	10	83	273	26	57
GENEL TOPLAM	509						

Türkiye'de *Kutadgu Bilig* ile ilgili eserler üzerine yapılan bibliyografya çalışmaları ise sekiz tanedir. Bunlardan ilk ikisi, Tuncer Gülensoy'un ilki 1973'de ve ikincisi de 2000 yılında yayımlanan bibliyografyalarıdır.[76] Diğerleri ise Mehmet Ölmez'in[77], Özlem Bağdatlı'nın[78], Zeki Kaymaz'ın[79] ve son olarak da Erdem Uçar'ın[80] yayımladığı bibliyografyalardır.

76 Tuncer Gülensoy, "Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni, Cilt II, S. 4, 1973, s. 109-116; Kutadgu Bilig Bibliyografyası, Türk Dili, Sayı 586, 2000, s. 371-377

77 Mehmet Ölmez, Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri, Türk Dilleri Araştırmaları, Sayı 14, 2004, s. 103-126.

78 Özlem Bağdatlı, Kutadgu Bilig Bibliyografyası, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, Sayı 14, 2008, s. 157-183.

79 Zeki Kaymaz, "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", Turkish Studies, Prof. Dr. Hamza Zülfikar Armağanı, Vol. 4/3, Spring 2009, s. 1408-1422.

80 Erdem Uçar, "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme", Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 2015, s. 62-100; "Kutadgu Bilig'in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2015/6, 2016, s. 6-47.

Bölüm II

Orta Asya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları

Rus kültüründe, Orta Asya için kullanılan iki terim mevcuttur. Birincisi, Rus egemenliği altında olup Slav olmayan milletlerin yaşadığı Orta Asya bölgesine tekabül eden bölge ile ilgili dar anlamda kullanılan Средняя Азия'dır (Türkçeye Merkezi Asya olarak çevrilebilir). Diğeri ise, Ruslar tarafından yönetilip yönetilmediğinden bağımsız olarak Asya'nın orta kesimlerindeki daha geniş bir alana tekabül eden Центральная Азия'dir (Türkçeye Orta Asya olarak çevrilebilir). Bu kısım, Japonya dâhil Asya'nın çeşitli ülkelerinde *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan çalışmaları incelemektedir.

Kutadgu Bilig, İslamiyet'in ilk dönemlerinde, Orta Çağdaki Türk boylarının siyasi ve kültürel düzenine dair bir pencere açan, İslam dünyasında Türkçe yazılmış ilk edebi eserlerden biridir. Özbek akademisyen Kayum Kerimov, *Kutadgu Bilig* tercümesinin önsözünde "*Kutadgu Bilig*'in en değerli kısmı, Türk halkaları arasında kullanılan dilleri ve edebiyat tarihini yansıtan kısmıdır. Araştırmalara referans teşkil ettiği için büyük bir öneme sahiptir"diyor.

Fransız oryantalist A. Jaubert'in (1779-1847) *Kutadgu Bilig*'in bazı kısımlarını ve buna ilişkin bir çalışma raporunu yayınladığı 1825 yılından günümüze yaklaşık 200 senelik bir zaman geçti. Bu arada, Orta Asya Türkologları bu eserin dilbilimsel özellikleri, sanatsal ifadeleri, edebi gelenekler, karşılaştırmaları analizler ve çeviri analizleri gibi araştırmaların farklı bölümlerinden akademik olarak önemli sonuçlar çıkarmayı başarmanın yanında bu eser için çok sayıda tanıtıcı makale de kaleme aldılar.

Kutadgu Bilig'in Özbekçe, Kırgızca, Kazakça ve Türkmence metinleri kendi ülkelerinin kurallarına göre yazılmış ilk edebi çalışma olarak basılmış ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Orta Asya

ülkelerinde yapılan araştırmaların seviyesinin farklılık göstermesinin çeşitli nedenleri vardır. Bu sebeple bu bölüm, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan'da yapılan *Kutadgu Bilig* çalışmalarına odaklanacak fakat Japonya ve Güney Kore'de yapılan çalışmalar için bir alt bölüm açmayacaktır.

2. 1. Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

2. 1. 1. Araştırmanın Arka Planı ve Özelliklerinin Belirlenmesi

1890'lardan 1900'lerin başına kadar Sovyet Rusya'sı, Türkoloji açısından çok verimli bir dönem geçtirmiştir. SSCB'nin eski bir üyesi olan Kırgızistan'da 1950'lere kadar *Kutadgu Bilig* ile ilgili az sayıda bilgi içerikli makale ve kitap yazılmıştır. Bu sessizliğin sebebi olarak, bu eserin anlaşılmaması ve bölgedeki azınlık konuları ile ilgili araştırmalar yapmayı bir tabu haline getiren Stalin'in "bölücülük ve etnik kültürel özerkliğe karşı"[81] yürüttüğü politika gösterilebilir. Gerçek hayattan soyutlanmış gibi görünen *Kutadgu Bilig*'e bu dönemde hak ettiği önemin verilmemesinin sebebi budur. Bu olumsuzluğa rağmen birçok Kırgız araştırmacı, bir ölçüde kendi akademik vizyon ve görüşlerini etkileyen, daha büyük Rus akademik topluluğu ile ilgili çalışmalara odaklanmıştır. Ünlü Kırgız dilbilimci Konstantin Kuzmich Yudakhin bunlardan biridir. S.E. Malov'un *Eski Türk Anıtları Yazısı: Metinler ve Araştırma'sına Giriş*, bir hazine sandığı olan *Kutadgu Bilig*'in anahtarı olarak bilinmektedir. Maalesef bu kitap sınırlı sayıda basılmış ve birçok disiplini ihtiva ettiği için onun tam etkisini tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu araştırma süreci, Rusça konusunda uzman ve Türk dilleri ve kültürleri konusuna meraklı küçük bir elit grupla sınırlı kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin çok kontrollü politik yapısında, bu akademik amaçları takip etmek kaçınılmaz olarak çok zor olmuştur. Kruşçevle birlikte, 1960'ların ortalarında yürürlüğe giren Stalinsizleştirme politikası ile daha özgür bir ortam oluştuğundan doğal olarak Kırgız akademik iklimi de gelişmiştir. Milliyetçi duyguları kabaran Kırgızlar dikkatlerini milli tarih ve kültür konularına vermişler. Bu eserlerin geleneksel Kırgız kültürü bağlarını bulabileceklerini umarak Orta Çağ'dan kalma *Orhun Yazıtları*'nın yanı sıra *Kutadgu Bilig'i, Divanı Lügat'it Türk* ve benzeri eserleri incelediler. İşte tam da bu zamanlarda *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. *Kutadgu Bilig*'i Kırgız dili, tarihi ve kültürü ile bağlantılı hale getiren noktadan hareketle, bu projeler çoğunlukla bu çalışmanın Türk kültür mirasının bir parçası olarak görülüp görülemeyeceği ve Kırgız halkının bu konuda ne düşünmesi gerektiğine ilişkin yoğun çalışmaları ve uzun tartışmaları ihtiva ediyordu. Ancak akademik alanda çalışmanın kalitesi farklılık gösteriyordu. Bazı makaleler yanlış bilgiler ve dikkatsiz varsayımlarla doluydu. *Kutadgu Bilig*'in "Kırgız edebiyat mirasının bir parçası"olduğu düşüncesinden yana fazlasıyla heyecanlı davranıp, etnik ve dilbilimsel bulguları takip ederken bu çalışmanın kültürel ve entelektüel yönlerine gerekli dikkati verememiş araştırmacılar vardı. Maalesef bu durum uzun süre devam etmiştir.

81 Bkz. Collected Works of J.V.Stalin Vol. II and Qi Meng (3-5) pp 289-358

Yarım yüzyılda *Kutadgu Bilig* ile ilgili yazılan tüm eserlerden 68 tanesi monografi olup, bunlar çeşitli türlerde yazılan eserlerdir (doktora ve doktora sonrası tezleri, ders kitapları kısımları ve ders kitaplarına yapılan katkılar veya edebiyat tarihi ile ilgili diğer referans çalışmaları dâhil). 2002'den önceki çalışmaların çoğu, *Kutadgu Bilig*'i çok yönlü olarak geniş bir biçimde inceleyerek onun Kırgızistan tarihi ve kültürü ile olan ilişkileri üzerinde odaklanmıştı. Tanıtıcı çalışmalar ve eleştirel yönlendirmeye geçiş 2003'ten sonra meydana geldi ve felsefe, edebiyat, din, metin tercümeleri, tarih, coğrafya vb. gibi çok sayıda analitik yaklaşımı kapsamıştır. Bu değişikliğin delili, aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi konu ile ilgili yazılan doktora ve doktora tezlerinin yanı sıra bu konuda basılan monografilerde de artış görülmesidir.

Tablo 1
1952 ile 2015 yılları arasında Kutadgu Bilig ile ilgili yazılmış makalelerin konularına göre dağılımı:

Konular	1952-1989	1990-2003	2004-2015	Alt toplam
Felsefe	2	1	1	4
Edebiyat	1	1	2	4
Dil ve etnisite açısından tarihi ve kültürel bağlantılar	9	10	3	22
Dilbilimsel özellikler	2			2
Yer isimleri/ Terminoloji	1			1
İslam			1	1
Tercüme	1	1	4	6
Girişler ve eleştiriler	14	6	7	27
Devlet yönetim ideolojilerinin Manas Destanı ile karşılaştırılması			1	1
Genel Toplam	30	19	19	68

Daha önemli eserler, K. Yudakhin'in yazdığı[82] S.E. Malov'un *Eski Türk Anıtları Yazısı: Metinler ve Araştırma'sına Giriş,* U. Asanaliev'[83]un *Kutadgu Bilig'in Dil Özellikleri Üzerine*, A. Narynbaev'in 'in yazdığı *Orta Çağ Uygur İdeolojileri* ve B. T. Imanaliev'in[84] yazdığı *Balasagunlu Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig'teki Felsefi Düşünceler* gibi dilbilimsel ve felsefi yaklaşımları kullanmışlardır. Bu çalışmalar kısa süreli takdirden ziyade entelektüel dürüstlüğü amaçlayarak yazılmışlar ve hem ilgili eser üzerinde çalışmaların yapılması hem Kırgızistan'da bununla ilgili tarihi ve kültürel unsurlar üzerinde araştırmalar yapmayı cesaretlendirme konusunda önemli bir rol oynamışlardır. Akademik topluluk için özgür ve sağlam bir ortam oluşturulduğunun kanıtı da şudur: Çinli akademisyenler farklı görüşler sunarken bazı küçük sorunlarla karşılaştıkları gözlemlenirken *Kutadgu Bilig*'in 'Uygur Ekolü'nün ise hala internet üzerinden yayınlandığı görülmektedir.

Kutadgu Bilig ve eski zamanlara ait diğer Türk kültür ve dilbilimsel miraslarının Kırgızistan'ın manevi varlıkları olarak resmen tanınması, bu eserin etnik kökenleri ve buna ilişkin konularda 50 yıl boyunca yapılan tartışmalardan sonra olmuştur. K. Artykbayev ilk önce "*Türk edebiyatının ortak mirası*" düşüncesini desteklemek amacıyla *Kırgız Kültür* adlı ulusal gazeteye bir dizi makale yazarak, daha sonra aynı konu ile ilgili *Eleştiriye Giden Yol* (1970), *Gerçek Sınıf* (1991), *Dahiliğin Sırları: Edebi Çalışmaları ve İmaj Geliştirme (Kırgızistan Edebiyat Ansiklopedisi, 1994*) ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalardaki önsöz, notlar, eklemeler ve şerhlerle ilgili yazılmış bir dizi makaleden oluşan *Yusuf Has Hacip ile Kaşgarlı Mahmud'un Manevi Mirası* (1999) dâhil olmak üzere çeşitli kitaplar yayımlayarak böyle bir ideolojik atılımın yapılmasına en büyük katkıyı sağlamıştır. Hangi türden olursa olsun bu konuda yazılmış tanıtıcı kitap, eleştiri veya popüler hale getirmek için yazılan kitapların çoğu genel okuyucunun *Kutadgu Bilig*'i anlamasına büyük katkı sağlamıştır. Daha da önemlisi, bu eserin lise ve yükseköğretimdeki ders kitaplarına konulması ile ilgili çabaları bu şiirin Kazakistan'da genel halk arasında ve akademi topluluğu arasında daya yaygın ve derin bir şekilde bilinirlik kazanması için bir itici güç olmuştur.

82 Юдахин К.К.Рецензия на книгу С.Е.Малова «Памятники древне тюркской письменности»1952,КНУ.

83 U. Asanaliev (1932), dilbilim ve edebiyat profesörü bir Kırgız'dır. 1959 ile 968 yılları arasında Kırgız Bilimler Akademisi Dilbilim ve Edebiyat Enstitüsünde çalıştı. 1967 yılında "Concise Lop Nur'un Gramer Taslağı"başlıklı yüksek lisans tezinin sözlü savunmasını yaptı. Hayatı boyunca Kırgız dili ve edebiyatını öğreten ve çalışan bir kariyer sahibi oldu.

84 Б.Т.Иманалиева.Политика-философские идеи Жусуп Баласагына в его работе «Кутадгу билик». автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : 10.02.20 ; Бишкек гуманитарный университет, 2014,

Ancak hem ortak miras teorisi ile ilgili eski tartışmalarda hem de *Kutadgu Bilig*'in Kırgızistan'ın temel edebi eserleri arasında yer alması için iddialı savunmaların yapıldığı dönemindeki geçiş zamanlarında sağlam tartışma eksikliğine işaret etmek gerekir. Bu kusurlu eserler, Artykbayev'in eserleri dâhil, tarihteki referansları kötüye kullandılar ve kendi hatalarını bile fark edemediler. *Kutadgu Bilig*'in taşıdığı kültürel anlama gölge düşürdüler. Bu sebeple, kafa karışıklığından kaçınmak için yeterince dikkatli olmak gerekir.

2. 1. 2. Araştırma Dönemleri

Doç. Dr. T. Nazygül'e göre Kırgızistan'daki 2003 öncesi *Kutadgu Bilig* çalışmaları iki döneme ayrılabilir: Birinci dönem 1967'den 1989'a olan dönemdir, İkinci dönem ise 2003'e kadar süren dönemdir. Nazygul bu şekilde dönemlere ayırmayı 35 yıllık çabadan sonra büyük başarı elde eden, devlet desteği kazanıp bu şiirin Kırgızistan menşeli olarak tanınmasını sağlayan K. Artykbayev başta olmak üzere Kırgız akademisyenlerin çalışmalarına dayandırmaktadır. [85] Ancak, Yudakhin'in yazdığı *S.E. Malov'un Eski Türk Abideleri Yazıtları: Metinler ve Araştırma'sına Giriş*'i ve Y. Asanaliev ve K. Asyraliev'in yazdığı *Kutadgu Bilig'in Dil Özellikleri Üzerine* adı eserleri görmezden gelmiştir. Bunun için bu makale, Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* üzerine yapılan çalışmaların başladığı yıl olarak 1952'yi belirlemiş ve çalışmaları üç döneme ayırmıştır: 1952-1989, 1990-2003 ve 2004-2015. Bu makalede Yusuf Has Hacib'in adı Balasagunlu Yusuf olarak zikredilmektedir.

1952-1989: Tartışmanın Doruk Noktasına Doğru Giden Yol

1952 ile 1989 arasındaki dönemde Kırgızistan'da, *Kutadgu Bilig* ile ilgili, şiirin dilbilimsel yapıları ve etnik özellikleri ile alakalı çalışmalar yapılıyordu. 37 yılda çok sayıda monografi ve tanıtım makalesi yazılmıştır. O zamanki ideolojik, politik ve milliyetçi etkilerin kökenine ışık tutulduğunda, bu çalışmaların güçlü ve zayıf yanlarının olduğu görülmektedir.

Sovyetler Birliği Özbek Bilim Akademisi (1952) ve Kırgız Bilim Akademisi'nin (1954) bir üyesi olan K.K. Yudakhin, Rusça-Kırgızca Sözlük ve Kırgızca-Rusça Sözlük derlemeleri ile bilinmektedir. Bu Kırgız dilbilimci 1920'ler ve 1950'lerde I. A. Batmanov ve S. E. Malov ile aynı dönemde yetişmiştir. Ancak hem kendisi hem de onun *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili eseri olan S.E. Malov'un *Eski Türk Anıtları Yazısı: Metinler ve Araştırma'sına Giriş*, [86] eseri gibi meşhur olamamıştır.

85 Турдубаева Назыгул:Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик»дастаны, Б 2006-41-б.

86 Yudakhin'in 1952'de yayınlanan çalışması (Рецензия на книгу С.Е.Малова «Памятники древне

1 Ocak 1967'de *Kırgız Kültür*'de yayınlanan "*Edebiyatımızın Kökeni*", daha sonra Kırgızistan'da ortak kültür mirasının kapsamı ve yapısı ile ilgili ana tartışma konusu olacak şeyi açıklıyordu. Bütün süreci bilmek gerekir çünkü bu süreç ülkedeki *Kutadgu Bilig* çalışmalarının büyük bir evresini kapsıyordu. Bu tartışma aynı zamanda Çinli araştırmacıların bu konu ile ilgili pozisyonları ve perspektifleri ile de alakalıdır. Bu çalışma, tartışmanın geçtiği özel tarihi süreçle ilgili farklı bakış açıları ve ulaştıkları sonuçlarla ilgili aşağıdaki genel bakışı sunmayı amaçlamaktadır.

Artykbayev'ın yazılarından sonra Kırgızistan akademi topluluğunda ateşli bir tartışma başladı. Birbirine tamamen ters iki düşüncü ekolü ortaya çıktı. Editörü destekleyen ekol Kırgız tarihçi O.E. Karaev, yazar T. Sydykbekov ve edebiyat eleştirmeni J. Tastemirovdan oluşuyordu. Diğer grupta ise dilbilimci E. Abdyldaev, filozof B.Amanaliev ve Dr. N. Nazaraliev yer alıyordu.

K. Artykbayev'a göre orta çağdan kalma *Orhun yazıtları*, *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk*'ün Manas Destanı gibi okulda tarih ve edebiyat derslerinde yer alması gerekir. Ona göre eğer *Kutadgu Bilig* Türklüğün ortak mirası ise o zaman doğal olarak Kırgız halkına da ait olması gerekir. Dahası, *Kutadgu Bilig*; Kazak, Özbek ve Uygurlar'ın olduğu kadar Kırgızlar'ın da anlayabileceği kolay bir dille yazılmıştır. Son olarak, *Kutadgu Bilig*'in yazarının doğduğu ve Kuzey Kazakistan'ın kadim bir şehri olan Tokmok'un batısında yer alan Balasagun 11. ve 13. yüzyıllar arasında Karahanlı Devletinin ikinci başkentliğini yapmıştır. Bundan dolayı Balasagunlu Yusuf'un Kırgız halkına ve hanedanlığına ait tarihi bir şahsiyet olarak görülmesi gerekir. [87]

Artykbayev'in iddialarına karşı Kırgız dilbilimci Abdyldaev'in dile getirdiği görüşün üç temel noktası aşağıda yer almaktadır:[88]

> 1. Balasagunlu Yusuf'un yazdığı *Kutadgu Bilig* çok etnik kökenli bir eser değil Uygur edebiyat mirasıdır. Balasagunlu Yusuf'la çağdaş olan Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı *Divanı Lügat'it Türk*'ten anlaşıldığı kadarıyla bu eserin Kırgızlarla hiçbir alakası yoktur. Kaşgarlı Mahmut eserinin önsözünde Çüy, Talas, Isık Gölü, Tanrı Dağları ve Fergana'da herhangi bir Kırgız faaliyetinden söz etmemektedir. Fakat bu bölgelere yerleşmiş diğer Türk boylarından da söz etmiyor. Özellikle Kırgızların doğudaki çok uzak yerlerde yaşadığını

тюркской письменности») üniversitelerin tarih bölümleri ve diğer ilgili bölümler için bir ders kitabı olarak kullanılmaktadır.

87 К.Артыкбаев：Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак//Кыргызстан маданияты, 1967,10-февраль.15-б.-Б.

88 Э.Абдылдаев：Орток адабий мурас маселеси[N].Кыргызстан маданияты, 1967,10-февраль.15-б.

vurgulamaktadır. Onun için Kırgızların Karahanlı Devletinin bir parçası olduğu veya *Kutadgu Bilig*'in o zaman onlara ait olduğunu söylemek imkânsızdır.

2. "*Kutadgu Bilig*'in Kazak, Özbek ve Uygurlar'ın olduğu kadar Kırgızlar'ın da anlayabileceği kolay bir dilde yazıldığını"düşünmek gerçekçi değildir çünkü başka birçok edebi klasik Türk dilinin ortak dilbilimsel özelliklerini taşımaktadır. Sadece ortak özellikleri dolayısıyla onların ortak kökene sahip olduğunu kabul etmek doğru değildir.

3. Tokmok şehri sadece 100 yıllık bir şehirdir. Kadim Balasagun şehrinin tam yerinin tespit edilmesi için tartışmasız bir delil bulunmamaktadır.

Kırgız tarihçi O. E. Karaev, bu tartışmanın başlıca sebebinin Kırgız akademisyenler topluluğunun, Kırgızlar'ın 10. ve 11. yüzyıllarda Tanrı Dağları civarında yaşayıp yaşamadığı sorularına farklı cevaplar bulması olduğunu yazmıştır. Karaev, Fars-Arap Müslümanların tarih referanslarını[89] kullanarak E. Abdyldaev'in 'Uygur yanlısı teori'sini (pro-Uyghur theory) çürütmüş ve Artykbayev'in söylediklerine destek olarak şunları söylemiştir: Rus tarihçi V. V. Bartold, Karahanlı Devleti'nin Uygurlar'ın Yağma boyu tarafından kurulduğuna dair daha önce yapmış olduğu beyanı geri çekmiştir. [90]

Karahanlı Devletindeki etnik grupların çoğunluğunun Uygurlardan oluştuğuna dair varsayımı doğrulayacak bir kanıt bulunamamıştır. Karahanlı Devleti'nin kurucusunun Yağma boyundan olduğu görüşünü de destekleyecek daha somut delillere ihtiyaç vardır. Bunun için, Uygurlar'ın bu Türk hanedanlığının öncüsü olduğunu söyleyerek Uygurların lehinde Artykbayev'e karşı görüş beyan etmek de temel manada zayıftır.

Ancak, bunun aksini gösterecek bazı deliller de bulunabilir. Çünkü o zaman Kırgızlar, Şu anda Kırgızistan olarak bilinen yerin doğusu ile batısı ve onun arasında kalan yerde yaşayan Karahanlı halkının çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Dahası, Rus tarihçi B.B. Grigoriev 1874 yılında yayınlanan Muned Jim'da kayıtlı *Maveraunnehir'deki Karahanlılar* adlı eserinde şunları yazmaktadır: 10. yüzyılda

89 Bkz. Ө. Караев, О.Арабские и персидские источники IX–XII вв. о киргизах и Киргизии[M]. Фрунзе, 1968, 62–63б. İçinde Ḥudūd al-ʿĀlam'in de bulunduğu 9.ile 12. yüzyılların edebiyatından alıntı yapmak şu şekilde bir sonuç verir: Yukarıda adı geçen tarihi edebi eser, 9. ve 10. yüzyıllarda Kırgızlar'ın at yetiştiriciliği, çiftçilik, el sanatları ve avcılıkla geçindiğini yazarken, 9.ile 12.yüzyıl arasına ait Arap edebiyatı, Kırgızlar'ın Orta Çağdaki şehirleri ve yerleşimlerine dair detaylı bir bilgi vermemektedir. Ancak, Doğu edebiyatı, Kırgızistan'daki göç kültürünün gelişmesi ile aynı zamanda ortaya çıkmış Kırgız şehir yaşamına ilişkin bazı izleri sunabilir.

90 Bkz. Турдубаева Назыгул:Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик»дастаны, p. 6. Bishkek, 2006.

Kazakistan'da kurulan yeni devlete, kurucusu Kara Han'ın ismi verildi[91]; bunun için bu devletin ismi Karahanlı Devleti[92] oldu. Manas Destanı dâhil olmak üzere önemli miktarda edebi eser mükerreren bu kişiden Kırgızların öncüsü diye bahseder." Karaev, onun bu görüşüne dayanarak şu sonuca varmıştır: "*Kutadgu Bilig*, Kırgızlar'ın olduğu kadar diğer Türk haklarına da aittir."[93]

Yukarıda belirtildiği şekilde Karaev tarafından desteklenen Artykbayev, 31 Mart 1967 tarihinde *Kırgız Kültür*'deki "*Edebiyat:Dayanacağımız Tek Zemin*"adlı yazısında A. Valitova'nın yazdığı iki makaleye dayanarak özetle şunları yazmıştır[94]: Orta Asya'daki Türk halkları arasındaki ortak medeniyetin sosyal, politik ve kültürel değerleri *Kutadgu Bilig*'de yansıtılmaktadır. Bu eser Uygur dilinde değil tüm Orta Asya'da kullanılan bir Türk yazı dili olan Karahanlı dilinde yazılmıştır. Bunun yanı sıra A.N. Bernshtam'in (А.Н.Бернштам)[95] düşüncelerini de dile getiren Artykbayev, "11. Yüzyılda Tanrı Dağları civarında Kırgızlar'ın faaliyet gösterdiğine dair kayıtlar bulunmuştur"diye ısrar etmiştir. Son olarak, Abdyldaev'in dile getirdiği ana tartışma olan Mavlov'un 'Uygur yanlısı teori' konusunda itirazda bulunarak "Eserin Uygur dilinde mi yoksa Arapça mı yazıldığına Mavlov'un bile karar verebilmesi çok zor"demiş.

Kendisi, bu eserin belki önce Arapça yazılıp daha sonra, daha geniş kitleler tarafından okunabilmesi için eski Uygurca'ya çevrilerek Buğra Han'a takdim edilmiş olabileceği tahmininde bulunmuştur.

Bu makalenin Artykbayev tarafından yayınlanmasından iki hafta sonra filozof Dr. B. Amanaliev 14 Nisan tarihinde Artykbayev, Karaev ve diğerlerinin fikirlerine karşı bir yazı yazdı. Bu araştırmacılarca sunulan düşüncenin "tarihi delillerden yoksun varsayımlara dayandığına"inandığını söylediği yazısı aşağıda özetlenmiştir:

---

91 Bu kelime ilk olarak daha önce bahsedilen Grigorie'nin kitabında görülmüştür.

92 Kara, Türkçede "büyük"demek. "Kara Han", büyük han demektir. Kırgızların Manas destanındaki mitolojik karakterlerinden birisi, Sibiryalıların Lezgi destanında başkarakter olarak yer almaktadır. (Bkz. "Шорский героический эпос"Кемерово 2010）Bunun için, hanedanlıkla ilgili sözlü edebiyatta geçen karakter isimlerine bakarak Karahanlı Devleti'nin etnik kökenini belirlemeye çalışmak ikna edici değildir.

93 Ө. Караев, Тарыхй кабарлар менен таанышканда[N]. Кыргызстан маданияты, 1967, 10-март.

94 А. Валитова, Юсуф Баласагунский и его«Кутадгу билик"[D].Москва, 1951, 19 б; К вопросу о классовой природе Караханидского государство[C].Т.I.,1.-Ф.:Киргизский филиал АН СССР,1943.

95 Bkz. Турдубаев Назыгул:Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик»дастаны, Б 2006-17-б; А. Бернштам, Источники по истории киргизов XVIII в.//Вопросы истории, 1946 - номер 11-12. - С.128; Bkz. А. Н. Бернштам, 'История кыргыз и Кыргызстана с древнейших времен до монгольского завоевания'http://siteistok.host.net.kg/bibliotek.htm

1. Artykbayev ve arkadaşları "tarihi delillerden yoksun ve edebi dil açısından Kırgız halkının özellikleri ile alakasız varsayımlara dayanan" bir tartışma yapıyorlardı.

2. Bir tarihçi olarak Karaev "Kırgızların 10. ve 11. yüzyıllarda Tanrı Dağları civarında faaliyet gösterip göstermediğini"ortaya çıkarmak için o kadar kararlıydı ki, coğrafya tartışmanın tek konusu haline gelmiştir. Fakat bu, meselenin sadece bir yönüdür. Çalışma, Malov'a "*Kutadgu Bilig*'in, Eski Uygurlar arasındaki İslam kültürünü ve düşüncesini yansıtan en eski edebi klasik eser"olduğunu düşündüren eski Uygurcaya yakın bir dille yazılmıştır.[96]

3. Artykbayev ve Karaev dini konuları görmezlikten gelmişlerdir: "Eğer bu klasiklerde kullanılan dil, Kırgızlar'ın 10. ve 11. yüzyıllarda kendi yazılarında kullandıkları dil ile aynı olsaydı, o zaman Kırgızlar'ın Arapça yazı sistemine geçtikleri ve İslamiyet'i kabul ettiklerini gösterecekti."Gerçek şu ki, Kırgızlar sadece yakın tarihte İslamiyet'i kabul edip Arapçayı kullanmaya başladılar. Amanaliev bu çalışmada; H. Valikhanov, F. Poyarkov, A. G. Serebrennikov, V. P. Nalivkin ve G. S. Zagrozskij dâhil birçok tarihçiden destekleyici argümanlar nakletmiştir.

Amanaliev inandırıcı argümanlarına rağmen tartışmaya bir son verememiş aksine daha da alevlendirmiştir. Birkaç gün sonra, 28 Nisanda, Kırgız şair J. Tastemirov ve tarih hocası Z. Belikova *Kırgız Kültür*'de seslerini duyurarak, Artykbayev'e destek vermişler. Daha önce özetlenen beyanların yanı sıra, Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı *Divanı Lügat'it Türk*'e atıfta bulunmuş ve Türk boyları ile ilgili kısımları nakletmişlerdir. SSCB'nin "Halkın Değerli Yazarı" Sydykbekov, aynı gazetede aynı yılın 23 Haziran'ında yayınlanan "*Mirasımız Hakkında*"adlı makalede *Kutadgu Bilig*'in Kırgızca aslının kendi dilinde bulunabileceğine dair iddiasını haklı çıkarmak için halk dilinde kullanılan eski Kırgızca birkaç kelime kullanmıştır. Son olarak Amanaliev ve Abdyldaev'in "*Kutadgu Bilig* Kırgızlara ait değildir"diyerek temelsiz bir iddiada bulunduklarını ve onlarla aynı görüşte olanların "sadakatsiz köpek"olduğunu söyleyerek konuyu sonuçlandırmıştır.

Artykbayev 1970'lerin başında yaptığı tartışmanın sonuçları ile yüzleşmek için tekrar ortaya çıkmış ve kendisi için iyi bir sonuç çıkarmak için çaba harcamıştır. Yazı işleri müdürü olarak çalıştığı *Eleştiri Seyahati* (1970) adlı antolojide "*Etnik Ortak Edebiyatımızı Öğrenme Konusu Üzerine*"adlı makalesini yayınlayarak, yazılı Kırgızca'nın 20. yüzyılın başında ortaya çıktığına dair resmikabule karşı çıkmıştır.[97]

96 С.Е.Малова, 'Памятники древне тюркской письменности', Moscow, 1951.

97 Bkz. Турдубаев Назыгул: Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик"дастаны. pp 4, Bishkek, 2006.

Kırgızların 5. ve 9. yüzyıllar arasında *Orhun- Yenisey Yazıtları*'nı diktiklerini fakat Cengiz Han'ın yaptığı işgal sebebiyle geçirdikleri göçebe dönemde dilin tekrar konuşma diline dönüştüğünü vurgulamıştır. Ancak, unutulmaması gereken bir şey var: Kırgızlar yazılı dillerini daha sonra tekrar oluşturmuşlar yani dilin sözlü şekli *Ekim Devriminin* çok öncesinde de vardı ve yazılı dili daha sonra onun üzerine bina edilmiştir. En çok bilinen örnekleri *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk'tür.*

Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalar 1970'den 1980'lerin birinci yarısına kadar durgunluk yaşamıştır. Bu konuda bir başarı sağlanmışsa da çok az olmuştur. Ana ideoloji, hükümetin kabul ettiği ve konuya ilişkin nihai karar olmasını istediği, Kırgızlar'ın insanların kaderini değiştiren ve onları kendilerine ait fonksiyonel dillerini geliştirmeleri için onları cesaretlendiren *Ekim Devrimine* kadar bir yazılı sistemleri olmadığına ilişkin tezdir[98].

Sonuç olarak, Artykbayev'in başını çektiği "*ortak miras teorisi*"savunucuları o zaman Kırgızistan'da büyük bir takipçi grubu bulamamışlardı.

Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Etnik Edebiyat Enstitüsü'nün Mayıs 1984'te bastırdığı *Kutadgu Bilig*'e "Tercümanlar Önsözü"yazan bir grup tercüman, eserin orijinal olarak Eski Uygurcada yazılmış bir Uygur edebi klasiği olduğunu açık bir şekilde belirtmişlerdir. Bu, Kırgız akademi topluluğunu 15 yıllık uykusundan uyandırmıştır. Tartışmanın bir sonraki aşaması bu şekilde başlamıştır. Bu sefer odak noktası, belirgin pozisyonu ve keskin görüşleri toplumun dikkatini kolay bir şekilde celp eden bilinen bir filozof ve bilim akademisinin bir üyesi olan Narynbaev idi. 1985'te bütün ülkede basılan *Kırgız Ansiklopedisi*'nin girişinde Balasagunlu Yusuf'u Uygur düşünür olarak göstermekten fazlasını yapmış, bu eski eserin modern Uygurca versiyonunun Pekin'de basılmasını kutlayarak, "*Kutadgu Bilig: Yeni Bir Versiyonu*"adlı makalesini *Komünist Bayrağı* isimli Kırgız Gazetesi'nin altıncı ve yedinci nüshalarında yayınlamıştır. Yazar, meşhur arkeolog S. G. Klashtorny'in,[99] bulgularına dayanarak şunları yazmıştır:

98 Kırgız yazılı edebiyat tarihi için bkz. Койлубаев, К.К., 'Жазгыч акындардын чыгармачылыгы(Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо)Окуу куралы', Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту К. Тыныстанав атындагы мамликеттик университети, 2010, Каракол.4-12б. Bu kitapta, yazar şunu açık bir şekilde söylemiştir: "Kırgızların, Arap alfabesini kendi dillerinde kullanmaları 18. yüzyıldan itibarendir. Daha önce yazılı dili kullandıklarına dair kayıtların olması çok olası görünse de, uygun olan esaslı tarihi metinleri referans olarak kullanmaktır. O zaman, Kırgız edebiyatı yeni bir gelişim yaşadı. Başka bir deyişle, yazılı edebiyat ortaya çıktı. Bu, Kokand Han'ın (1709-1876) ve Rus İmparatoru'nun dilbilimsel ve kültürel politikaları ile ilişkilendirilmiştir. Kokand Han, göçebe halklar üzerinde nüfuzunu arttırmak için İslam'ı daha fazla yaygınlaştırmış, camiler ve medreseler inşa etmiştir. Bu sırada Kraliçe Catherine, daha fazla tercüman yetiştirmek için iki dilli okullar kuruyordu.

99 Bkz. Григорьев В. В., 'Карханиды в мавераннаяре по Мунед джим башы' [М].Санкт-Петербург, 1874, 6-б.

Türk tarihi ve dilbiliminin kaynağı olan Uygur edebiyatı, runik edebiyatı gibi bilinen diğer Türk kaynaklarından önce var olmuştur. Birçok Türk araştırmacının da inandığı üzere Karahanlı devleti, Uygurlarla bağlantılı Karluklar (Özellikle iki Karluk boyu olan Çiğil'ler ve Yağmalar) tarafından yönetilmiştir.

Klashtorny, *Kutadgu Bilig*'teki felsefi düşünceleri tartışırken özellikle şunları açıklamıştır:

> *Orta çağın bir düşünürü olan Yusuf Has Hacib, Orta Asya ve Türk medeniyetlerinin sosyal açıdan ilerlemesine önemli bir katkı sunmasının yanı sıra felsefe ve ahlak düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Kutadgu Bilig'in etkisi altında kalan Uygur düşünürler ahlak alanında birçok eser vermişler: Edib Ahmed Yükneki'nin Atabet ül- Hakayık adlı eseri gibi.*

Çince tercümanların önsözü ve Narynbaev'in makalesi, Kırgızistan'ın kültür çevrelerini dalgalandırmıştır. *Kırgız Kültür*'ün 6 Şubat 1986 tarihinde "*Ulusun Manevi Temelleri*"adlı makaleyi basması önemli bir olay olmuştur. Meşhur yazar Cengiz Aytmatov bu makalesinde şunları söylemiştir:

> *[…] Balasagunlu Yusuf'un yazdığı şiir ve Manas Destanı, bir dil iki kardeş kültüre sahip olan atalarımızın manevi zenginliğinin asırlar boyu yaşadığını göstermektedir. Yazılı edebiyat yerleşip çiftçilik yapanlar tarafından, sözlü edebiyat ise göçmenler tarafından geliştirilmiştir.*

Birkaç ay sonra 15 Mayıs 1986'da *Kırgız Kültür,* Narynbaev çalışmasının bir yansıması olan ünlü tarihçi Karaev'in *"Balasagunlu Yusuf ve Yaşadığı Devir"*adlı makalesini yayınlamıştır. 11. yüzyıl Uygurları'nın Budist olduklarını, bugün Doğu Sincan olarak bilinen yerde iki Uygur Kağanlığını kurduklarını ve *Divanı Lügat'it Türk*'te Kağanlıklarla Uygurlar arasında savaş çıktığına yer verildiğini referans göstererek Uygurlardan yana iddiayı her zamankinden daha açık bir şekilde eleştirerek okurlara ortak miras teorisinin meşruiyetini hatırlatmıştır. Bu makaleden hemen sonra 24 Temmuz'da aynı gazete, bu sefer C. Cydykov'un "*Balasagunlu Yusuf Hakkında Ne Biliyoruz?*"başlıklı makaleyi yayınlamıştır. Bu makale, söz konusu eserin tamamen Türkçe yazıldığını, bundan dolayı Karahanlı Devleti'nde çeşitli Türk boylarının konuştuğu kelimeleri kullanarak yazıldığını ve mantıken Türkler'in bu eserin mirasçısı olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. 7 Ağustos tarihinde A. Kasymzhanov "*Entelektüel ve Moral Niteliklerin Kaynakları*"başlıklı bir makale yazmış ve bunu *Kırgız Kültür*'de yayınlatmıştır. Bu makalenin yazarı, bu eserde kullanılan dilin günümüzdeki Kırgızca, Türkmence, Kazakça, Özbekçe ve Uygurca ile benzerlik taşıdığına inanmış. Bunun yanında, Balasagunlu'nun Kırgızistan'ın yerlisi olduğu için Kırgız kültürü içinde doğup

büyüdüğünü okuyucularına hatırlatmıştır. Bundan dolayı, *Kutadgu Bilig*'in bu insanların ortak edebi mirası olarak görülmesi gerekir, diye bir sonuca varmıştır.

Bu karşı iddialar yeni ve inandırıcı bulgular ortaya çıkarmamıştır. Aksine, mantıksal açıdan güvenilmez, basmakalıp, duygusal ve akademik açıdan zayıftırlar.

Artykbayev "*Yeni Müfredat İyi Mi?*"başlıklı makalesinde (*Kırgız Kültür*, 29 Aralık 1987) *Kutadgu Bilig ve Divanı Lügat'it Türk*'ün yeni müfredatta yer almasını önermiştir. Kırgız eğitim makamları da tam bu sırada bu konuyu tartışmaktaydılar.

Onun bu teklifi kabul edilmiş ve bu iki klasik daha sonra tüm ülkedeki liselerin müfredatına girmiştir.

Daha sonra 1988 yılında, T. Kozybekov *Kutadgu Bilig*'in modern Kırgızca diline çevirisini tamamlamıştır. Kozybekov'un bunu "eski Türkçe metinlerinden tercüme ettiği"iddiasına itiraz eden T. Nazgul, yapılan tercümenin A. Egeubaev'in Kazak metinlerini baz alarak yapıldığını ve büyük ölçüde S. Ivanov'un Rusça tercümesi olduğunu söyleyerek eleştiride bulunmuştur.[100] Belirtilen eksiklikler ve noksanlıklara ilişkin rapora rağmen[101] bu tercüme *Kutadgu Bilig* çalışmasına ilişkin referanslar külliyatının vazgeçilmez bir parçası olabilmiştir. Bu tercümenin Kazak okuyucular için bir diğer avantajı da, S. N. Ivanov tarafından Rusçaya yapılan tercümelere göre çok daha fazla okunabilir olmasıdır. T. Sydykbekov'un, *Kutadgu Bilig*'in bu versiyonu için yazdığı önsözde, Kırgız halkının *Kutadgu Bilig*'in etnik kökenleri ile ilgili bir konsensüse vardığını ancak onların kültürel miras teorisi son olarak "moral olarak" şunu desteklediğini belirtmektedir:

> *İster bir taşın üstünde yazılmış runik bir kitabe olsun, ister Kutadgu Bilig olsun ister Divanı Lügat'it Türk olsun, bunlar atalarımızdan kalan kültürel miraslardır. Bir zamanlar bunlara fazla ilgi göstermediğimizi kabul ediyoruz. Bu problemin farkında olan, tarih üzerinde geniş kapsamlı çalışma yapan [Kırgız] araştırmacı ve yazarlar- ve hatta Doğu atasözleri ve Kutadgu Bilig'in Rusça tercümanları bile- endişelerini dile getirmişlerdir. Örneğin, şair Naum Grebnev "Kutadgu Bilig sadece yazarı sizin topraklarınızda doğduğu için değil aynı zamanda özellikleri ve tarih tahayyülü sizinkinize benzediği için herkesten ziyade size aittir"*demektedir.

100 Турдубаев Назыгул:Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик"дастаны., Б., 2006。

101 К. Артыкбаев's Ж.Баласагын жана М.Кашкардын мурастары. (Түзүп, басмага даярдаган К.Артыкбаев) -Б.: КМУУ, 1999, 184-бет.

Bunun yanı sıra, Sovyet Rusya'nın çok meşhur *ve Semerkand Üzerinde Yıldızlar* kitabının yazarı Sergei Petrovich Borodin şöyle demiştir

"Siz Kırgız milleti çok zayıfsınız! Sizin haklı olarak sahip olduğunuz kültürel mirasınız için bile mücadele etmeye cesaret edemiyorsunuz. Kadim edebi klasiklerin büyük çoğunluğunun size ait olduğunu bilmiyor musunuz? Tüm Türk milletleri arasında sadece sizin atalarınız Manas Destanı gibi bir şaheser yaratabildi ve bunu kayda geçirmek de zor değil. Kültürel mirasınızı kaybetmeyin!"

Orijinal olarak bize ait olan edebi klasikler konusuna ilgilenmiş akademisyenlerin bize verdiği tavsiyelere rağmen biz hala akıllanmıyoruz. Daha doğrusu, Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lügat'üt Türk'teki eski Türkçe kelimelerin % 80'inin bugünkü Kırgızcada kullanıldığını kim biliyor?

Sonunda tarihi gerçek açığa çıkmıştır. Biraz geç de olsa biz kendi eski kültür mirasımıza ilgi göstermeye başladık. Sevgili okuyucular, Kutadgu Bilig'in elinizdeki nüshası atalarımızdan tevarüs ettiğimiz dilimizin günümüz şekliyle yazılmıştır.

Bu önsöz, 'Uygur yanlısı teori'den *Kutadgu Bilig*'in Kırgızlar'ın ulusal manevi mirasının özel bir parçası olduğuna dair görüşe geçişin ilk işaretidir. Kırgız Bilim Akademisi üyesi ve meşhur bir yazar olan Cengiz Aytmatov 'çok etnikli teoriden' (multi-ethnic theory) yana fikirlerini değiştirmiş ve Frunze'de yapılan SSCB 5.Türkologlar Konferansı'ndaki konuşması sırasında şunları söylemiştir:

"Öncelikle, Kutadgu Bilig, Uygurlardan gelmektedir ve diğer Türk topluluklarında görülen yazılı edebiyat gelişmelerinden önce yazılmıştır."[102]

Bu düşünce değişikliği, Kırgız araştırmacıların bu eserin etnik kökeni ile ilgili sağlam bir uzlaşmaya varamadıklarını gösteriyor.

1989 yılında Artykbayev, Kırgız Ulusal Üniversitesine, Balasagunlu Yusuf isminin verilmesini teklif etme fırsatını yakalamıştır. Fakülte ve öğrencilerden imzalar toplayarak işe başlamıştır. Bu arada "*Üniversite İsminin Balasagunlu Yusuf Üniversitesi Olarak Değiştirilmesi Hakkında*"(14 Eylül 1989) başlıklı bir makale yazmış ve bu makaleyi gazetede yayınlatmıştır.

E. R. Tenisheff'in yazdığı "*Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk Sudur*"ve A. Kononov'un[103] yazdığı "*Basalagunlu Yusuf ile Onun Kutadgu Bilig'i Hakkında*",

102 "The Symposium of Turkologists"(featured news article, September 28, 1988), Communist Flag pp. 4 (Uyghur version, Alma-Ata)

103 Tenisheff, karşılaştırma yapmak suretiyle şu sonuca varmıştır: Altun Yaruq Sudur kesinlikle

dile getirilen tartışmalar ile ilgili olarak, *Kutadgu Bilig* ortak bir miras olarak görülse de onun öncelikle Kırgız'lara ait bir edebi klasik olduğunu tekrarlamıştır. Artykbayev 1990'da yazdığı bir makalede bu iddiayı daha fazla vurgulamış ve *Kutadgu Bilig*'i kendi kültürel mirası olarak gören Çin'deki Uygur akademisyenlere karşı çıkmıştır. Balasagunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinin girişinde bu tartışma için kendine destek bulmuştur.

> *Yusuf, şiiri Türkçe yazdığını belirtiyor ve bunu ilk defa yapmıştır. Uygurca yazdığını düşünün, peki o zaman niye böyle bir şey söylememiş? ... Aynı şey Kaşgarlı Mahmud'un başlığı için de geçerlidir; bu bir Uygurca sözlük değil, Türkçe sözlüktür. Eğer Uygur dili ile ilgili bir şey olsaydı şüphesiz ki bunu dillendirirdi. Bunun yanı sıra, girişte Türk boylarının dillerindeki kelimeler verilirken bunlardan Uygur diye bahsedilmediğini de unutmayalım.*

Tenisheff'in yaptığı çalışmada bu eski klasikleri karşılaştırarak vardığı sonuç, Uygurlar'ın 'çok etnikli teori'sini reddeden Artykbayev ve benzerlerine çok ihtiyaç duydukları bir destek sağlamıştır. Daha da önemlisi, bu anlayış 'Kırgız manevi mirası terosinin' kabul edilmesine yol açmıştır. Birçok Rus otoriteyi referans göstermek, Kırgızistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmalarının mantıksızlığını ortaya koyarken milliyetçiliği daha baskın ve ileri düzeye taşımıştır.

Bu evrede yapılan araştırma sonuçları, *Kutadgu Bilig*'in Kırgız edebiyat tarihinde büyük bir yer edinmesine yol açmıştır. Ondan sonra bu eser yavaş yavaş Kırgız eğitim sistemine ve genel halkın içine girmiştir. Ancak bu başarı tüm akademi camiasından ziyade bazı akademisyenlere mal edilebilir. Birçok Kırgız akademisyen Artykbayev'in ve onu takip edenlerin savlarının önyargılı ve taraflı çalışmalara dayandığını düşünüyordu.

Kırgız Kültür'de nihai bir sonuca ulaşılamamıştır çünkü bu yayın 1967'de, *Kutadgu Bilig*'in 'Türk halkalarının ortak bir mirası olarak' olarak mı yoksa genel olarak düşünülenin aksine 'Kırgız kültürü ile bağları güçlü bir eser olarak' mı dikkate alınması gerektiği konusunda bir tartışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk başta, bu bilinçli süreçten ve onun genel sonuçlarından yola çıkarak her iki tarafın sakin olduğu ve tartışmaya akademik olarak odaklandığı düşünülebilir. Ancak zaman ilerledikçe 'çok etnikli teori'nin savunucuları yükselişe geçtiler ve kamuoyunun desteğini alabildiler. O zamana kadar, bazı tartışmacıların *Kutadgu*

Uygurcadır ancak Kutadgu Bilig'in dili Uygurca ile az benzerlik taşımaktadır. Bu eserleri karşılaştırdığımızda, bu iki metin arasında büyük dilbilimsel farklılıklar görürüz […] Kutadgu Bilig'in tek bir Türk halkının olduğu sonucuna varılamaz ancak Orta Asya'daki tüm Türk halklarının ortak edebi mirasıdır. Kononov, Çü Nehri yakınındaki Tokmok civarının, Balasagunlu Yusuf'un doğum yeri olan Balasagun'un bulunduğu yer olduğuna ilişkin hipoteze katılıyor. Bkz.Турдубаев Назыгул:Жусуп Баласагун жана анын 'Кутадгу билик'дастаны, Б 2006-24-б.

Bilig ile Kırgızlar'ın ataları arasındaki bağlantıyı sorgulamanın veya bunu inkâr etmenin vatana ihanet olduğunu düşünecek kadar ileri gittikleri de görülebilir. Bu bağnazlık sadece akademik araştırmaların normal seyrini bozmakla kalmamış aynı zamanda akademisyenlerin yapması gerektiği şekilde *Kutadgu Bilig*'i analiz etmek ve eleştirmek için objektif bir anlayışa sahip olmalarını da engellemiştir.

1990-2003: Geçiş ve Çözüm

Kırgızistan 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etti. O zaman *Kutadgu Bilig* çalışmaları için yeni bir dönem başladı. Bu dönem, kendine has ve ulusal özellikler taşımaktaydı. Bu yeni dönemdeki büyük başarılar, edebiyat tarihi ve ilgili ders kitapları için yeni bir müfredatın hazırlanması olmuştur. Bu kitapların içerikleri, kolej ve lise derslerinin tanımlamaları ve edebiyat tarihi ile ilgili düzeltmeleri ihtiva eden bir anlayış zaten geliyordu. Daha fazla çalışmanın yapılmasına zemin hazırlayan tüm bu değişiklikler, bu anlayışın savunucularının ve uygulayıcılarının mevcut dünya tarihini değiştirmek ve bir şeyler eklemek, kendi tarihlerini tekrar anlatmak ve söylem gücünü elinde tutmak için bilinçli bir şekilde hareket ettiklerini gösteriyor.

1990'ların başında Kırgızistan Devlet Üniversitesi'nde Kırgız Edebiyatı Çalışmaları Bölümü Başkanı olan A. Abdyrazakov tarafından düzenlenmiş yeni bir dil ve edebiyat çalışmaları müfredatı olarak "*Eski Çağlardan 20. Yüzyıla Kadar Kırgız Tarihi*"hazırlandı. Bu yeni değişiklik, iki cihanşümul eser olan *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk*'ü de ihtiva etmiştir ki, onların Kırgız edebiyatındaki yerini koruyabilsin ve böylece kamuoyunu etkileyebilsin. Başka bir ifadeyle bu, Kırgız ulusal manevi mirası teorisini desteklemek için yapılmış bir eğitim planıydı.

Artykbayev elde edilen bu başarıdan cesaret alarak ikinci bir şeyi başarmak için işe koyuldu. Bu görev de Kırgız Devlet Üniversitesinin ismini *Balasangunlu Yusuf Üniversitesi* olarak değiştirmekti. Kendi düşüncesi onu o kadar büyülemişti ki, "*Balasagunlu Yusuf ve Onun Eseri Kutadgu Bilig Hakkında*"(31 Ağustos 1990), "*Orta Çağ Edebiyat Mirasının Başka Bir Analizi*"(20 Eylül 1990) ve "*Türkçe Sözlüklerdeki Edebi Miras*"gibi eserlerinde K*utadgu Bilig*'in daha önce tartışıldığı üzere farklı halklar tarafından paylaşılan ortak bir mirasın bir parçası olarak görünse de aslında onun ilk önce Uygurlar tarafından değil Kırgızlar'ın bir eseri olduğunu defaten tekrarlamıştır. Bunun yanında Temmuz 1996 ile Nisan 2002 arasında yazdığı 14 makalenin 13'ünde, bu eski entelektüel varlıklara değer verip onları tarihin önemli bir dönemi haline getirmek için herkese çağrıda bulunmuştur. Artykbayev'in neşredilen iddialarına karşı çıkan Narynbaev kendi çalışmasında şunları dile getirmiştir:

"Kutadgu Bilig Uygur şair ve düşünür Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış dünya medeniyetinin bir incisidir. Diğer bir şaheser ise Uygur bilgin Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divanı Lügat'it Türk'tür. ....Rus ve Çinli araştırmacılar yaptıkları çalışmaları ile Yusuf Has Hacib ile Kaşgarlı Mahmud'un Uygur halkı arasındaki en önemli bilgin ve düşünürler olduğu sonucuna varmışlardır."[104]

2000 yılında, Kırgız Devlet Üniversitesi Uluslararası Eğitim Okulu ve Doğu Çalışmaları Bölümü, *Kutadgu Bilig* ile ilgili "Kırgızlardan taraf teoriyi"daha açık bir şekilde tartışmak açısından Artykbayev'in 'çok etnikli teori'den farklılık gösteren Eraliev'in *Balasagun'lu Yusuf* eserini bir üniversite ders kitabı olarak ortak bir şekilde bastılar. Yazar, bu ders kitabının "*Kutadgu Bilig Eseri Nüshalarını Çalışmak ve Okumak: Akademisyenlerin Düşünürlerden kalan Akademik Miras Çalışmalarına Katkıları*"başlıklı üçüncü bölümünde *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasını değerlendirmişti. Yazar, Viyana metninin Arapça elyazmasının kopyası olduğuna ve içinde birçok hata olduğuna, bunun da yazan kişinin sadece eseri tam olarak anlayamamakla kalmayıp düzgün bir şekilde okuyamadığını da gösterdiğine inanıyordu. Uygurca tercümesindeki orijinal metnin kaybolması "eserin zamanı ve yazılırken taşıdığı özellikleri tam olarak ortaya çıkaramaması ve yazarın bir sosyal ve siyasi aktivist olarak fonksiyonunu ortaya koyamaması ile"sonuçlanmıştı. [105] Dikkat edildiğinde Eraliev burada "tercüme"kelimesini kullanmıştır. Bu da gösteriyor ki, Eraliev, Yusuf'un bu şiiri Arapça dilinde yazdığına ve Kahire nüshası ile Namagan nüshası keşfinin buna delil olarak gösterilebileceğine inanıyor. [106]

Kahire nüshasını "orijinal çalışmaya çok yakın, […] 11. veya 12. yüzyıl civarında, dağlık kesimde yaşayan göçebelerin kullandığı Türkçe ile yazılmış "olarak değerlendirmişti. Bu sebeple Viyana ve Kahire nüshalarını karşılaştırdıktan sonra şunları yazmıştı. V. Radlov "yazarın Balasagun'un bir evladı olarak şiiri Arapça dilinde yazdığına, Uygurlar tarafından kullanılan edebi dilin bu şiir üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığına"inandığı için daha önceki görüşünü düzeltmiştir ".[107] Eraliev şöyle bir sonuca varmıştır:

Namagan nüshasının 11. veya 12. yüzyılda yazıldığını ve orijinal dile çok yakın olduğunu gösteren özellikleri, özellikle Karahanlıların dilindeki kelime ile bire bir aynı olan "Buğra Han"kelimesi, şairin bu şiiri yazmak için Uygurca veya Uygur alfabesini kullanmadığını yeterince kanıtlamaktadır.[108]

104 Нарынбаев А. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров, - Б, Илим, 1994, с. 108.

105 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000：33-48б.

106 Age, 36-б.

107 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание.М.Наука.1983.С153.

108 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000：38б.

Eraliev, Rus Oryantalist S. E. Malov'un bu üç nüsha ile ilgili düşüncesine şu şekilde yer vermiştir:

> *Kahire ve Namagan metinleri, sadece Arapça harflerinin başka bir dilde yazılışı açısından değil aynı zamanda şiirin yapısı ve stili açısından da yakınlık gösterirler. Bu belirgin farka rağmen Viyana (Uygurca) nüshası tarihi açıdan İslam kültüründe pek bulunamayan büyük bir referans görevi görmektedir.*[109]

Eraliev yukarıdaki ifadeyi şu şekilde yorumlamıştır:

> "*S. E. Malov, bu eserin orijinalinin Uygurca olmadığını bir kez daha göstermiştir. Bu şiirin dili, devlet meclisinin dilini etkileyen Uygur alfabesinin bir örneğidir.*"[110]

Eraliev, Kırgız düşünür Yusuf'un Arapça alfabesini kullanarak eserini Kırgız Türkçesi ile yazdığı sonucuna varmıştır.

Eraliev'in iddiasını dile getiren K. Arykbayev, hükümetin *Kutadgu Bilig*'i milli mirasın bir parçası yapması için çok çaba harcamıştır. Konuşmalar yaparak, öğrenciler ve fakülteden imzalar toplayarak resmi olarak kabul edilmesi için çaba harcadığı üniversite isminin değiştirilmesine yönelik teklif sunarak bu konu için çabalamaya devam etmiştir. Verdiği 35 yıllık yoğun çabanın sonunda, üniversiteye Balasagunlu Yusuf'un isminin verildiği ve *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk* ile onlardan sonra gelen Türk edebiyat klasiklerinin Kırgız eğitim sistemine konulduklarına ilişkin kararname Cumhurbaşkanı Akaev tarafından nihayet 2002'de imzalanmıştır. Uzun yıllar verilen çabanın sonucunda istenilen elde edilmiştir.[111] Artykbayev'in bu kutlu zaferden dolayı yaşadığı gurur, *Mutluluk Bilgisi* isimli gazetede 26 Nisan 2002'de yayımlanan "*Hiçbir Şeyi Onun Onaylı Sahibinden Almayın*"isimli makalesine yansımıştır.

Bu zaman diliminde yapılan entelektüel girişimler kendine özgü olup, farklı ve kişisel çabaların resmi olarak organize edilmiş bir programa geçişi göstermektedir. Bu yavaş geçiş, bağımsızlık sonrası siyasi iklimin bir mantığı olarak da görülebilir. Doğrusu, hükümetin kültürel bir imaj geliştirme ihtiyacı ile akademinin uyumunun bir sonucudur.

---

109 Известия АН СССР . Гуманитарные науки.1929.С754.

110 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000：40б.

111 "Artykbayev'in dilekçesi aynı zamanda J. Junushaliev ve diğer akademisyenler tarafından da imzalanıp 24 Aralık 2001'de Cumhurbaşkanı A. Akaev'e sunulmuştur. Cumhurbaşkanlığı kararnamesi ile bu talep karşılanmıştır. Bu kararnamenin yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra 15 Mayıs 2003'te üniversitenin isim değişikliğini kutlamak ve Balasagunlu Yusuf'un heykelini dikmek için bir tören düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı bu törene katılarak yaptığı konuşmada, Kırgızistan kültürüne yaptıkları katkılar dolayısıyla Artykbayev'e teşekkür etmiştir". Турдубаева Назгул:Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик»дастаны, Б- 2006-39-52-б.

2004-2015: Karşılıklı Alış Veriş ve Ötesi

Yukarıda tartışıldığı şekilde *Kutadgu Bilig*'in dili ve kökeni ile ilgili yapılan tartışmaların çözülmesi, kendi argümanlarını haklı çıkarmaya kendini adamış Artykbayev gibi yaşlı akademisyenler kuşağını susturmuştur. O zamana kadar 'çok etnikli teori' yavaş yavaş gitmiş, onun yerini, bu eserin 'Kırgızistan'ın manevi kültürel mirasının bir parçası olduğunu' savunan güçlü akım almıştır. Ancak yine bu dönemde uluslararası toplum çoğunlukla, bu eserin aslının Uygurca olduğunu savunan Malov'dan yana olmuştur. Bu farklılık, Kırgız araştırmacılarının Çinli akademi topluluğundan duyduklarıyla daha fazla ilgilenme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Gülnisa Jamal 2010 yılında "*Çin'de Kutadgu Bilig* Çalışmaları"[112] konulu doktora tezini bitirmiş ve Kırgızistan'da her adayın kendi argümanlarını savunurken 'çok etnikli teori'ye de açıklama getirmesi gerektiği bir ortamda sözlü savunmasını vermiştir. Sözü edilen bu uygulamayla, Çinli araştırmacıların Kırgız milletine karşı çok fazla kırıcı olmadan kendi düşüncelerini dile getirmeleri mümkün olmuştur.

Daha önce de belirtildiği üzere Eraliev, *Kutadgu Bilig* konusunda derin araştırmalar yapmış bir kaç Kırgız akademisyenden biridir. *Balasagunlu Yusuf* adlı kitabının üçüncü bölümünde, Kırgızistan ve Orta Asya ülkelerinde diğer akademisyenler tarafından yapılan çalışmalara ilişkin tanıtıcı açıklama ve eleştiriler yapmıştır. Özellikle Kırgız akademisyenler A. Altymyshbaev ve O. E. Karaev'in araştırmalarında başarmak istedikleri şeyler övgüye değer olsa da daha derine ulaşamadıklarını aksi takdirde çok daha fazlasını başaracaklarını söylemiştir. Eraliev de kendisine ait beş altı makalesine yapılan sert eleştiriler karşısında meşhur filozof ve Kırgızistan Bilim Akademisi üyesi A. Narynbaev'un sessiz kalmasını üzüntü verici ve hayal kırıklığı olarak açıklamıştır. Ancak Eraliev genç akademisyen N. Tursun'dan bahsederken şu konuları farklı bir perspektiften dile getirmiştir. Birincisi, Uygurların Karahanlı devletini kurduğuna ilişkin görüş 19. yüzyılda elde etmiş olduğu popülerliğini artık kaybetmiştir çünkü buna artık yeterli ölçüde delil gösterilemiyor. Tursun'un tarih referanslarını sadece işine geldiği şekilde seçmesini sebebi budur. Sadece V. Bartold ve arkadaşlarının fikirlerini alıntılayıp Ukraynalı akademisyen O. Pritsak'ın düşüncelerini görmezden gelmesi tarihi gerçekleri saptırma şüphesi uyandırmıştır. Bunun yanı sıra, Tursun kendi çalışmasında Panékin'in Karahanlı devletinin kurucusu olduğunu söylemiştir. Uygur Türk Devleti 840 yılında Kırgızlar tarafından yok edildikten 103 yıl sonra başka bir devleti nasıl kurmuş olabilir?

112 Bkz. (Кытай) Гульниса Жамал: Жусуп Баласагындын "Куттуу билим"дастанынын Кытайда изилдениши[M]. Бишкек, 2011.

Bu çalışma, bir tartışmayı tarihi gerçekler ve delillere dayandırmanın çok gerekli olduğu görüşündedir. Bunu yapamamak, kaçınılmaz olarak taraflı sonuçlar doğuracak, muğlak ve sığ iddialarla sonuçlanacaktır. Tursun, Çin'de doğmuş ve Çince konusunda profesyoneldi. Tercümeye ihtiyaç duymadan eski Çince tarihi kayıtları okuyabiliyordu. Neyin doğru olduğunu ve neyin olmadığını görmesi için aynı zamanda İslam edebiyatını ve Rusların Oryantalist çalışmalarını da inceleyebilirdi. Tarihin ilgili konularını incelerken aşırılıklardan ve basitlikten kurtulmuş, genel olarak objektif ve tam olarak gelişmiş bir vizyonu başarılı bir şekilde sunabiliyordu. Kendini ispatlamış akademik pratiğe sahip Prof. Eraliev'in "Kırgız yanlısı teori yi" oluşturmaya çalışan Tursun'un argümanlarını öncelikle reddetmesi ve daha sonra kendi düşüncelerini ikna edici bir şekilde gündeme getirmesi gerekirdi. Prosedür rasyonel olarak takip edilmediği için bitmeyen kavgalara dönüşen bir durum ortaya çıktı. Bu durumun akademik dünyanın yenilenmesi ve ilerlemesi adına hiçbir olumlu katkısı olmamıştır.

Kutadgu Bilig ile ilgili bazı Kırgız çalışmaları sadece eleştirel olmak adına Çinliler'in perspektiflerini ve onların pozisyonlarını ihtiva etmelerine rağmen bu tür bir eğilim iki ülke arasında akademik alışverişin meydana gelmesine katkı sağlamıştır. T. Nazygul'ün yazdığı *Balasagunlu Yusuf ve Onun Kutadgu Bilig Şiiri*[113] isimli eseri, bazı Uygur araştırmacıların düşüncelerinin Kırgız toplumuna nasıl sunulduğunun bir örneğidir. Kitapta, Birinci Kısım altında "*Gerçekleri Çarpıtan Yazılar*"başlıklı ikinci altı bölümde yazar, Sincanlı bir Uygur akademisyen olan Ghayratcan Osman'ın "*Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmut ile ilgili Birkaç Soru*"isimli makalesinde Artykbayev'in "*Hiçbir Şeyi Onun Onaylı Sahibinden Almayın*"(2002) isimli makalesinde ortaya koyduğu zaferi çürütmeye çalışırken anlattıklarına atıf yapmaktadır. Nazygul, Osman'ın "Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud meşhur Uygur bilginlerdir"sonucuna varmasının, tartışmalı on noktanın yanı sıra temelden yoksun olduğu sonucuna varmıştır. Birincisi, Nazygul; Osman'ın kendi argümanlarını desteklediğini söylediği Avrupalı akademisyenlerin isimlerini vermediğini söylüyor. İkincisi, Nazygul Onun "Yusuf'un doğduğu yer olan Balasagun'un adı Uygurlar tarafından verilmiştir"ifadesine karşı çıkmaktadır çünkü buna ilişkin tarihten bir referans göstermemiştir. Üçüncüsü, Onun "Karahanlı hanedanlığı boyunca Kırgız faaliyetlerine ilişkin herhangi bir tarihi kayıt yoktur"ifadesini apaçık bir yalan olarak görmektedir çünkü Kaşgarlı Mahmut'un *Divanı Lügat'it Türk*'ün girişinde Kırgızlar'ı tanıtımına hiç uymamaktadır. Nazygul aynı zamanda Osman'ın Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'dan yaptığı "Hem Yusuf Has Hacib hem de Kaşgarlı

113 Турдубаева Назгул, Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик»дастаны, Б, 2006-24-б.

Mahmut aslında Uygur asıllıydılar ve onlardan önce diğer Türk halklarının yazılı edebiyatı vardı" (*Komünizm Bayrağı*, 28 Eylül 1988) şeklindeki alıntının doğru olmadığını çünkü bunun Cengiz Aytmatov'un 1986'daki 18. Sovyet Kırgız Kongresinde söylediklerinin aksi olduğunu söylemektedir. [114]

Son olarak, Ghayratcan Osman'ın K. Artykbayev'in ismini yanlış yazdığından dolayı onun akademik tutarlılığını sorgulamakta ve onun kendi argümanlarını desteklemek için referansları kötüye kullanmasını değil referansları olduğu gibi kullanmasını öğrenmesi gerekir diyor.

Nazygul şu sonuca varmıştır:

> *Bu edebi eserin dilinin Uygurcaya yakın olduğu uzun süredir hararetle tartışılan bir konudur. Uygur araştırmacılar Vahidzan Gupur, Askar Hussain ve A. Narynbaev Kutadgu Bilig'in Eski Uygurca dilinde yazıldığı görüşünde mutabıktırlar.*[115] *Sosyal Bilimler Akademisi üyeleri B. Yunusaliev B. Zhamgyrchinov ve T. Sydykbekov'in yanı sıra K. Artykbayev, J. Bakytgulov ve Z. Eraliev da onun Orta Çağ Kırgızcasında yazıldığına inanıyorlar.*

Fakat Nazygul, meşhur Kırgız dilbilimciler Y. Asanaliev ve K. Ashyraliev'in bu eserin eski Uygurca yazıldığını kendi çalışmalarında açık bir şekilde ortaya koyduklarından bahsetmemiştir .[116] Bunun yanı sıra, Nazygul'ün sadece Çin'deki Uygurlar'ın *Kutadgu Bilig*'i kendi eseri olarak göstermeye çalıştıkları ve onlarla Kırgızlar arasında böyle bir fikir ayrılığı olmadığına okuyucularını inandırmaya çalışırken Kırgız bir entelektüel olan Narynbaev'i yanlışlıkla Uygur olarak göstermiş olduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, doğada her şeyin bir yeri olduğu gibi herhangi bir medeniyetin entelektüel hayatı için akademik araştırma çok gereklidir. Entelektüel

---

114 Komünizm Bayrağı'nın (Uygurca versiyonu, Almatı) 28 Eylül 1988 tarihli sayısında yayınlanmış "Türkologlar Sempozyumu"başlıklı bir makaleye göre, Kırgız Bilimler Akademisi üyesi ve meşhur bir yazar olan Cengiz Aytmatov, Türkologlar Birliği tarafından Frunze'de yapılan 5. Sovyetler Birliği Türkologlar Birliği Konferansında yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "[…] Türkoloji alanında yapılan yanlışlıklardan birisi de, Türk araştırmacılarının Türk dünyasındaki dil, edebiyat eserleri, tarih ve yazılı edebiyatı incelemesi ile ilgilidir. Balasagunlu Yusuf ve Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı eserlerin tüm Türk halklarının ortak manevi mirası olduğunu düşünmelerine rağmen, bunların eserlerini millileştirmekten kendilerini alamıyorlar. Bana göre, Balasagunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud'un Türk halkları arasında yazılı edebiyata öncülük ettiklerini söylemeden önce onların öncelikle Uygur kökenlerine borçlu olduğunu söylemek daha doğrudur. Bu perspektif Orhun-Yenisey mirası için de geçerlidir." Ghayratcan Osman bunu doğru aktarmış. Bundan dolayı, Aytmatov'un daha önce savunduğu 'ortak miras teorisi'nden vazgeçtiği söylenebilir.

115 Вахиджан Гупур,Аскар Хусейн.Тезисы уйгурской классической литературы[M].Т.I,ч.3.-Пекин, 1988； А.Нарынбаев.Из истории общественной мыслы древних и средневековых уйгуров[M].-Бишкек, Илим,1984.

116 Асаналиев Y., Ашыралиев К. Кутадгу билиг эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү[M]. - Ф. : Илим, 1965.

faaliyetler de daha önceki çalışmaları okuyarak ufkumuzu genişletmemize ve farklı perspektifleri görmemizi sağladığı için sosyal ve teknolojik gelişmelere yol açar. *Kutadgu Bilig*'in kökenleri ile ilgili olarak, Radlov bu eski tartışmaya yeni bir perspektifle bakmış ve "Uygur hipotezini" sorgulamıştır. Aytmatov da 'çok etnikli teori'yi desteklemekten "o ilk önce Uygur edebiyat mirasının bir parçasıdır"a bir geçiş yapmıştır. Burada konu neyin doğru neyin yanlış olduğu değildir; asıl konu, bu çalışmaların onlar olmadan edebiyat klasiklerini anlayabileceğimizden daha fazla anlamamızı sağlıyor olmasıdır. Bu açıdan Nazygul'ün çalışmalarında tek taraflı, inandırıcılıktan ve savunulabilir olmaktan uzak bir şekilde atıf yapmasına rağmen Kırgız entelektüeller arasında da bir ayrılık olduğunu göstermekte ve yurt dışındaki sesler konusunda okuyucularını bilgilendirmesi bu çalışmaları değerli kılıyor.

Nazygul'den sonra, özellikle 2003'te *Kırgız Akademi Topluluğu* sonunda rasyonel olmuştur. Sadece az sayıda kişi *Kutadgu Bilig*'in dilbilimsel ve etnik kökenleri üzerine araştırma yapmış. Öncesine göre daha duyarlı yeni bir iklim yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Ondan sonraki yeniliklerden bir diğeri de eleştirel yazılar için geleneksel medyanın yerini internetin almasıdır. Bunun yanında *Kutadgu Bilig* çalışmalarına odaklanan eserler hem geleneksel hem de internet medyasında görülmeye başlamıştır. T. D. Dzhumanaliev'in 2002'de yazdığı "*M.Ö 2. yüzyıl ve M.S.12. yüzyıl Arasında Tanrı Dağlarındaki Göçebeler Arasındaki Siyasi Hakların Evrimi*"konulu doktora sonrası projesi ve aynı kişiye ait "*10. ve 11. yüzyıllarda Tanrı Dağlarında Yaşayan Göçebeler Arasında Siyasi Gücün Dönüşümü*"[117], "*Karahanlı Devlet İnşasındaki Problemler*"[118], "*Edebiyat Kayıtlarında Kırgızistan Fergana Havzası*"[119] gibi internet yayınları bunların arasında yer almaktadır. Araştırma camiası da yavaş yavaş daha derine inmektedir. Z. I. Galieva'un "*Kutadgu Bilig Eserinde Felsefi ve Dünya Görüşünün Konuları*"[120] adlı eseri bunun güzel bir örneğidir. Başka bir değişiklik de mezuniyet tezlerinin konusu olarak *Kutadgu Bilig*'i seçen doktora öğrencilerinin sayısındaki artış olmuştur (bu tezlerden beş tanesi savunmayı geçip yayınlanmıştır). Bunlar ya Artykbayev'in eski görüşlerini dile getirmişler ya da daha önce bahsedilen, araştırmalara hâkim olan ideolojik taraflılığa karşı yeni fikirleri araştırmışlar.

117 Т. Д. Джуманалиев,Трансформация каганской власти у кочевников притянъшаня в X-XI вв. // www.kyrgyz.ru/

118 Т. Д. Джуманалиев, Проблема становления государственности у караханидов.http://www.kyrgyz.ru/

119 Т. Д. Джуманалиев, Кыргызы Ферганской долины в письменных источниках. http://www.kyrgyz.ru/

120 З. И. Галиева, Вопросы философии миропонимания поэме «Кутадгу билик"//.-Б-С28-30. Аннотация: Ю. Баласагуни.

Nazygul'ün 2001'de yazdığı "*Basalagunlu Yusuf'un Yazdığı Kutadgu Bilig Şiiri ve Onun Türkçe Tercümesi*"ve Kasieva Askarbekovna Aida'nın Kırgız Bilim Akademisindeki alt bölüm mezuniyet projesi "*W. May'in İngilizce Tercümesi Esas Alınarak Kutadgu Bilig'deki Mecazi Kelimelerle İlgili Bir Analiz*"[121] bu çalışmalar arasında yer almaktadır.

1952'den itibaren bu kadar akademik tartışmanın konusu olan *Kutadgu Bilig* çalışmaları; seminerler, anma faaliyetleri ve yayınlar gibi hükümetin de desteklediği faaliyetlerin de yardımıyla Kırgızistan ana kültür akımındaki yerini almıştır. 21. yüzyıldaki ilerleme, 1967 ile 2000 arasındaki akademik alışverişle karşılaştırıldığında hem hükümet katında hem de halkın arasında şu konuda daha büyük ve daha güçlü bir konsensüs sağlamıştır: '*Kutadgu Bilig* Kırgızlar'ın manevi kültür mirasının bir parçasıdır.'

2. 1. 3. Kırgızların *Kutadgu Bilig* Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış

Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Çalışmalarının Başarıları ve Sınırlamaları

Kırgızistan'da *Kutadgu Bilig* Çalışmaları serüveni aşağıda özetlenen sınırlamaları ve eksiklikleri göstermektedir:

(1) Araştırmacıların eserin orijinalini veya karşılaştırmalı baskısını okuyacak entelektüel yeterliliğe sahip olmamaları sebebiyle *Kutadgu Bilig*'in tercümelerini temel alan araştırmalar genelde eserdeki gerçek mesajları yansıtamamışlar. Bu da, araştırmanın bazı temel hususlarında muğlaklıklara ve hatta yanlış anlamalara yol açmıştır.

(2) Yayınlanan çalışmaların çoğu, daha geniş bir inceleme yapmak amacıyla *Kutadgu Bilig*'in Kırgızistan'ın tarihi ve kültürü ile ne kadar ilişkili olduğunu göstermeye fazlasıyla odaklanmıştır. Engellenmemiş, objektif tartışma ve özel çalışmaların ortaya çıkması için eserin kökeni ve diline ilişkin çalışmalar çok önemlidir.

(3) Araştırma bir metoda göre yapılmamıştır, rağbet görmemiş ve diğerlerine benzememektedir. Araştırmacıların az bir kısmı Bağımsız Devletler Topluluğunun dışındaki araştırmalara aşinadır. Bu dar akademik vizyon direkt olarak yüzeyselliğe ve tarafgirliğe yol açmaktadır. Araştırmaların birçoğu, genellikle araştırmaların başında yer alan tanıtım açıklamalarından öteye bir şey üretememişlerdir.

121 Касиева.Аида.Аскарбековна:Лексико-семантический анализ метафор «Кутадгу-билиг»: на материале английского перевода У.Мей. автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : 10.02.20; Национальная академия наук, Институт языкознания.

Kutadgu Bilig ile İlgili Kırgız ve Çin Araştırmalarının Ayrıştıkları ve Birleştikleri Noktalar

Liu Bin'in *Kutadgu Bilig Çalışmaları, Tarihsel Açıdan Karşılaştırmalı Dilbilimi ve Çok Etnik Teorisine Eleştirel Bir Bakış* isimli kitabındaki sorularda da ortaya konduğu üzere *Kutudgu Bilig*'in etnik kökeni Kırgız ve Çinli araştırmacıların arasındaki en uzlaşılmaz konu olmuştur. *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dönemde hangi etnik grup standart bir yazı dili geliştirmişti? Hangi etnik grup daha sonra ulusal bir varlık gösterdi? Hangi etnik grup bir insan topluluğu olarak *Kutadgu Bilig*'te tarif edilen bir medeniyete sahip olabildi? Hangi etnik grup doğal olarak *Kutadgu Bilig*'in yazılması ile ilişkilendirilebilen bir sosyal ve tarihi evrim ve gelişim yaşadı? Ne tür bir ideolojik ve edebiyat geleneği miras aldılar? Hangisinin sonraki kuşaklarında bu gelenek devam etti ve gelişti? Hangi millet *Kutadgu Bilig*'in kültürel anlamı ile alakalı bir tarihsel süreç yaşadı ve dış dünya ile buna bağlı bir ilişki kurdu? [122]

Bu soruları tanımlamak ve onlara cevap vermek için gerekli görülen teorik kaynakların anlaşılması, Kırgızlarla ilgili kısmı tartışmanın ön şartıdır.

1. Anlaşmazlık Noktası: Karahanlı Devleti'nin Etnik Kökeni

Karahanlı Devleti'nin etnik kökeni Kırgız araştırmacılar arasında da tartışmalı bir konudur. Narynbaev ve diğer akademisyenler 'Karahanlı Devleti'nin yöneticilerinin Uygur' olduğu konusunda ısrarcıdırlar.[123] Başka bir örnek, 1988'deki Sovyetler Birliği Türkçe Çalışmaları Konferansı'nda yaptığı konuşmada[124] fikirlerini değiştirmiş ve Narynbaev'den yana tavır göstermiş olan Cengiz Aytmatov'dur.

122 Liu Bin, "Kutadgu Bilig Studies, Historical Comparative Linguistics, and a Critical Review of the Shared Heritage Theory"[J]. Xinjiang Social Sciences, 1989(6), s. 61-66.

123 А. Нарынбаев, Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров.. - Б : Илим, 1994, с. 108.

124 Komünizm Bayrağı'nın (Uygurca versiyonu, Almatı) 28 Eylül 1988 tarihli sayısında yayınlanmış "Türkologlar Sempozyumu"başlıklı bir makaleye göre, Kırgız Bilimler Akademisi üyesi ve meşhur bir yazar olan Cengiz Aytmatov, Türkologlar Birliği tarafından Frunze'de yapılan 5. Sovyetler Birliği Türkologlar Birliği Konferansında yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "[…] Türkoloji alanında yapılan yanlışlıklardan birisi de, Türk araştırmacılarının Türk dünyasındaki dil, edebiyat eserleri, tarih ve yazılı edebiyatı incelemesi ile ilgilidir. Balasagunlu Yusuf ve Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı eserlerin tüm Türk millerinin ortak manevi mirası olduğunu düşünmeslerine rağmen, bunların eserlerini millileştirmekten kendilerini alamıyorlar. Bana göre, Balasagunlu Yusuf ile Kaşgarlı Mahmud Türk halkları arasında yazılı edebiyata öncülük ettiklerini söylemeden önce onların öncelikle Uygur kökenlerine borçlu olduğunu söylemek daha doğrudur. Bu perspektif Orhun- Yenisey mirası için de geçerlidir."

'Kırgız tezi'nin tarafları şöyle diyorlar "Balagasunlu Yusuf bugünkü Kırgızistan'da doğmuştur. Kırgızlar, Tanrı Dağlarından gelmiş göçebe bir boydur. Diğer boyların yanı sıra Çigil, Karlık, Yağma ve Turşi boyları ile karışmışlar. Bütün bu boylar hep birlikte bugünkü Kırgızistan'ı kurmuşlar.[125] Kırgız'lar da Çigil ve Zikil boylarından oluşur.[126] Bundan dolayı Karluklar da Kırgız'dir.

Balasagunlu Yusuf Üniversitesi ismini alan Kırgızistan Devleti Üniversitesinde bir profesör olan Z. Eraliev, kendi kitabının "*Akademisyenlerin Balagasunlu Yusuf ve Karahanlı Devleti Dönemine İlişkin Görüşleri, Bulgular, Belgeler ve Yorumlar*"başlıklı birinci bölümünde şunları yazıyor:

> *"Kim bu devleti [Karahanlı] kurdu? Kuran kişi hangi Türk boyuna mensuptu? Devlet meclisi hangi boydan oluşuyordu? Nasıl bir boydu ve bu boyun adetleri, gelenekler, meşguliyeti, dili, kültürü ve dini neydi?*"

Yazar bu sorulara cevap vererek tartışmazsız bir sonuca ulaşmıştır:

> *İlgili delillere dikkatlice bakıldığında bu boyların yaşadığı yer[127], yaptıkları ticaret, onların yaşam alanları ve adetler onların Kırgız milleti olduğunu tartışmasız bir şekilde bize göstermektedir. Bundan dolayı inanıyoruz ki, bu Orta Çağ kuruluşu, bize milli tarihimizin gurur dolu bir sayfasını yaşatan Kırgız milleti tarafından kurulmuş bir devlettir. Bu devletin kuruluşunda Uygurlar'ın olduğunu gösteren hiçbir delilin olmadığını da belirtmek gerekir.…Kırgız'ların Tanrı Dağı civarında yaptığı hükümdarlıkta Uygurlar'ın bulunduğuna dair hiçbir iz yoktur. Bir daha belirtmek gerekir ki, sadece bu delil bile Uygurlar'ın Karahanlı Devletinin başlangıcında yer almadığı gibi onların hiçbir şekilde onunla ilişkisi olmadığını göstermektedir. Aksine, Uygurlar doğunun çokuzaktaki yerlerinde olmasına rağmen Yili nehri üzerinden Karahanlılarla savaşmışlardır. Kırgızlar şu anda Sincan'ın olduğu toprakların hepsini ele geçirmiş ve burada hüküm sürmüşlerdir. Bu durum, Kokand Hanlığı dönemine kadar sürmüştür.[128]*

"Tarihi şahsiyetler, Kırgız boyu ve onların bu eser üzerindeki etkisi"[129] başlıklı yedinci bölüme göre, Yusuf'un Kırgız boyu ile ilgili tarifi bize çok değerli bir bilgi bırakmıştır ve yazar'ın Kırgızlar'ın en eski atası olduğunu bize bir kez daha

125 Т. Назгул, Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик"дастаны（М）. Бишкек,Бийиктик, 2006, 13-14.

126 Ө. Караев, История Караханидского каганата, Бишкек, 1983, стр.75-76.Чороев Т. Аталган эмгек. 23-б.

127 Z. Eraliev, Karaev'in görüşlerini kaynak olarak gösteriyor. Bkz.Караев. Ө.История Караханидского каганата.Бишкек,1983, 56-б

128 З. Эралиев, Жусуп Баласагын（М). Бишкек：Бийиктик, 2000, s. 9-10.

129 Age, s. 85-100.

göstermektedir. Eraliev, *Kutadgu Bilig*'in 1758, 2477, 2457, 2458, 2459, 2460, 2469, 2482 ve 483. mısralarının bu konudaki delili olduğunu söylüyor.

Eraliev'e göre, Bilge Yağma Bey'in sadece 1758. mısrada söylediği bile Yusuf'un Yağma boyundan, dolayısıyla, Kırgız boyundan geldiğini göstermek için yeterlidir.[130] Delilin ikinci kaynağı ise büyük hükümdarın sahip olması gereken erdemleri ihtiva eden 'bilgelik mısraları'dır.

2477. *Alçak gönüllü ol ve herkese karşı mütevazı ol;*

Konuşman yumuşak olsun, sözlerin şekerden daha tatlı olsun

Eraliev bu mısralardan yola çıkarak, "Balasagunlu Yusuf devletin başının Kıpçak boyundan gelmiş olması gerekir"dediği varsayımında bulunuyor.

Buna dayanarak; 2457, 2458, 2459, 2464, 2469, 2482 ve 2483. beyitlerde verilen öğütlerin Kıpçak boyunun beyine yönelik olduğunu düşünür. Karahanlı meclisinin Kırgızlardan oluştuğunun diğer bir delili olarak Kıpçak boyu ile ilişkilendirilen anlatı şiiri *Manas Destanı*'nın birkaç karakterini de göstermiştir.

Eraliev bu varsayımını yukarıdaki beyitte geçen "кыпчак"kelimesine dayandırmaktadır. R.R. Arat'ın karşılaştırmalı versiyonunu incelediğinde kitaptaki 2477. beyitin aşağıdaki gibi olduğunu görmüştür:

negu tir esitgil kisi alcaki

konul til kiqik tut ay er kivcaki

Bu beyitte geçen "kivcaki"kelimesi modern Türkçede "boş"olarak tercüme edilmiştir. Modern Uygurca metninde "kivcaki"kelimesine bir not eklenerek onun boş anlamına geldiği açıklanmıştır. "kivcaki"ve "кыпчак"in birbiriyle alakasız olduğu ortadadır. Eraliev'in bir hata yaparak tam olarak yorumlayamadığı yerlerden bir diğeri de 2655. mısradır:

2655. (Uygurca) *mey iqme, mey iqse ketur dewliti,*

mey iqse bulur telwe, ahmak eti.

(Türkçe) Akıllı bir adam içerse, aklı başından gider,

Akılsız bir adam içerse, onu hiç birey durduramaz.

Eraliev 'munduz' kelimesini Kırgız boyunun ismi olarak almıştır. Bu, modern Uygurca metnin bilerek görmezden geldiği, Kırgızca ile ilgili önemli bir mesajdır. Daha da üzücü olan S. Ivanov gibi önemli bir tercüman bile Moskova Bilim

130 Age, s. 90.

Yayınevi tarafından basılan Rusça metnin 2566. beyitindeki "мундуз"kelimesini atlamıştır. Kırgızca metnin tercümanı T. Kozubek bu hatayı ikinci baskıda düzeltmiş ve "мундуз"kelimesini korumuştur. [131]

Eraliev'e göre Balagasunlu Yusuf, Munduz'un iyi bir mabeynci olduğunu göstermek için Kırgız boyundan Munduz'un şuranın ne olduğunu, şura olması için neler gerektiğini, kendisinin diğerlerinden nasıl önde durduğunu, hangi bilgilere sahip olması gerektiğini vs. öğütleri verdiği bir hikâye anlatmıştır. Bundan yola çıkan Eraliev şu sonuca varır:

"Bu somut deliller bu büyük şiirin Kırgız halkının yaşamanı yansıttığını ve büyük Karahan Devleti'nin büyük topraklarının bir Kırgız imparatorluğu olduğunu göstermektedir.[132]

R.R. Arat'ın yazdığı *Kutadgu Bilig*'in tercüme çalışmasını incelendiğinde "мундуз"un modern Uygurcada geçtiği gibi "budala"olarak tercüme edildiğini görmüştür.[133] Khalkhas metni de bu kelimeyi diğer iki metin gibi yorumlamıştır: burada da ilgili kelime dikkatsiz ve aptal anlamına geliyor.

2655. *Арак ичпе, ичкен ерден қут қачар*

Андан саға делбе деген ат қалар.

Kutadgu Bilig'in 1993 yılı Kırgızca baskısında, мундуз kelimesi çok akıllıca bir şekilde aşağıdaki gibi verilmiştir:

2655. *Ичпегин бактынды качырасын*

Ичкендин тентек дешээр мундуз атын.[134]

Bu tercüme, kelimeyi isim olarak değiştirmiş ki, doğal olarak Kırgız boyunun bir ismi olarak alınabiliyor. Elbette Yusuf'un demek istediğinden gün ve gece gibi farklıdır. Bunun için *Kutadgu Bilig*'in keyfi bir şekilde yanlış yorumlanması olarak görülebilir.

Kırgız tarihçi O. E. Karaev ve arkadaşları, Karluk'tan tarafa görüşlerini V. Grigoriev'in hipotezine dayandırarak Karahanlı Devletinin Karluk göçebe birliği tarafından kurulduğu sonucuna varmışlar.[135]

131 Age, s. 93.

132 Age, s. 96.

133 R. R. Arat, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacip, 2. bs., 2008, s. 500-501.

134 Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М. НИК. 1993. 220-221б.

135 Bkz. Т. Назгул. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик"дастаны (М). Бишкек: Бийиктик, 2006: 13-14. Bu kaynağa göre Rus tarihçi V. Grigoriev, 1874 yılınan yayınlanan 《Карханиды в мавераннаяре по Мунед джим башы》 adlı eserinde şunları söylemiştir: Bu yeni devlet, yani

Eraliev ve diğerleri bu devletin göçebe boyların bir araya gelerek kurulduğu konusunda ısrar ederek daha önce şehir kültürü ile feodal bir millet haline gelmiş Uygurlar'ın bu birliğe katılmış olma ihtimalini reddediyorlar. Ancak bu tartışma daha çok su götürür. Birincisi, Kırgız ve Karluk'ların birlik oluşturarak bir birlerine karıştıklarına dair teorinin çürütülemez delillerle desteklenmesi gerekir. İkincisi, 10. yüzyılda Balasagun şehrinde Karluklar'ın değil Kırgızlar'ın bulunduğunu tarihi verilerle desteklemek gerekir. Son olarak, *Kutadgu Bilig*'de resmedildiği gibi bir kültürel ve yaşam şekli oluşumunun varlığını ispat etmek gerekir.

Bilindiği üzere, Kırgızlar Yenisey nehrinin batı kısımlarında yaşamış bir eski çağ topluluğudur. Türk kitabelerinde isimleri Kırgız olarak geçmektedir. Çin kaynaklı tarih kayıtlarının Kırgızlarla ilgili az ve parçalı referansları bir araya getirerek, onların Türk ve Uygur halklarıyla ilişkilerinin çok zayıf olduğunu ortaya koymuşlar. Moğolistan platosunda 19. ve 20. yüzyıllarda keşfedilen *Tonyukuk Yazıtı, Kül Tigin Yazıtı, Bilge Han Yazıtı* ve *Suji Kitabeleri* Türk devletleri ve Kırgızlar arasındaki ilişkilere atıf yaparlar. Çin tarih referansları, Kırgızların Türkler ve Moğol Uygurlarına karşı savaşmak için Tang hanedanlığı ile ittifak yaptıklarını gösteriyor.[136]

Meşhur Rus oryantalist V. Bartol, Kırgızlar'ın Karahanlılar döneminde İslamiyet'i kabul ettikleri görüşüne karşı çıkmış ve yönetici sınıfın Kırgızlar olduğu ihtimalini çürütmeye çalışmıştır:

> *M.S. 766 yılında Karluklar Suyab'ı işgal etmiş ve oraya başkent kurmuşlar. Onların hakanı anlamında kullanılan "Yabgu"Orhun yazıtlarında mükerreren zikredilmektedir. […] Tüm Türk boyları arasında Müslümanlığı en kolay kabul boy, Karluklar olmuştur. Eğer [Kırgızlar] Zhetysu'da 10. ve 11. yüzyılda yaşamış olsalardı onlar da kesinlikle İslamiyeti kabul etmiş olurdu. Fakat gerçek şu ki, Müslümanlar 15. yüzyıla kadar onları kâfir olarak görmüşler.*[137]

Bu çalışma, Karaev'in Kırgızlar'ın Karahanlı Devleti'nin yönetici pozisyonunda olduklarını savunmak için Arap ve Farslar'ın tarihinden Karluklarla ilgili referanslar göstermesini onaylamıyor. Aksine, Uygurlar ve Karluklar arasında yakın ilişki olduğunu gösterecek Çin ve diğer yabancı devletlerin tarihi kayıtlardan bir sürü delil bulunabilir.

---

bugünkü Kırgızistan'da 10. Yüzyılda kurulan Karahanlı Devleti'ne kurucusunun adı olan Kara Han ismi verilmiştir. Manas destanı müteaddit defa Kırgızların Kara Han diye bir atasından bahsetmektedir. Tarih literatüründe, Kara Han genelde Karahan Devletinin kurucusu olarak geçmektedir.

136 Wang, Jie Yang, Fuxue. "The study of the relationship between the Kırgız and the Turkic Uyghurs as stated in Turkic inscriptions"[J]. Inner Mongolian Social Sciences, 2009(1): pp. 48-52.

137 Bartold, V. V. The History of Zhetysu (çev. Zhao Lisheng)[M]. Beijing: China International Radio Press, 2011, s. 46.

Xin Tang Shu: Hui Hu Zhuan (Tang Hanedanlığının Yeni Tarihi: Uygur Kayıtları)'nın 2. cildine göre Kırgızlar Uygur Hanlığının devlet meclisini işgal ettiklerinde "Tüm boylar çöktü. Sa Zhi ve Panekin'inin başını çektiği on beş boy Karluklara koştu geriye kalanlar ise Turvan ve Anxi'ye vardı."Bu da Kırgız ve Karlukların iki farklı boy olduğunu gösteriyor. Karluklar batıda bir Türk boyu iken Uygurlar tarafından işgal edilmiş ve onların hâkimiyetine girmiştir. *Xin Tang Shu: Hui Hu Zhuan (Tang Hanedanlığının Yeni Tarihi: Uygur Kayıtları*) bu konuda şunları söylüyor:

> *Tang Hanedanlığının başı İmparator Xuan Zong döneminde (M.S. 713-741) Uygurlar yavaş yavaş zenginleştiler […] Basmil'e saldırdılar ve bir boyu aldılar, daha sonra Karluk'a saldırdılar ve başka bir boyu aldılar. Her boya, onu idare edecek bir askeri komutan verilmişti. Şimdi komutaları altında on bir boy vardı.*

Bu kayda göre, Uygurların yönettiği batıda bir bölge olan sözde Karluk'a atıf yapmakla, Karluklar'ın Uygurlar'a sunduğu Beşbalık ve Hangay Uul arasında bir bölgeden söz ediliyor olabilir. [138]

Bilinmeyen bir Fars yazar tarafından 10. Yüzyılda yazılan Ḥudūd al-ʿĀlam'de "Karahanlıların çoğu Karluk'tur çünkü hanedanlığın merkezi aslında Karluklar tarafından kurulmuştur. […] Dumyat şehri daha önce Karluklara aitti fakat şimdi Dokuz Oğuz krallığı tarafından yönetilmektedir" diyor. Çin kaynakları ve yabancı kaynaklar, 10. ve 11. yüzyıldaki Müslüman gezginlerin dediği üzere "Dokuz Oğuz"un aslında Uygurlar olduğunu mükerreren ortaya koyuyorlar.

Tüm bu tarihi referanslar, Karluk boyunun Kırgızlardan çok Uygurlara yakın olduğunu gösteriyor. Bundan dolayı Eraliev'in ders kitabında ifade ettiği Karlukların bir Kırgız boyu olduğu tezinin gerçek olma ihtimali çok azdır.

Bu çalışmaya göre, Karahanlıların etnik kökeni ile ilgili tartışmalar bir sonuca varmamıştır. Eraliev, Karaev'in bulgularının "bu bekleyen sorunu sonlandırdığını"düşünüyor.[139] Eğer Karaev 'Karluklardan taraf teori'yi tam olarak destekliyorsa, o zaman bu konu Çinliler'in görüşü ile neden bir farklılık göstermektedir? Bu sorunun cevabı E. Gulzhamal'un "O. E. Karaev'in "*Kırgızlar'ın Etnisitesi ve Orta Çağ Tarihi ile ilgili Çalışmalara Katkıları*"başlıklı doktora tezinde yer almaktadır:

138 Xu Lili (editor-in-chief), The Studies of the Evolvement of Turkic Peoples [M]. Min Zu Publishing House. 2009, s.13-15.

139 З. Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000, s. 20-21.

O. E. Karaev; Arap ve Fars tarihçilerin Tanrı Dağları ve Zhetysu bölgelerindeki Kırgızlar'ın faaliyetleri ile ilgili söylediklerine dayanarak Kırgızlar'ın bir ulus kurmalarının nedeninin onların bir devlet gücü kurmak istemesi olduğunu söylüyor. Ulusal dil ve ulusal topraklar gibi Kırgız ulusunun ana özellikleri bu dönemde tamamlanmıştır. Karaev, Kırgızistan ulusunun iki bin yıl önce ortaya çıktığını ancak 15. yüzyılın sonuna kadar Orta Asya'da Özbekler ve Kazaklarla ve Sibirya'da daha Türk boylarına karışmadığı sonucuna varıyor. […] Şamanizm'i ve kendi atalarının ruhunu takip etmişler.[140]

Karaev'in çalışması, Karahanlılar'ın etnisite olarak Kırgızlarla hiçbir ilişkisi olmadığı sonucuna götürmektedir. Temel anlamda Hu Yanxin adlı Çinli akademisyenle aynı düşüncededir. Onların çalışmalarına göre, Kırgızlar'ın çoğu 10. yüzyıla kadar Yenisey nehri yakınında yaşamaya devam etmiştir. 17. yüzyıldan önce 'Yenisey Kırgızları'nın toprakları doğuda Sayan dağlarına, kuzeyde Yenisey ırmağı, batıda Ob nehrinin yukarısı ve kuzey batıda Çim nehrin oyunca büyük bölgeye kadar ulaşmıştır. Bundan dolayı, Kırgızlar'ın Karahanlılar adıyla Sincan'da kurdukları devlet 17. yüzyıla kadar kayıtlara geçmemiştir.[141]

Uygurlar'ın 10. yüzyılda Orta Asya ve özellikle bu günkü Sincan'da ikamet edip etmedikleri konusunda bir tarihçi olarak Eraliev'in, Uygurlar'ın M.S. 840[142] yılına -halkların batıya göçü öncesine- kadar Hexi koridorunda kaldıklarına ilişkin kayıtlar olduğunu bilmesi gerekir. O zaman onların elçileri, Karahan Devleti ile Merkez Ovasını yöneten hanedanlık arasında gelip gidiyorlardı. Çinlilerin tarih kitaplarına göre, M.S. 1009 yılında Karahan Devletinin elçisi, ismi Çince'de Lousiwen şeklinde yazılan bir Uygur idi[143]. Bunun yanı sıra, Karahanlı Devleti yıkıldıktan sonra da Uygurlar'ın birçoğu Orta Asya'da kalmıştır.

140 Эсеналиева.Гулжамал: Кыргыздардын жана Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхын изилдөөдө Ө. Караевдин кошкон салымы. Bishkek, 2009.

141 Hu Yanxin. "The Yenisey Kırgız of the 17th century and their westward migration"[J]. Ethno-National Studies in Gansu: 1986(4), s. 25-26.

142 Dokuz Oğuz Bilge Han Anıtındaki yazıtlara göre, Bilge Han 808 ile 821 yılları arasında tahttayken Uygur ordusuna kendisi komutanlık ederek Turfan askerlerini yenmiş ve Beşbalık topraklarını geri almıştır. Anıtın 13. satırında şu şekilde geçmektedir: "Beşbalık'ın yarısı alınmıştı, yarısı kuşatılmıştı; Kağanın şahsen komuta ettiği büyük ordu düşmanı yok etti ve şehri kurtardı […]". 14. satır: "Turfan ordusunu yendikten[sonra?], Çuka'yı kuşatmak için takviye ordu emrini verdi. Turfan hemen geri çekildi."18. satır: Karluk ve Turfanlara saldırılar başladı. Sancaklar düştü, sol kulaklar kesildi ve askerler kuzeye ve Fegana Devletine koştu. Siviller ve onların hayvanlarına el konuldu."Xin Tang Shu: Hui Hu Zhuan (Tang Hanedanlığının Yeni Tarihi: Uygurların Kayıtları) Cilt.1'den bir kaynak daha: "Wu Hou döneminin sonlarında [7. Yüzyılın sonlarında] Türk hanlığı güçlendi ve Tiele bölgesini aldı. Bunun için Uygurlar; Gang ile Liang arasındaki hac görevini yapmak için Kibi, Sijie ve Hon'dan oluşan üç beylikle birlikte çölü geçtiler."Bunlar göstermektedir ki, batıya doğru giden üç Uygur boyundan biri, belki aynı etnik kökene sahip insanlar daha önceden orda yaşadığı için Hexi Koridoruna göç etmiştir.

143 Song Shi (Song Hanedanlığı Tarihi) Cilt. 490'a M.S. 1009 yılında Karahanlı Devleti yöneticisinin emriyle Uygurlar olan Luosiwen ve diğer elçiler devlete haraç vermek üzere getirildiler.

Li Chang-zhi'nin yazdığı *Chang Chun Zhen Ren Xi You Ji* (*Çang Çung'un Batısına Seyahat)*'de Uygurlar'ın 13. yüzyılın başında Orta Asya'da yaşadıklarına ilişkin bir bilgi bulunmaktadır:

> *Semekand şehrinde on binin üzerinde hane vardı. Şehir yenildiğinde bunların dörtte biri kurtulmuştu, çoğu Uygurdu, [….] Qui Chu Ji boş bir gününde şu şiiri yazmıştı "Şubatta seyahat başladı ve Ekimde arayış bitti/ Şimdi Uygurların büyük şehrinin duvarları batıda, yakın bir yerde örülüyor."*

Buna ilaveten, Song Hanedanlığının M.S. 981-984'te Karahoca Uygularına (Turfan) gönderdiği büyükelçi Wang Yan-de kendi günlüğünde güney ve kuzeydeki Türk boylarının Uygurlar'a bağlı olduğunu yazmıştı. Özellikle üç boyun ismini vermişti: Yağma, Karluk ve Çigil[144]. Bundan dolayı Müslümanlığı kabul eden Karahanlı devletinin yöneticileri kendilerini Karahocay'a (Anxi için söylenen tarihi bir isim) giden Budistler aralarına bir ayrım koymak için kendi kendilerine Türk dedikleri tahmin edilebilir. Panékin liderliğini yaptığı bu grup M.S. 848 yılında Anxi hamiliğinde bir hanlık kurdular.

M. S. 1137 yılında Karahanlı Devleti yıkıldıktan sonra Karahitaylar bugün Sincan olarak bilinen toprakların bir kısmını ele geçirdiler. Ancak, Tanrı Dağları etrafında hüküm süren Uygur İmparatorluğu Moğol Devleti'nin başı Cengiz Han ortaya çıkışına kadar ayakta kaldılar.[145]

Gerçekten bazen Karahocalılar ve Karahanlılar arasında savaş yaşanmıştır. Karahanlılar cihat ilan etmişlerdir ancak bu durum, onların Uygurlarla ilişkileri olmadığı konusunda bir delil olarak sunulamaz.

Çinli akademisyenler Wang Riwei (1935),[146] Feng Jiasheng (1958 ve 1981),[147] Li Futong (1963),[148] Fan Wenlan (1965),[149] Liu Yitang (1975),[150] Wang Zhilai

144 Wang, Yan-de (Song Hanedanlığı). Wang Yan De Shi Gao Chang Ji Gu Xing Ji Jiao Lu Vol. 1 Chu Bian 7. Taipei, Da Dong Shu Ju.

145 V. V. Bartold, The History of Zhetysu (translated by Zhao Lisheng)[M]. Beijing: China International Radio Press, 2011.

146 Riwei Wang, The study of western Uyghurs in Congling. The Chinese Historical Geography 4(5), 1935.

147 Jiasheng Feng, et al. The Compendium of Uyghur Historical Records (Book 1). Beijing: Minzu Publishing House, 1958 and 1981.

148 Futong Li, The History of Uyghurs. Taiwan: Wenfeng Publishing House, 1963.

149 Wenlan Fan, The Compendium of the History of China (3rd ed., Book 2). Beijing: Renmin Publishing House, 1965.

150 Yitang Liu, The Uyghur Studies. Taiwan: Zheng Zhong Shu Ju, 1975.

(1977),[151] Lin Han (1981),[152] Geng Shimin (1983),[153] Liu Zhixiao (1985),[154] Yang Shengmin (1991),[155] Lang Ying (1992),[156] Lin Gan and Gao Zihou (1995),[157] Iburayim Muhit (1996),[158] Wei Liangtao (1986, 2000),[159] Hua Tao (2005)[160] ve diğerleri hanlığın yönetici boyu olduğu görüşündedirler. Kısaca, bu (burada tartışılan 'Uygurlardan taraf teori') Çinli akademi topluluğu arasında popüler bir görüştür.

Ayrıca Xu Lili, Çinlilerin Tang, Song ve Liao Hanedanlıklarına ait kayıtlar ile İslam tarihi edebiyatına ilişkin tarih kayıtları, Karahanlılar'ın Uygur hanlığından geldiğine ilişkin tartışmaya hem doğrudan hem de dolaylı olarak delil sunuyorlar. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Çinli araştırmacılar Karahanlı Devleti'nin birçok boydan oluştuğu konusunda mutabık olsalar da Karahanlılar'ın kökeni hakkında onların arasında da bir tartışma mevcuttur.

2. Anlaşmazlık Noktası: *Kutadgu Bilig*'in Yazarının Doğduğu Yer

Kutadgu Bilig'in Kırgız halkının manevi kültür mirasının bir parçası olarak gören Karaev, Eraliev ve Abdyzarakov, yazarın şu anda Kırgızistan toprakları içinde yer alan eski bir şehir olan Balasagun'da doğduğunu Yusuf'un kendisi tarafından söylendiğini vurgulayarak onun Kırgız kökenli olduğunu ileri sürerler. Bu araştırmacılara göre Çinli akademisyenler, aşağıdaki alıntıda olduğu gibi, işin içinden sıyrılmaya çalışıyorlar.

> *1984 yılında Urumçi Etnik Yayınevi tarafından basılan Kutadgu Bilig'in modern Uygurca'daki bir versiyonuna önsöz yazan yazarı, Balasagunlu'nun*

151 Zhilai Wang, The Development of Islam in Xinjiang. Collected Papers on the History of Xinjiang. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1977.

152 Han Lin, A Brief Study of Uyghur Westward Migration. Collected Papers on Turkic and Uyghur History (Book 1). Beijing: Zhonghua Book Company, 1987.

153 Shimin Geng, An Introduction to Ancient Uyghur Culture and Literature. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1983.

154 Zhixiao Liu, Uyghur History. Beijing: Minzu Publishing House of Uyghurs, 1985.

155 Shengmin Yang, Uyghur History. Jilin: Education Publishing House, 1991.

156 Ying Lang, Kutadgu Bilig and Oriental and Western Cultures. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1992.

157 Han Lin, Zihou Gao, Uyghur History. Hohhot: Inner Mongolian People's Publishing House, 1995.

158 I. Muhit, The Dīwānu l-Luġat al-Turk and related issues. The Studies of North-Western Ethnic Minorities. Lanzhou: (2), 1996.

159 Liangtao Wei, The History of the Kara-Khanid Khanate. Urumqi: Xinjiang People's Publishing House, 1986; Liangtao Wei, About several issues with the origin of the Kara-Khanid Khanate. Ethno-National Studies. (4), 2000.

160 Tao Hua, Interpreting the legend and history of Karakhanid ancestors. Historical Research (6), s. 108-118, 2005.

çalışmasının bir Uygurca edebiyat klasiği olduğunu iddia ederek tarihi gerçekleri çarpıtmak suretiyle asılsız iddialarda bulunuyordu. Bunun yanı sıra bu ciltte yazarın orijinal girizgâhına bile yer verilmemişti. Daha önce de tartıştığımız üzere büyük düşünür Yusuf, kitabının bu kısmında Balasagun şehrinde doğduğunu söylemişti. Onların yaptıkları ise açıkça tarihi yanıltmaktan ibarettir. Beş altı yıl önce, Kırgız akademisyen K. Artykbayev, Hosordo'nun (Buna, eserin düz metin olarak yazılan ön sözünde atfediliyor) aynı zamanda Balasagun şehri olarak bilindiğini açıklamıştı. Uygur tercümesinde bu [bilgi] kaldırılmıştır.[161]

Eraliev kitabındaki bütün bu uzun bölüm boyunca bu şehrin ismini tartışmış ve bunun önemli olduğunu ima ederek Çinli akademisyenlerin eseri modern Uygurcaya tercüme ederken Yusuf'un doğum yerini gizlemeye çalıştıklarını söylemiştir.

Fakat "tarihi gerçekleri çarpıtmak"ile ilgili bu suçlamalar temelsizdir çünkü yanlış bilgilere dayanmaktadır[162]. Yazarın doğum yeri bir anlaşmazlık konusu değildir. Anlaşmazlık konusu olan şey onun doğum yerini kullanarak yazdığı eserin kökeninin neresi olduğuna karar vermektir. Çinli ve yabancı tarih edebiyatı araştırmacılarından Ghayratjan Osman ve Yunusjan Eli ise Balagasun'un bir Uygur şehri olarak tanınması daha doğru olmuştur, diyerek tam aksini iddia ediyorlar.

3. Anlaşmazlık Konusu*: Kutadgu Bilig*'in Dili

Dilbilimci K. K. Yudakhin ve Y. Asanaliev ile K. Ashyralievi *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışarak gelecekteki nesillerin elde edemeyeceği sonuçlar elde etmişler ancak tarihin tozlu rafları içinde bazı incileri görmezden gelmişler veya unutmuşlar.

S. E. Malov, *Eski Türk Anıtları Yazısı: Metinler ve Araştırma'sına Giriş* kitabında eski Türk edebiyatı üzerinde yaptığı kendine has araştırmalar özellikle de *Kutadgu Bilig*'in girişi üzerinde yaptığı çok önemli çalışmalar ve şerhlerle Doğubilimindeki yerini korumuştur. Yudakhin daha da ileriye giderek okuyucuların Avlov'un çalışmalarını daha iyi anlamaları için notlar ve açıklamalar eklemiş, hatta Mavluv'un hatalarını düzetmiştir. Onun çalışmaları da Mavlov'un kitabındaki fiillerin, zarfların ve hayvan isimlerinin değişikliğini ve tercümesini ihtiva etmektedir. Bu başarılar ona "*Kutadgu Bilig'in Kırgızistan'daki İlk Araştırmacısı*"unvanını kazandırmıştır.

---

161 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000：28-29.

162 Birincisi, Kutadgu Bilig'in modern Uygurca tercümesi Pekin Minzu Yayınevi tarafından Mayıs 1984'te basıldı. İkincisi, bu baskı "Balasagun"dan bahsetmekten kaçınmak şöyle dursun (Bkz. Uygur şiir metninin 5. Sayfasında No. 32 ve düz metnin 937. Sayfasındaki ek), düz metin olan giriş bölümünü çıkarmamıştı bile (Bkz. Uygurca şiir metninin 3. Sayfası).

Kazakistan'ın bu konuda sahip olduğu gerçekten önemli ilk eser, U. Asanaliev ve K. Ashyraliev tarafından yazılan ve Frunze Bilim Yayınevi tarafından 1965 yılında basılan *Kutadgu Bilig'in Dilbilimsel Özellikleri Üzerine* isimli kitaptır. Bu kitap, eserin dilbilimsel özelliklerini incelemekte ve tarihsel bir çerçeveden bakarak onun muhtemel dillerle ilişkisini tanımlamak ve tartışmak için bilimsel bir yaklaşım sunmaktadır. Özellikle metinleri standart fonetik, sözcük bilimi ve gramer yapıları açısından Uygurca, Özbekçe ve Kırgızca (Halhalar) ile karşılaştırarak izomorfik yapılar ortaya çıkmış ve bu dilbilimsel parametreler içinde farklılaşan ve uyumluluk gösterenleri bulmak için anlamlı bir çaba gösterilmiştir. Yazarlar, bu tür bir dilbilimsel yakınlığın fonetik, sözcük ve gramer yapıları tarafından da teyit edilmesi gerektiği görüşündedir çünkü dilbilimsel açıdan yakınlığı direkt bir şekilde açıklayabilecek söz dizimsel benzerlik zeminini sadece sözcük ve gramer yapısı sunabilir. Bu çalışma 'Uygurlardan taraf teori' tam desteklerken, orijinal metnin modern Uygurca ve Özbekçe'ye yakın olduğu sonucunu çıkaracak daha fazla tercüme karşılaştırmaları sunmuştur. [163] Bu gözlem, daha fazla araştırmanın yapılması gerektiğine ilişkin düşüncenin görmezden gelinmemesi gerektiğini pekiştirmiştir.

Kasieva Askarbekovna Aida'nın "*W. May'in İngilizce Tercümesi Esas Alınarak Kutadgu Bilig'deki Mecazi Kelimelerle İlgili Bir Analizi*" başlıklı alt bölüm mezuniyet projesi May'ın bu eserin tercümesinde aktarılan mecazlarla ilgili derin bir analiz yapmaktadır. İngilizce, Kırgızca ve Uygurca metinleri karşılaştıran yazar modern Uygurca metnin, *Kutadgu Bilig*'teki bazı kelimelerin kültürel mecazı kaybeden İngilizce tercümesi ile Rusça'dan tercüme edildiği için orijinalinden sapmış Kırgızca tercümesine göre çok daha tutarlı olduğu sonucuna varmıştır. Aida aynı zamanda 2005 civarında Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Dergisine bir dizi makale yazarak *Kutadgu Bilig*'in Rusça, İngilizce ve Kırgızca metinlerini daha fazla analiz etmiştir. Derin bir araştırmanın nasıl özel bir alan oluşturabileceğinin güzel bir örneğini ortaya koymuştur.[164]

"*Balasagunlu Yusuf'un Yazdığı Kutadgu Bilig Eseri ve Onun Türkçe Tercümesi*"(2001)[165] başlıklı doktora tezi de benzer konulardaki çalışmaları içeren

163 Y. Асаналиев, К.Ашыралиев. Кутадгу билиг эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү[M]. Фрунзе：билим, 1965, s. 4-5.

164 Bkz. Аида Касиева, Аскарбековна: метафоры,связанные с образами животных в поэме Ю.Баласагуни 'Кутадгу билик' и адекватностъ их перевода на руский и английский языки// ИИМОП КГНУ-Б-С26-55, Sosyal Bilimler Dergisi ;Антропоморфная метафора в поэме «Кутадгу билик"и особенности перевода ее на Английский язык //.-Б-С40-55, Sosyal Bilimler Dergisi, S. 15, 2006.

165 Турдубаева Назыгул: Жусуп Баласагун жана анын «Кутадгу билик"дастаны жана анын турк тилдериндеги котормолору, Филология нлимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын автореферати, Бишкек , 2001.

Nazygul'ün tezidir. Bu tezde Nazygul, çeşitli Türk dillerindeki metinleri (modern Uygurca, Özbekçe, Türkçe, Kazakça, Kırgızca ve Urumçi'de yayınlanmış Halhal metni) karşılaştırarak Uygur, Özbek, Türkçe, Kazakça ve Halhal metinlerin (düz yazı) orijinaline uygun iken modern Kırgızca ve Rusça metinlerin orijinalinin anlamını aktaramadığı sonucuna varmıştır.

Nazygul, *Kutadgu Bilig*'in Kırgızca yazıldığı konusunda ısrar etmiş. Onun mantığına göre, Kaşgarlı Mahmut *Divanı Lügat'it Türk'ün girişinde "[…] Fakat ben yine de Türklerin tüm şehir ve kasabalarını gezdim, Türkçe dillerini, Türkmenceyi Oğuz, Çikil, Yağma ve Kırgızların dillerini ve kafiyelerini öğrendim ve ezberledim […]", "diğer boylarla beraber Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Yabaku, Yağma, Çikil, Uğnak, Çaruk boylarını gezdim. Onlar bir tek arı Türkçe konuşurlar."*[166] Eğer bu arı Türkçe dili gerçekten Kırgızca ise, o zaman *Kutadgu Bilig*'in girişinde aşağıdaki ifadeleri gururla ilan eden Balasagunlu Yusuf'un kullandığı dil de Kırgızcadır:

Çin ve Maçin'in bilgeleri, doğu hükümdarlığında ve tüm Türkistan topraklarında, Buğra Han'ın dilinde ve Türklerin dilinde hiç kimsenin bu kitaptan daha iyisini yazamadığı konusunda mutabakata vardılar.[167]

Nazygul şunu ileri sürmüştür:

Tarih kayıtlarına bakmaya gerek yok. Sadece Kutadgu Bilig'in orijinal nüshalarını ve Kırgız dilini karşılaştırmak bile Oryantalist V. Radlov, tercüman N. Gribnev, yazar S. P. Burdin, K. Artykbayev, yazar Cengiz Aytmatov ve tarihçi O.E. Karaev'in bu konuda söylediklerinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koyuyor.[168]

Nazygul kendi argümanını desteklemek için, "*терс, сегиз, эки, тогуз, төрт, тишиң, ишиңе, түштү, башында, кокус, эриксе, ачык, кырмачы*"gibi *Kutadgu Bilig*'in orijinal nüshasındaki kelimelerle fonetik açıdan aynı olan bazı kelimeleri listelemiştir. Özellikle "терс"kelimesine vurgu yaparak, Kırgız dilinin eski çağlardan beri değişmediğini ortaya koymuştur.

Orijinal nüshadaki 3168. satır:

Билим бирле йазлур камуг терс түгүн,

Билик бил укуш ук тирлигил өгүн (664-б.)

166 Mahmud al-Kashgari, Dīwānu l-Luġat al-Turk. Beijing: Min Zu Publishing House. 2002, pp 3, 33.

167 Bkz. Kutadgu Bilig'in düz metin olan girişi.

168 Nazygul'un listelediği kişilerden V. Radlov 'Uygur yanlısı teori'konusunda şüphesi olsa da "Kırgız"ı desteklememiştir. Ancak Cengiz Aytmatov 28 Eylül 1988'de yaptığı konuşmada, Kutadgu Bilig'in öncelikle Uygurlara ait olduğunu ve Uygurların onun tek sahibi olduğunu söylemiştir.

Bilgelik en kör düğümleri açar;

Her zaman bilgelik isteyin.

İşlerde bilginizi kullanın,

Ve aslı öğrenmeyi bırakmayın.

Bunu modern Kırgızca metni ile karşılaştıralım:

Билим менен жазылат бардык терс түйүн,

Билимди бил, акылды ук, жашооңду ойло.

Aşağıda modern Uygurca metnindeki aynı mısra verilmiştir.

Билимле йешилген пүтүн тес түгүн,

Билим бил, акыл ук, аңлык йашағын. (665-б.)

Nazygul bu örneklere bakarak *Kutadgu Bilig*'in Kırgızcada yazıldığı sonucuna varmıştır çünkü eski Uygurcadaki ""*терс*"in nasıl bir evrimden geçerek "*тес*"olduğunun bir kanıtı yok. Aşağıdaki örnekte de, ilgili nüshada olup da Uygurcası farklı olan birkaç kelime listelenmiştir: Orijinal metinde geçen aşağıdaki kelimler Uygurcadaki kelimelerle farklılık gösterirken "*эки*"--"*экки*";"*тогуз*"---"*токкуз*"; "*сегиз*"--"*секкиз*"; "*тиш*"--"*чиш*"; "*түш*"--"*чүш*"; "*ачык*"-- "*оччук.* Fakat dokuz yüz yıl geçmiş olmalarına rağmen "*терс*,""*эки*,""*тог уз*,""*сегиз*,""*тиш*,""*түш*,""*башында*,""*ачык*,"ve "*кырмачы*"kelimeleri Kırgızcada hala aynıdır.

Nazygul, Türkçe olarak hazırlanmış çeşitli metinleri dilbilimsel açıdan bu şekilde karşılaştırmanın, hangi metnin orijinal dile en yakın olduğu konusunda karar vermemizi sağlayacağını vurguluyor. Bu, Nazygul'un gerçekleştirmek istediği bir hedef olmuştur.

Beklendiği üzere modern Uygur ve Özbek metinlerinden referanslar veren bu makale, Karahanlı Devleti'nde kullanılan dile en yakın olan dilin Kırgızca olduğunu söylüyor çünkü en sadık metin, ironik bir şekilde, önsözünde belirtildiği üzere modern Uygurca metinden tercüme edilmiş Çin'deki modern Halhalar baskısıdır (düz yazı). Eğer Nazygul karşılaştırma için modern metinlerden ziyade karşılaştırmalı baskıları veya eski nüshaları kullansaydı bu mantık sürme işlemi daha ikna edici bir sonuç doğurabilirdi.

'Kırgız yanlısı teori'nin taraftarlarının kendi argümanlarında aynı yönetimi kullandıkları açıktır. Bir Kırgız edebiyat profesörü olan Andyrazakov, *Kutadgu Bilig* eserinin Kırgız halkının Orta Çağ Türk-Kazak dilinde yazılmış en büyük

kültürel ve manevi eseri olduğunu savunuyor. Birincisi, Abdyrazakov Kırgız dilinin bu eserin diline diğer tüm dillerden daha yakın olduğunu göstermek için Ashyraliev ve Narynbaev'in *Kutadgu Bilig'in Dil Özellikleri Hakkında* başlıklı yazıdan modern Kırgızcaya has olan "*атым*"("atym"olarak telaffuz edilebilir) kelimesini örnek göstermiş. Daha sonra V.V. Radlov ve Kırgız akademisyenler Karaev, Artykbayev, Eraliev, ve C. Sydykov'den destek beklemiş çünkü hepsi de *Kutadgu Bilig*'in eski Uygurca değil Türkçe, dolayısıyla Kazakça, yazıldığına inanıyor. Abdyrazakov kendi iddiasını *Kutadgu Bilig*'in girişindeki şu satırlarla somutlaştırmıştır: "Ben bu Türkçe mısraları sizin için yazdım. Onları okuduğunuzda bana da dua edin."[169]

Bu sonuca varmak için modern Kırgızcadaki uyuşan ses ve kelimeleri kullanarak karşılaştırmalı tarihi dilbilimsel yaklaşımı kullanmak kesinlikle mantıksız görünüyor. Kırgız tarih profesörü Eraliev acımasız bir şekilde aşağıdakileri söyleyerek tartışmayı daha da genişletmiştir:

Balasagunlu Yusuf, kendi eserinde "Bunlar Buğra Han zamanında ve Hanlığın dilinde yazılmıştır. Eski zamanlarda kim böyle şeyler yazabilmişti? Gelecekte kim böyle mükemmel şeyler yazabilir?"diye yazmıştır. Bu durum, bu dilin, çoğunluğu Kırgızlardan oluşan Karahanlı Devletinde devlet katına yükselmesi sayesinde olmuştur. Bir anlatı şiiri araştırmacısı olan A. Kononov şunları yazmıştır: "Buğra Han'ın dili, İlek Hanı Buğra Han'ın tahtta olduğu zamanda Karahan Devletinde (932-1212) yaygın olarak kullanılan bir yazılı edebiyat diliydi. Buğra Han'ın dilinin de hanlık dili ile uyumlu olduğunun doğru olduğuna inanıyorum."[170] Kaşgarlı Mahmud'a göre bu "dağlık bölgede yaşayan göçebeler arasındaki en güzel ve asil dildir."Bu, *Kutadgu Bilig* eserinin Orta Çağda Karahanlı Devletinde kullanılan Kırgız dilinde yazıldığının başka bir delilidir.

Rus dilbilimci N. A. Baskakov'un yaptığı Altay dilleri sınıflandırmasına göre, Uygurca Karluk-Uygur dil ailesine mensuptur ve 10. ile 11. Yüzyıllarda Karahanlılar tarafından en yaygın olarak kullanılan bir edebiyat dilidir. Bu dili temsil eden eserler, Balasagunlu Yusuf'un yazdığı *Kutadgu Bilig* ile Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı *Divanı Lügat'it Türk*'tür. Kırgızca, Kırgızca-Kıpçak dil ailesine aittir.[171] Bu gerçek gösteriyor ki, geçmişte Kırgızların lehine yapılan beyanlar teorik destekten yoksun akademik hevesten başka bir şey değildir. Tartışmayı inandırıcı kılmak için bu çerçevenin dışına çıkarak düşünmek ve tarihsel dilbilim alanının ötesinde metodolojik araştırma yapmak gerekir.[172]

169 А.Абдыразаков.Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери, http://e.university.kg/books/abdyrazakov/ch02s05.html. 2011.

170 Yazar burada, A. Kononov'un alıntı yaptığı kaynağı göstermemiştir.

171 Н.А.Баскаков.К вопросу о классификации тюркских языков.Известия академии наук（А）. СССР. Отделение литературы и языка. 1952, том XI, вып.2:129.

172 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000：28-29.

Kırgız halkı, Balasagunlu Yusuf'un 1015 yılında doğduğuna inanıyor. Bin sene sonra Kırgızistan Cumhurbaşkanı 2015-2016 yılı için onun doğum yılı etkinliği başlatmıştır. Bu amaçla özel bir hazırlık ve organizasyon komitesi kurulmuştur.[173] Bu etkinlik, Karahanlı Devleti'nin büyük bir düşünür ve şairinin 1000. doğum yıl dönümünü kutlamak için "*Kırgız Halkı ve Karahanlı Devleti: Kutadgu Bilig ve Mensubu Olduğu Millet*"konulu 17- 20 Eylül 2015 tarihleri arasında Bişkek'te dört uluslararası forumla başlamıştır. Bu forumlar birkaç kuruluş ve devlet kurumudur: Kırgızistan Tarih ve Kültür Mirası Vakfı, Turizm Bakanlığı ve Eğitim Bakanlığı, özellikle Balasagunlu Yusuf adı verilen Kırgızistan Devlet Üniversitesi, Kırgızistan Uluslararası Tarihçiler Derneği Birliği; Avrasya Diyalogu, Konrad Adenauer Vakfı ve Uluslararası Türkoloji Kurumu Kırgız Temsilcileri.

2. 2. Özbekistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları

2. 2. 1. Namagan Nüshasının Bulunması ve Toplanması

Kutadgu Bilig'in dördüncü nüshası, akademik camianın Namagan, Kahire ve Viyana nüshaları ile değişik fikir telakkilerinde bulunduğu Özbekistan'ın Namagan bölgesinde bulunmuştur. Bazıları, Zeki Velidi Togan (1891-1970) tarafından ilk defa bulunan Namagan nüshasının tarihi açıdan en kıymetli değer olduğuna inanıyor[174]. Akademi çevreleri bu nüshanın ne zaman bulunduğu ile ilgili kendi çalışmalarında bölünmüş durumdadırlar. A. Dilaçar, Zeki Velidi Togan'ın bu nüshayı Türkmenistan'ın Fergana bölgesinde 1914'te bulduğunu söylüyor. Bu kesin değil çünkü Zeki Velidi Togan 1913 yılında onunla ilgili bilgi sahibi olmuş ve bunu rapor etmiştir. Hem Kayyum Kerimov hem de R. R. Arat, Zeki Velidi Togan'ın 1913'ün sonlarına doğru özel bir kütüphanede bu nüshayı bulduğuna ve 1914'ün baharında akademik dünyayı bundan haberdar ettiğine ilişkin kanıt gösteriyorlar.

Zeki Velidi Togan 1913 güzünde Kokand'ta araştırma yaparken bundan haberdar olan Kazan Üniversitesi Arkeoloji ve Tarih Topluluğu orjinal nüshalar hakkında bilgi toplaması için onu görevlendirmiştir. Zeki Velidi Togan, Arapça harflerle yazılmış bu eski nüshayı Namagan, Fergana'da özel bir kütüphanede bulmuştur. Bunun ne kadar değerli olduğunu bilen fakat onu alamayan Togan, onun sahibinin gözetimi altında küçük bir araştırma yapmış ve onun başlığını ve

173 БИШКЕК, 13 мая — Sputnik. В Кыргызстане отметят 1000-летие философа и мыслителя Жусупа Баласагына. Соответствующий указ подписал президент Алмазбек Атамбаев, сообщили в его пресс-службе.

174 Emek Üşenmez,"Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi",Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırması Dergisi, 2/6 (Kış 2009), s. 682-689.

girişini ihtiva eden bir kaç satır karalamıştır. 20 Nisan 1914'te Arkeoloji ve Tarih Topluluğuna sunduğu raporda bu nüshayı bulduğundan bahsetmiştir. R. R. Arat, bunu *Kutadgu Bilig*'e benzer başka bir nüsha olarak gördüğünden ifşa edilen bu bilgilere o zaman fazla ehemmiyet vermemişti.[175]

On yıl sonra, Buhara'da bir akademisyen olan Abdurauf Fitrat bu nüshayı ele geçirmek istemiştir. 1924'te, Namagan'a gelip bu nüshanın Muhammed Hacı Ixan adındaki sahibini ziyaret etmiştir. Bu nüshayı alıp onu Taşkent'teki Esasi Kütüphanesine vermiştir. İlginç olan şu ki, Abdurauf Fitrat kendisine bu değerli nüshayı veren Namangan'daki Muhammed Hacı Ixan Şalereş'ten hiç bahsetmemiş. Bunun yerine, kitap bulunduğunda tüm yapraklarının dökülmüş olduğu için bu esere iyilik etmek yerine ona zarar vermiş birisi diye bahsetmiştir. Bu yapraklar ve eklentileri daha sonra nüshaya daha da zarar verecek şekilde dikilmiştir.

Bu nüsha şu anda Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün el yazmaları bölümünde Ebu Rayhan Beruni adına, kitap no. 1809, sayfa sayısı: 223 olarak kayıtlıdır. Tanıtımı, bu kitabın, hicri 462 yılında Uygurca yazıldığını gösteriyor. Önce düz metinden oluşan bir girişle başlıyor, ondan sonra içindekiler listesi geliyor ondan sonra da ana içerik geliyor.

Bu el yazması kırmızı bir kadifenin içine dikkatli bir şekilde sarılmış olup, baş ve son sayfaları kaybolmuştur. Sarkan sayfaları, parlak bir siyah dekorasyon ile kaplı bir kahverengi deri kaplama içine alınmıştır. Bu dikdörtgen nüsha mavi bir ipek bir kurdele ile bağlanmıştır. Gül kırmızısı kapağının üzerine Arapça harflerle "*Kutadgu Bilig*"yazılmıştır ve üzerinde kayıt numarası bulunmaktadır. Başlık sayfası ve arka sayfası yeşil yapraklar ve kırmızı çiçeklerle süslenmiş olup bunlardan bazıları ön taraftan noktalarla kaplanmışken arka tarafı boyalıdır. Giriş kısmı, güzel süslü harflerle çok hassas bir şekilde yazılmış 67 beyitten oluşuyor. Kıtalar bir biri ardına berrak kırmızı ve siyah renklerle yazılmıştır.

Bu el yazması Sülüs Hat sanatı ile yazılmıştır. Ancak uzun bir zamanın geçmiş olması büyük kayba neden olmuştur: bazı sayfaları neme maruz kaldığı için bulanıklaşmış ve yazılar fazla görünmüyor, bazı sayfalarda yanık izleri görülüyor, bazı sayfalara rastgele rakamlar ve taslaklar yazılmış. Bazı kırılmış sayfalar sarı kâğıtla yama yapılmış ve en kötüsü de cildi dökülüyor. Bu değerli eserin acil bir şekilde onarılması gerekir. Abdurauf Firat 1925 senesinde bu eserin başına gelebilecek en kötü şeyin geldiğini iddia etmiştir.

Bu kütüphanede aynı zamanda *Kutadgu Bilig*'in Kahire nüshasının bir kopyası var. Bu kopya dört ciltten oluşuyor: sırasıyla 6090, 6091, 6092 ve 6093 numaralı

175 Arat, age., s. XXXVII.

ciltler. *Kutadgu Bilig* üzerine araştırma yapan meşhur bir Özbekistanlı akademisyen olan Kayyum Kerimov'un belirttiği üzere bu direkt Kahire el yazmasının bir kopyası değil, bir Arap edebiyatçısının Mısır'daki Hidiv kütüphanesinin müdürünün gözetiminde Arapça olarak Kahire el yazmasından kopyalamasından sonra rica üzerine 1896'da Radlov'a gönderilmiş bir transkripsiyon nüshasıdır.

2. 2. 2. Özbekistan'daki *Kutadgu Bilig* Çalışmalarına Genel Bir Bakış

Özbekistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmaları 1925'a kadar geriye gider. Abdurauf Fitrat *Eğitim ve Öğretmen* adlı derginin ikinci sayısında Namangan nüshasını tanıtır ki, bu *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgilenen bir Özbek akademisyenin yazdığı ilk makale olarak bilinir. Bu makale Türkçeye tercüme edilip 1927'de İstanbul'da yılında yayınlanmıştır[176]. Abdurauf Fitrat bütün ömrünü *Kutadgu Bilig* çalışmalarına adamış ve ilk çalışması da dâhil çalışmalarının çoğu 2000 yılında Özbekistan'da yayınlanan antolojisinde toplanmıştır.[177] Bunun önsözünde Abdurauf Fitrat önce *Kutadgu Bilig* nüshasının bulunduğunu duyurmuş ondan sonra Kaşgar'ın nasıl bilim ve kültür merkezi haline geldiğini tartışmadan 10. ve 11. yüzyılda Abbasi hanedanlığının Maveraunnehir'de nasıl hüküm sürdüğünden ve Türkçe yazının özelliklerinden bahsetmiştir. Makalede *Kutadgu Bilig*'in bazı bölümleri ile ilgili yorumlar da yer alıyor. *Kutadgu Bilig*'in yapısı ve kafiye düzenine ilişkin sağlam araştırmasını gösteriyor. Abdurauf Fitrat, mısra şekli ve nüshadaki kafiyelerdeki bazı hatalar açısından *Kutadgu Bilig* ve Firdevsi'nin Şahname'si arasında bir benzerlik kuruyor. Ayrıca bu kitapta ve içeriğinde yer alan dört karakterin sembolik önemine değiniyor. Bu karakterlerin, teşvik edici bir çalışmanın ahlaki ve etik standartlarını oluşturduğuna inanıyor.

Dahası, yazıldığı yılın Hicri 462 (Miladi 1069) olduğunu söyleyerek tam olarak nokta atışı yapmış ve ön sözünün başkası tarafından yazıldığına ilişkin görüşleri reddederek bu eserin Kaşgar'da yazıldığına inandığını beyan etmiştir.[178]

Abdudurauf Fitrat bu makalesinde aynı zamanda Kahire ve Herat nüshalarına da atıfta bulunarak, Türk dilbilimcilerin Uygurcada yazılan harfleri doğru bir şekilde yorumlayamayarak Avrupa'da fonetik transkripsiyonu konusunda sayısız

176 Turkic Studies, pp. 344-347, Vol. 1, 1927.

177 Abdurauf Fitrat, Tanlangan Eserler, II.Cilt-İlmi Eserler, Maneviyat Yayınlari, Taşkent 2000.

178 Avrupalı akademisyenler, bu önsözün yazarın kendisi tarafından eklenmediği, sonradan yazıldığı konusunda mutabıktırlar. Kayum Kerimov, Kutadgu Bilig'in tercümesine yazdığı önsözde, Abdurauf Fitrat'ın aynı görüşte olduğunu yazıyor. Ancak Abdurauf Fitrat, 2000 yılında basılan antolojideki ilgili makalesinde, önsözdeki şiirlerin ana metindeki şiirlerle uyumlu olduğuna ilişkin gözlemine dayanarak Avrupalı akademisyenlerden farklı düşündüğünü beyan etmiştir.

hata yaptığını söylemiştir. Bu makaleye göre "Mutluluk Getiren Bilgelik"gibi bir şey olması gereken kitap isminin Avrupalı akademisyenler tarafından yanlış yazılmıştır. Kahire nüshasının bir kopyasının İstanbul'daki Darülfünun kütüphanesinde ve SSCB'nin Leningrad kentindeki Orta Asya Müzesinde muhafaza edildiği bu makaleden anlaşılmaktadır.

Abdurauf Fitrat'ın yazdığı bu makale Özbekistan'da *Kutadgu Bilig* konusunda araştırmalar yapan akademisyenler arasında çok önemli bir akademik değere sahiptir çünkü kendileri bu makale sayesinde Namagan nüshasının farkına varmışlar ve daha önemlisi hem Özbekistan'da hem de Özbekistan dışında bu makaleden sık sık alıntılar yapılmaktadır.

Kazakbay Mahmudov (aynı zamanda Mahmudov Qozoqboy olarak biliniyor) 1956 ile 1986 yılları arasında *Ali Şir Nevaî Dil ve Edebiyat Enstitüsü*'nde araştırmacı olarak çalışmıştır. 1960'ların ortasında Orta Çağda Türk edebiyatı çalışmaya başlamıştır. Çalışmalarına Ahmet Yükneki'nin[179] Atebetül-Hakayık ile başlamıştır. Sonraki on yıllar boyunca kendini Orta Çağ Türk metinlerinin toplanmasına, derlemesine ve çalışmasına adamıştır. Bu da büyük bir başarı getirmiştir. Örneğin "*13. ve 14. Yüzyıllarda Yazılı Edebiyatın Fonetik Sistemi*"[180] başlıklı doçentlik projesi "mükemmel bir çalışma"[181] olarak görülmüştür. "*Yusuf Has Hacib ve Onun Ekonomik Teorisi*"[182], "*Balasagun Hakkında*"[183] ve "*Kutadgu Bilig ve Edebiyat Dili*"yaptığı çalışmalarından bazılarıdır. Bu çalışmaların hepsi *Kutadgu Bilig*'i farklı açılardan incelerken yazarın engin bilgi birikimini ve müthiş tarih bilgisini ortaya koymaktadır. K. Mahmudov çok yönlü ve verimli çalışmalar yapmış bir araştırmacıdır. Tarih, edebiyat, dilbilim ve diğer alanları ihtiva eden sekiz monografi yanında 63 makale yazmıştır. Onun *Kutadgu Bilig*, *Divanı Lügat'it Türk* ve *Atabetül Hakayık* ile ilgili çalışmaları onun uluslararası üne kavuşmasını sağlamışlardır. Çalışmalarının çoğu İngilizce, Rusça ve Türkçeye tercüme edilmiştir.

Bilim Yayınevi, Özbek akademisyen Dr. Kayyum Kerimov'un -Zeki Velidi Togan'ın 1913'te bulduğu- Managan nüshasından tercüme ettiği *Kutadgu Bilig* tercümesini 1971'de bastı. Kayyum Kerimov *Kutadgu Bilig* üzerine çalışan

179 Kazakbay Mahmudov, Atabetü'l-Hakayık Eserinin Fonetik ve Morfolojik Hususiyetleri, Taşkent, 1965.

180 Kazakbay Mahmudov, XIII-XIV Asır Yazma Abideler Dilinin Fonetik Sistemi, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1992.

181 Emek Üşenmez, Uzbek Turcologist Kazakbay Mahmudov., http://www.arastirmax.com/system/files/dergiler/190871/makaleler/44/44/arastrmx_190871_44_pp_229-248.pdf

182 "Yusuf Xos Xocibning Ba'zi Iktisodiy Fikrlariga Doir", Nauchine Raboti i Soobshenie kn. 2 O'zSSR, 1961, s. 134-147.

183 "Balasag'un", O'zbekistonda Ijtimoiy Fanlar, S: II, 1972, s. 47-49.

akademisyenlerin tüm dünyada elde ettiği başarılar hakkında detaylı görüş belirtirken bu araştırmacılardan Vambery[184], Radlov[185], Validov[186] ve Malov'dan[187] övgüyle bahsediyor. Kerimov, *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı dilin "Buğra Han'ın dili"olması gerektiği kanaatindedir çünkü kitap "gittiği her yerde"ve "ulaştığı her yönetici"tarafından takdir görmüştür. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*'in etnik bir ulusun veya 11. yüzyılda yaşamış bir boyun edebi mirası olarak görmek yanlıştır.[188] Kerimov, *Kutadgu Bilig*'in giriş kısmının bir başkası tarafından yazılmış olduğu düşüncesine eğilim göstermektedir çünkü ona göre, giriş kısmı üslup açısından ana metinden farklılık göstermektedir, mükerrer konular içermekte ve hatta yazar üçüncü kişi olarak bile tanıtılmaktadır.

Kitabın yapısı ve içeriği ile ilgili olarak, Kayum Kerimov kitabın bitim kıtasının başkasının kitabından alındığını söylüyor. Biz, Kayum Kerimovun bu görüşünün zorlama olduğu kanaatindeyiz, çünkü Kerimov'un bununla ilgili gösterdiği kanıtı Yusuf'un şu şiiridir: "Boyların beylerinden ve bugün kullanılanlar dâhil Türkçe özdeyişlerden çok şeyler aldık". Yusuf*, Kutadgu Bilig*'i yazarken atasözleri, türküler, özdeyişler dâhil birçok Uygur ve Türk folklor unsurunu kullanmıştır ki, bu da geleneksel Türk kültürünün onun kitabı üzerindeki etkisinin küçümsenemez olduğunu göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in kafiyesi ile ilgili olarak da Kayum Kerimov önce *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügti't Türk* arasında bir vezin karşılaştırması yapmış ve daha sonra Najip Asim, A. Saydi ve Fitrat'ın da aralarında bulunduğu Özbek akademisyenlerin görüşünü sunmuştur. Kayum onların görüşüne katılmakla beraber, *Kutadgu Bilig*'in aruz vezninin mutakarib kalıbı ile yazıldığına ilişkin kendisinin yapmış olduğu güçlü analize güvenmektedir.

Kutadgu Bilig araştırmaları ve eğitimi ile ilgili önemli katkılar sağlayan akademisyenler arasında şunlar yer almaktadır: Baqizhan Tokhliev ve Qasimjan Sadikov başta olmak üzere Baqizhan Tokhliev, Aziz Kayumov[189], Gani Abdurahmanov[190] ve Qasimjan Sadikov.[191]

184 H. Vambery,Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Innsbruk, 1870.

185 W. Radlov, Űber eine in Kiro aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik, Izv AN, Tashkent, 1998, IV, s. 309-319.

186 A. Z. Validov, Vostochniye rukapisi v Ferganskoy oblasti,"Zapiski vostochnogo otdeleniya", Cilt XXII, 1914, s. 312-313.

187 S. E. Malov, Iz tretye rukopisi,Kutadgu Bilig,"Izv AN SSSR",otd.gum.Nauk, 1929, s. 9, 734-754.

188 [USSR] Kayum Kerimov, Introduction to the translation of Kudatku Bilik, p. 159, Anthology of Translations in Kudatku Bilik Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991.

189 A. Kayumov, İyilik İncileri.//Sovyet Ozbekistanı Gazetesi, 1966, 30 Eylül; Kutadgu Bilig//Gülistan Dergisi, 1967, sayı 1, s. 9-11.

190 G. Abdurahmanov, Isledovaniye po starotyurskomu sintaksisu XI v.Maskova:Nauka,1967;Kutadgu Bilig eseri hakkında, Fergana, 1970; K perevodu Kutadgu Bilig na russkiy yazik//Sovyetskaya turkologiya, 1970, Sayı 4, s. 120-126.

191 K. Sadikov, Turk metinnevisligi tarihinden, Taşkent,2000; Kutadgu Bilig'in dil ozellikleri//Ölmez

Baqizhan Tokhliev 1983 yılında "*Yusuf Has Hacib'in Anlatı Şiiri Kutadgu Bilig*"[192] başlıklı tezini başarılı bir şekilde savunarak filoloji alanında yüksek lisans derecesini almıştır. Yazar, Arap-İslam medeniyetinin hem sanatsal ifadeler hem de felsefi düşünceler açısından şiirin üzerinde büyük etkiye sahip olduğuna inanıyor. Tez, İslam kültürünün *Kutadgu Bilig* şiiri üzerindeki etkisini fazla abartarak taraflı bir tez olmuştur. 1990'da B. Tokliev'in *Kutadgu Bilig*'in kafiyeleri dikkate alan fakat düz yazı bazlı tercümesi Taşkent'te yayınlandı ancak akademi dünyasından sıcak bir ilgi görmedi aksine Hz. Peygamberimiz ve dört halifesi ile ilgili bölüm dâhil İslam'la ilgili bölümleri tercümeye dâhil etmediği için eleştirilmiştir. Açıkçası, tercümanın Sovyetler Birliği döneminde dini konulardan dolayı hissettiği baskıdan dolayı yaptığı tercümeye ilişkin böyle bir karar alması uygun olmamıştır.

1992 yılında, Baqizhan Tokliev daha sonra Taşkent'te yayınlanan "*Kutadgu Bilig ve Türk Folkloru*"başlıklı yüksek lisans tezini sundu. Bu tez, *Kutadgu Bilig*'te kullanılan Türklerin kültürel öğelerini açıklayıp gruplara ayırarak, özellikle Türklerin etnik geleneklerini temsil eden halk şarkıları, atasözleri ve bilgece özdeyişlerde yansıtılan sosyal yaşama odaklanmıştır. Yazar, *Kutadgu Bilig*'da da sunulan çok kültürlü yapı içerisinde Türklerin geleneksel kültürünün özellikle bir yer işgal ettiğine inanıyor. Baqizhan Tokhliev, bazı araştırmacıların, *Kutadgu Bilig*'in yaşam felsefesi ile ilgili eğitici öğütlerle dolu olduğu ve Fars-Taciklerin nasihat vermek için yazılan şiirlerdeki ifade şeklini taklit ettiğine ilişkin görüşleri ile ilgili olarak, bunun İslamiyet öncesi dönemde Orta Asya'daki Türk halkları arasında var olan bir edebiyat geleneği olduğunu söylüyor. Mesnevi ile iç içe geçen dörtlükler, doğal tasvirler, halk türkülerinin hepsi Türk edebiyat türlerinin gelişiminin devam etmesi olmuştur.

Tokhliev'in çalışmasını, onun yüksek lisans diplomasını almak için ihtiyaç duyduğu tezi yazması ve gözden geçirme çabaları olarak görebiliriz.

2007'de, Baqizhan Tokhliev *Kutadgu Bilig*'in basitleştirilmiş bir versiyonunu Taşkent'te yayınladı. Çocukların bu büyük eseri eğlenerek okuması için çok canlı ve kolay anlaşılır bir dil kullanmıştır. Özellikle yüksek lisans öğrencileri, lisans öğrencileri ve dil öğretmenlerine yönelik olarak hazırladığı ve *Kutadgu Bilig*'in tematik özellikleri, plan geliştirme, sanatsal özellikler ve şairin yazı becerilerini inceleyen *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ve Bazı Tematik Gelişmeler: Mesnevi, Dört Halife ve Kaside* isimli çalışması onun son zamanlarda ortaya çıkardığı başka bir şaheseridir. [193]

anıtlar. Taşkent 1990, s. 229-306.

192 Б.Тухлиев, Поэтика "Кутадгу Билиг"Юсупа Баласагына.Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологически наук.Ташкент.

193 Baqizhan Tukhliev;"Qutadghu bilig"ve aïrim zhanrlar takomili:masnaviĭ.tŭrtlik.qasida.Toshkent, 2004.

Baqizhan Tokhliev 1980'lerden başlamak üzere kırk yıldır kendini *Kutadgu Bilig* çalışmalarına adamış ve büyük başarılar elde etmiştir. Kayum Kerimov'un izinde giden başarılı bir *Kutadgu Bilig* araştırmacısı unvanına sahip olması ve onun akademik başarılarının tüm dünyada tanınmasına ve Özbekistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmaları yapan çevrelerde büyük kabul görmesine yol açmıştır.

Dr. Sodiqov Qosimjon Pozilovich 1987 yılında "*Uygurca Nüshasından Yola Çıkarak Kutadgu Bilig'in Dilbilimsel Özellikleri Hakkında Araştırma*"çalışması ile Taşkent Devlet Doğu Bilimleri Akademisinden yüksek lisans diploması almıştır. [194] O zamandan beridir Özbekistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmaları çevrelerinde çok aktif faaliyetler yürütmekte olup özellikle dilbilim alanına yoğunlaşmaktadır. "*Kutadgu Bilig'in Uygurca Nüshası ve Metin Analizi*"[195], "*Kutadgu Bilig'de Bayat Kökenli Kelimelerin Sözcük Özellikleri*"[196], "*Kutadgu Bilig'in Yazılış Sistemi: Eski Türk Elyazmasının Özellikleri*"[197] ve "*Kutadgu Bilig'de Arastronomik Düşünceler Tartışması*"[198] onun çalışmaları arasında yer almaktadır. Onun bir diğer ağırlıklı uzmanlık araştırması "*Kutadgu Bilig'in Uygurcadaki Herat Nüshasının Metin Analizi*"dir. [199]

Bu dönemde, Z. J. Sadykov da "*Almanların Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig Eserine İlişkin Edebi Açıdan Yorumlaması*" projesi ile 1994 yılında yüksek lisans sözlü savunmasını yapmıştır. [200]

21. yüzyılda Özbekistan'da *Kutadgu Bilig* çalışmaları yeni bir gelişim dönemine girmiştir. Bu alanda gelecek vaadeden akademisyenlerin yaratıcı ve gelişen bir akademik üsluba sahip olduğu, bu konu hakkında makale sayısının artmasından belli oluyor. Örneğin, "Abduzhabarova Feruza'ın "*Kutadgu Bilig'de Karakterlerin Kişilikleri Üzerine Araştırma*"[201] ve Asadova Saboha'ın "*Kutadgu*

194 Языковые особенности "Кутадгу билиг"(на материале уйгурописьменного списка). Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1987.

195 "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли қўлёзмаси ва асар вариантлилиги масаласи. // "Адабий мерос", 1–2(67–68). Тошкент, 1998. 29–34- б.

196 "Қутадғу билиг"да кечган Баят ати бирла бирикмаси хусусида. – Тошкент Ислом университетининг илмий-таҳлилий ахбороти. 1/2003. Тошкент, 2003. 5–7- б.

197 К вопросу о письмах в памятнике "Кутадгу билиг": некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. // Shygys. Kazakhstan. 2004 № 2. Алматы. С. 156–161.

198 Kutadgu Bilig'de Gök Bilimiyle İlgili Tespitler. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 42. Erzurum, 2010 S. 33–39.

199 "Қутадғу билиг"нинг уйғур ёзувли ҳирот нусхаси. Тошкент, 2010.

200 Немецкие научно-литературные интерпритации "Кутадгу билиг"Юсуфа Хас Халжиба. Диссертации по гуманитарным наукам - http://cheloveknauka.com/nemetskie-nauchno-literaturnye-interpritatsii-kutadgu-bilig-yusufa-has-halzhiba#ixzz3yRuOd7gx

201 Abduzhabbarov Feruza Abdunazarovna "Kutadgu Bilig"dagi shaxs belgi-xucuciyatini an'glatuvichi leksika, Авторефератu.Тошкент –2011.

Bilig'deki Sanatsal Özelliklerin Gelişimi"[202] isimli çalışmaları yüksek lisans derecesi için verilen sözlü savunmayı geçen çalışmalardır.

Usmonova Şahnoza'nın "*Anlatı Şiiri Kutadgu Bilig'deki Tartışmalar ve Anlatım Becerileri ile ilgili Konular Üzerine*"[203] başlıklı çalışması ve M. Xudoyberganov'un "*Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i İlk ve Orta Okullarda "Ahlak" Derslerine Nasıl Sokulur*"[204] isimli çalışması lisans derecesi almak için yapılan çalışmalardır.

Bu çalışma alanında bazı değerli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, H. Karamatov, *Kuran ve Özbek Edebiyatı*[205] başlıklı monografi yazısında İslam ve Kuran'ın Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde oynadığı rolün önemini uzun uzun tartışarak bu çalışmanın çeşitli Türk halklarına ait olduğunu söylüyor. Yazar, İslami düşüncenin Yusuf'un dünya görüşünün gelişimindeki etkisini büyük ölçüde gösterse de, Yusuf'un İslam ve Kuran'a ilişkin anlayışına odaklanan uzmanlık alan çalışması olan bu akademik çalışma Özbekistan'ın akademik dünyasındaki bir boşluğu doldurmuştur.

Profesör Nasimhan Rahmanov'un *Kanun Himayesinde* dergisinde yayınlanan "*Adalet Beylikten Kutsaldır*"isimli çalışması, referans olarak gösterilmeyi hak eden başka bir derin çalışmadır. [206] Yazar, *Kutadgu Bilig*'den mısralar aktararak şu sonuca varmıştır: "Yusuf Has Hacib, güçlü ve zengin bir Karahanlı sülalesinin hukuk inancına bağlı olduğuna inanıyor. Hukukun önünde avam ile bey eşittir. Beyin devletin hukukuna uyması gerekir."

Dr. Dilaram Hamrayeva, Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra büyümüş genç bir Türkologdur. Genelde uluslararası Türkoloji toplulukları tarafından organize edilen akademik forumlara katılmaktadır. Özbekistan'da *Kutadgu Bilig* araştırma faaliyetlerinde de yer aldığı için onun akademik faaliyetleri Çağatay el yazmaları ile sınırlı değildir. Örneğin onun iyi anlatımlı "*Kutadgu Bilig'in Sanatsal Özellikleri*"[207] isimli çalışması *Kutadgu Bilig*'deki '*Uyanmış*' başta olmak üzere dört karakter üzerinde mükemmel bir analiz yapmaktadır. Yazar, 'derviş Uyanmış'ın kesinlikle Budist olmadığına veya Budizmden etkilenmediğine inanıyor.

---

202 Shahnoza Usmonova. "Kutadgu Biligning"badiiy xususiyatlarining o'rganilish tadriji. Qarshi – 2014.

203 Shahnoza Usmonova, "Qutadg`u bilig"dostonida notiqlik san`ati va nutq odobi masalalari. Namangan Davlat Universiteti Filologiya Fakulteti, 2011.

204 M. Xudoyberganov, Yusuf Hos Hojibning "Qutadg'u bilig"asaridan boshlang'ich sinf o'quvchilarini ng"Odobnoma"darslarida foydalanish. TERMIZ – 2013 .

205 Х. Караматов, Куръан ва Узбек адабиети.Ташкент: Фан, 1993.

206 Nasimhan Rahmanov, Adalet Beylikten kutsaldir, Kanun himayesinde, dergisi, Tashkent, 2001, no.3.

207 Dilaram Hamrayeva, Kutadgu Biliģde uzlet, Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009.

Eğer Uyanmış bir Budist olarak düşünürsek, o zaman İslami rejimin hamisi olarak tarih kayıtlarına geçen Saltuk Buğra Han'ın Budizm'le İslamiyet arasında yaşanan şiddetli çatışmaya rağmen Kutadgu Bilig'i kabul etmesi ve Yusuf'a "Has Hacib"unvanını vermesini düşünmek mantıksızlık olurdu. Bu karakterin, fakirlik ve kıtlık karşısında sessizlik yemini etmesi ve züht yaşaması İslam'daki sufilikten kaynaklanmaktadır.

Bu yazarın sofistike üslubu ve yenilikçi söylemi yenilik kazandırıyor.

Sıdıkov Kasım Abiloviç'in Çelyabinsk Devlet Normal Üniversitesi Dergisinde Yayınlanan "*Kutadgu Bilig'deki Atasözlerin İngilizceye Birebir Çevrilmesine İlişkin Problem*"[208] başlıklı makalesi monografinin bir diğer nadir örneklerindendir. Yazar, *Kutadgu Bilig*'in her iki İngilizce versiyonundaki (sırasıyla Dankoff, R. ve May, W'ın yaptığı çeviriler) atasözleri çevirisinin güçlü ve zayıf yanlarını karşılaştırarak bu çevirilerin kaynak ve hedef kültürleri birbirlerine bağlayan yeni bir metin oluşturmak amacıyla dilbilimi, edebiyat ve kültür gibi karmaşık konuları ele almakla ilgili farklı yaklaşımlarını incelemiştir.

Özbekistan Devlet Üniversitesinde genç bir akademisyen olan Dr. Abdumurad Tilavov "*Özbekistan'da Kutadgu Bilig* Çalışmaları"[209] başlıklı makalesinde ülkedeki *Kutadgu Bilig* çalışmalarıyla ilgili güzel bir özet sunmaktadır.

Dr. Abdumurad Tilavov sonuç bölümünde şunları söylüyor: "*Kutadgu Bilig*'e sadece tüm Türk milletleri değil aynı zamanda onu kendileri için manevi bir zenginlik olarak sayan Özbekler de önem vermişlerdir. Özbek akademisyenler, vatandaşlarının bu kitabı anlaması için çok çalışıyorlar ve bu konuda ilerleme kaydediyorlar."

2. 3. Kazakistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları

Kazakistan'da belli bir seviyede *Kutadgu Bilig* çalışmalarının başlangıcı, Sovyet Doğubilimcilerinin rehberliğinde ve onların etkisiyle olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında Almatı'daki Farabi Kazak Devlet Üniversitesi ve Kazakistan Öğretmen Üniversitesinde eğitim veren "*Uygur çalışmalarının babası*"S. E. Malov dâhil birçok tanınmış Doğubilimci kendi bilgilerini ve deneyimlerini oradaki gençlere aktarmışlar.

208 Sidikov Kasym Abilovich, Problems of Literary Translation of Proverbs of "Kutadgu Bilig"Into English, Chair of the English Language and Literature Namangan State University Uzbekistan, Вестник ЧПГУ, 8'2011, p. 220-228.

209 Abdumurad Tilavov, Özbekistandaki "Kutadgu Bilig"Çalışmaları Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009.

1949 yılı, Kazakistan'da Uygur tarihi ile ilgili çalışmaların gelişmesi için bir dönüm noktası olmuştur. Büyük bir Kazak bilgin olan K.I. Satpaev'in yüzüncü yıl anısına *Kazakistan Bilim Akademisine* bağlı olan *Uygur-Dungan Kültürel Araştırma Enstitüsü* o yıl kurulmuştur. A. Idayatov, M. Kabirov, A. Shamieva ve Yu. Cunvazo gibi eski kuşak Uygur akademisyenler burada ilk çalışanlar arasında olmuşlar. 1963'te, Kırgızistan Bilim Akademisi altında, Türk uzmanları yetiştirmek ve Türkçe filoloji ve kültürel araştırmalara odaklanan bilimsel faaliyetleri yapması için hükümet tarafından ekipman ve finansman açısından desteklenen Uygur Çalışmaları Ofisi açılarak bu konuda ileri doğru bir adım atılmıştır. Aynı zamanda bu araştırma kuruluşlarıyla ilgili uluslararası akademik kuruluşlar arasında değişim ve iletişim artmış ve böylece *Kutadgu Bilig* çalışmalarının gerçekten organize ve planlanmış bir şekilde gelişmesi ve önemli araştırma sonuçlarının yayınlanması sağlamıştır.

2. 3. 1. Uygur Çalışmaları Alanında *Kutadgu Bilig* Araştırması

1960'ta J. Muhlisov ve B. Erşidinov'un da aralarında bulunduğu Çin'de yaşayan önemli sayıda Uygur, Alamatı Bilim Akademisindeki Uygurca çalışmaları ofisinde çalışmaya gelerek eski Uygurca edebiyatı üzerine yapılan araştırmaların gelişmesine katkı sağladılar.

U. Memetahunov'un *Eski Uygur Edebiyatı (1960),* M. Hemraev'ın, *Tarih, Teori ve Tartışma* (1964), J. Muhlisov'un *Klasikler* (1973), B. Ershidinov'un *Eski Uygur Edebiyatında Anlatı Şiiri Üzerine* (1988) ve Uygur çalışmaları ofisinin yaptığı kolektif bir çalışma olan *Uygur Edebiyat Tarihi* (1983) gibi birçok araştırma ve monografi, Uygur çalışmaları alanında araştırma yapan Kazak araştırmacıların geniş perspektifli bir araştırma alanı bulduklarını göstermektedir. *Komünizm Bayrağı, Sovyet Türkolojisi, Oryantal El Yazmaları Araştırma Enstitüsü Haber Bülteni* ve başka gazete ve süreli yayınlar, Uygurca elyazmaları derlemesi ile ilgili metin eleştirilerine dayanarak 10. yüzyıldan günümüze Uygur edebiyatı ile ilgili tartışmalar yapıyorlardı. Bu araştırma şekli şimdiye kadar Kazakistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmalarına bir dayanak noktası olmuş ve önemli bir başarıya imza atmıştır.

Örneğin G. A. Abdurahmanov'un[210] *Eski Türkçe Sözdizimsel Araştırması* isimli kitabı, 11. yüzyılda birer Türkçe metin olan *Kutadgu Bilig*'ün ve *Divanı Lügat'it Türk'ün* sözdizimsel özelliklerini analiz eden akademik bir monografidir. Kitap

210 Г. А. Абдурахманов, Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век). М.: Наука, 1967. — 211с.

iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sözdizimi kategorisinde birkaç yeni niteleyici unsurdaki gelişmelere yoğunlaşarak ibareler, edatlar, basit ve karmaşık cümlelerin bir araya getirilmesi ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. İkinci bölüm ise bin yıldan fazla zamanda Türkçe sözdizimi yapısında oluşan birkaç değişikliği karşılaştırmak için tablolar kullanmıştır.

Kelimbetov Nemat (1937-), Kazakistan'daki en meşhur Türk akademisyen ve yazardır. Onun Türkoloji ve Kazakistan edebiyatına yaptığı büyük katkılar ona Tigin ödülünü ve 2010'da Uluslararası Franz Kafka ödülünü kazandırmıştır. *Kazak Edebiyatının Kökeni*[211] onun Kazakistan'da *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili en önemli monografidir.

Kitabında bir taraftan Kazakların kahramanlık şiirleri ile koşutlar arasındaki doğal ilişkiyi anlatırken diğer taraftan eski Türk edebiyatını anlatmaktadır. Bu kitabında Kazak kahramanlık şiiri (жыр, zhyr olarak telaffuz ediliyor) ve Türk halklarının ataları olan Hunların epik şiirinin aynı geleneği takip ettiğine ilişkin bir fikir ortaya koyuyor. O görüşünü çok boyutlu argümanlarla desteklemiştir. Bize göre kitabı değerli kılan şey onun *Kutadgu Bilig* ve diğer Türk edebiyat eserleri ile ilgili kısımdadır. Yazar kitabın bir bölümünü özellikle Balasagunlu Yusuf, Ahmed Yüknekî, Ahmet Yesevi, Harezmi, Kutb, Sayf Şeds, Babür ve Haydar Dulati gibi bilginlere ayırarak onların eserlerini ve bu eserlerin Kazak edebiyatı üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Başka bir deyişle, Kazak edebiyatı yukarıda bahsi geçen Türk edebiyat geleneğini miras almış ve geliştirmiştir.

Milli Türk Klasik Edebiyatı Mirası[212] Nemat'ın başka bir şaheseridir. Kitapta, Saktar ve Hunların dönemindeki kahramanlık şiirlerinden Kazak hanedanlığının kurulduğu dönemdeki eski Türk edebiyatını kapsayan Eski Türk edebi eserlerinin sanatsal özelliklerinin Kazak halk edebiyatı üzerindeki etkisinin devamına ilişkin görüşlerini anlatıyor. *Türk Ulusal Klasik Edebiyatının Mirası: Bir Eğitim Konferansı* [213] 2013'te Almatı'da yayınlandı. Yazarın yanlı ve tartışılabilir görüşlerine rağmen bu eser bu alan yapılmış değerli çalışmalardan biri olmaya devam etmektedir.

Kazakistan Bilimler Akademisinde bir akademisyen olan Abdueli Haydar, tüm yaşamını Türkoloji çalışmalarına adamış ve 700'den fazla akademik yayın yazmıştır. *Bir Akademik Kariyer* isimli antolojisi 90. doğum gününde yayınlanmıştır.

211 Қазақ Әдебиети бастаулары(Көркемдик дәстүр жалғастығы)Зерттеу.,Алматы -"Ана тили "1998.

212 Келімбетов, Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері / Н. Келімбетов. – Алматы : Раритет, 2011.-432 б.

213 Келимбетов, Н. Древние литературные памятники тюркских народов : учебное пособие /Н. Келимбетов ; перевод Г. Толегулулы. — Алматы : Раритет, 2013,— 424 с.

Kitaptaki makalelerin dörtte üçü Uygur dil ve edebiyatının gelişim tarihi ile ilgilidir ve bunlardan bazıları akademik referans olarak yüksek değer taşımaktadır. "Eski Türk Elyazmalarının Etnisitesi, [214] Kül Tigin yazıtının kendi değerli ülkelerine ait olmasından memnun olan Kırgızistan, Özbekistan, Hakasya ve Tataristan gibi ülkelerdeki bazı akademisyenlerin görüşüne eleştiri getiriyor. Özellikle Kazakistanlı Nurlibek Fafin'in dile getirdiği "Kül Tigin Yazıtının tüm Türk halklarının olduğuna inansak da bugün onun gerçek mirasçılarının Kazaklar olduğu artık tartışılmaz bir gerçektir"[215] şeklindeki görüşünü temelsiz bir iddia olarak nitelendirmektedir. Abdueli Haydar, bu soruna ilişkin cevabın Malov'un *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti* isimli çalışmasında bulunabileceğini söylüyor. Mavlov'un nefis kitabını iyi anlamamızı sağlayacak makaledeki hikâyesi şu şekilde tercüme edilmiştir:

Böyle bir sonuca varmak, ilgili akademik başarıların Kazakistan'da yaygınlık kazanmamış olmasından dolayıdır. Bunun teorik temellerini Malov'un Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti *(1951) isimli eserinde ve bunun sonrasında, akademisyen olan I. A. Batmanov önderliğinde St. Petersbug'da yayınlanan bir sürü araştırma sonuçlarında bulabiliriz. Malov, Nazi Almanya'sının St. Petersbug'u kuşattığı dönemde Almatı'ya transfer edilmiş bir bilim adamı olarak o zor dönemi (1943-1944) Uygur bir şair olan Kadir evinde geçirmiştir. Mavlov'un yazacak kâğıdı olmadığı için yukarıda ismi geçen kitabı gazete kâğıtlarının kenarlarına yazmış ve bu şekilde bitirmiştir. 1951'de Bilimler Akademisine Uygur dilini inceleyen bir yüksek lisans öğrencisi olarak kabul edildim. Malov'un benim danışman hocam olmasını sağlamak için 1952'nin başında onu No. 6 İşçi Meydanı, Leningrad'daki evinde ziyaret ettim. Yanımda, Kadir Hasanov ve eşinden bir hediye olarak eski bir gazetede yayınlanmış bir nüshayı götürdüm. Bu nüshayı aldığında onun ne kadar şaşırdığını ve çocuk gibi sevindiğini dün gibi hatırlıyorum. Sanırım entelektüellerin, büyük şaheserlerin nasıl meydana geldiğini öğrenmeleri gerekir.*

Abdueli Haydar, Türk dilleri bölümünü, Malov'un Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti eserinde geçen ve bugün farklı Türk dillerinde yaşayan 1,680 kelime üzerine kurmuştur. Sonuç olarak, Orhun abidelerinin ve diğer eski Türk yazıtlarının neden Türk milletinin ortak mirası olarak görülmesi gerektiğine ilişkin altı sebep ortaya koymuştur.

Bu antolojide Abdueli Haydar'ın "*Balasagun'lu Yusuf Hasib Hacib*", "*Yazılı Uygurca ve Edebi Bir Çalışma İçin Terminoloji Oluşturma İlkesine İlişkin Sorun*"[216]

214 Көне түркі жазба ескерткіштері кімге ортақ, кімге тән? Алматы «Сардар"баспа үйі.2014.,512 – бет.

215 Ана тілі. 2001. 9 мамыр.

216 Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминотворчества.

ve "*Yazılı Uygurca Edebiyat Dilindeki Gelişmeler Üzerine*"gibi direkt *Kutadgu Bilig* ile alakalı makaleleri yayınlanmıştır. Bir giriş niteliğindeki ilk makalenin aksine diğer iki makale genelde Uygur edebiyatı ve özelde *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmalara büyük katkı sağlamışlardır.

Almatı Bilim Yayınevi tarafından 1970'te basılan bir antoloji olan Uygurca Dil Araştırması,[217] hükümet tarafından organize edilen ve planlanan araştırmanın bir sonucu olarak görülebilir. Bu antoloji, N. A. Baskakov[218], N. F. Katanov[219], E. R. Tenisheff[220], S.G.Klashtorny[221], Yu. Cunvazo[222], A. A. Valitova[223] ve A. S. Amanzholov[224] gibi Uygurca çalışmaları alanında en iyi olarak bilinen akademisyenler tarafından yazılmış 18 makale ihtiva etmektedir. Bu makaleler arasında, Valitova ve arkadaşlarının *Kutadgu Bilig* temelli gramer araştırması ile ilgili makalesi uzun bir süre akademik dünyanın dikkatini celp eden ve tartışılan büyük bir başarı sağlamıştır.

Monografiler arasında, Uygur bir akademisyen olan V. U. Mahpirov'un (*Divanı Lügti't Türk ve Kutadgu Bilig'deki Etnik Konular",* U. Arziev'un "*Kutadgu Bilig'de көнүл-ile alakalı Deyimler*"ve Alimzhan Tilivaldi'nin "*Kutadgu Bilig ve Onun Taslak Oluşturma Üzerindeki Rolündeki Çifte Uyuşmazlık*"eseri araştırma açısı ve derinliği yönünden gerçekten büyük marifet göstermişlerdir.

2. 3. 2. *Kutadgu Bilig* Tercümesi ve buna ilişkin araştırmalar

A. Egeubaev ve V. U. Mahpirov gibi Kazakistan'daki yerli akademisyenler Malov, Tenisheff ve Klashtorny gibi dahi Türkologların kılavuzluğunda sadece çok modern Türk dilleri ve eski Türkçe üzerinde uzmanlaşarak değil aynı zamanda çok disiplinli kabiliyetlerini kullanarak *Kutadgu Bilig* ile ilgili sosyal bilimlere de dâhil olmak kaydıyla hızlı gelişmeler göstermişlerdir. Kazakistan'da *Kutadgu Bilig* çalışmaları 1980'lerden 1990'lara kadar gelişmeler açısından önemli bir dönem geçirmiştir. Bunların en önemli göstergesi, *Kutadgu Bilig*'in modern Türkçe versiyonunun yayınlanmasının yanı sıra *Kutadgu Bilig* alanında yapılan yüksek lisans sayısının ve bu konuda yayınlanan araştırma sayısının artmasıdır.

217 Исследования по уйгурскому языку

218 Баскаков Н. А. Некоторые задачи изучения современного уйгурского языка.

219 Кайдаров А. Т. Уйгуроведение в Казахстане.

220 Тенишев Э. Р. Место саларского и сарыг югурского языков в системе тюркских языков

221 К ля шторный С. Г. Об изучении древнеуйгурских памятников в СССР.

222 Цунвазо Ю. Некоторые вопросы составления словаря уйгурского языка.

223 Валитова А. А. Основные принципы публикации поэмы Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг».

224 Аманжолов А. С. К вопросу о соответствии с//ш в древнетюркских диалектах

Yazılmış ilk Türkçe edebi eser olarak *Kutadgu Bilig* tartışılmaz bir sanatsal çekiciliğe ve akademik değere sahiptir.

Kazakistan Bilimler Akademisi, "Türk ulusal kültür mirası ile ilgili derleme, kategorilere ayırma, tercüme etme ve araştırma ile ilgili çabaları arttırmak amacıyla Sovyetler Birliği 2. Türkoloji Kongresi tarafından belirlenmiş şartları yerine getirmek için *Kutadgu Bilig*'in modern Türkçe tercümesinin meşhur bir şair olan Askar Egeubaev (1950–2006) tarafından yapılmasını planlamıştır. Tercüme 1986 yılında Yazarlar Yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Sadece Egeubaev tarafından yapılan bu çeviri şairin kendine has dilbilimsel özelliklerini ve onun stilini taşıyordu. *Kutadgu Bilig*'in birçok karşılaştırmalı versiyonunu ve tercüme versiyonu referans alarak önüne bir şablon gibi koymuştur ki, bu da tatmin edibi bir sonucun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu modern Türkçe tercümesinin Kazak ulusunun kendi kültürel kökenlerini aramak ve Kazak öğrenci ve araştırmacılara kendi dillerinde metinsel referans sunmakla ilgili ihtiyacını karşıladığını söylemek mantıklı olur. Onun için bu çeviri çalışması Kazakistan'daki *Kutadgu Bilig* çalışmaları alanında bir dönüm noktası olmuştur.

Egeubaev bu tercümeye 31 sayfalık bir giriş yazmıştır. Burada Yusuf'u ve onun eserlerini nasıl anladığını ve değerlendirdiğini anlatmıştır. Kazakistan'daki en önemli araştırmacılardan birisi olarak gayet makul görüş sahibiydi. "*İyi Bir Adam ve Bir Bilgenin Çalışmasının Uzun Süren Namı*"başlıklı giriş kısmı, *Kutadgu Bilig*'in Türk milletlerinin ortak bir edebiyat mirası olduğu ve modern Kazakça ile aynı eski geleneği, yakınlığı, müthiş benzerliği ve konforu paylaştığı düşüncesine sahipti. Başka bir ifadeyle yazar, *Kutadgu Bilig*'in dilinin, düşüncesinin ve şiirsel özelliklerinin Kazak kültürü ile aynı gelenek ve kaynaktan geldiğini göstermeye çalışmıştır. Doğal olarak, bu girişte bariz problemler vardı. Bu problemlerden biri kolayca fark edilebilen çelişkili ifadelerdi. Örneğin 27. sayfada şunlar yazılmış:

> *Bu büyük bilgenin kökenini Uygur veya Nogay ya da Kırgız veya Kazak olarak belirlememek daha iyidir. Bunun yerine günümüzün modern edebiyatı ve ortak tarihi gelişmelere yönelik yoğun çalışmalar yapmak gerekir.*

Yazar "*Kutadgu Bilig*'in tüm kardeş Türk halkları tarafından paylaşılan ortak bir miras olduğu"görüşündedir. Ancak 33. sayfada şunları yazmış:

> *Kutadgu Bilig'in Kazak edebiyat tarihindeki oldukça yüksek bir makamda yer alan ulusal mirasının bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Geçmişte, sözde Aken (şarkıcı) dönemi (14-16 yüzyıllar) yazılı Kazak edebiyatı tarihinde önemli bir dönem olarak görülmüştü. Bence, bu dönemden önce müthiş bir kabiliyetin kaleme aldığı, felsefi ve bilimsel olduğu kadar yol gösterici de olan, dünya*

tarafından kabul edilmiş bir dorukta yer alan Kutadgu Bilig gibi bir eser tepede duruyordu. Kazakların uzun bir tarihi süreçte oluşmuş etnik farkındalıkları, etnik özellikleri, manevi yapıları ile Kazakistan'ın psikolojik ve kültürel kimliği ile ulusal farkındalığını kapsayan ulusal ahlakı bu kitapta yer almaktadır.

Açıkça görüldüğü üzere bu ifadeler birbirleriyle çelişmektedir. *Kutadgu Bilig*'in hangi dil ve etnisiteye ait olduğuna ilişkin belli bir pozisyonun alınmış olmaması, metin analizinde zoraki ve kendini merkezde gören pragmatik bir uygulamayla sonuçlanmıştır. Örneğin, Kononov'un Rusça tercümesinde (2477 beyitte) ve modern Uygurca şiir tercümesinde geçen "er kıvçakı"kelimesi ile ilgili farklı fikirler sunulmuştur.

Egeubaev "er ḳıvçaḳı"kelimesini "зр кыпшак" (bir Kıpçak adam) olarak aldı. "Kıpçak"anlamına gelen "зр кыпшак "mısrası onun kitabında üç yerde geçmektedir (2477, 2900 ve 2339). Hem Rusça tercümesinde hem de Uygurca tercümesinde "tanınmaz halde"olarak geçmektedir ki, bu da tarihi gerçeklerin görmezden gelinmesinden kaynaklanmaktadır. Kırgız bir akademisyen olan Z. Eraliev "er kıvçakı"nın tercümesi ile ilgili olarak Egeubaev ile ayını görüştedir. Bu görüş daha önce tartışıldığı için burada tekrarlanmayacaktır.

Egeubaev yazdığı girişte "Bu tercümeyi Türkçe orijinaline göre yaptım ancak diğer tercümeleri de kaynak olarak kullandım"diye mükerrer olarakvurgulamıştır. Eski Türkçe konusunda geniş bilgi sahibi olan bir tercüman olarak onun "er kıvçakı"kelimesinin kelime kelime anlamını vereceğine doğru bir şekilde tercüme etmesi gerekirdi. Bu eksikliklere rağmen, onun tercümesi "mümkün olduğu kadarıyla orijinalinin sanatsal ilkeleri yansıtmış ve karakteristik özellikleri, sanatsal nitelikleri ve büyüleyici tatları olduğu gibi verilmiştir"diye övdüğü kadar vardır. G.A. Abdurakhmanov "*Kutadgu Bilig'in Rusça Tercümesine İlişkin Konular Üzerine*"[225] başlıklı makalesinde özellikle *Kutadgu Bilig*'in o zaman mevcut olan kısaltılmış Rusça tercümesinin tercüme yaklaşımlarını ve ona ilişkin diğer konuları ele almıştır. Yazar, belli konularda farklı yorumlamaların yanlış tercümeye en çok sebep olduğuna inanıyor.

Radlov ve Malov gibi öncülerin *Kutadgu Bilig*'in fonetik transkripsiyonu ve tercümesine büyük katkı sağlayarak kendilerinden sonra gelecek tercüman ve araştırmacılara yol açmış olmalarına rağmen mevcut tercümanlar farklı bilgi yapıları ve değerlerle ilgili yönlendirmelere ve farklı tercüme deneyimlerine sahip olduğu için *Kutadgu Bilig*'in metinlerini farklı yorumlamakta ve bu da yanlış anlama ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

225 Г. А. Абдурахманов, К переводу "Кутадгу билиг"на русский язык.., Советская тюркология, 1970, № 4, с. 120-126.

1990'larda *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili yapılan birtakım yüksek lisans tezi yayınlanmıştır. Bu tezler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2: Kazakistan'da *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili yapılan Yüksek Lisans tezleri（1991-2007）

SN	Adı	Tez Başlığı	Alan	Yer	Yıl
1	R. U. Arziev	*Kutadgu Bilig*'deki Retorik Araçlar	Filoloji	Almatı	1991
2	K.A. Abenova.	Modern Kazakça ve 11. ile 12. Yüzyıl edebi eserlerindeki (*Kutadgu Bilig* ve *Atabet ül-Hakayık*) tek heceli kelime kökleri arasındaki ilişki	Filoloji	Almatı	1994
3	J. T. Amrebaeva	Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inin Dünya Edebiyatındaki Önemi	Filoloji Tarihi	Almatı	2001
4	Dadyrova Asel Alibekovna	Kazak Dünya Görüşü: Felsefi Spekülasyon Tarihi	Filoloji Tarihi	Almatı	2007

Yukarıda gösterilen başlıklar gösteriyor ki, 1986'da modern Kazakça tercümeler yayınlandıktan sonra Kazakistan'da yapılan çalışmalar, disiplinler arası, sistematik ve monografik yönden artış göstermiştir.

Son beş yılda şu makaleler yayınlanmıştır: Kamalov Ablet Shakurov'un "*Kazakistan'da Bilimsel Araştırma, 'Porbajın 2015': Eski Tuva Uygur Tarihi'ne ilişkin Araştırmaların Mevcut Durumu ve Gelecek Vaat etmesi*"[226], K. W. Ibraev'in "*Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i Bizim Etnik Kültür ve Sanatımızın bir Vitrinidir*"[227], G. M. Molotova'un "*Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'inde Folklor Motifleri*"[228] , B. R. Kulzhanova'nın "*Kutadgu Bilig'in İdeolojik İçeriği Hakkında*"[229], M. B. Primbetova'nın "*Türk Manevi Hazinesini-Etnik Mirasını*

226 Казахстанская экспедиция «Пор-Бажын-2015»：состояние и перспективы изучения уйгурских древностей Тувы., GLOBAL-Turk, #3-4/2015. HUMANITIES.

227 Ж. Баласагын «Құтты Билик"шыгармасы ултымыздын медениети мен өнерин Әлемге танытудын көркемдик улгиси.,посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Кафедры казахского языка, Алматы, Казахстан 9-10 ноября 2011, ЧАСТЬ II

228 Мотивы фольклора в «Кутадгу билиг"Юсуфа Хас Хаджипа. Известия НАН РК Серия общественных наук 2011.No 2.

229 ≪Кутадгу билиг≫ дастаньшын идеялык мазмуны,Сборник материалов Международного научного семинара ≪Тюркологическая наука в мировом пространстве≫ 25-26 октября,

Koru ve Anla"[230] ve Kuanysh Alzhan ile Mukhtar Izotov'un "*Yusuf Balasaguni: Cennetle İnsanı Birleştirme Fikri*"[231]. Tüm bunlar arasında Kamalov'un en son arkeolojik bulgulara dayanarak Uygur tarihi ile ilgili göz dolduran yeni fikirler ortaya attığı için geniş ilgi uyandırırken Primbetova'nın İngilizce yazdığı makalesi genelde Yusuf gibi meşhur düşünürlerin önemini ve özelde etnik kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesini tartışıyor. Molotova'un "*Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'inde Folklor Motifleri*"başlıklı makalesi *Kutadgu Bilig*'deki "Beyit"in sözlü folklordan geldiğini göstermek için Yusuf'un çalışmasındaki etnik kültürel unsurları inceliyor.

Yazarlar, Yusuf'un sözlü folklordaki hayvan metaforlarını çok becerikli kullandığı ve atasözleri ile özdeyişlerde kullanılan halkın bilgeliğini kullanarak kelimelerle bir sanat oluşturduğu sonucuna varmışlar. Kuanyş ile Muhtar'ın "*Yusuf Balasaguni: Cennetle İnsanı Birleştirme Fikri*"isimli çalışması bu günlerde nadir görülen bir monografidir. Bu uzun makale, insancıl felsefe alanında bir süreli yayın olan *İnsan ve Dünya*'nın birinci sayısında yer aldıktan sonra önemi ortaya çıkmıştı. Bu makale, Balasagunlu Yusuf'un felsefesi ve epistemolojisinde insan ve dünya arasındaki uyum konusunu işlemektedir. Yazar, bir filozof ve şair olan Balasagunlu Yusuf'un cennetle insan arasındaki birleşime ilişkin düşüncesi en iyi *Kutadgu Bilig*'te yansıtılmış olduğuna ve onun dünya görüşünün bu eski ve tutucu sosyal sistemin değiştirilmesi yönünde olduğuna inanıyor. Daha da önemlisi, insan ile doğa ve insan ile toplum arasındaki dengeye götüren yolu ortaya koyarak bu somut bağlamı maddeci epistemoloji içine yerleştirilerek bu tutarlı fikrin bilinçaltına yerleşmesini sağlanmıştır.

2014 yılında yayınlanan *Eski Türk Edebiyatının Bir Özeti*[232]*, Kazakistan Dil ve Edebiyat Araştırma Enstitüsü*'nün ortak çabalarının bir sonucu olmuştur. Kitabın *Kutadgu Bilig* ile ilgili olan kısımları şunlardır: C. Deuitov ve A. Havan'ın "*Karahanlılarda Edebiyat ve Din*", A. Havan'ın "*Türk Şiirinin Ölçüsü*"ve iki meşhur şair olan A. Khamrayev ve M. Shajhiev'in "*Orta Çağda Şiirsel Türkü Özellikleri*".

Oryantalist ve Qing Hanedanlığı döneminde batı bölgelerinin tarihi ve coğrafyası üzerinde araştırma konusunda bir rehber olan Ch. Valikhanov, batı bölgelerinde yapılan sehayatlerin bir gezi günlüğü olan Kaşgar'ı yazmıştır. 1962

Алматы, 2011.

230 Сохранение и знание тюркских духовных ценностей—национальное достояние . Science and world. 2014. № 3 (7). Vol. III.C.-169-172,

231 Юсуф Баласагуни: идея единства мира и человека, Адам әлемі, ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ- ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ, 4 (54) 2012·

232 Көне турки едебиетинин типологиясы, Алматы, 2014.

yılında kurulan Kazakistan Bilim Akademisi Haber Bülteni Valikhanov'un Sincan'daki bilimsel gezisinin 155. yıldönümünü (1858-2013) anmak için 44 sayfalık bir özel sayıyı 2014 yılında yayınlamıştır.

Bu eserin birinci kısmı olan "Tarihi Hususlar"kısmı R. Karimova ve diğer altı tarihçinin batı bölgesi tarihi ile ilgili yazdığı makalelerinden oluşmaktadır. İkinci kısmı olan "*Doğubilimleri Çalışmaları*"ise üç makaleden müteşekkildir ki, bunların en önemlisi de Molotova'nın yazdığı "*Doğu Müslümanlarının El Yazması Kitapları*"dır.[233] "*Dil ve Edebiyat Çalışmaları*"başlıklı üçüncü bölümü bir oryantalist olan H. Valikhanov tarafından dil, folklor ve edebiyat alanında yapılan araştırma başarıları ile ilgili tartışmaları içeren altı makaleyi kapsamaktadır. Dördüncü bölüm "*Felsefe, Tarih ve Ekonomi*", son bölüm ise "*Diğer Çalışmalar*"başlığını taşımaktadır.

Bir bilgenin anısına Almatı'da yayınlanan bu yayın, kötü zamanlarını yaşayan Uygurca çalışmalarının gelişim göstermesi için büyük katkıda bulunmuştur. Bu, Çin ile Kazakistan arasındaki stratejik ilişkinin bir parçası olarak Kazakistan ve Sincan arasındaki karşılıklı ilişkileri geliştirmek için harcanan bir çabanın ışığı gibi görülmüştür.

2. 4. Diğer Asya Ülkelerinde Kutadgu Bilig Çalışmaları

2. 4. 1. Azerbaycan

Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'la bir karşılaştırma yapıldığında, Karahanlılar ve eski Türkler-Uygular ve Karahanlılar'ın tarih ve kültürü ile ilgili araştırmalar konusunda değerli referanslar teşkil eden birçok belgenin bulunduğu yer olan Orta Asya ve diğer Asya ülkelerinde *Kutadgu Bilig* ile ilgili nispeten daha az gelişme olmuştur. Bunun yanı sıra, birçok tercüme ve tanıtıcı yazı yazılmıştır. Özellikle önemli olan çalışmalardan bazıları bu makalede sunulmuştur.

Klasik, uzun bir şiir olan *Kutadgu Bilig*, ilk defa Kamil Veliyev ve Ramiz Askar[234] tarafından şiir olarak Azericeye tercüme edilmiştir. Şiir şeklinde ikinci defa Halil Rıza[235] tarafından tercüme edilmiştir. 2006'da yapılan birinci tercümeye sadece elektronik ortamda erişebiliyoruz onun için ikisini karşılaştırma şansı soktur.

233 Сравнительный анализ агиографического сочинения «Тазкира-йи Бугра-хан"и «Газават-нама».

234 Kamil.Valiyev; Ramiz.Əskər ,Yusuf Balasaqunlu,Qutadğu Bilig.Hoşbehtliye Aparan Elim, Bakı,1994; "Avrasiya Press"2006.

235 Halil Rıza Ulutürk,Yusuf Balasagunlu. Qutadğu Bilig (poema), Baki, 1998, 334.

Kamil Veliyev ve Ramiz Askar yaptığı Azerice tercüme, "R.R. Arat'ın Türkçe ve Özbekçe versiyonlarının karşılaştırması referans alınarak Karahanlıların Hakani versiyonuna"(sayfa 5) dayanmaktadır. Tercümanın "Girişi"*Kutadgu Bilig* çalışmalarının Azerbaycan'daki genel durumunu ortaya koyan önemli bir araştırma makalesidir. Bu makalenin birinci derecede odaklandığı konu, Türk milletleri ve edebi çalışmaları arasındaki ilişkidir. Ondan sonra *Kutadgu Bilig*'de İslam ideolojisi ve Türk kültür geleneğinin iç içe geçmesine ilişkin analiz gelmektedir.

Bu makale, Türk haklarının ortak bir mirası olan *Kutadgu Bilig*'in Azerilerin kendi edebiyatlarını, dillerini ve tarihlerini anlamaları için çok önemli olduğunu ifade ediyor.

Ondan sonra el yazmalarının bulunması ve onlarla ilgili yapılan çalışmaları anlatarak bu tercümenin basılmasının Azerbaycan'ın şu anda nispeten geride olduğu *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili durumunu değiştireceğini umduğunu söylüyor. Makale aynı zamanda ilgili birkaç tartışmaya ilişkin görüşünü ortaya koyuyor. Örneğin, Yusuf'un doğum yılının 1071 olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu söylüyor ancak buna ilişkin bir kanıt sunmuyor. Kitabın "Hakani Türkçesinde"yazıldığına inandığını ifade ediyor. Sonuç olarak, "Giriş"yeni şeyler söylemek yerine bir genelleme yapıyor.

Doğrusu, Sovyet döneminde Azeri akademisyenler anlamlı bazı araştırmalar yapmışlar: V. Aslanov'ın "*Kutadgu Bilig ve Azerice Arasındaki Sözcükbilim Açısından Bir Karşılaştırma*"[236] ve A. Rustamova'nın "*Orta Çağda Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i ve Azeri Şiiri Arasındaki Birkaç Benzerlik*"[237] çalışmaları gibi. Edebiyat yayınları konusunda yapılan veya edebiyat tarihlerinin özel bölümlerinde veya kısımlarında sunulan diğer çalışmaları da görmezden gelmemek gerekir. İlk çalışmaların en önemlileri arasında P. Halilov'un "*Sovyetler Birliğinde Halk Edebiyatı*"[238], F.Zeyanlov'un "E*ski Türk Belgesel Mirası*"[239], A. Safarlı'nın "*Orta Çağda Eski Azerbaycan Edebiyatı*"[240] ve M.Seyidov'un "*Azerbaycan Mitolojisinin Kökeni*"[241] çalışmaları yer almaktadır. Azerbaycan'da son yıllarda *Kutadgu Bilig* ve

236 V.Aslanov.О лексических паралелях в"Кутадгу билиг"и в азербайджанском языке.Советская тюркология, Б., 1970, №;4.

237 А.Рустамова. О некоторых паралелях в"Кутадгу билиг"Юсифа Баласагуни и в средневековой азербайджанской поэзии. Советская тюркология,Б.,1970,№;4.

P.Xəlilov.SSRI xalqları ədəbiyatı, B., 1966.

238

239 F. Zeyanlov, Qədimi türk yazılı abidələri, Bakı, 1980; Türkologiyanın əsərləri, Bakı,1981.

240 Ə. Səfərli, X. Yusif, Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbyyati, Bakı, 1982.

241 M. Seyidov, Azerbaycan mifik təfəkküründün qaynaqları, Bakı, 1983.

diğer ilgili çalışmalar önemli yol kat ederek Türkologların aslında bu konularla ilgili uluslararası akademik seminerlerde aktif olarak yer aldığı ve ağırlığı olan makaleler sundukları gözlenmiştir. Örneğin Profesör Fazuli Bayat 2009'da Ankara'da yapılan "*Yusuf Has Hacib'in 990. Doğum Yıl Dönümü Vesilesiyle Yapılan Seminere*"davet edilmiş ve orada *Kutadgu Bilig'de Orta Çağdaki Sosyal Yapı*"[242] başlıklı bir bildiri sunmuştur. Benzer şekilde, Nizami Caferov'ın *Türki Dergisi*'nde yayınlanan "*Orta Çağda Eski Türk Edebiyat Dili*"[243] başlıklı çalışması, 2015 yılına kadar Azerbaycan'da *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan çalışmalar konusunda tatmin edici bir sonuç ortaya koyuyor.

Orta Asya akademisyenlerinden birçoğu Hakani lehçesini Eski Uygurca olarak görüyor. *Kutadgu Bilig*'in arka planı Türk-İslam kültürü olmasına rağmen Orta Asya ülkeleri genelde Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* çalışmasını Türk halklarının ortak bir mirası olarak görüyorlar. Türkçe konuşan tüm halklara mensup tüm araştırmacıların *Kutadgu Bilig*'in kendi ulusal tarih, kültür, dil ve edebiyatları ile olan ilişkilerini çalışıp bu konuda önemli başarılar göstermeye kendini mecbur hissetmesinin sebebi budur.

Uluslararası akademik ve kültürel değişimler, Çin'in İpek Yolu üzerinde yer alan tüm ülkelerin yararına ortaya koyduğu "Bir Kuşak Bir Yol"eylem planındaki beş öncelikten biri olan "*Toplumlararası İlişkiler*"e zarar veren ulusal izolasyon ve güvensizliğin panzehiridir.

Onun için, yukarıda tartışıldığı üzere, milletler arasındaki bağların devam etmesine ve sağlamlaşmasına yardımcı olabilecek, İslamiyet'in ilk dönemlerine ait bir çalışma olan *Kutadgu Bilig*'e ilişkin fikir ve görüşlerin daha fazla yayılmasını sağlamak için hükümetlere, akademyaya ve medyaya çağrıda bulunmak gerekir.

2. 4. 2. İran

Hepimiz biliyoruz ki, Orta Asya tarihi 10. yüzyıla kadar Arapça yazılmıştır. 11. yüzyıldan itibaren İran'da ve Orta Asya'da Farsça, Arapçanın yerini almıştır. Karahanlılar döneminde Türk edebiyatı Fars kültüründen o kadar etkilenmiş ki, *Kutadgu Bilig* Fars-İslam kültürüne tamamen uygun bir şekilde, tarihi olayları değil teoriyi içeren "bir öğüt kitabı"ve "asilliğin bir aynası"[244] olarak yazılmıştır.

242 Kutadgu Biligde orta çağ dünya modeli,.Yusuf Has Hajib ve eseri Kutadgu Bilig bildirileri-Doğumunun 990.yilinda, 26-27 Ekim 2009, Ankara, 2011.

243 Orta Çağlar Genel Türk Edebi Dili (Türki): Oluşumu, Gelişimi, Sükütü; The Common Turkic Medieval Literary Language(Turki): Its Genesis, Development and Decline GLOBAL-Turk,#3-4/2015. HUMANITIES.

244 C. E. Bosworth, edited by M. S. Asimov, translated by Liu Yingsheng: History of Civilization in

994 senesinde Ebu Kasım Firdevsi tarafından tamamlanan *Şehname* İran halkının en büyük ulusal destanıdır. Bu eserin Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'i üzerindeki etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Sincan'daki entelektüellere göre Farsça'nın o zamanki güçlü etkisinden dolayı Çağatay edebiyatı dönemine kadar Farsça yazmak revaçtaydı. Onun için, İranlı akademisyenlerinin *Kutadgu Bilig* çalışmalarına iyi odaklanmış olması gerekir. Ancak, İran'da olması umulandan çok daha az bu konuda çalışma yapılmıştır. Son dönemde Kutadgu Bilig İran'da Muhammedreza Karimi tarafından hem Farsça'ya hem de Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir.[245]

H. Özden ve O. Elçioglu "*11. Yüzyıl Devletinin Paradigması: Kutadgu Bilig ve Dört Ana Biyoetik*"[246] başlıklı makalelerinde felsefe tarihinin farklı ahlak ekollerinden meydana geldiğini söylüyorlar. Onların araştırmasının amacı dört biyoetik ilkesinin *Kutadgu Bilig*'deki varlığını görmek ve *Kutadgu Bilig*'in zarif bir yazı sanatıyla onları nasıl ele aldığını görmektir. Beauchamp ve Childress, tüm toplumlar tarafından kabul edilen dört biyoetik ilkesi sunmuştur: iyilik, bilerek zarar vermeme, bağımsızlığa saygı ve adalet. Türk-İslam edebiyatının kurucusu Yusuf Has Hacib kendi edebi eserini yazmak için bu dört unsuru kullanmıştır: Adalet, Servet, Bilgelik ve İnsanın Sonu. Beauchamp ve Childress, bu dört biyoetik ilke evrensel değerler olduğu için tüm topluluklar ve milletler tarafından kabul edildiğini söylüyorlar. Yusuf Has Hacib'in kitabında iyi bir millete- dört biyoetik ilkesi ile aslında aynı olan- dört güzel hasletin verildiğine ilişkin bir paradigma vardır.

2. 4. 3. Japonya

Japonya, bugün Sincan olarak bilinen yer başta olmak üzere Orta Asya'yı incelemek için en önce seyahatler düzenlemiş bir ülkedir. Japon Budistler Count Kozui Otani, Zuicho Tachibana ve Yoshikawa'nin başını çektiği bir heyet 1902 ile 1914 arasında kuzey batı bölgesini incelemiş ve Sincan'dan kendileri ile beraber bir sürü eski eser ve belgeyi kendi ülkelerine götürmüşler. Otani, 1902 ile 1914 arasında Çin'in kuzey batısında, Orta Asya ve Hindistan'da incelemeler ve kazılar yaparak büyük miktarda Budistlerin tarihi eserlerini kendileri ile beraber ülkelerine götürdüler. Bu eserler ve belgeler, Japon akademisyenlerin batı bölgelerinin kültürü ile ilgili çalışmalarında onlara bol miktarda materyal sağlamıştır. Bunlar aynı zamanda Japonya'da Türk filolojisinin kurulmasını ve gelişmesini kolaylaştırmıştır.

Central Asia, Vol. 4 (2nd half), China Translation and Publishing Corporation, 2010, p.121.

245 Yusuf Balsagunlu, Kutadgu Bilig, 2 cilt, çev. Muhammedreza Karimi, Tebriz, Akhtar Neşr, 1392.

246 H Ozden, O Elcioglu, Sample from 11th Century: Kutadgu Bilig and the Four Principles of Bioethics., Iranian Journal of Public Health. 2008.

Japonya'daki Türkoloji araştırmalarının en belirgin özelliği; tarih, kültür ve modern diller alanında- hangi alanda olursa olsun- çalışan akademisyenlerin hepsi eski Türkçe konusunda derin bilgi sahibidir ve eski Türkçe ve Uygurcayı akıcı bir şekilde okuyabiliyor, eski belgelerden çoğu orijinal şekli olan Arapça olsa bile.[247]

Bundan dolayı onların, *Kutadgu Bilig* dâhil eski Türkçe belgeler ve dillerle ilgili yaptıkları araştırmalar müthiş başarılarla sonuçlanmaktadır. Örneğin Malov'un üzerinde akademik tarih ve filoloji açısından yaptığı çalışmalardan önemli sonuçlar elde eden Fujio Mihashi, *Kutadgu Bilig*'in edebi ve sanatsal özelliklerini inceleyen Takao Nishiwaki ve *Kutadgu Bilig* üzerine bazı sözcük bilim araştırmaları yapan Mutsumi Sugahara bugünün Japonya'nın en aktif Türkologlardan bazılarıdır.

Japonya'nın Shimane Üniversitesi Çin Edebiyatı Araştırma Ofisi'nde profesör olan Takao Nishiwaki, uzun süreden beridir Çin'deki etnik azınlıkların edebiyatı üzerinde çalışmalar yürütmektedir ve bundan birçok önemli sonuçlar elde etmiştir. 1980'ler ve 1990'ların başı Sino-Japon kültür değişiminin en iyi olduğu dönem olmuştur. Bir akademisyen olan Takao Nishiwaki, Çin'deki akademi çevrelerinin dikkatini çok çekmiş ve onun yazıları Çinceye tercüme edilerek Çin'de tanıtılmıştır. 1994'te *Batı Bölgesi Araştırması*'nın birinci sayısı, Takao Nishiwaki'nin kısaca konunun gerekliliği ile başlayan ve birçok akademik kitabın sanatsal şekli ve yapısına değinmesine rağmen "…. *Yazarın Kutadgu Bilig'i neden bu şekilde ve bu yapıda yazdığına ilişkin yapılan yorumlar yetersizdir*"diyen "*Kutadgu Bilig'in Şekli ve Yapısı*"başlıklı makalesinin Zhang Wujun tarafından yapılan tercümesini yayınlamıştı. Bu makale, bir girizgâh yapmadan şu soruları sormuştu:

Yazar Yusuf Has Hacib neden kitabı bu şekilde ve bu yapıda yazdı? Bu şekli ve bu yapıyı ilk defa kendisi mi oluşturuyordu yoksa bir başkasından kopyalamış mıydı? Daha önce taklit ettiği kitaplar olmuş mudur? Bu kitaplar hangileridir? *Kutadgu Bilig*'in Arap ve Fars edebiyatındaki yeri nedir? Onun çağdaşları ile ilişkisindeki yeri nedir? Onların başlıca benzerlikleri ve farklılıkları nelerdir? Bu soruları analiz ederek *Kutadgu Bilig*'in şekil ve yapısının kökenine ulaşabiliriz ve Uygurların Orta Çağda böyle büyük bir eseri nasıl yaratabildiklerini anlatabiliriz.

Tokao Nishiwaki akademik tartışmanın sonunda eserin şekli ve yapısı ile ilgili olarak şu sonuca varmıştı: "*Kutadgu Bilig*'e geniş manada bir şiirsel dram diyebiliriz ancak ona "amip şiiri"demek daha uygundur."Yazar, ikinci soruya şu cevabı vermişti: "Üslup açısından aralarında bir benzerlik olsa da *Kutadgu Bilig*, *Şehname*'ye benzememektedir. *Kutadgu Bilig* en fazla, Keykavus B. İskender'in

247 Matreyim Sayıt, Introduction to Turkic Linguistics, Nationalities Publishing House, 2004, p.29.

1082-1083'te yazdığı Kabusname'ye benziyor fakat *Kutadgu Bilig*, Kabusname'den 13 yıl önce yazılmıştır. Bu arada, Takao Nishiwaki, Kabusname'nin *Kutadgu Bilig*'i taklit etmiş olma ihtimalini de reddederek ikisinin biriyle alakası olmadığını düşünüyor. Bunun sebebi de, Farsların Uygurcayı öğrenmek istememeleri, *Kutadgu Bilig*'i anlayamamaları ve bilgi alışverişi için coğrafik manada uzak olmalarıdır. Takao Nishiwaki, bu kitabın başka kitaplardan etkilenmiş olabilmesi ile ilgili olarak şu ikna edici satırları yazmıştır:

> *Uygurlar, Kutadgu Bilig'den önce Arap ve Fars edebiyatının etkisinde kalarak herhangi bir kitap yazmamışlardı. Uygurlar İslam'ı kabul ettikten sonra Kaşgarlı Mahmut, Divanı Lügat'it Türk'ü yazdı. Divanı Lügat'it Türk ki, burada Arap ya da Fars edebiyatından değil Türk geleneklerden gelen birçok şiir ve atasözü vardır.*

Gerçek şu ki, Doğu ve Batı arasındaki kültürel değişim, Şehname'den etkilenerek *Kutadgu Bilig*'i yazan Yusuf'u ortaya çıkarmıştır. Takao Nishiwaki'nin nihai olarak vardığı sonuç bu makalenin mantıksal olarak başlangıç noktası ve anlatılabilecek temeli olarak görülebilir.

> *Yazar neden bir diyalog veya teatral bir şekilde yazdı? Onun temelleri, Divanı Lügat'it Türk'ün alıntıladığı en eski Türkçe şiir olan Kış ve Bahar Tartışması'na kadar gider. Bu uzun anlatı şiiri sözün bir parçası haline gelmiştir. Bu şiir, en eski Uygur şiirlerinde bu diyalog şeklinin kullanıldığına ilişkin herhangi bir şüpheye yer bırakmıyor. Turfan'da yaşayan Uygurlar Maytri Simit ve Budistlere ait başka edebi eserleri oluşturdular. Kış ve Bahar Tartışması ve bir şiir draması olan Maytri Simit, Uygurların Kutadgu Bilig'i nasıl yazdığının kültürel arka planını açıklamamıza yardım etmektedir. ... Diyalog şeklinde yazılan eserler Arap ve Fars edebiyatında bulunmamaktadır. Bir amip şiiri ve bir şiirsel drama olan Kutadgu Bilig'in Yusuf Has Hacib tarafından yazıldığına dair bir şüphe yoktur.*

Takao Nishiwaki bu makalede, 19. Yüzyılın sonunda *Kutadgu Bilig* çalışmalarının öncülerinden birisi olan Radlov'un kafasının iyice karışmasına neden olan birkaç soru sormuş ve bunlara cevap vermiştir : "Dindar Budistler olan Uygurların İslam'i içeriği baskın olan bir eseri yazmaları nasıl mümkün olabilir?"Doğrusu şu ki, *Kutadgu Bilig*'i yazanlar, geçmişte Budist olan Uygurlardır.

Tokyo Yabancı Çalışmalar Üniversitesi'nde uluslararası entegre çalışmalarda görevli bir doçent olan Mutsumi Sugahara, 2009'da Ankara'da yapılan "*Yusuf Has Hacib'in 990. Doğum Yıl Dönümü Vesilesiyle Yapılan Seminere*"davet edilmiş ve "*Kutadgu Bilig'in Herat (Viyana) Nüshası ve 15. Yüzyılda Türkçe*"başlıklı bildiriyi sunmuştur.

Çinliler ve yabancı akademisyenler, *Kutadgu Bilig*'in üç nüshası ile ilgili farklı görüşlere sahiptirler. Orta Asyalı akademisyenlerine göre Herat nüshası üç nüsha arasında değeri en düşük olanıdır. Bu yanlı görüşün aksine Sugahara bu makalede Herat nüshasının iki açıdan tekrar değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir. "*Birincisi, bu eserin yazıldığı dönem olan 15. Yüzyılda Türkçenin yaygın olduğunu belli bir noktaya kadar yansıtan bazı karakteristik özellikler bulunmaktadır. İkincisi, bu nüsha, Timur Hanedanlığı sırasında Uygurca yazılmış el yazmalarının en önemli örneğidir*."Sugahara, bu makalede Herat nüshası ile 1436'da yine Herat'da tekrar yazılan bir Uygur el yazması olan *Miraçname* ve *Tezkiretül- Evliya* ve başka değerli Uygurca el yazmalarını karşılaştırarak Herat nüshasının özelliklerine ilişkin kapsamlı bir özet sunmuş ve onun tekrar gözden geçirilip tekrar değerlendirilmesinin bir gereklilik olduğu sonucuna varmıştır.

Son yıllarda, Japon akademisyenler Türk dilleri ile ilgili çok verimli çalışmalar yapmışlar. Örneğin Kyushu Üniversitesi İnsani Bilimler Araştırma Enstitüsü'nde Profesör Tomoyuki Kubo "*Türk Dillerinde 'Yerli' ve 'Yabancı' Kelimeler*"(2006-2008) isimli bir araştırma projesine başkanlık ederek Çin'de Türk dilleri ve Mançu-Tunguz dillerindeki yerli ve yabancı kelimeleri incelemişler. Bunun sonucunda, proje ekibinin bir üyesi olan Sugahara tarafından *Kutadgu Bilig* ile ilgili yazılmış "*Kısasu'l Enbiya: Bir Uygur El Yazması*"[248] ve "*Orta Çağ Türkçe Kelime Hazinesi ile ilgili Araştırmalara İlişkin Bir Bakış*"[249] isimli iki makale de dahil olmak üzere 20 adet aşamalı sonuç ve 10 monografi yayınlanmıştır.

Sugahara, "*Kısasu'l Enbiya: Bir Uygur El Yazması*"isimli makalesinde şunları ifade ediyor:

> *[…] bu eserin KB'nin [Kutadgu Bilig] V. Bölümünden alıntı sadece bir ifade olduğuna ve Rabghuzi'nin kendi eserini yazarken onu önünde tuttuğuna ilişkin üç açık kanıt vardır. Birincisi, orijinalini o kadar dikkatsiz bir şekilde kullanmış ki, Aslan'a geldiğinde bir emir kipi olarak "gör"kelimesini isme dahil etmiş; İkincisi "Zodyak işareti"ile ilgili şiirde ükek'in girişinde (138. mısra) buğr'dan (V. Bölümün başlığında), şapşal bir şekilde yapılan geçiştir; üçüncüsü, şiirin son dizesi o kadar acayip ve alakasızdır ki, sadece KB'nin 144. dizesindeki manayı tekrarlıyor.*

Sugahara, Rabghuzi'nin Yusuf'un kitabını taklit ettiğine inanmaktadır. Başka bir açıdan da bakıldığında onun sonuç bölümü *Kutadgu Bilig*'in kendisinden sonraki edebiyatın üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

248 (2007/2008)『ウイグル文字本『聖者伝』の研究Ⅰ / Ⅱ』神戸市看護大学.

249 中期チュルク語語彙論の展望，第６３回羽田記念館定例講演会 2009. 11. 14　ユーラシア文化研究センター（羽田記念館）。

Juten Oda'nın "*Eski Türkçe ve Osmanlı Türkçesi Arasındaki İlişki Üzerine*"[250]isimli makalesi, Karahanlı Devleti ile yakından ilgilenen, İngilizce yazılmış bir diğer tez çalışmasıdır. Bu tez, Orta Çağ Türkçesi (Orhun Türkçesi, Uygurca ve Karahanlı Devleti Türkçesi) ile Osmanlı Türkçesi arasındaki ilişkiyi incelemektedir.

Makale, Kaşgarlı'nın da atıfta bulunduğu Karahanlı Türkçesi'nin Karahanlılar'ın kökeni ile ilgili araştırmada ana unsur olarak kullanıldığını fakat en temel özelliğinin tam olarak açıklanamadığını açıklamıştır.

Kaşgarlı Mahmut kitabında neden Uygurcaya "Karahan Türkçesi"demiş? Yazar, Uygurlar'ın batıya doğru göç etmesi ve İslam'ı kabul etmeleri Karahanlı Devleti'nin yükselmesine yol açmış olduğuna ve bundan dolayı da Karahanlılar'ın Uygur etnik kökenine sahip olduğuna inanıyor.

Dubhaung'in Osmanlı Türkçesi ile Çin'deki eski Türk halkları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için ortaya çıkardığı belgeler ve Fransız bir tarihçi ve Sinolog olan James Hamilton'un ortaya koyduğu araştırma sonuçlarını temel alan makale, Dunhaun'un ortaya çıkardığı Uygurca belgelerdeki bazı ifadelerle Osmanlıcadaki bazı ifadelerin aynı olduğunu göstererek onların arasında tarihi bir bağ olduğunu göstermiş ve Osmanlıcanın kökeninin bu eski Türkçe elyazmalarına kadar gidebileceği görüşünü ortaya koymuştur.

Makale daha sonra, Uygurca bir tarihi kaynak olan *Kaşgar Tarihi*'ni *Liao Tarihi, Beş Hanedanlıktaki Tarihi Belgeler, Song Tarihi, Song Kanunları Derlemesi ve Tarihin Bir Ayna Olarak Tekerrür Etmesi* gibi Çince tarih kaynakları ile karşılaştırmış, bu çalışmalardaki ilgili orijinal metinleri ortaya koyarak onların İngilizce tercümesini yapmıştır. Karşılaştırılan bu tarihi kaynaklar, Uygurlar ile Karahanlılar arasında bir ilişki olduğuna dair güçlü delilleri ortaya koyuyorlar.

Yukarıda belirtilen araştırma projelerinde, Japon akademisyenler Uygur filolojisi ve Sinoloji alanları ile ilgili güçlü yönlerini olabildiğince ortaya koymuşlardır. Buna mukabil bir Rus akademisyen olan Bartold'un Çince konusunda yetkin olmaması "*anlatı metinlerinde sıklıkla ifade edildiği üzere, ülkemizdeki eski akademisyenlerin engelsiz bir şekilde "Batılıların kitaplarını"okuyamadıkları için hissettiği kederi, o da Çin tarih kayıtlarının muhteşem manzarası içinde gezememiş olmaktan dolayı"*[251] *yaşamıştır.*

250 Juten Oda, On The Relationship Between Old Turkic and Ottoman Turkish.

251 V. Bartold, Turkistan during Mongolian Invasion, Preface by the translator of the Chinese edition. p. 12. Translated by Zhang Xitong and Zhang Guangda. Shanghai Chinese Classics Publishing House, 2011.

Bu sebeple, okurların Bartold'un kitaplarının zayıf yönlerini görmezlikten gelip güçlü yönlerinden olabildiğince yararlanması gerekmektedir. Şimdi ise bizim sevindiğimiz şey Japon araştırmacılarının Çince tarih kayıtlarını ve Uygurca belgeleri direkt olarak kullanabilmeleridir ki, doğal olarak bu da bir tarihçinin idealine daha uygundur.

2. 4. 4. Güney Kore

Güney Kore'deki Kangnam Üniversitesi Orta Asya Çalışmaları Enstitüsünden Profesör Lee Young Song da 2009'da Ankara'da yapılan "*Yusuf Has Hacib'in 990. Doğum Yıl Dönümü Vesilesiyle Yapılan Seminere*"katılmış ve "*Türkçede 'Güneş Doğudan Doğar ve 'Güneş Batıdan Batar' Anlamı Üzerine*"[252] başlıklı uzun bildirisini sunmuştur. Bu makale Türkçedeki "güneş doğudan doğar"ve "güneş batıdan batar" ifadelerini inceler ve özellikle "doğu"ile "batı"kelimelerini derin bir şekilde analiz etmektedir. Bu tartışma iki ana unsura dayanmaktadır: çok miktarda literal dokümana ve derin akademik bir analize. Bundan dolayı yazarın ulaştığı sonuç da doğal ve güçlüdür:

(1) "Güneş doğ-"genelde güneşin veya benzer şeylerin doğması anlamına gelmektedir.

(2) "Güneş bat-"genelde güneşin veya benzer şeylerin batması anlamına gelmektedir.

(3) "Doğu"genelde güneşin doğması ve türevleri anlamında kullanılmaktadır.

(4) "Batı"genelde güneşin batması ve türevleri anlamında kullanılmaktadır.

Başka makaleler metinsel araştırma hususunda başarısız olurken bu makalenin üstün olduğu nokta işte burasıdır. Sadece metinleri incelemekle kalmıyor aynı zamanda onun diğer yan anlamlarını da analiz ediyor. Makale, argümanını teyit etmek için subjektif çıkarımlara dayanmak yerine özel metinsel örnekleri yorumlayarak bir sonuca varmaktadır.

252 Türk dillerinde "Güneş doğ-' 'güneş bat-'ifadeleri üzerine",Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri-Doğumunun 990. yılında, 26-27 Ekim 2009.Ankara, 2011, s. 335-378.

Bölüm III

Rusya'da Kutadgu Bilig Çalışmaları

Kutadgu Bilig çalışmalarına ilişkin bir genel bakış; kapsamına, araştırma sonuçlarına ve ilgili kitapla ilgili bilişsel değişikliklere göre aşağıda belirtilen üç aşamaya ayrılabilir: 1) Ekim (1918) Devriminden önceki geniş bir dönem ki, buna başlangıç dönemi de denilebilir; 2) 1920'lerden Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar olan dönemdir ki, buna zenginlik dönemi de denilebilir; 3)1990'lardan günümüze kadar olan dönemdir. Bu döneme de canlanma dönemi diyebiliriz.

3. 1. Kutadgu Bilig Çalışmalarının Başlangıç Dönemi

Rusya'daki *St. Petersburg Doğu Bilimleri Akademisi*, Türk dili ve edebiyat araştırmasının asırlık geleneklerine kendini adamış bir grup başarılı araştırmacıyı kendi bünyesinde barındırmaktadır ve bunların ilk üyeliği 17. Yüzyılın başlarına kadar gider. T. Z. Bayer (1694-1738) Orta Çağdaki Farsça ve Arapça eserleri tercüme etmek ve basmakla ilgili çalışmasından dolayı Rusya'da Türkçe çalışmaları ilk olarak başlatan kişi olarak bilinmektedir. G. J. Klaport (1783-1835) Rusya'daki ilk Uygurca çalışmalar akademisyeni olup 1812 ile 1828 arasında *Fransız Oryantal Dergisi*'nde Uygurca elyazması ile ilgili dört makale yayınlamıştır. Bu makaleler değerli bir servet olup şu anda Rusya'nın Türkçe Çalışmaları Topluluğu'nun arşivinde korunmaktadırlar. 20. yüzyıl, Rusya'da Türkçe çalışmalar için bir altın çağ olmuştur. Rusya'daki Asya Müzesinde, İdikut Şehri ve günümüzde Sincan olarak Bilinen Doğu Türkistan'daki başka yerlerden toplanmış 4.200 belge parçası bulunmaktadır. Bu belgelerin çoğu eski Uygurcada[253] yazılmıştır. 1810 yılında, Rusya Bilimler Akademisindeki Doğu Bilimleri akademisyenleri, 17. Yüzyılın başında bulunan eski dillerde yazılmış belgelerle ilgili bir rapor yayınladılar. N.M. Yadrintsev, bu taş tabletlerdeki yazıların kaynağının Türkler veya Uygurlar olduğuna ilişkin bir spekülasyon yaptı. 1889 yazında, kendi çalışma alanında iki tane taş tablet buldu. Birisi Kül Tegin'in mezar taşıydı ikincisi ise Bilge Han'ın (716'da tahta çıkan) mezar taşıydı. Bu olaydan sonra Finli ve Rus bilim adamları bu kitabelerdeki sırları çözmek adına oldukça yol aldılar.

Yukarıda bahsedilen bulgulardan ve onun sonrasında Çin'in kuzey doğusu ve Orta Asya'da bulunan tarih ve coğrafya ile ilgili değerli materyallerin yanı sıra *Orhun Yazıtları*'nın da şifrelerinin çözülmesi Rusya'da Türk-Uygur edebiyatına ilgilin artmasına neden olmuştur. Bir grup genç ve gelecek vadeden akademisyen bu araştırma alanına katılmıştır. Bunlardan en meşhurları V. V. Radlov, V.V. Bartold ve P. M. Melioranskii'dır.

3. 2. İlk Dönemde Yapılan *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

V. V. Radlov

Bir Alman yerlisi olan Vasily Vasilievich Radlov (1837-1918) 1858'de doktorasını almadan önce Berlin Üniversitesi ve Yale Üniversitesinde Doğu Bilimleri Felsefesi okudu. Aynı yıl Rusya, St. Petersbug'a taşındı ve 1 Mayıs 1858'de Rusya'ya bağlılık yemini etti. Aynı gün, Friedrich Wilhelm isimli Alman genç Rusya vatandaşı oldu ve Vasily Vasilievich Radlov ismini aldı.

253 С. Г. Кляшторный,Древнетюркские памятники рунического письма из Восточного Туркестана.

V. V. Radlov Altay Türk folkloru ile ilgili çalışmasının ilk sonucunu dünyaya duyurduğu 1866'dan öldüğü yıl olan 1918'e kadar yaklaşık 138 çalışma yayınladı. 1891 yılında, başında V.V. Radlov'un bulunduğu bir Rus bilimsel gezi grubu ve başında H. Heikel'in (1890) bulunduğu başka bir Rus gezi grubu Yadrintsev'in[254] bulduğu yoldan Yenisey havzasındaki Moğolistan ve Orhon'a iki yıllık bir gezi düzenlediler. Danimarkalı bir dilbilimci olan Vilhelm Thomsen (1842-1927) *Orhun-Yenisey Yazıtları*'nın şifresini çözecek anahtarı bulduğunu söyledikten sonra V.V. Radlov, Vilhelm Thomsen'in araştırmalarına dayanarak Kül Tegin Yazıtı'nın tercümesini 19 Ocak 1894'te *St. Petersbug Bilimsel Akademisi*'nde yayınladı ve yazıtın tarihinin M.S. 731[255] olduğunu yazdı. 19. yüzyılın sonuna kadar, *Ukuz Han Efsaneleri* ve Altın Orda Devleti döneminde Uygurca yazılan diğer çalışmaları inceledi ve onların modern basımlarını yaptı. 20. yüzyılda, modern basımı yapılan eserler arasında *Bir Maniistin İtirafları* (St. Petersburg 1909), *Pax Deorum* (St. Petersburg 1910), ve *Lotus Sutra Evrensel Kapı Bölümü* (St. Petersburg 1911) yer alıyordu. O öldükten sonra, onun öğrencisi S.E. Malov onun Uygurca olan *Uygurca Belge Derlemesi* (Leningrad 1909) ve *Altın Işık Sutra*'yı (*Altun Yaruq Sudur*) yayınladı (St. Petersburg 1913-1917).

Türkçe Diyalektler Sözlüğü Radlov'un baş eseridir. 1859'da külliyatı Altay'da toplamaya başladı, ilk cildini 1888'de bastı ve bu güne kadar başka bir kitabın yerini dolduramadığı bu referans kitabını yazmak için çok çaba harcayarak her dört cildini 1911'de tamamladı. Radlov bu kitabını bitirmeden önce 11. Yüzyılın büyük bir edebi eseri olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmaya başlamıştı. Onun çalışmalarında elde ettiği başarılar, Türk dilbiliminde önemli bir eser olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalarına bağlanmaktadır. Bu kitap onun Uygurca ile ilgili çalışmalarına başlamak için şevkini ateşlemiştir. 1890'larda, kendini Uygur tarihi ve kültürü ile ilgili çalışmalara adamaya başladı. Rus Müzesi ve Bilimler Akademisindeki sayısız Uygur derlemesi ona çok değerli bir araştırma materyali sunmuştu. Onun muhteşem başarıları Rusya'da Uygurca ile ilgili çalışmaların gelişmesi için somut bir zemin hazırladı ve kendisini bu alanda değerli bir öncü yaptı.

Radlov 1884'te Kazan'da bir lisede müdür iken *Kutadgu Bilig*'in Uygurca versiyonunun varlığından ilk defa haberdar oldu. 1890'da Radlov, *Kutadgu Bilig*'in Uygurca olan Viyana nüshasının bir kopyasını çekti ve bunun Almanca bir versiyonunu basmaya karar verdi. Aynı yıl, "*Viyana Emperyal ve Kraliyet*

254 N. M. Yadrintsev (1842-1894), Russian archeaologist.

255 А. Н. Кононов, В.В. Радлов и отечественная тюркология// Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 9.

Müzesinde Otantik Uygurca Nüshayı Kopyalamak"[256] başlıklı makalesini yayınladı. 1891 yılında Radlov, *"Balasagunlu Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig"*i[257] yayınladı. 1910 yılında bu uzun eserin transkripsiyonunu, tercümesini ve şerhini bitirdi. 1893'te "*Uygurca İlgili Hususlar Hakkında*"[258] başlıklı bir monografi yayınladı. Doğrusu bu, *Kutadgu Bilig*'in[259] tercümesi için yazmış olduğu bir girişti. 19802'dan 1898'e kadar *Kutadgu Bilig*'in Almanca versiyonu iki cilt olarak yayınlandı. Aynı zamanda "*Kutadgu Bilig'in Kahire'de Bulunan İkinci Nüshası Üzerine*"[260] başlıklı bir çalışma yayınladı. "*Uygurca Hususlar Hakkında*", Uygurca ile ilgili hususlarda yapılan araştırmalar ile ilgili önemli başarılardan bir tanesidir. [261] A.N. Kononov, bu konudaki 20 yıldan fazla süren ve izinden gelenler için bir temel oluşturan Radlov'u, *Kutadgu Bilig* çalışmalarından ötürü[262] "Radlov'un hayatı boyunca yaptığı büyük katkılar şanlı bir miras olarak ebediyete kadar kalacaktır" diyerek övmüş ve Meşhur Rus Oryantaist O.S. Fedorovich ile ilgili de görüş beyan etmiştir.

Radlov'un Uygurca yazılar ve *Kutadgu Bilig* üzerinde araştırmalar yapması ve bunları yayınlamanın yanı sıra bununla ilgili makaleler yazması kesinlikle övgüyü hak ediyor.

Macar bir Türkolog olan H. Vambery 1970'te *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasını basarak dünya çapında Doğubilimleri üzerinde çalışanlara büyük bir etki yaşatmıştır. Çin'in kuzey doğusunda yaşayan ve dünyaya böyle büyük bir eser kazandırmış olan Uygurlar çok az biliniyorlardı ve büyük merak uyandırdılar. Daha fazla Avrupalı okuyucunun Türk-İslam edebiyatını okumasını isteyen Radlov bu kitabın kopyalanması, transkripsiyonunun yapılması ve tercüme edilmesi için canını dişine takarak çalıştı. Altay'da uzun sure yaşayıp kendini Türk

256 Кудатку Билик. Факсимиле уйгурской рукописи императорской и королевской придворной библиотеки в Вене. Изд. по поручению имп. С.-Петербургской Академии наук В. В. Радловым. Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien. Im Auftrage der K. Ak. d. W. hrsg. von Dr. W. Radloff. - СПб., 1890, III, XIII, 200, С. I [Предисловие на нем. и рус. яз.].

257 Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. T. I. Der Text in Transcription hrsg. von Dr. W. Radloff. -St.-Pbg., 1891, I, XCIII, C. 252., 2 л. Табл.

258 К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку-Билика). - СПб., 1893 (ЗАН, 1893, LXXII, прил. № 2), I, С. 130.

259 Zum Kudatku Bilik. - ZDMG, 1898, LII, C. 152. Zum Kudatku Bilik. Aus einem Brief des Herrn W. Radloff in St.-Petersburg. -DMG, 1898, LII, C. 289.

260 Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku-Bilik. (Vorgelegt am 26.VIII.1898), - ИАН, сер. V, 1898, IX, № 4, С. 309-319.

261 Kononov A.N., Yusuf Balasaguni's Long Poem — Kutadgu Bilig (one of the postscripts to the Russian translation of Kutadgu Bilig), translated by Li Qi, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies. Xinjiang People's Publishing House. 1991. p. 53

262 Age, C. 9.

dili ve sözlü kültürü ile ilgili çalışmalara adayan Radlov, Kuzey'deki Türkler'in dil ve edebiyatı konusunda uzmanlaştı. Bu sebeple kendi transkripsiyonlarında sadece Altay Türklerinin materyallerini kullandı (çoğunlukla Tuva dili) ki, bu da kitabın diline büyük zararlar verdi. Bundan dolayı B. Thomson, *Kutadgu Bilig*'in fonetik yapısı ve kafiye düzeni ile ilgili dikkatli bir inceleme yaptıktan sonra Radlov'un transkripsiyonunun temelsiz olduğunu söylemiştir ki, bu daha sonra Radlov tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra Radlov, bu konuda Thomson ile tamamen mutabık olduğunu söylemiştir. [263] R.R. Arat, Radlov'u transkripsiyondan dolayı da eleştirerek şunları söyler:

> *Radlov'un transkripsiyonunda kullanılan alfabe o zaman alışkın olunan bir alfabe değildir, bunun yanı sıra, transkripsiyon sistemi, orijinal çalışmanın yazımında kullanılan fonetiğe uygun değildir. Bu da çalışmanın sadece direkt ortamı içerisinde değil aynı zamanda bizim alanımızda da kullanılmasını imkânsız hale getirmektedir. Bunun soncu olarak, bu araştırma el yazmasını okuyucuları için daha da ulaşılmaz hale getirmiş ve akademik dünyadan bu eserin önemine uygun bir desteği alamamıştır.* [264]

Türkçe alanında çalışan bir akademisyen olan Vambery *Kutadgu Bilig* alanında araştırma yapan ilk araştırmacı ve meşhur Uygurca yazısı araştırmacısı olarak bilinmektedir. *Kutadgu Bilig*'in genel transkripsiyonu ile beraber *Uygur yazıtları ve Kutadgu Bilig* çalışması ortaya çıktığı zaman, insanlar bu eserle ilgili tüm mesajları kayıtsız şartsız kabul ettiler. Yusuf Has Hacib onu Uygurca yazmış ve onu Karahanlı Devletinin Müslüman bir Türk Uygur yöneticisi olan Saltuk Buğra Han'a ithaf etmiştir. Radlov, *Uygurlarla İlgili Hususlar Üzerine* isimli 130 sayfalık uzun çalışmayı *Kutadgu Bilig* tercümesinin bir girişi olarak yazdı çünkü insanların bu eserin tarihini ve kültürünü bilmelerine ve ona saygı göstermelerine yardımcı olacaktı. Radlov yazdığı girişte, *Kutadgu Bilig*'in, Karahanlılar'ın İslam'ı kabul ettikten sonraki kültürel ve entelektüel tarihi araştırma noktasındaki öneminden bahsetmişti. Bu makale *Kutadgu Bilig* ile ilgili dilbilimsel, kültürel, efsanevi ve tarihi değişiklikleri ihtiva ederek, bu eserin arka planına ve onun yazarına ilişkin birçok bilgi veriyor. Radlov'un çalışmalarının çoğu Almanca olarak yayınlanmış. Sadece *Uygurlarla İlgili Hususlar Üzerine*'nin Rusça olarak yayınlandığını görüyoruz. Girişinin yanı sıra içeriği ile ilgili özet bir tercüme mevcuttur.

263 K. Kerimov, Introduction to the Uzbek Translation of Kudatku Bilik, translated by R.Nurahmat, p. 159, Anthology of Translations in Kudatku Bilik Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991.

264 R. R. Arat, Introduction to the Turkish Translation of Kudatku Bilik, translated by Liu Bing, p. 2, Anthology of Translations in Kudatku Bilik Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991.

Radlov bu çalışmanın "'*Yŭғyp' (Uygurlar)'ın Kökeni*"alt başlığı altında, "*Yŭғyp*"'ün Türk dil ailesindeki en eski boy olduğunu ispatlamak için İslam edebiyatı kapsamında Raşiddin tarafından yazılmış Cami'at-tarih[265] isimli esere dayanarak Oğuz Han hakkında ilk defa efsaneler söyler. Radlov çalışmasında şunları yazmış:

> *Uygurcadaki Oğuzname el yazması, "Yŭғyp''un çok eski bir tarihe sahip olduğuna ilişkin spekülasyonları doğruluyor. Bu el yazmasının görece sağlam bir kısmı şu anda Paris'te Charles Schaefer tarafından korunmaktadır. Bu eseri elde edip onun tercümesini Kutadgu Bilig'in fotokopi versiyonunun 191 ile 192 sayfaları arasına koyabildiğim için şanslıyım. Uygurların sadece en eski kapsamlı boy olmakla kalmayıp aynı zamanda Uzak Doğu ve diğer Türk boyları üzerinde önemli siyasi etkiye sahip olduklarına inanmamız için çok fazla neden vardır.*[266]

Oğuzname, "*Yŭғyp*"ün Oğuz Kağan tarafından kendisini destekleyen akrabalarına verilmiş bir isim olduğunu ve bunun "takipçiler"anlamına geldiğini söylüyor. Radlov Çince- Uygurca sözlüğün 100. sayfasında "Уй"kelimesini Çağatay dilinde, Azerice ve Osmanlıca Türkçerlinde karşılaştırarak bunun "takipçi"ve "destekçi"anlamına geldiğini yazmıştır. Kelimeyi kök ve gövdesine ayırıp buna göre inceleyen Radlov "Уй"ün bağantı, barış ve iyi sınır anlamına geldiğini "гур"in ise fiilden isim yapma eki olduğunu ortaya koymuştur. Ona göre H. Vambery'in şu görüşü çok mantıklıdır: "'Уйгур' birçok kültürel yan anlamlara sahiptir. Türk halkları doğuda yerleşik hayata geçen ilk halklar olup bu kelimeye itaat, birlik ve barış gibi yan anlamlar yüklemişler."[267]

Radlov, Çince belge kayıtlarını kullanmak suretiyle "*Yŭғyp*"' kelimesinin eski şekli olan "袁纥 (Yuan He)" halinden daha sonra nasıl "畏兀儿 (Wei Wu Er)"şekline evirildiğini analiz ederek, Çincedeki tarihi kayıtlarda ne kadar farklı isim olursa olsun Uygurlar kendi kökenleri ile ilgili ismin telaffuzunu kendi dillerinde hiçbir zaman değiştirmediler, diye yorumluyor. Kitabın ikinci kısmı olan *Eski Uygur Efsanelerindeki Kahramanlar* Oğuz Kağan'ın efsanevi hikâyesini, Karahan ilgili hikayeleri ve onun oğlu Oğuz Kağan ile ilgili Uygur efsanelerini ve onların Hindistan, İran ve Mısır gibi farklı ülkelerdeki farklı versiyonlarını aktarıyor.

Örneğin Ebu Gazi'nin *Türklerin Soy Ağacı* adlı eserinde Oğuz Kağan'ın İslam'a geçtiği için muhakeme edildiğini, Karahan'ın tüm oğullarının ondan taraf

265 Rashid ad Din, Fadlallah, (1247–1318).

266 К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку-Билика). - СПб., 1893 (ЗАН, 1893, LXXII, прил. № 2), I, С. 22-23.

267 Вамбери. Uigurische sprachdenkmäler,стр.1.

olduğunu ve bundan dolayı da Ağuz Kağan'ın onara "Уйгур"unvanını verdiğini anlatıyor. Bu hikâye "Уйгур"ile Oğuz Kağan arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyor. Radlov, "Уйгур"ün Müslümanların birçok belgesinde nasıl geçtiğine ilişkin detaylarını incelemiştir. Bunlardan bir tanesi de bilinmeyen bir Fars tarafından yazılmış Ḥudūd al-ʿĀlam isimli eserdir. Burada Uygurların ilk çağlardan beri Orhun nehri havzasında yaşadıkları ve onların kayıtlara geçen ilk hanının efsane kahramanı Afrasiyab'la aynı özellikleri taşıyan Buku Han olduğunu söylüyor. Moğolistan'daki üç nehir havzası olan Talu (Tang Hanedanlığında Duluo Nehri olarak bilinmektedir), Orhun ve Selenga (Tang Hanedanlığında Şian Nehri olarak bilinmektedir) Uygur Hanedanlığının eski yeri olmuştur. Başkenti Ordu Balık (başkent demektir) şu anda Maru-Balık olarak bilinmektedir. Orhun nehri ve Yenisey kitabelerindeki kayıtları esas alan Radlov Uygurlar'ın o zamanki siyasi, ekonomik ve kültürel durumu ile ilgili bir araştırma yapmıştır. Moğol yönetimi zamanından kalma belgeli kayıtları inceleyen Radlov, Kara Hoca Uygur Hanı'nın siyasi statüsü ve Uygur dilinin Çağatay Hanı'nın devlet idaresinde oynadığı önemli rolü teyit ediyor. Radlov, özellikle "*Çin Belgelerindeki Kayıtlarda 'Yüɛyp*'"alt başlığında tarihte Uygur boyları ittifakı olarak bilinen Wei Hanedanlığı döneminde (4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar) Karahoca ile Tiele arasındaki ittifaktan Karahan Devleti'nin 1212'de yıkılışına kadar izini sürerek aşağıdaki sonuçlara ulaşmıştır:

1. 744 yılından sonra Dokuz Oğuz Uygur Devletinin sınırları batıda günümüzde Sincan olarak bilinen Hotan'a, doğuda ise Sarı Nehir'in güneyine ulaşmıştır. Siyasi merkezi Orhun'daki Kara-Kurum olan bu devlet aynı zamanda Ordu Balık olarak bilinmekte ve 840 yılına kadar sürmüş olup 12 han burada hükümdarlık yapmıştır.

2. Uygur rejimi Kırgızlar tarafından yenildikten sonra Dokuz Oğuz Uygurlar batıya göç ederek iki Uygur rejimi kurdular. Birincisi Kumul'daki Arslan Hanlığıdır. Bu güçlü Dokuz Oğuz Uygur Hanlığı 9. ve 10. yüzyıllar arasında Arap yazarlar tarafından tasvir edilmiştir. Onların anlattıklarından bu hanlığın saldırgan bir göçmen devleti olmadığını aksine kültür ve el sanatları ile uğraşan ve Hıristiyanlık ile Budizm inançlarını benimsemiş, manevi bir hayat yaşayan bir millet olduğunu biliyoruz. Diğer devlet ise batı Ganzhou'da devlet kuran ve unvanını Çin imparatorundan alan Penekin'dir (860-873).

3. İslam, devletin batısında gittikçe daha etkili olmaya başlamıştır. 10. yüzyılda Dokuz Oğuz Uygurlar'ı siyasi merkezi olarak seçtikleri Balasagun'da bir İlek rejimi kurmuşlar. Bu da 1212'de Karahanlılar tarafından yıkılmıştır[268].

268 К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку-Билика). - СПб., 1893 (ЗАН, 1893,

Radlov tarafından atıf yapılan belgeler akademi dünyasında farklı yorumlara yol açarken çok net olan bir şey var. O da şudur: Radlov, H. Vambery'den çok kere alıntı yapmış ve *Kutadgu Bilig*'in Uygurca yazıldığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere makale bütün olarak "*Уйгур*"e odaklanmaktadır. Yazarın durduğu yer ve onun görüşü çok açıktır. Tüm makalenin ana fikri, Karahanlı devletinin kuruluşu ve yıkılışına kadar, "*Уйгур*"ün nereden kaynaklandığı ve onun gelişimi üzerinedir. Radlov bunun için Uygurlar'ın Karahanlı Devletini kurduğuna ilişkin, Çinli tarihçilerle aynı görüşü paylaşır. Ancak Radlov 1900 yılında *Kutadgu Bilig*'in Almanca versiyonunun son notunda iki şüphesini dile getirir:

> *1891'de H. Vambery ile aynı fikirdeydim ve Kutadgu Bilig'in Uygurca yazıldığına inanıyordum. Ancak Uygurca kelimesi bir satırda bile geçmemektedir. Bununla beraber, şimdi neden aksini düşündüğümün sebebi şudur: Uygurlar kültürel olarak çok ilerlemişler fakat yazar da kitabında bu kitabın ana dilde yazılan ilk kitap olduğunu belirtiyor.* [269]

Burada özellikle dikkat edilecek nokta şudur: Radlov'un ilgili tüm çalışmalarında tüm kanıtlar bu eserin Uygurca yazıldığını gösteriyordu ancak dini muhalefet ve Karahanlı Hanedanlığı dönemindeki feodal ayrılık yazarın kendi araştırma sonuçlarından şüphe etmesine neden olmuştur.

Kutadgu Bilig konusunda çalışma yapan ilk akademisyen olan Radlov'un düşüncesinin çok ağırlığı olduğu için akademik dünyada hemen hemen aşılamaz bir bariyer oluşturmaktadır ki bazı akademisyenlerin bundan yararlanması ihtimal dâhilindedir.

Bu problemin cevabı, bu şiirde Uygurlardan neden hiç söz edilmediği ve şiirin girişindeki "*bizim dilimizde bu ilk entelektüel çalışmadır*"ifadesi ne anlama geldiği altında yatmaktadır.

Birinci soruya cevap olarak mantık bize diyor ki, bir yazarın kendi çalışmasının hangi millete ait olduğunu vurgulamasına gerek yok. *Kutadgu Bilig* ile *Orhun Yazıtları* arasındaki temel fark birincisinin çok iyi gelişmiş bir edebi eser olmasıdır. Eğer kitabın içiriği bunun gerektirmezse, yazarı tanıtmaya gerek yok. Örneğin "Çinliler"o zaman iktidarda olan Han'ın ulusundan bahsederken, diğer etnik azınlıkların dilinden bahsetmemektedirler. Örneğin, birçok boyun bir araya gelmesinden oluşan Türk hanlıklarında, Uygurlar ve Kırgızlar Karahanlı devletinin

LXXII, прил. № 2), I, С. 130.

269 В. В. Радлов. «Кутадгу биликке"акыркы сөз.Немец тилинен которгон А.Жолдошбеков. // Кыргызстан маданияты, 1969, 22-январь.

içinde bir topluluk da olsa devlet dili olduğu için Uygurca veya Kırgızca demek akla daha yatkın. Bu, bu gün de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. İşte bunun için Karahanlı Devleti'nin etnisitesinin ne olduğunu teyit etmeden *Kutadgu Bilig* dilinin Karahanlı dili olduğunu söyleyip bu tarihi dönemde Uygurların oynadığı rolü görmezlikten gelenler ikiyüzlüdürler.

'Uygurca yanlısı teori' taraftarı olan bir Çinli akademisyen olan Wei Liangtao, yukarıda tartışılan konunun cevabının kültürel bağlamda saklı olduğuna inanır. Birincisi, Karahanlı Devleti'nin hanı olan Musa Arslan Han 960 yılında İslam dininin devlet dini olduğunu ilan etti. Böylece hanlığın sosyal, siyasi ve kültürel olarak İslamlaşması sürecini hızlandırdı. Yaklaşık yüz yıl sonra, 1069 yılında, Yusuf Kaşgar'da *Kutadgu Bilig*'i Müslümanlar'ın kullandığı yazıyı kullanarak yazdı ve bunu Hasan Saltuk Buğra Han'a armağan ederek İslamlaşma sürecinin ne kadar ilerlemiş olduğunu gösterdi. İkincisi, İslam düşüncesine göre etnik ve dini ilişkiler birbirinden ayrılamaz.

"Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı. Öyle ise iyiliklerde yarışın." (Maide Suresi, 48. Ayet) İslam düşüncesine göre, Müslümanlar Allah'ın kudretiyle yaratılmış şanlı bir ümmettir. İnsanlar hangi etnik yapıya veya millet mensup olursa olsun İslam'a girdikten sonra bu şanlı ümmete mensup olur. Eğer İslam düşüncesini ve Orta Çağdaki dine olan fedakârlığı anlarsak, o zaman *Kutadgu Bilig*'in girişinde "Han'ın dili"veya "Türkçe"nin kitabın diline işaret ettiğini ve Uygur kelimesinin ise sadece Karahoca Uygur Devleti ve onun pagan millet için kullanıldığını anlarız[270].

İkinci soru ise giriş bölümündeki beyit ile alakalıdır:

Arapça ve Farsça'da birçok kitap vardır,

Fakat bizim dilimizdeki entelektüel birikim sadece budur. (73. Mısra)

Avrupalı akademisyenler birbiriyle bitişik girişin farklı kişiler tarafından yazıldığına inandılar genelde. Örneğin *Kutadgu Bilig*'in İngilizce tercümanı R. Dankoff "Şiirsel girişin (77. mısrası) *Kutadgu Bilig*'den belki yüz yıl sonra yazılmıştır"[271] diyor. Eğer girişin başka bir şair tarafından yazıldığını kabul edersek, o zaman ikinci soruya mantıklı bir cevap verilebilir. Uygurlar İslamiyet'i kabul etmeden önce Uygurca eserler genel olarak Budizm temasını işlerlerdi. Bundan

270 See also Diwanu Lugahat al-turk, Uyghur Translation of Turki tillar diwani, Vol. 1, p. 151-152, 175, 40-41.

271 R. Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. The University of Chicago Press: Chicago and London, 1983, p. 34,.

dolayı, *Kutadgu Bilig*'in yazılmasından yüz yıl sonra bunların unutulmuş veya İslam dünyası tarafından yasaklanmış olma ihtimali yüksektir. Bundan dolayı giriş kısmını yazan yazar, "Fakat bizim dilimizdeki entelektüel birikim sadece budur"diye inanıyor.

Radlov, "*Kutadgu Bilig'in Viyana İmparatorluğu'nun Kraliyet Kütüphanesindeki Uygurca Nüshasının Kopyasına Giriş*"inde *Kutadgu Bilig*'in Uygurca nüshasını nasıl kopyaladığını açıklamış ve daha sonra ilgili konuları açıklamıştır. Bu da kabul edilmesi gereken araştırma başarısının bir parçasıdır. Örneğin, yazar "*Kutadgu Bilig*, uzun bir süredir var olmayan eski bir Türkçe diyalektinde zengin bir içerikle yazılmış tek kitaptır"diyor. Buradaki "uzun süredir var olmayan"ifadesi doğru değildir çünkü Moyanchuo yazıtı, Dokuz Oğuz Han Anıtı ve Sui ile Tang hanedanlıkları döneminde yazılıp bu gün hala ayakta kalan Uygur yazıtlarında kullanılan dil, bugünkü modern Uygurca ile aynı dil ailesine mensuptur ki, o da Altay dil ailesinin Batı Hun bölümüdür. Tang Hanedanlığındaki eski Uygurca ile Tuan Hanedanlığındaki modern Uygurca arasında gramer açısından büyük bir fark bulunmamaktadır. Onun için Uygurca hakkında "uzun süredir var olmayan eski bir Türkçe diyalekti"diye spekülasyon yapmak gerçekçi değildir. Bu girişte Radlov, Viyana nüshasının yazarın el yazması olabileceğine ilişkin spekülasyonları kesin bir şekilde çürütmüştür. Kendi görüşünü destekleyecek beş argüman getirmiş ve şunları söylemiştir:

> *Daha sonra notların eklenmiş olduğu oldukça eski bir kopyayı kullandık... Çok açık bir Uygurca diyalektinde yazılmıştı fakat bunu yazan Herat'ta doğmuş bir Türk'tür. Uygurcayı anlamamış ve birçok Uygurca ifadeyi anlamadan taklit ederek yazdığı için birçok hata yapmış.*

Radlov, *Kutadgu Bilig*'in dilinin eski Uygur Türkçesi olduğuna dair görüşünü teyit etmek için Avrupa kütüphanelerinde muhafaza edilen ve bu belgeler arasındaki doğal dilbilimsel bağlantıyı ispatlayabilen bir kaç Uygurca el yazması kopyasını ek olarak eklemiştir.

Radlov hayatı boyunca birçok kitap yazmıştır. Onun yazarlık kariyeri uzun yıllara yayılmış ve onun söyledikleri unutulmuştur ki bunların da doğrulanması ve eklenmesi gerekir. Fakat yine de, bugün onun baş eserlerinin çoğundan alıntılar yapılıyor. Bu da, onların hala geçerli olduğunun bir göstergesidir.

V. V. Bartold

Meşhur bir Rus Doğubilimleri tarihçisi olan Vasily Vladimirovich Bartold (1869-1930) St. Petersburg'da doğdu, St. Petersbug'da No. 8 Liberal Sanatlar lisesinden

mezun olduğu ve aynı yıl St. Petersbug Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümüne kayıt yaptırarak Arapça, Farsça, Türkçe ve Tatarca dilleri üzerinde çalıştı. 1893 yılında yüksek lisans sınavını geçti. 1896 yılında, doçentlik unvanını alarak St. Petersbug Üniversitesinde ders vermeye başladı. 1900 yılında, *Türkistan* isimli kitabı basıldıktan sonra Doğubilimleri tarihi alanında istisnai bir alanda doktora derecesini aldı. Bartold selefi V.V. Gregoriev'den Orta Asya tarihi araştırma geleneği miras almış ve başarılı bir şekilde bilimsel araştırmalar gerçekleştirmiştir. 1913 yılına kadar ansiklopediler için yazdığı maddeler hariç 150'den fazla çalışması basılmıştı. Tarih, din, kültür ve arkeoloji gibi alanların dışında bir de Arapça, Farsça ve Türkçe gibi alanlarda derin bilgi sahibi olduğu için "*Onun yazdıkları hem değerli şeylerdir hem de farklıdır. Şu anda, bu büyük bilginin arkada bıraktığı boşluğu dolduracak gibi görünmüyor*."[272]

Bartold biyografisinde şunları yazmıştı:

> *Orta Asya'ya yaptığı birkaç seyahatten en başarılısı 1902'de yaptığım seyahatti. Bu seyahat sırasında yazıtlar ve benzeri şeyler hakkında bir şeyler öğrenmekten başka yapacak bir şey yoktu. Doğu tarihi hakkında hiç kimsenin daha önce dokunmadığı bir sürü materyal mevcuttu. Bu el yazmalarına dokunduğunuzda eski devirlerden kalma duvarların olduğu yeri kazıyor gibi hissediyor, yeni bir dünyayı bulmuş bir araştırmacı gibi seviniyorsunuz.*[273]

Daha önce de belirtildiği üzere Bartold oldukça derinlere indi ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili özel akademik araştırmalar yaparak arkasından bize muhteşem bir bilgelikle dolu akademik bir miras bıraktı. Müslümanların belgeleri daha önce Rusçaya tercüme edilmiş olmasına rağmen, bu belgelerden sadece birkaç kelime ve ifade şekli alınmıştır. Sistematik bir çerçeve olmadan, o dönemin sosyal durumu hakkında bir resim ortaya koymaları çok zordur. *Kutadgu Bilig* o dönemi anlamak için büyük bir filolojik değere sahip olsa da sadece bir edebi eserdir ve metinsel bağlamının dışında bize herhangi bir cevap verememektedir A. A. Arat, *Kutadgu Bilig*'in modern Türkçe versiyonunun önsözünde şunları söylüyor:

> *Karahanlı Devleti ile ilgili araştırmamızda bizim elimizdeki en iyi kitap Bartold'un yarım yüzyıl önce Türkistan (Moğol İstilasına Kadar Türkistan*[274]*, St.*

272 P. Pelliot, "W. Barthold", See Paul Pelliot's article in memory of Bartold, p. 459, Bulletin Vol. 27, 1930.

273 Barthold, Turkistan during Mongolian Invasion (Vol. 1), Zhang Xitong; translated by Zhang Guangda, p. 28.

274 R. R. Arat, Introduction to the Turkish Translation of Kudatku Bilik, translated by Liu Bin, p. 3, Anthology of Translations in Kudatku Bilik Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991. Lin Bing başlığı Turkistan during Mongolian Rule olarak tercüme etmiştir. Daha sonra düzeltmiştir: Turkistan during Mongolian Invasion, translated by Zhang Xitong and Zhang Guangda in 2011.

Petersburg, 1900) ile ilgili yazmış olduğu şaheseridir. Bizim için daha ilgi çekici olan şey ise doğu için sadece geçmişte yazmış olduğunu söylediği fakat maalesef şu anda elimizde bulunmayan bir makaleden söz etmektedir.

Bartold'un 757 sayfalık, içeriğinin çoğu Karahanlılar ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili heyecanlı ve erişilebilir tartışmalar olan, *Kutadgu Bilig* araştırma çevrelerinde sonu gelmez tartışma konusu olan hususları içeren *Türk ve Moğol Edebiyat Tarihi* kitabı, Arat'ın "elinde bulunmayan"makalenin yerini alabilir. Orta Asya konusunda çalışan bazı akademisyenler Bartold'dan konu dışında alıntılar yaparak tartışmalı bir sonuca varıyorlar. Bartold'un akademik düşünceleri sadece bir bütün olarak ele alındığında anlaşılabilir ve objektif bir şekilde değerlendirilebilirler. Çinli akademisyenlerin onun çalışmalarını orijinalinden okumaları oldukça zordur. Şu ana kadar Çince'ye tercümesi yapılmamış *Türk ve Moğol Edebiyat Tarihi* kitabı (Cilt 5, 1968), 1927 yılında basılan monografiden farklı olan ve 41 yıldır başarıyla yapılmış araştırma sonuçlarını ihtiva eden *Türkçe ve Orta Asya Üzerine On İki Ders*'i ve bazı şerhleri ihtiva etmektedir. Bunların doküman olarak ne kadar önemli olduğunu göstermek açısından *Kutadgu Bilig* ile ilgili olan kısımları bu makalede sunulacaktır.

(1)Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'i Yazdığı Dil

Sovyet Rusya'da yapılmış araştırma sonuçlarını gözden geçirdiğimizde hem *Kutadgu Bilig* hem de onun dili ile ilgili çok kritik bölümler, farklı görüş ve düşüncelerle karşı karşıya geliyoruz. Bartold, *Kutadgu Bilig*'in dili ile ilgili şunları ileri sürüyor:

Yusuf, çalışmasını Türkçe dilinde tamamladı. Onun girişi "Farsça ve Arapça'da birçok kitap mevcuttur fakat bizim dilimizdeki entelektüel birikim sadece budur"diyor. Bu da gösteriyor ki, Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra Budizm ve Mani dinine ait tüm edebi eserler unutulmuştur…. Bir diğer tartışma da yazarın bu eseri hangi dilde yazdığıdır: Türkçe mi Arapça mı? Kaşgarlı Mahmut'un eseri yayınlandıktan sonra Uygur alfabesinin bunda bir rolü olduğunu söyleyenler kendilerini ince bir buzun üzerinde buldular çünkü Karahanlılar asla kendi kendilerine Uygur demiyorlardı ve Basalangunlu Yusuf kendi eserini Uygurca yazmadı. [275] *Uygurların çoğu daha sonra Moğolistan'a yayılan Budizm ve Mani dinine inanmalarına rağmen Buğra Han'a ithaf edilen Kutadgu Bilig ağır bir İslami içeriğe sahiptir. (sf. 113-114)*

Oğuzlar, 5. yüzyılda Uygurlar'ın bulunduğu Doğu Türkistan'a göçtüler. Burada 200 yıl kaldıktan sonra onların dilinin de Uygurlardan etkilenmiş

275 Ayrıca bkz: Muhammad al-Kashgari, Introduction to Dīwānu l-Luġat al-Turk.

olması kaçınılmazdır. Bunun yanı sıra N.A. Aristov'un da belirttiği gibi Orhun Kırgızlar tarafından yıkıldığı zaman Doğu Türkistan'daki Uygurlar yerlerinden çıkarıldılar fakat Uygurlar başka boylara karışmayı başardılar. Karahanlı Devleti döneminde yazılan Kutadgu Bilig dilinin Orhun Yazıtlarının dilinden çok farklı olup Doğu Türkistan diyalektinde olmasının nedeni budur. (Sf. 275)

Fakat bir konunun açıklığa kavuşturulması lazım, o da Doğu Türkçe diyalekti ve Uygurca arasındaki ilişkidir. Dilbilimciler uzun süre Doğu Diyalektinin çok uzun bir gelişim sürecinden geçmiş yazılı bir edebiyat dili olarak eski Uygurcayı da kapsadığına inanıyorlardır.[276] Onun için Uygurcayı *Kutadgu Bilig*'in dili olarak görmek sağlam bir zemine dayanır.

Bartold'un İslam'ı kabul etmiş Uygur Türklerinin dili ile Budizm ve Mani dinine inanan Türklerin dilinin farklı olduğuna dair kanıtı nedir?

Bartold'un bu konuda söylediklerinin kendileri ile nasıl çeliştiğini görüyoruz. Doğu Diyalektinin çok uzun bir gelişim sürecinden geçmiş yazılı bir edebiyat dili olarak eski Uygurcayı da kapsadığından, onun kitabında yer alan aşağıdaki beyanını gerekçelendirmesi güçtür:

Bugün Müslüman olan bazı Türkler kendilerine Türk ve kullandıkları dile Türkçe demeseler de Türk milleti İslam'ı kabul ettikten sonra kendileri için bu terimi (Türk) kullanmaya başladılar. Türk kelimesi Müslümanların olduğu bölgenin dışında yaygın değildir… Budistlerin bir belgesinde[277], onun dilinin Uygur Türkçesi olduğu söyleniyor. [278]

Eğer burada "Türk milleti"ile demek istenen Dokuz Oğuz ise ve "onların dili"ile demek istenen Türkçe ise o zaman Bartold ve Radlov, Budist olan Karahoca Uygurları ile Karahanlı Devletinde yaşayıp İslam'ı kabul etmiş Türklerin aynı atalardan geldiğini neden teyit etmiyorlar?

Mani dini ile ilgili bir bölümde Bartold şunları söylüyor: "*Uygurlar da Dokuz Oğuzlar gibi bazı tarihi belgeler bıraktılar… Sincan'da bulunan bu belgeler Mani ile Hıristiyanlığa ait edebi eserlerin yanı sıra Budist eserlerini de ihtiva kapsıyor. Her üç din de Türkçe tercüme ve çalışmalara sahiptir."*(sf. 48-49)

276 A. N. Kononov, Yusuf Balasaguni's Long Poem — Kutadgu Bilig (one of the postscripts to the Russian translation of Kutadgu Bilig）, translated by Li Qi, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies. Xinjiang People's Publishing House. 1991. p. 54.

277 Altun Yaruq I, II, St. Petersburg, 1913, p. 5.

278 Zwolf Vorlesungen Uber die Geschichte der Turken MittelAsiens, translated by Luo Zhiping. China Social Science Publishing House, 1984, pp30.

Bartold, antolojisindeki "*Modern Diyalektlerde Orhun Abideleriyle İlişkilendirilen Sayma Yöntemi*"alt başlıkta *Orhun Yazıtlarında* olup da şu anda Modern Batı Uygurcasında kullanılan bazı metotları sıralamıştır.[279] Bartold şuna inanıyordu: "Batı Uygur'ları *Orhun Yazıtları* ve Uygur belgelerinde (saymakla ilgili) bulunan fakat *Kutadgu Bilig*'in yazılmasından sonra yazılı belgelerde bulunmayan bazı dilbilimsel özellikleri koruyorlar." S. E. Malov'un çalışma sonuçlarını alıntı yaparak, Uygurca ve Batı Uygurca'nın aynı dil olduklarını kabul etmiştir(sf. 364). Batı Uygurca, Eski Uygurca'nın yaşayan bir fosili olarak bilinmekte ve Orta Çağdaki Uygur tarihi ve dilinin araştırılmasında ve değerlendirilmesinde büyük önem sahibidir.

Bartol, kendisinin de ifade ettiği üzere, bir "Türkolog veya bir dilbilimci olmadığı"(sf. 5) için Orhun kitabelerinin dili ile sözde Türkçe olan Uygurca arasındaki ilişkiyi analiz edememiştir. Ona göre, Orhun kitabeleri Oğuz Türkçesi ile yazmış ve bu Uygurca'nın aynısı değildir. Bir tarihçi olarak *Kutadgu Bilig*'in dili ile ilgili verdiği hükümler sınırlıdır. Bartold, *Kutadgu Bilig*'i bir tarihçi bakış açısı ile inceleyerek özellikle Uygurlar'ın Türkistan'daki tarihi gelişimin farklı dönemleri üzerindeki etkisi ve fonksiyonu üzerine odaklanmıştır. Örneğin, Çağatay dilinin saf haliyle Doğu Türkistan dilinden geldiğini, İslam'ı kabul etmeden önceki döneme ait yazılı Uygurca'yı miras aldığı konusunda Radlov'un görüşünü paylaşıyor. Arap alfabesi ile yazılmış bazı arı Uygurca belgeler kalmış olsa da Uygurca Arapça ve Farsça'dan büyük miktarda kelimeler aldıktan sonra yavaş yavaş kullanımdan çıkmıştır. Örneğin Rabghūzī'nin eseri (Radlov, *Kutadgu Bilig*: "Книяз-Иликов"a (Knijaz-Ilikov diye telaffuz edilir) yazdığı ön sözde aşağıdakileri hususları soruşturur), Türkçenin eski İslam belgelerini yazmak için kullanıldığı ve Uygurlar tarafından kurulduğuna şüphe olmayan bir ülkede kullanılmıştır.

Bartold, Uygurca dili ve yazısının Moğollar zamanında yaygın olarak kullanıldığını vurguluyor. *Uygurca Edebiyatının Moğollara Etkisi* bölümünde şu noktaları öne çıkarmıştır. Birincisi, Moğollar Uygurlar'ın Moğolistan'daki kılavuzları ve ilk çalışanlarıdır. İkincisi, Moğolistan imparatorluğunun kraliyet ailesi yazı yazmak ve ferman yazmak için Uygurcayı kullanıyorlardı. Uygurca artık bilge insanlar ve imparatorluk insanları tarafından kullanılmamaya başladıktan sonra bile Moğolistan üst sınıfı bu dile olan sevgisini kaybetmedi. Üçüncüsü, 11. yüzyılda tamamlanan ve Cengiz Han'a ithaf edilen bir kitap *Kutadgu Bilig* ile aynı ismi taşıyordu. Cengiz Han'ın güvenilir takipçileri Yusuf'un eserini biliyorlardı

279 Bu demektir ki, çift haneli rakamlarda, 10 ekleyerek ondalık sayı elde edilmektedir. Örneğin bir otuz=21, eki otuz=22.

ki, Moğol hanına ithaf ettikleri kitabın isim olarak *Kutadgu Bilig*'i seçtiler. Fakat Bartold önceki fikirlerinden yana taraflı davranarak bunlarla ilgili tartışmanın hiç de mantıklı bir şey olmadığını düşünüyordu.

Bartold'un Uygurcanın yazılı edebiyattaki statüsü ile ilgili yazılı olarak ifade ettiği bazı görüşleri bugün hala düşünce dünyasını etkilemektedir:

> *Bazı açık sözcükbilimsel ve gramerle ilgili ifadelerin yerini "Orta Asya diyalektleri" almış olmasına rağmen, Çağatayca Uygurcadan almış olduğu kelimeleri ve grameri yazıyla sınırlı bir şekilde bugüne kadar korumaktadır (sf. 606). Şu ana kadar üzerinde araştırma yapılmamış bir konu da Kaşgar edebiyatı döneminde Türkçe'nin Çağatayca üzerinde ne kadar etkili olduğudur. Bu, şimdiye kadar kanıtlanmamış bir konu olabilir ancak Kutadgu Bilig'in sonraki dönemler üzerindeki etkisi, 13. yüzyıla ait olan ve Ural Nehrinin aşağı kısımlarında arkeolog Samalojvich tarafından bulunan bazı testilerin üzerinde Kutadgu Bilig mısralarının yazılı olması sayesinde teyit edilmiştir. Bugün elimizde sadece birkaç Kutadgu Bilig nüshası olsa da, arkeolojik bulgular ve Ahmet Yuğnaki'nin Kaşgar dilinde verdiği eserler Kutadgu Bilig'in Türk edebiyatında birden bire ortaya çıkmış tek eser olmadığını gösteriyor. Türk edebiyatı bir zamanlar "Kaşgar devrini"başlatmıştı (sayfa 115).*

Bartold, bazen Uygur dilinin Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'inde ne tür bir rol oynadığı konusunda karar vermekte tereddütler yaşamıştır fakat çelişkili bir biçimde tarihi gerçekleri araştırdığı zaman Uygur dili ve edebiyatının tarihi önemini o kadar iyi kavramış ki, Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'de Uygurcadan bahsetmemiş olmasına şaşırmıştır. Belki de Minorsky'nin Bartold ile ilgili değerlendirmesi bunun cevabını bulmamıza yardımcı olabilir:

> *Bartold, Müslümanların dili konusunda bilgi sahibi birisidir. Müslümanların dilinde yazılmış eski kitaplardaki tarihi materyallerin orijinal parçalarını bir araya getirmiştir. O, tarihte gezen bir "Oryantalist"değil kendini doğu dilleri ile donatmış bir "tarihçidir". Onun yazdıkları onun tarih belgeleri ile ilgili ne kadar yetkin olduğunu; etnik göç, feodalizm ya da Şarlman ile Halife arasındaki iletişim konusunda ne kadar rahat olduğunu göstermektedir.*

(2) Karahanlı Devleti ve Dokuz Oğuz ile Uygurlar Arasındaki İlişki

> *Şimdilik tartışmayı bir tarafa bırakalım. El yazmaları göçmen insanlar ve onların rejimi ile ilgili Avrupalıların hayal edemeyeceği kadar bize bilgiler verir. Radlov ve Thomson daha önceki yazılarında bu konu hakkında kafa yormuşlar.... El yazmaları senaryoların artmasını sağlıyor. Karahanlılar, Dokuz Oğuzlardan gelmektedir.... Dokuz Oğuzlar 9. yüzyılın sonunda ve 10.*

yüzyılın başında Türkistan ve Kaşgar'ı işgal ettiler. Onların devleti, Naryn ve Zheytsu'nun güneyine kadar uzanıyordu. Daha kamuoyu ile paylaşılmamış bazı belgelere göre, onların boyunun başı kendi kendini han ilan eden Buğra Handır (Karahanlı Devletinde çok bilinen biri). Bunun yanında, 11. yüzyılda Selçuk veziri Mizamül Mülk, pagan Türklerin 940 civarında Balasagun'u işgal ettiği konusunda bizi bilgilendirmektedir. O zaman bu bilgilerden hareketle bu dönemin Karlukların gerilediği ve Karahanlıların Çüy ovasında yükselmeye başladığı dönem olduğunu söyleyebiliriz. Karluklar, 13. yüzyılda kontrol ettikleri yedi nehir havzasının kuzeyine çekildiler. O zaman Karahanlı Devleti ve onun halkanın Dokuz Oğuzlardan geldiği çıkarımında bulunabiliriz. (Bartold, sayfa 273)

1898'de ilk defa Bartold, Karahanlı Devleti ile ilgili Yağma teorisini ortaya attı. 1927'de "*Orta Asya Üzerine On İki Ders*"inde[280] bunu Çiğil teorisi olarak değiştirdi. 1968 yılında basılan antolojisinde Oğuz teorisini gündeme getirdi. Yukarıdaki alıntıda Bartold, daha önce öne sürmüş olduğu Yağma teorisinden neden vazgeçtiğini açık bir şekilde anlatıyor. Müslümanlar'ın tarih materyalleri ile haşir neşir olan Bartold'un, Uygurlar ve Dokuz Oğuzlar arasındaki ilişki ile ilgili kafa karıştırıcı fikirleri olmuştur:

Çin tarih materyallerindeki Uygurlar ve Arapça belgelerindeki Dokuz Oğuzlar aynı millete tekabül ediyor. Dokuz Uguz'a eskiden Dokuz Oğuz denildiği söylenmektedir. Bu bizim sahip çıkmamamız gereken bir çözümdür. Dokuz Okuz ile Uygurların bir olduğuna dair kanıtlama çabaları Arapların tarih belgelerine ters düşmektedir.[281]

Dokuz Oğuzların aslında Uygurlar için değil Şatao Türkleri[282] için kullanıldığını kanıtlamak için El Mesudi'nin *Altın Çayırı* isimli kitabını kaynak olarak göstermiştir. Bu da Arapça tarih kayıtlarındaki[283] terminolojik hatalardan dolayı tasvip edilmemektedir. Açıkça El Maksudi'nin hatası, Bartol'un Dokuz Oğuzların gerçekten Uygurlar olup olmadığı konusunda da şüphelenmesine

280 V. Bartold. Twelve Lectures on Central Asia, translated by Luo Zhiping. China Social Science Publishing House. 1984. pp 77.

281 Age.

282 Age.

283 Ma Su'nun yazdığı Huang Jin Cao Yuan'ın 15. Bölümüne göre (s. 166), Huang Chao'nun 878'deki kalkışması sırasında Tang'ın başkenti Chang düştüğünde, Tang Hanedanlığının İmparatoru Xizong, Çiğil Türklerinin değil Uygur Hanedanlığının yöneticisine bir mektup yazarak yardım istedi."Ebu Zeyd kitabında şunları yazmıştır: "Dokuz Oğuz Kralı…."Zi Zhi Tong Jian: '', "Ocak 880'de Şato Türkleri (Chol turci) ordusu, Xin ve Dai vilayetlerine saldırmak üzere Yanmen Geçidinden geçti. 26 Şubatta 20,000 asker Jiyang'a vardı ve öbür gün Taingu'yu aldı. (cilt 25, s. 8220)

yol açmıştır. Başka bir yerde, yukarıdaki görüşle aynı çizgide olmayan fikrini açıklamıştır:

Kaşgarlı Mahmut, Orta Asya ile ilgili yazısını kitap okumak yoluyla öğrendiklerine değil o bölgeyi dolaşarak edindiği tecrübelere dayandırarak yazdı. "Dokuz Oğuz"yerine çoğunlukla "Uygur"ifadesini kullanmıştır ki bu da, yazı dilinde Uygurlar yerine Dokuz Oğuz kullanmanın geleneksel bir uygulama olduğuna dair bir kanıttır fakat o zaman Sincan'daki Türkler arasında bu kelime pek kullanılmıyordu. (sf.57-58)

Bartold'un vermiş olduğu bu örnek, 10 yüzyıl civarında "Uygurların"tamamen "Dokuz Oğuzların"yerini aldığını ve sadece Budistlere işaret etmek için kullanıldığını ve Dokuz Oğuzların Uygur boyuna tamamen karıştıklarını göstermektedir. Kısacası, Bartold Yağma teorisine karşı çıkarken kendini tatmin etmek için Dokuz Oğuz'ların aslına Uygurlar olduğuna ilişkin fikri sorgulamıştır. Fakat onun değişen görüşleri Çin'deki akademisyenler tarafından anlaşılamıyor. 1980'lerden sonra, Çinli akademisyenler hala onun 19. yüzyılın sonunda ortaya attığı, Karahanlılar'ın Yağma boyundan geldiğine dair Yağma teorisine atıfta bulunuyorlar[284]. Bu da gösteriyor ki, Çinli akademisyenler arasında da alan dışında atıf yapacak veya bununla dalga geçecek kadar bilinçsiz ve yanlış bilgilendirilmiş olanlar vardır.

Eğer Bartold'u yanlış yönlendiren Arapça belgelerdeki hataları çıkarırsak, onun aşağıdaki beyanı daha mantıklı görülebilir:

> *Oğuzlar 764 yılına kadar Moğolları idare ettiler fakat daha sonra Uygurlar tarafından asimile edildiler. O zamanlarda taş yazıtlardaki kayıtlarda geçtiğine kadar Oğuzların hanlığı 840 yılına kadar sürdü. Thomson, Oğuz ve Uygurların aynı amaca yöneldiklerini, onların arasındaki tek farkın diyalekt olduğuna inanıyor[285]. Uygur Hanı kendine Uygur ve Dokuz Oğuz kralı diyordu. (Bartold, sayfa 580)*

Bartold tarafından atıf yapılan belgeler, Dokuz Oğuzların aslında Uygurları işaret ettiğini gösteriyor. Ancak Bartold'un bir tarihçi olarak Karahanlı Devleti'nin bir Uygur hanlığı olduğu görüşünü desteklediğini söyleyemeyiz. Onun da bir şüphesi var: "Çözülememiş başka bir düğüm de Karahanlı devletinin Uygurlara ait olup olmadığıdır."(sayfa 364)

Bartold'un kafasını karıştıran Budizm'e ve Mani dinine inanan ve Moğol

284 Liangtao Wei, About several issues with the origin of the Kara-Khanid Khanate. Ethno-National Studies. 2000 (4). pp 58-5960

285 Altturkische Inschriften,S.128 sq

zamanına kadar Müslümanlara olan düşmanlığını sürdüren Uygurların sayısıdır. Bartold'un bunu çözülmez bir soru gibi görmesinin asıl nedeni budur ki, Cengiz Han'ın etrafında ona hizmet eden Uygurların (Budist veya Mani dinine mensup?) Moğol Hanı'na ithaf ettikleri *Emperyal Kararlar Derlemesi*'ne bir İslami eser olan *Kutadgu Bilig* ismini vermeleri hemen hemen imkânsızdır.

(3) Buğra Han ve *Kutadgu Bilig*

Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf tarafından zikredilen han olan Buğra Han'ın adı farklı belge kayıtlarında dört farklı şekilde geçmektedir. O zaman Yusuf'tan hediye alan kral hangisiydi? İbnül Athir'in kayıtlarına göre Aslan Han Yusuf Kadir Han'ın Kaşgar, Kohan ve Balasagun'u yöneten oğludur. Buğra Han da Yusuf Kadir Han'ın oğludur. Bartold, İslam Ansiklopedisi'nde de yer alan Buğra Han isimli makalesinde Yusuf Has Hacib'in kendi kitabında bahsettiği Buğra Han'ın Buğra Han Bin Yusuf'tan başkası olmadığını söylüyor. Ancak Namagan nüshasının bulunmasından sonra Bartold'un bu görüşü iflas etmiş çünkü bu nüshada geçen Buğra Hanın ismi Ebu Ali Hasan B. Süleyman'dır. Açıkçası, Buğra Han Arslan Han Süleyman'ın oğlu olabilir onun kardeşi değil.

Yusuf Kadir Han'ın Arslan Han Süleyman'ın babası olduğunu ve Ebu Ali Hasan B. Süleyman'ın Yusuf Kadir Han'ın torunu olduğunu söyleyebiliriz ki, ona aynı zamanda Saltuk Buğra Han diyorlar ve 1102 veya 1103'te ölmüştür. Bartold, İbnül Athir'in 1128'de Hitan'ı savunan kişinin Buğra Han Hasan olduğuna ilişkin görüşünün doğru olduğuna, çünkü onun *Kutadgu Bilig*'te zikredilen Saltuk Buğra veya Buğra Han olması gerekir diye inanır.

Bartol, Saltuk Buğra Han'ın Yusuf'un hediyesi *Kutadgu Bilig*'i kabul ettiğinde büyük bir han olmadığı sadece Tuğrul Han'ın yardımcısı olduğu ve isminin de Saltuk Buğra Han Ebu Ali Hasan B. Süleyman olduğunu gösteren ve Hicri 474 veya 494 (Miladi 1082 veya 1101) yılında hazırlanmış bir hukuki belgenin kopyasını kullanarak *Kutadgu Bilig*'te bahsedilen Buğra Han hakkında eksiksiz, kesin ve güvenilir bilgileri bize aktarıyor. Bu belgenin yazıldığı dönemde Hasan tahttaydı bundan dolayı onun kesin isim ve unvanı eksiksiz bir şekilde yer almıştır.

Bartol'un kitabında yer alan belgenin fotokopisi yer almaktadır.

بسم الله الرحمن الرحيم احمد الله واستغفره هذا كتب يشهد عليه الشيخ القاضى الامام ابو بكر محمد بن عبد الصمد بن اسمعيل البخارى سلّمه الله وابقاه فى مجلس حكمه وقضائه بكورة باركنده وهو يومئذ قاضيها وحاكم اهلها ونواحيها من قبل الخاقان الاجلّ السّيد الملك المؤيّد المظفّر المنصور عزّ الدين مشيّد الدولة القاهرة وبرهان الملّة الباهرة وكهف الامّة الطاهرة غياث المسلمين ملك المشرق والصين طفغاج بغرا قرا خاقان ابى على الحسن بن سليمن ارسلان قرا خاقان مجتبى خليفة الله ولى وامير المومنين ومن قبل التكين الاجلّ السّيد عماد الدولة سداد الملّة جغرى تكين ابى موسى هرون بن ملك المشرق طفغاج بغرا قرا خاقان مولى امير المومنين اطال الله بقاهما واعزّ نصرهما انّه حضر مجلس الحكم قبله بها فى غرّة ذى الحجّة سنة اربع وسبعين [10] واربعماية المسمّى بحاجى انال بن بولاد سوباشى قرا منذ انال وهو امرد قد طرّ شاربه شعرانى سبط الشعر تامّ القامة ادهم اللون ضخم اشهل ابلج واحضر بحضوره المسمّى هارون بن تغجغ وقد عرفهما معرفة صحيحة بالوجه والاسم والنسب وادّعى الذى حضر اوّلا على الذى احضره معه قطعة ارض فريدة موضعها برستاق يدعى بربل وهى من رساتيق كورة باركندة بحضرة مسجد ينسب الى اسحق الجلاّب وهى مبذّرة ثلثين وقر حنطة بعضها موات وبعضها صالحة للزراعة [بحدوده] [11] الاربعة فالحدّ الاوّل لزيق ارض يوسف انال والثانى لزيق ساقية تنسب الى سوكمان بك والثالث لزيق ارض يوسف انال وله لرابع لزيق طريق العامّة ولزيق ارض جوبرز انال ولزيق نهر يدعى ازاك وذكر فى لفظ دعواه انّ جميع هذه الارض المحدودة فيه كانت ملكا لابيه المسمّى فيه ومات وتركها ميراث له و لغيره من ورثته والآن ملكهم وحقّهم وانّ هذا استولى عليها ظلما وجورا واجب عليه رفع يده عنها وتسليمها اليهم وهو يمتنع عن ذلك وسأل مسألته فسئل فانكر دعواه اصلا وجحد رأسا وزعم انّها ملكه وحقّه اشتراها من الغير بثمن معلوم ونقده الثمن وامر المدّعى باقامة البنيّة على صحّة ما ادّعاه وتحقيق ماحكاه ان كانت له ذلك فاورد ثلثة نفر ذكر انّهم شهودة فشهدوا له على صحّة ما يدّعيه وسال الاستماع الى شهادتهم ولاصغاء الى كلامهم وهم عبد الجليل جغرى سوباشى بن موسى بن املوك وابو بكر الشلاجى بن براق بن يربا وجبرئل وثاق باشى بن موسى بن بقجار فاستشهدهم عقيب اعادة الدعوى والانكار فشهد كلّ واحد منهم على التعاقب على موافقة الدعوى بحضرة المتنازعين شهادة صحيحة مستقيمة متّفقة اللفظ والمعنى لم يختلفوا فى شئ من ذلك فتفحّص عن حالهم فعدلوا وزكوا وظهرت عدالتهم وتوجّه الحكم على المشهود عليه واعلمه به وامره بايراد دفع او جرح ان كان له ذلك فعجز عنه عجزا ظاهرا بعد ما مكنه مدة مثله فعند ذلك التمس منه المدّعى ان يحكم له بما ادّعى فاستجار الله تعلى وساله العصمة عن الزيغ و الزلل وحكم بكون الارض المحدودة فيه ملكا للمشهود له ولغيره من ورثة ابيه وامر المحكوم عليه بقصر يده عنها وتسليمها الى المحكوم له واطلق له الرجوع على بائعه بالثمن الذى نقده ثمّ انّ المحكوم له التمس منه اثبات ما صحّ عنده وثبت لديه فاجابه الى ملتمسه وامر بكتبة هذا الذكر لذكور حجّة له عند مساس الحاجة وذلك بتاريخ المورّخ فيه صدره

يقول محمد بن عبد الصمد بن اسمعيل الحكم المذكور فيه صدر عنى والسجلّ
كتب بامرى والسطر مع التوقيع خطّى

Yukarıdaki metnin tercümesi aşağıda yer almaktadır[286]:

Bismillahirrahmanirrahim. Allah'tan mağfiret ve bağışlanma dileriz. Bu belge Şeyh ve Kadı İmam Ebu Bekir Muhammed İbni Abdussamed İbni İsmail Arbuhari (Allah ona selamet versin) tarafından onaylanıp Yarkand'daki idare ve hukuk mahkemesinde muhafaza edilmiştir. O zaman, Allah'ın lütufta bulunduğu yüce han, idareciler ve hükümdar tarafından bu şehir ve etrafının Kadısı olarak tayin edilmiştir. Han muzaffer ve başarılı bir general, dinimizin gururu, (Abbasi Halifesi Hanedanlığının savunucusu) güçlü padişah, kardeşliğin destekçisi, hukuka itaat eden halkın sığınacağı yer, Müslümanların yardımcısı, Doğu'nun ve Çin'in İmparatoru Saltuk Buğra Karahan Ebu Ali El Hasan'dır (Süleyman Arslan Han Karahan'ın oğlu) ki, o Allah'ın gönderdiği yönetici ve imanlı padişahın değerli dostudur. Kadı aynı zamanda Tegin olan ihtişamlı bir idareci, hanedanlığın bir direği, kardeşliğin gücü, Doğu'nun İmparatoru Saltuk Buğra Han'ın oğlu, padişahın sadakatli hizmetçisi Çağrı Tegin Ebu Musa Harun- Allah her ikisinden de razı olsun ve onlara yardım etsin- tarafından da görevlendirilmiştir. (Kadı onaylamaktadır) Rabi 474 (Mayıs1082) (veya 949 (1101)) Hacı İnan adında birisi idare mahkemesinde onun huzuruna vardı. Kendisi Pulad Subaşı Kara de (veya yud) İnan'ın oğludur. Bıyıkları var ancak sakalı yok. Saçları boldur ve alnını doldurmaktadır. Güçlü bir fiziğe sahiptir, yüzü siyahtır, omuzları geniş, gözleri yeşil ve kaşları kalındır. Hacı İnan, Tacik'in oğlu Harun'u onları, isimlerini ve kökenlerini çok iyi biliyor gibi görünen kadıya getirdi. Daha önce gelen adam (Hacı İnan) diğerinden Labur, Yarkand'taki bir parça topraktan dolayı davacı oldu. Caminin karşısında yer alan bu toprak parçası kayıtlara göre İsak El Carlab'a aittir. Bu topraktan otuz eşek yükü buğday verim alınmakta olup hem ekilebilen hem de mahsul vermeyen bölümlerden oluşmaktadır. Onun dört taraftan sınırları şu şekildedir: Birincisi Yusuf İnal'in tarlası, ikincisi Sukmanbeg'in kanalına kadar, üçüncüsü yine Yusuf İnal'ın tarlası ve dördüncüsü ana yola yakın Zhubaz İna'nın tarlası ve Ark denilen bir kanala kadar olan kısımdır. İfadesini verip yukarıda vasıfları belirtilen küçük toprak parçasının aslında babasına ait olduğunu beyan etmiştir. Babasının ölüp bu tarlayı kendisine ve kendisinden sonra kalanlara miras olarak bıraktığını, bu toprağın onların malı olduğunu fakat davacının hukuki olmayan bir şekilde bu toprağı zorla ellerinden aldığını, davacıya bu toprağı

286 Ge Liu, An Arabic Text from the Kara-Khanid Khanate. Ethno-National Studies. 1995 (2). p. 95-96

kendilerine geri vermelerini söyleyip davalının bunu reddettiğini ifade etmiş ve davalının getirilmesini talep etmiştir. Davalı getirilmiştir. Davalı ise bu suçu kesin bir dille reddetmiş, bu toprağın kendisinin hukuki malı olup birisinden sabit bir fiyat karşılığında satın aldığını ifade etmiştir. Eğer başvuru sahibi doğru söylüyorsa delilleri göstermesi gerektiği ifade edilmiştir. Davacı üç erkek şahit getirip Kadı'dan onları dikkatli bir şekilde dinlemelerini talep etmiştir. Bu şahitler Musa'nın oğlu Amluk'un torunu Abdülcelil Çağrı Subaşı, Bulak'un oğlu Yarbu'nun torunu Ebu Bekir Aşşarac ve Musa'nın oğlu Bakçar'ın torunu asker Ciblayir'dir. Kadı onların ifadelerini vermesi için onlara izin vermiştir. Bunun sonrasında davacı talepte bulunmuş ancak davalı bunları reddetmiştir. Daha sonra şahitlerin söyledikleri davacının söyledikleriyle örtüşüyor mu diye yüzleştirilmişlerdir. Deliller açıktır ve kurallara uygundur, ifadeler tutarlıdır ve anlamlıdır. Başvuru sahibinin ifadelerinde herhangi bir tutarsızlık bulunmamaktadır. Kadı, ilgili evrakları toplamış ve şahitlerin dürüst ve tarafsız olduklarına kanaat getirdikten sonra onları şahit olarak kabul etmiştir. Davalı karara itiraz etmiştir. Kadı, karara itiraz etmesi durumunda delilini getirmesi gerektiğini davalıya söylemiştir. Davacıya delilini getirmesi için verilen zamanın aynısı davalıya verilmesine rağmen delillerini getirememiştir. O zaman davalı Kadıya kendi talebi doğrultusunda karar vermesini talep etmiştir. Kadı yüce Allah'tan yardım dileyerek onu tereddüde yer bırakmayacak doğrulukta bir karar vermesi için yardımda bulunması niyazında bulunmuştur. Ondan sonra yukarıda belirtilen tarlanın delillerini getiren ve babasının mirasçısı olan davacıya verileceğine ilişkin kararını açıklamıştır. Kadı daha sonra davalıya bu tarlayı artık kullanmamasını ve davayı kazanan kişiye vermesini söylemiştir. Kadı aynı zamanda davalıyı, bu tarlayı almak için harcadığı parayı satıcıdan geri alması yetkisini de vermiştir. Davayı kazanan taraf Kadı'dan bu kararı kayda geçirmesini talep etmiş Kadı da daha sonra delil olarak kullanılmak üzere bu kararı kayda geçirmiştir.

Bu işlem yukarıda belirtilen zamanda tamamlanmıştır.

(Aşağıdaki kısım başka bir el yazması olup başka renkte bir mürekkeple yazılmıştır)

Muhammed İbni Abdussamed İbni İsmail diyor ki: Yukarıdaki kararı bana bırakın. Benim emrim doğrultusunda hazırlanan kopyaya benim imzamın atılması gerekir.

Bartold, asılları Profesör Radlov tarafından bir araya getirilen ve şu anda Hindistan Emperyal Arkeoloji Topluluğunda muhafaza edilen bazı Arapça ve Uygurca mahkeme evraklarına sahip olduğunu ve yukarıdaki metnin de bu koleksiyondan geldiğini söylemektedir. Bu belgeler 1911 senesinde Şaçe şehrinde

bir ağacın altından çıkarılmıştır. Bu koleksiyonda 15 hukuk metni yer almaktadır. Bunlardan yedi tanesi Arapça, beş tanesi Arapça alfabeyle yazılmış Türkçe, kalan üç tanesi ise Uygur alfabesi ile yazılmış Türkçe belgedir. Arapça belgelerindeki onaylayan ismi ve imzalarının hepsi Arapçadır sadece bir tanesi Uygurcadır. Bunların tarihleri Hicri 474 ile 529 arasında değişmekte olup, 11. yüzyılın başı ile 12. yüzyılın sonu dolaylarında imzalanmışlardır. Daha ilginç olanı ise Türkçe belgelerdir çünkü o zaman Türkçe belgeleri yazmak için hem Arap alfabesi hem de Uygur alfabesi kullanılmıştır.

Bu belge birçok açıdan önemlidir. Birincisi, Karahanlı Devleti dönemindeki özel siyasi ve sosyal durumla ilgili bize bilgi aktarmaktadır. İkincisi, Saltuk Buğra Han'ın iktidarda olduğu dönemle ilgili birçok tartışmalı konuyu açıklığa kavuşturmaktadır. Ondan sonra, dil ve yazının kullanılması ile ilgili, özellikle Türkçe-Uygurca'nın Arap alfabesi ile yazılması konusunda bize güvenilir bilgiler vermektedir. Yusuf Has Hacib büyük ihtimalle büyük eseri *Kutadgu Bilig*'i Arapça yazmıştır. Son olarak, bu belgede kullanılan alfabe ile gramerin daha sonra "Çağatayca"olarak bilinen dil ile yakın benzerlik taşıdığını görüyoruz. Bu da gösteriyor ki, "Çağatayca"ismini almadan çok önce bugün Sincan ve Orta Asya olarak bilinen yerde yaygın olarak kullanılıyormuş.

P. M. Melioranskii

Radlov'un öğrencisi olan P. M. Melioranskii (1868-1906) 1899 yılında Rusya'nın St. Petersbug Üniversitesi'nden yüksek lisans derecesini almış ve 1901 yılında doktora derecesini alarak 1905 yılında Rusça-Türkçe dil ve edebiyatı profesörü olmuştur. Bu parlak Türkolog maalesef genç yaşta ölerek arkasında Türkçe ve Uygurca filolojisi araştırması ile ilgili üç büyük şaheser bırakmıştır: *Kül Tigin Anıtı Yazıtları*[287]*, Orhun Yenisey Yazıtları Üzerine*[288] *ve Cengiz Han'ın Kutadgu Bilig'i Üzerine.* [289] Bunların ilki, Türkoloji çevrelerinde[290] ilk defa söz konusu yazıtlarla ilgili tarihi ve filolojik bir yorum sunan yüksek lisans tezi, sonuncusu ise Sochineniya'nın 5. cildinde yayınlanan "*Uygur Edebiyatı ve Onun Moğollara Etkisi Üzerine*"başlıklı yazısında Melioranskii tarafından yazılmış bir makaleden söz eden Bartold'un onayını alan kendine has görüşleri ortaya koyan bir araştırma sonucunu sunuyor. Bartold, Melioranskii'in yazdığı makalesinde *Kutadgu Bilig*

287 "Памятник в честь Кюль-Тегина", 1899;

288 "Памятник в честь Кюль-Тегина", 1899;

289 "Памятник в честь Кюль-Тегина", 1899;

290 Niu Ruji, An Introduction to Ancient Uighur Scripts and Documents, Xinjiang People's Publishing House, 1997, p. 60.

adında bir kitaptan bahsettiğini söylemiştir. Bu bilgiler, 14. yüzyılın ikinci yarısında Batı İran'da kurulan bir krallık olan Jalalirov'da Muhamed Kindi Şah isimli bir katip tarafından bırakılan resmi belgelerin Melioranskii tarafından 1900 yılında kamuoyuna duyurulmasından elde edilmiştir. Bu belgelerde, Cengiz Han'a devlet idaresinin genel planı olarak sunulan *Kutadgu Bilig* adında bir kitaptan söz edilmektedir. Bu kitabın ismi Yusuf tarafından Saltuk Buğra Han'a sunulan kitapla birebir aynı olsa da içerikleri farklıdır. Melioranskii birisine "*Cengiz Han'ın Kutadgu Bilig'i*" diğerine de "*Uygurların Kutadgu Bilig'i*" demiştir. Yazara göre Cengiz Han'a hizmet eden ve yardım eden Uygurlar Buğra Han'a sunulan Uygurlar'ın *Kutadgu Bilig*'inden haberdarlardı. Muhakkak, Cengiz Han'a 11. yüzyıldan kalan bir kitabın ismini kullanarak bir kitap hazırlamışlardır. Bartold buna ilişkin şüphesini de yazmıştır:

> *Karahanlı Devleti'nin Uygurlar tarafından kurulup kurulmadığını kesin bir şekilde tespit etmek oldukça zordur. Bunun yanında, ağırlıklı olarak İslam ideolojisine göre yazılmış bir kitabın Budizm'e ve Mani dinine inanan ve kendini İslam dininin ölümcül düşmanı olarak gören Cengiz Han'ın takipçilerinin elinde nasıl olabildiğini merak etmek için birçok nedenimiz var.*

Bartold'un şüphesi temelsiz görünmüyor. Bunun açıklaması, *Kutadgu Bilig* bittiğinde Uygurlar daha İslam'ı kabul etmemiş olabilir. Ancak, *Türkistan'dan Moğol İstilasına Kadar* isimli eserini yazarken Arapça ve Farsça yazılmış Orta Asya topografik ve tarihi kayıtları birinci el araştırma materyali olarak kullandığından dolayı Moğollar'ın bugün Sincan olarak bilinen yerde görevlendirdiği görevlilerin çoğunun Müslüman olduğunu bilmesi gerekirdi. Cüveyni, *Dünya Fetihler Tarihi* (Tarihi Cihan Güsha) isimli kitabında buna dair bir kanıt sunmaktadır. Cüveyni'nin kendisi bile Moğol'lara hizmet eden dindar bir Müslümandı. Kitabında, Moğol ordusunun kendisine mukavemet gösteren Müslümanları nasıl kestiğine dair vahşeti anlatırken bir de Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'nin baskı altındaki Müslümanlara uzattığı yardım elini anlatıyor (1. cilt s. 237). Ögedey'in oğlu Mongka "tüm dinlerin mensuplarından daha ziyade Müslümanlara saygı göstermiş, onlara diğerlerinden daha fazla sadaka ver ve ayrıcalık tanımıştır."(3. cilt s. 73) Ondan sonra, Annesi Hatun Sorghaghtani bir Hıristiyan olmasına rağmen Buhara'daki medreselere büyük miktarda para yardımı yaparak İslam'ı korumuştur. (3. cilt s. 8-9; 2. cilt s. 552-553). Cüveyni kitabındaki "*Cengiz Han tarafından kabul edilen Kanun ve Yönetmelikler ile onun yükselişinden sonra düzenlenen fermanlar*"alt başlıkta Cengiz Han'ın dini görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

Cengiz Han herhangi bir dine veya inanca mensup olmadığı için şu veya bu inançtan taraf olmazdı fakat tüm dinlerdeki âlim ve dindar insanlara saygı gösterirdi ve bunu Allah'ın dergâhı izzetine giden bir yol olarak görürdü. Hıristiyan ve putperestlere büyük bir saygı gösterirken Müslümanlara da çok kibar davranmıştır. Çocukları veya torunlarından birçoğu kendi tercihlerine göre bir dine girmişlerdir. Bazıları Müslüman olmuş, bazıları Hıristiyan olmuş bazıları ise putperest olmuştur. Bunların yanında herhangi bir dine mensup olmadan atalarının adetlerine sarılanlar da olmuştur. (3. Cilt s. 8-9; s.552-553)

Cüveyni'nin anlattıklarından anlıyoruz ki, Budist bir Uygur olan İdikut'un Beşbalık ve civarındaki yerlerde Cuma namazı sırasında Müslüman Uygurlar'ı öldürmek için plan yaptığını fakat planının suya düştüğünü anlıyoruz:

O sırada, bir mahkeme görevlisi, yüksek rütbeli bir devlet reisi ve bir emir olan Seyfettin Beşbalık'taydı. Müslümanlar bunu ona haber verdiler. Mengeser Nohan konuyu araştırdı.

Soruşturmadan sonra:

Bu insanların yaptıkları itiraflar, son kararını vermesi için her şeye gücü yeten imparatora sunuldu. O zaman imparator kararını verdi ve Beşbalık'a kadar İdikut ile onun arkadaşlarına eşik etmeleri için görevlilerini gönderdi. İnançlı insanlara karşı bu komplonun kurulduğu Cuma günü, tek tanrılı dine inananların yanı sıra putperestler de Tanrının oğlunun kararının yerine getirileceği yer olan bir dış mahalleye çağrıldılar. İdikut'un kardeşi Ögenç, İdikut'u kendi elleriyle öldürdü. İdikut'un iki komplo arkadaşı Bilge Kuti ve İkenç ortadan ikiye bölünmek suretiyle öldürüldüler. Böylece devlet bu iki günahkâr inançsızdan, onların kötü komplolarından ve kirli inançlarından kurtulmuş oldu. (1.cilt s. 55-59)

Yukarıda alıntı yapılan metinler bize şu konuda bilgi vermektedir: (1) Moğol imparatorunun görevlileri arasında Müslümanların yanı sıra Budistler ve Mani dinine mensup olanlar da vardı; (2) Beşbalık, Budistler ve Müslümanların birlikte yaşadığı bir yerdi; (3) Müslümanlar ve Budistler ateş ve barut gibi olmalarına rağmen mezalim kanunların korkusundan birbirleri ile barış içinde yaşamak zorundaydılar. Bunu dikkate alan Bartold, Melioranskii'in *Kutadgu Bilig*'in iki versiyonuna ilişkin görüşünü eleştiriyor.

Melioranskii, iki kitabın asıllarını araştırmıştır. Karahanlı Devleti'nin kurucularının etnisitesi ne olursa olsun Müslüman olmadan önce Uygur kültüründen büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Moğollar, Uygur kültürünün içine daha da girmişler, Uygurlar'ın tüm profesyonel terimlerini ve resmi makam unvanlarını almışlar, buna "bilik"de dâhildir. "Kutatku"bile Moğolcaya

uyarlanarak alınmış bir kelime olabilir. Vambery, kitabın isminin "Mutluluk getiren bilgi"anlamına geldiğini söylemiş, Radlov da bu görüşü onaylamıştır. Ancak Melioranskii "*kutadgu bilig*"in anlamının farklı olduğunu belirtmiştir. Daha da ilginç olanı kendi görüşünü şu şekilde sunmuştur: "*Kutadgu Bilig*'in girişleri kitabın orijinal Türkçe ismini vermenin yanı sıra onun Farsça, Arapça ve Türkçedeki isimlerini de "emperyal hak"olarak veriyorlar. Farsça, Arapça ve Türkçedeki anlamlar bir olduğundan, onun başlığının da aynı anlama gelmesi gerekir."[291] Melioranskii burada kendi iddiasını kanıtlamak için Fars derebeyi unvanı olan "hudat"kelimesini kullanmıştır. Bartold bu başarısız girişimden dolayı Melioranskii'i eleştirmiştir çünkü Arap ve Farsların hüküm sürdüğü zamanlarda bugünkü Rusya'da mevcut bulunan "hudat"kelimesinin varlığına dair herhangi bir kayıt Türkistan'da bulunamamıştır. Bu yüzden Bartold farklı olan görüşünü şu şekilde belirtmiştir: "Melioranskii onu tercüme ettiğinden Türkçedeki "Kut"kelimesi hem 'ekselansları' anlamına gelir hem de mutluluğun temel anlamıdır, Rusçadaki 'Величество' gibi. Melioranskii'a göre bunun kelime kelime anlamı olan "mutluluk veren bilgi"anlamından ziyade "hakana gerekli bilgi"anlamına da gelmesi 'mümkün'dür. Bartold'un görüşüne göre "bu cevap, gerçeğe daha yakındır."

Makale yukarıda belirtilen konuyu daha fazla tartışmıştır. Bartold, Orta Asya'da Uygur harfleri için kullanılan "kudat"veya "kudatku"kelimesinin Melioranskii'in ölümünden sonra 15. yüzyılda bir Arap tarihçi olan İbni Arabşah tarafından ortaya çıkarıldığını söylüyor. İbni Arabşah'a göre Cengiz Han, boyun en bilge adamına, devletin kanunnamesi olacak bir kitap yazmasını istemiştir. Kitaba Cengiz Han'ın boyunun ismi olan "kutatku"ismi verilmiştir. "Kudat"Cengiz Han'ın boyunun ismi idi. "Kudatku", "kudat"boyunun kitabı anlamına gelmektedir. Bartold'a göre Arabşah burada çok dikkatsizce bir hata yapmıştır çünkü Cengiz Han'ın boyunun ismi olan "кыят"ın Arapça telaffuzunu "Kudat"şeklinde okumuştur. Fakat yukarıda Uygurlarla ilgili bahsedilen bilgiler kabul edilebilir bilgilerdir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı Rusya'da *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmaların başlangıcı ve altın çağı olmuştur. Yaklaşık 20 yıl içinde *Kutadgu Bilig* araştırmaları nispeten yüzeysel olmaktan daha kesin fakat sistematik olmayan bir yaklaşıma evrilmiştir. Radlov, Bartold ve Melioranskii tarafından araştırmalarla ilgili açılan çığır; tarih, fonoloji, eski yazılar, arkeoloji alanlarını da kapsayarak Uygurca çalışmaları için bir zemin oluşturmuş ve sonradan gelenlere kendi vizyonlarına sahip olmaları konusunda ilham vermiştir. *Kutadgu Bilig*'in tarihi boyunca onun üzerine yapılan araştırmalar konusunda yaptıkları yol gösterici akademik çalışmaların öncü etkisini de azımsamamamız gerekmektedir.

291 П. М. Мелиоранский,"О Кудатку Билике Чингиз хана", 1901.

3. 3. Sovyetler Birliği'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları

3. 3. 1. Araştırma Ekipleri ve Kurumları

Çarlık Rusya'sı ile Sovyet Rusya'sı arasında akademik gelişmenin tarihsel perspektifi açısından net bir çizgi yoktur. Örneğin, Çarlığın yayılmacı politikalarına hizmet etmek için Orta Asya ve Doğu tarihi ve coğrafyası üzerinde çalışmalar yapan Bartold ve benzeri akademisyenler, yeni Sovyet Cumhuriyetinde de kısa zamanda kendilerine uygun bir yer bulmayı başardılar.

1918'den 1992'ye kadar *Kutadgu Bilig* ve ilgili alanlarda başarılar ve uzmanlaşmalar çok olmuştur. St. Petersbug'daki Doğu Bilimleri Araştırma Enstitüsü eski akademisyenlerinin öncülüğünde kendilerinden öncekilerin çalışmalarını alıp geliştirerek sonraki nesille bir bağlantı görevi gören ve kendi araştırma alanlarında yol gösteren Malov, Tenisheff, Kononov ve Ivanov gibi birçok başarılı Türkolog yetiştirmeyi başarmıştır.

Yeni bir rejimin iktidara geldiği ve II. Dünya Savaşı'nın olduğu yıllarda, Sovyetler Birliği'ndeki Türkoloji çalışmaları en düşük noktaya gelmiştir. Bu dönemde Türk dili ve edebiyatına ilişkin sadece birkaç kitap yayınlanabilmiştir. Savaş zamanında Türkoloji Topluluğu, Taşkent ve Özbekistan'daki kuruluşların kendi faaliyetlerini yapmaları ile yetinmiştir. Devrim savaşı ve siyasi çekişmelerden sonra Türkologların çoğunun kaderinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Yeni Sovyet Cumhuriyeti, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu cumhuriyetler için iki dilli (Türkçe-Rusça) yeni kadrolara ihtiyaç duymuştur. Bu da, farklı üniversitelerin dilbilim bölümlerindeki Türkçe eğitim ve araştırmalardaki çalışmaların odaklandığı yeri göstermektedir.

Leningrad Üniversitesi (Eski St. Petersbug Üniversitesi) Türkçe Eğitim ve Araştırma Bölümü Sovyetler Birliği'nde Türkoloji araştırma merkezi olarak ün kazanmıştır. Türkçe dersler 1835 yılından beri verilmekte ve Rusya ile Sovyetler Birliği için bir Doğu Bilimleri ve Türkoloji kadrosu hizmeti vermişlerdir. Doğu Dilleri Bölümü 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesinde resmen açılmıştır. 1860'lardan sonra, araştırmacılar büyük bir çığır açtılar. V.V. Radlov (1837-1918), P. M. Melioranskii (1868-1906), A. N. Samoilovich (1880-1938) ve N. F. Katanova (1862-1922) gibi meşhur Rus akademisyenler, yaptıkları büyük başarılarla eğitim ve araştırma bölümünün ün kazanmasına katkıda bulundular. Bu akademisyenlerden Malov (1947-1949) ve Kononov (1949 -1972) müdürlük de yaptılar. Onların en önemli araştırma sonuçları, onlar orada çalışırken ortaya çıktı. Kononov'un halefi S. N. Ivanov (1972-1988), orada çalıştığı 16 yıllık dönemdeki başarılarının oluşturduğu "itici güç", bölümüne ün kazandırdı. 1949'dan 2005'e

kadar 20 kadar doktora ve yüksek lisans öğrencisi Türkoloji bölümünde savunma tezlerini sundular. Bunların arasında meşhur akademisyenler Tenisheff, Ivanov ve V. G. Guzev bulunmaktaydı.

Dilbilim alanında doktor olan ve Sovyet Bilimler Akademisinin bir üyesi olan A.N. Kononov dünyaca meşhur bir akademisyendi. Onun büyük katkıları sadece Türk tarihi ile Türkçe grameri alanındaki araştırmalarda yaptığı yol gösterici çalışmalar ile sınırlı değil, aynı zamanda Sovyet Cumhuriyeti Türkoloji Topluluğunun akademik araştırma faaliyetlerine öncülük etmek ve onları organize faaliyetlerini de kapsamaktadır.

1970'te Kononov'un organizasyon ve hazırlıkta aktif bir şekilde yer alması sayesinde Sovyetler Birliği Türkoloji Kongresi, *Kutadgu Bilig* temalı özel bir seminer vermiş ve bu seminerin sonucunda söz konusu kitapla ilgili kapsamlı ve derin araştırmaların yapılması için çağrıda bulunma kararı alınmıştır. Bundan dolayı, Sovyetler Birliğindeki *Kutadgu Bilig* çalışmaları, 1980'lerdeki standartlara göre yeni bir merhaleye ulaşmıştır. Bu, Kononov'un büyük liderlik becerilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. 1976'da 1. Sovyetler Birliği Türkoloji Kongresi'nden sonraki 20 yılı aşan (1926-1949) sürede yapılan başarıları özetleyen "*Sovyetler Birliğinde Modern Türkçe Dilbilimi Özeti ve Araştırması*"[292] isimli çalışması yayınlandı. Burada, Türk dilleri ile ilgili tarihi ve eş zamanlı araştırmaların bileştirilmesine ilişkin Kongrede oluşturdukları politikanın bu dillere ilişkin tarihsel araştırma ve karşılaştırmalı tarihe olan ilgilinin artmasına yol açtığına inandığını beyan ediyor. Bu makalede, 1950'den 1976'ya kadar yapılan başarıları özetleyip gelecekteki hedefleri ve gelişmelerin yönünü netleştiriyor: daha fazla yeni teknikler kullanarak karşılaştırmalı tarih araştırmaları için fonetik, grametik yapılar ve metodoloji ile ilgili söylemleri geliştirmek, "Altay teorisi"ve Türk dilleri üzerinde çalışmak, dillerin tarihi üzerinde çalışmak, Türk dillerinin sınıflandırılması ve tarihi bölünmeleri üzerinde çalışmak; sözcükbilim çalışmaları ve sözlükbilgisini geliştirmek diyalektlerle ilgili araştırma metodolojisini geliştirmek, bir diyalekt atlası ve diyalekt sözlükleri çıkarmak. Diller arasındaki karşılıklı etkileşim üzerinde çalışmak, kelime ve fonetik standartları oluşturmak, tüm runik kelimeleri bir araya getirmek, eski el yazmaları ile ilgili söylem geliştirmek, Türkoloji tarihi ile ilgili çalışmalar yapmak ve Türk edebi eserlerini tercüme etmek daha fazla çaba gerektiriyordu. Kononov, sadece araştırma yapılacak hususların haritasını çıkarmakla kalmamış aynı zamanda bunlar için örnekler oluşturarak bunları savunmuş. 1950'lerden başlayarak, Türkçe belgeleri

292 Ke Chao, Li Yunbing, et al. The History of China National Linguistic and Literary Studies, vol. 1. China Social Sciences, 2013.

iyi planlanmış ve sistematik bir şekilde derleyip kategorilere ayırmış, metodolojik olarak kitap kataloglarını bir araya geltirmiş, Rusya veya Sovyetler Birliği'nde yapılan araştırma başarılarını özetlemiş ve gözden geçirmiş, araştırma materyalleri ile ilgili geniş araştırmalar yapmış, araştırma projelerine başkanlık etmiş ve Türk dili ve kültürü araştırmalarına tüm ömrünü adamıştır. Türkoloji alanındaki araştırma sonuçlarından tam manasıyla yararlanmak için ilgili tüm dokümanları kapsamlı bir şekilde gözden geçirip araştırmanın bir zorunluluk olduğunun farkına varacak kadar ileri görüşlüydü. Bu amaçla kendini indeks ve kataloglar derleme, el yazmalarını kategorileştirme ve araştırma sonuçlarını gözden geçirmeye adamıştır. Zaman, onun temel çalışmalarının Türkoloji alanındaki akademik gelişmeler tarihinde oynadığı temel rolü doğrulamıştır. Bugün kütüphanelerde materyal araştırması yapan insanlar 60'ın üzerinde süreli yayın ve antolojinin kapağında yayın müdürü olarak onun ismini gördüklerinde onun gösterdiği büyük çabadan dolayı ona hayranlık duymaktan kendilerini alamamaktadırlar.

1990'lardan önce Sovyetler Birliği cumhuriyetlerindeki akademiler Ulusal Bilimler Akademisi (AH CCCP) liderliğinde bilimsel araştırma faaliyetleri gerçekleştirdiler. Doğu Bilimleri Çalışmaları Komitesi, Leningrad'daki (St. Petersbug'daki) Doğu Bilimleri Elyazmaları Enstitüsü, Leningrad Doğu Bilimleri Modern Filoloji Araştırmaları Enstitüsü ve Türkçe-Moğolca Ofisi, Türkçe araştırmaya direkt olarak dâhil olan veya dolaylı olarak ilişkili olan kurumlar arasında yer almaktaydılar. *Sovyet Türkolojisi* Ulusal Bilimler Akademisi ve Azerbaycan Bilimler Akademisi tarafından ortak yayınlanan etkin bir akademik süreli yayındır. 1970'te yayın hayatına başlayan bu dergi Sovyetler Birliği'ndeki Türkoloji araştırmaları alanında öncü bir yayın haline gelmiş ve *Kutadgu Bilig* çalışmaları dâhil eski ve modern Türkçe filolojisi araştırmalarına önemli katkılar sunmuştur. M. S. Shiraliyev, G. A. Abdurakhmanov, P. A. Azimov, N. A. Baskakov, Ivanov, S. K. Kenesbaev, Kononov ve Tenisheff gibi bilinen Türkologlar farklı zamanlarda bu derginin yayın yönetmenliğini yapmışlar. *Sovyet Türkolojisi*'nden önce *Bilimler Akademisi Asya Araştırmaları Enstitüsü Haber Bülteni*[293] ve *Leningrad Üniversitesi Dergisi* gibi süreli yayınlar Türkologların araştırma sonuçları ile ilgili bir vitrin görevi görmekteydi.

3. 3. 2. Kutadgu Bilig ile İlgili Eski Türkçe Belge Araştırması

Sovyet akademisyenlerinin tüm şaheserleri, Sovyetler Birliği'nde *Kutadgu Bilig* çalışmalarına yapılan katkıların hepsinin sadece bu kitaba odaklanarak kalmadığı,

293 Институт восточных рукописей РАН / The Institute of Oriental Manuscripts, RAS –

aynı zamanda onun tarihi, dini ve kültürel kökenlerine de baktıklarına işaret ediyorlardır. Bu akademisyenler eski ve modern Türk dilleri alanında derin bilgi sahibi olan ilk ve en ileri dilbilimcilerdi. Bununla beraber aynı zamanda arkeolog ve tarihçiydiler. N. Y. Bichurin (1777-1853) ve A. N. Bernshtam (1919-1956) bunlardan sadece ikisidir. Birincisi Sinoloji, arkeoloji ve tarih alanlarında başarılar elde etmiş önemli bir akademisyendi. "*Orta Asya'nın Eski Yerlileri hakkındaki Belgeler Derlemesi*"nde,[294] Karahanlılara ve ilgili etnik kültürel tarihlere özel bölümler ayrılmıştır. Yukarıda isimleri verilen akademisyenlerin ikincisi ise Bartold'dan sonra arkeoloji ve dilbilim alanlarında önemli katkılar sunmuş meşhur arkeolog ve Doğubilimcidirler. 1935'te Moğolistan'da Keşfedilen Türkçe Elyazmalarına dayanarak olarak 6-8. yüzyıllardaki "*Eski Türklerin Sosyal ve Ekonomik Yapılarına Bir Genel Bakış*"[295] başlıklı doktora tezi yayınlandı. Yukarıdaki makaleye ve onun revizyonlarına dayanan akademik bir monografi olan 6-8. yüzyıllarda "*Orhun-Yenisey'de Yaşayan Türk Topluluğu ve Ekonomisi"*[296] 840'tan önceki Türklerin-Uygurlar ile ilgili tarih ve sosyal alandaki bilgiler açısından çok önemli bir araştırmadır. Bernshtam, Çin ve Rus belgelerini karşılaştırarak, tarih ve eski Türklerle ilgili bilgilerine ve özellikle Bichurin tarafından tercüme edilen Çin sınırları ile ilgili tarih ve coğrafya araştırma materyallerine güvenerek Karahanlıların kraliyet klanı ile ilgili birçok önemli konuda derin inceleme ve analizler gerçekleştirmiştir.

Bu dönemde S. G. Klashtorny 1964 yılında "*Eski Türk Runik Elyazmaları-Orta Asya'dan Orijinal Belgeler*"isimli kitabını yayınlamıştır. Li Peijuan tarafından yapılan Çince tercümesi 1991 yılında Çin'de yayınlandı. Bu kitap, el yazmaları ile ilgili tarih ve dilbilimsel konular hususunda çok dikkatli bir inceleme yapmış, bu süreç ile ilgili kendine has bir bakış açısı sunmuştu. Bu kitapta sunulan yüzlerce referans kapsamlı olduğu için ve kullanıcıya kolaylık sağladığı için özellikle dikkate değerdir.

1966 yılında D. I. Tikhonov "*10-14. Yüzyıllarda Uygur Rejimi Altındaki Tarımsal ve Sosyal Yapılar"*[297] isimli kitabını yayınladı. Bu onun kendi araştırmalarına dayanarak tarihi dönemlerle ilgili araştırmalar konusunda bir boşluğu doldurma ve ilgili konulara tarihçilerin dikkatlerini çekme girişimiydi.

294 Н. Я. Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 ч. Ч. 1. - СПб.1891.

295 А. Н. Бернштам.Сациально-экномичкский строй древнетурецкого общества VI-VIII вв.н.э.Турки в Монголии. Тезисы кандидатской дисертации.Лгр.,1935.

296 А. Н. Бернштам. Сациально-экномичкский строй Орхоно-Енисейских тюрокVI-VIII веков.1946,М.

297 Д.И.Тихонов: Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X-XIV вв.АКАДЕМИЯ НАУК СССР,М.1966.

Onun da kitabın girişinde ifade ettiği üzere, 300 yıldan fazla Tanrı Dağları'nın doğusunda varlığını devam ettiren Uygur Hanlığı'nın tarihi ile ilgili sistematik bir çalışma yapılmadığından ve olanların sadece Arapça ve Farsça olan kırıntı halindeki belgeler ile Çince muğlak tarih belgeleri olduğu için bu gerçekten çok zor bir işti.

Tikhonob bu kitabında S. E. Malov'un Uygurca transliterasyonundaki transliterasyonlar ve tercümelerin yanı sıra bazı özel isimleri ve yaygın olarak kullanılan akademik terimleri kullanmıştır. Yazar, Turfan'da ortaya çıkan Uygurlar'ın ticari belgeleri ve tapu belgelerinin yanı sıra bazı mahkeme kayıtlarına dayanarak 10-14. yüzyıllarda Uygur tarım toplumundaki hayatın resmini sunmuştur. Karahanlı devleti Dönemindeki Uygurlar'ın sosyal hayatı kitaba bir zenginlik katmıştır.

Kitabın editörlüğünü yapan ve iyi bilinen bir tarihçi olan L. P. Potapov (1905-2000) kitaba yazdığı girişte şunları yazmıştır:

> *Uygurlar, Orta Asya'da yaşayıp siyasi olarak bağımsız olmuş uzun bir etnik tarihe sahip en eski millettir. 9. Yüzyılın sonlarına doğru Tanrı Dağları eteklerinde kendi hanlıklarını kurdular. Hanlıkları yaklaşık 500 yıl sürdü. Uygur Hanlığının, Orta Asya'daki diğer göçmen Türk rejimlerine göre daha ileri düzey bir tarım medeniyeti olmuştur. Onların tarım, el sanatları, resim ve oymacılık işleri nispeten yüksek düzeyde ilerlemiştir. Hem doğu hem de batıdakilerle iş, ticaret ve kültürel ilişkileri olmuştur. Batının kültürü onların yaşamı üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur.*

Bu kitap yayınlandıktan sonra Sovyetler Birliği'ndeki Türkoloji çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Bu da, yazarın Uygurlar'ın sosyal yaşamını araştıran tarihçilerin dikkatini celp edebilmek adına, yazarın beklentilerini karşılamıştır. Sonraki dönemde, Sovyetler Birliği'nde Uygurlar'ın tarihi, kültürü ve dili ile ilgili bir araştırma dalgası başlamış, bu da sayısız yazı ve yayınla sonuçlanmıştır. Burada neden ve sonuç konusunda tam olarak emin olmayabiliriz fakat Tikhonov'un kitabı topun yuvarlanmaya devam etmesini sağlamıştır.

A. N. Kononov St. Petersbug Üniversitesi dönemindeki ders notlarına dayanarak hazırladığı ve teori ile pratiği bir araya getirmek açısından çok pratik bir kitap olan "*Modern Yazılı Türkçe Grameri*"[298] isimli kitabını 1957'de yayınladı. Kononov bir diğer şaheseri olan "*Runik Belgelerin Grameri*"[299] isimli kitabında Türk dokümanların gramerini, özellikle kelime yapısı ile ilgili hususları sistematik bir şekilde analiz ediyor.

298 «Грамматика современного турецкого литературного языка», 1957.

299 «Грамматика языка тюркских рунических памятников.», М.; Л., 1980.

Kononov'un Türkoloji araştırmalarına yaptığı büyük katkı, eski ve modern Türk dillerinde eski belge sınıflandırması ve gramer araştırması alanındaki metin eleştirisi teorileri ve bibliyografi çalışmalarında olmuştur. Onun antolojik derlemenin yanı sıra, metinsel eleştirilere yoğunlaşması Ali Şir Nevai'nin yazdığı *Махбуб-ул-кулуб* (Türkçe: Sevgili Kalpler; Rusça: Возлюбленный сердец 1948), Özbek Bilimler Akademisinden Abu-l-Gases'in yazdığı "*Doğu El Yazmaları Kataloğu"*gibi çeşitli araştırma sonuçlarının karşılaştırılmasında yansıtılmıştır. Bunların sonuncusu 'Orta Çağda Orta Asya tarihi ile ilgili araştırmalar için yeni bir perspektif öneren büyük çalışma' [300] olarak görülmektedir. Abu-l-Gases'ın Türk elyazmaları araştırmalarına ilişkin kendine has yaklaşımı hem yurt içinde hem yurt dışındaki akademisyenler tarafından kabul görmüş, çok azı eleştirilmiştir.

3. 3. 3. Sovyet Döneminde Kutadgu Bilig ile İlgili Dilbilimsel Çalışmalar

Radlov Türkçe ile ilgili derin bilgisine ve tarihle ilgili mükemmel ileri görüşlülüğüne istinaden geniş vizyon ve bilimsel metodolojileri kullanarak muhteşem bir *Kutadgu Bilig* çalışmaları merkezi inşa ettiği zaman Malov'un temsil ettiği Sovyet akademisyenleri, teori ve pratiği birleştiren kendine has pragmatik bir yaklaşım oluşturdular.

S. E. Malov, 1880 yılında bir din görevlisi olan bir babanın oğlu olarak dünyaya geldi. 1904 yılında Kazan'daki papaz okulundan mezun oldu. 1909 yılında St. Petersbug Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünde Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi. Üniversitede iken meşhur bir Türkolog ve akademi üyesi olan Radlov'un başkanlığını yaptığı Rusya Bilimler Akademisindeki Türkçe araştırma grubunun faaliyetlerinde yer aldı. Öncelikle eski Türkçe daha sonra da Çin'in Gansu, Sincan ve Yugur bölgelerindeki Uygur dili ilgisini çekti. 1909 ile 1911 arasında, Uygurca ve Yugur dillerinin durumunu araştırması için Rusya Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi tarafından Sincan ve Gansu'ya gönderildi. Yaptığı sefer sırasında Wenshugou, Jiuquan, Gansu'daki bir tapınaktan okumak için *Altın Işığında Vecizeleri* aldı. Bu kendisi için inanılmaz bir buluştu. Daha sonra tüm dünyadaki Türkologlar tarafından yapılan araştırmalarda bu belgenin akademik değeri anlaşıldı.

1913 ile 1915 yılları arasında, başka bir dilbilimsel araştırma için Çin'in kuzey doğusuna bir gezi düzenledi. Üniversitede iken kendi alanında yaptığı faaliyetler şimdi onun bilgisini pratiğe aktarmada büyük bir zenginlik sağlamıştı.

300 Ю. А. ПЕТРОСЯН:Андрей Николаевич Кононов.
http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=125

1916'da Türk Dili ve Edebiyatı alanında yüksek lisans derecesini aldı. 1917'den başlamak üzere Kazan, St. Petersburg, Taşkent ve Almatı'da çeşitli yükseköğretim kurumlarında Türkçe öğretti. Daha önce yapmış olduğu araştırmalardan dolayı bir tez savunmasına gerek duyulmadan kendisine özel bir iltimas tanınarak 15 Mayıs 1935'te ona doktora derecesi verildi. 1939 yılında Rusya Bilimler Akademisinin yazışma akademisyeni olarak seçildi. Malov hayatı boyunca 170'den fazla makale ve kitap yayınladı. Bunların çoğu Türkçe ve Uygurca Yazılan Batı Yugur dili ile ilgili araştırmalardı.

Uygurca belgeler, seküler ve dini belgeler olmak üzere iki kategoriye ayrılıyordu. Seküler belgeler astronomi, tıp, edebiyat, tarih, hukuk, ekonomi ve bir sürü resmi belgeler ve yazılardan oluşuyor. Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'i Rabghuziy'in *Kıssasul Enbiya* ve Ahmed Yükneki'nin *Atabetül Hakayık* kitabı önemli edebi çalışmalar arasında yer alıyordu. Dini kitaplar ise *Altın Işık Vecizesi*, *Maitrisimit*, ve *Hiuen Tsiang'in Hayatı* gibi Budist eserlerdi.

Rusya ve Sovyetler Birliğinde *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili tüm başarılı otoriteler, Uygur belge araştırmalarında büyük çığır açan akademisyenlerdir. Malov, Sovyetler Birliğinde Türkoloji gelişmeleri tarihinde genel bir bağlantıdır. Türkçe-Uygurca dillerini önemli bir yaklaşımla çalıştı ve Sovyetler Birliği'nde Uygurca çalışmaların babası olarak bilinmekteydi. *Kutadgu Bilig* çalışmalarına yaptığı katkılar, eski Türkçe-Uygurca el yazmaları ve Yugur dilbilimsel verileri dâhil belgeli edebiyat konusunda yaptığı uzun ve derin araştırmalarından oluşmaktadır. *Kutadgu Bilig*'in bölümlerini Rusçaya tercüme edip bu kitabı Rus okurlara tanıtan ilk akademisyendir. *Kutadgu Bilig*'in de dâhil olduğu Türkçe-Uygurca el yazmalarından yaptığı transkripsiyon ve tercümeler, kendisinden sonra gelenlere referans sağlamaktadır. A. A. Valitova onun *Kutadgu Bilig* tercümesini "uluslararası düzeyde akademik değere sahip bir çalışma"[301] diye övmüştür.

1951 Yılında basılan *"Eski Türkçe Yazıların Anıtı: Metinler ve Araştırma"*[302] Malov'un şaheseridir. Kitabın akademik değeri ona büyük bir ün kazandırmış ve dünya çapında Uygurca çalışmaları alanında liderlik pozisyonunda yer almasını sağlamıştır. Yazarın hayatını adadığı bu şaheser sekiz bölümden ve bir önsözden oluşmaktadır. 1) Eski Türkçe kitabelerinin metinsel yorumu (Moyanchuo Yazıtı, Suji Yazıtı, Kül Tigin Anıtı, ve Tonyukuk Yazıtı dâhil), 2) Uygurca elyazmalarında Maniheist belgeler *Maniheistlerin İtirafları* ve *Cadılar Tarikatı* dâhil; 3) Uygurca

301 K. Kerimov, Introduction to the Uzbek translation of Kutadgu Bilig by R. Nurahmet, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies. Xinjiang People's Publishing House, 1991, p. 159.

302 Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР. Институт языкознания. М.-Л.: АН СССР, 1951. 116 с.

elyazmalarında Hıristiyanlık belgeleri; 4) Maha-sattva'nın Bir Kaplanı Beslemek için Kendini Feda Etmesi, Zhang Jutao'nun Hikayesi, Uygurca elyazmalı bir Budist kitabı olan Altın Işık Vecizesi'nden iki hikaye (Çince versiyonunda görülmemektedir) 5) Uygurca hukuk belgeleri (köle, toprak ve üzüm alım satım sözleşmeleri ve toprak kiralama sözleşmeleri dâhil), 6) Arapça alfabeyle yazılan belgeler (Arap alfabesi, parçalar, *Kutadgu Bilig*'in içindekiler tablosu, dizeleri ve tercümesi; Namangan el yazması ve onun transkripsiyonu ile tercümesi; "*Dil Üzerine: iyi yönleri ve kötü yönleri, faydaları ve zararları*"bölümü ve diğer altı bölümün şiirsel tercümesi, Kaşgarlı Mahmut, Rabhuziy'in Kısasül Enbiyası); 7) Övgü şiirleri 8) Sözlük.

Bu kitabın "*Yazı ve Dil ile İlgili Açıklamalar*"bölümünde (sf. 299) Malov, selefi Radlov'u şu şekilde eleştiriyor: "*Kendi araştırma sonuçlarını basmadan önce Kahire nüshasının fotokopisi eline geçmesine rağmen Altay dilleri telaffuzunu kullanarak Kutadgu Bilig'in sadece Viyana Nüshasını esas alarak bu kitabın transkripsiyonunu yapmış.*"Malov bunun sebebini de şu şekilde açıklamış:

> *Madem bizim Arapça dilinde iki tane Kutadgu Bilig nüshamız var ve V. Thomsen Kutadgu Bilig kafiyesi ve Kaşgarlı Mahmut ile ilgili araştırma sonuçlarını yayınlamış o zaman doğal olarak Malov'un transkripsiyonu artık kabul edilir değildir. Kutadgu Bilig'in Arapça nüshası 11. yüzyıl Uygurcası ile ilgili bize daha net bir resim sunuyor ki, o da Yusuf Has Hacib'in ana dilinin telaffuzu ile ilgilidir.*

Malov kendi iddiasını ispat etmek için Uygurca'nın fonetik özelliklerini saymıştır. Malov bu iki giriş için, her şey bana "bunların Yusuf'tan geldiğini söylemektedir"diyor. Onun parantez içinde ''пака? (şimdilik)" diye kendi şüphesini de dile getirmiş olması kayda değerdir. Sonuç olarak, 11. yüzyılda yazılan iki kitapta Uygurca için farklı terimler kullanılmasına olan şaşkınlığını dile getirmiştir: "*İlginç bir şekilde Kutadgu Bilig'in girişinde şiir diline Buğra Han'ın dili (Богра хан тілінчá) denirken Kaşgarlı Mahmud'un kitaplarında bu güzel dile (Uygurcaya) Han'ın dili (хақани) deniyor.*"[303]

Çin'in içindeki ve dışındaki Türkologlar Malov'un *Kutadgu Bilig* temelli dilbilimsel araştırmalara katkısını tartışırken kaçınılmaz olarak onun "*Eski Türkçe Yazıları Anıtı: Metinler ve Araştırma*"isimli kitabında kitabın diline ilişkin yaptığı, Arapça nüshası 11. yüzyıl Uygurcasının net bir yansımasıdır, şeklindeki değerlendirmesini gündeme getiriyorlar.[304] Onun selefi Radlov

303 Age.

304 K. Kerimov, Introduction to the Uzbek translation of Kutadgu Bilig byR.Nurahmat, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies. Xinjiang People's Publishing House, 1991, s. 159; C. E.

kendi değerlendirmesi konusunda şüphe ederken Malov, selefini körü körüne takip etmek yerine kontrolünü kaybetmeden yerinde sabit durmuştur. Malov, *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı Sincan'da dört yıl (1909-1911; 1913-1915) yaşayarak teori ve pratiği birleştirirken yeni arkeolojik buluşlar üzerinde çalışarak ve bunları özümseyerek Radlov'dan farklılık göstermiştir. Malov, Sincan'da kalırken Uygurcanın yaşayan fosili Yugur dilini çalışmış ve öğrenmiştir çünkü onun yanında kaldığı aile Yugur dilini konuşuyordu. Çinli akademisyenler, Mavlov'un *Kutadgu Bilig*'in dilbilimi ile ilgili söylediklerinin onun Uygurca ile ilgili derin araştırmalarının bir ürünü olduğuna inanıyor. Defalarca araştırmalarını Uygurca belgeler üzeride yoğunlaştırmış ve zamanla doğruluğu ortaya çıkan titiz değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bu, hayatı boyunca yayınladığı araştırma sonuçları ve akademisyen arkadaşları ile öğrencilerinin onun akademik düşüncelerini özetlemek ve değerlendirmek için hatırasına yazdıkları bir dizi makaleyle ispatlanmıştır[305].

Onun bazı önemli makale ve kitaplarının başlıkları aşağıda yer almaktadır:

Önemli makale ve kitaplarından bazılarının Çince isimleri aşağıda yer almaktadır:

Malov： Ancient Turkic Inscriptions, Moscow-Leningrad, 1951, s. 224.

305 Баскаков Н.А. СЕ. Малов и изучение каракалпакского языка // Советская тюркология. 1975, № 5. С. 53-59; Никифоров Г.А., Петров Н.Е. Памяти проф. С.Е.Малова // Труды Института языка, литературы и истории (Якутск, филиал СО АН СССР). 1959, выпуск 1(16). С 112-114；Убрятова Е.И. Сергей Ефимович Малов: (К 75-летию со дня рождения) // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том 14. 1955, выпуск 1. С.93-98, портрет. ;Аманжолов С. и др. Памяти профессора С.Е. Малова // Коммунизм туги. Алма-Ата, 1957, 22 сентября. На уйгурском языке.；Тенишев Э. Воспоминания желтых уйгуров о С.Е.Малове: (К биографии ученого-тюрколога) // Известия АН КазССР. Серия филологии и искусствоведения. Алма-Ата, 1960, вып. 1. С. 63-65. Резюме на казахском языке.; Гузев В.Г. Сергей Ефимович Малов: (1880-1957) // Советская тюркология. 1970, № 2. С. 140-141.；Кайдаров А. Отец советского уйгуроведения // Коммунизм туги. Алма-Ата, 1960, 17 января. На уйгурском языке.； Кононов А.Н. Памяти Сергея Ефимовича Малова: (Тюрколог. 1880-1957) // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1958, № 17 С. 172-174.；Маловские чтения: VII региональной конференции по диалектологии тюркских языков. Алма-Ата, 1973. - Из содержания: Кайдаров А.Т. С.Е.Малов и его роль в решении научно-практических вопросов литературного языка уйгуров СССР. С. 150-153; Алиев М. С.Е.Малов и уйгурская фольклористика. С. 161-163; Исаев Д.А. Некоторые исторические сведения о работах С.Е.Малова. С. 176-179. ； Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Том 16. Москва, 1957. Выпуск 6. - Из содержания: Убрятова Е.И. Сергей Ефимович Малов: (Некролог). С. 574-578; Библиография основных работ С.Е. Малова. С. 576-578. (Хронологический перечень 31 книги и статьи за 1904-1957 гг.) ； Щербак А.М. С.Е.Малов - исследователь древнетюркских и древнеуйгурских памятников [письменности] // Советская тюркология. 1975, № 5. С. 69-73.; Насыров Д.С. Профессор С.Е. Малов - один из первых исследователей каракалпакского языка // Вестник Каракалпакск. ФАН УзССР. Нукус, 1982, № 3. С. 70-73.； Алиева М.М. С.Е.Малов и уйгурская фольклористика // Маловские чтения. VI. Алма-Ата, 1990. С. 66-69.

Lop Nor'daki Diller: Ana kitap, Tercümeler ve Sözlükçe[306], *Uygur: Kelimeler ve Gramer,*[307] *Eski Moğolca ve Kırgızca Belgeler*[308], *Sincan'da Uygurca Diyalekti: Ana kitap, Tercümeler ve Sözlükçe*[309], *Batı Çin'de Yaşayan Türk Dilleri Fosilleri Üzerine Araştırmalar* [310], *Müslümanların Peygamberi ile ilgili Hikayeler,*[311] *S. F. Oldenburg'in Arkeoloji Ekibi Tarafından Keşfedilen Uygurca Elyazmaları*[312] *ve Batı Çin'de Şamanist "Yada Şamanist ''Yada" Kitabesi*[313]. *Kutadgu Bilig'in Üçüncü Nüshası Hakkında*[314] Malov'un, Radlov ve diğer Türkologlar tarafından geride bırakılan konuları yorumlaması ile ilgili önemli araştırmasıdır.[315] Bu makaleyi bütünüyle bulamadığımız için bu konuda daha fazla yorum yapamıyoruz.

Malov'un gözde öğrencisi Tenisheff, Kasım 1957'den Nisan 1959'a kadar Çin'de Yugurlar ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Aynı zamanda, Çin Bilimler Akademisi Etnik Azınlık Dilleri Araştırma Enstitüsü ile Ulusal Azınlıklar Merkezi Akademisi tarafından ortak organize edilen Türk dilleri eğitimi gören yüksek lisans öğrencileri hocası olarak Orhun-Yenisey'de Türkçe Dilbilim Araştırması ve Eski Türkçe Belgeler isimli iki ders veriyordu. O zaman Geng Shimin derste onun tercümanlığını yapıyordu ve öğrencileri için *Eski Türkçe Metinler ve Araştırma* (Eylül 1958) isimli Çince bir ders kitabı oluşturdu. Tenisheff'in notlarının hemen hemen hepsi Malov'un *Eski Türk Yazısı Anıtları: Metinler ve Araştırma* isimli kitabından alıntıydı. Burada dikkate edilmesi gereken önemli nokta, Malov'un araştırma sonuçları Çin'de genç Türkologların yetişmesine önemli katkı sağladığı gerçeğidir.

Tenisheff, hocasının akademik fikirlerini aldı ve Sovyetler Birliği'nde çeşitli Türk dillerini farklı perspektiflerden inceledi. Onun Uygurca üzerine yaptığı

306 Лобнорский язык: Тексты, переводы, словарь / АН СССР. Институт языкознания. АН КиргССР. Институт языка и литературы. Фрунзе: АН КиргССР, 1956. 200 с.

307 Язык желтых уйгуров: Словарь и грамматика // АН КазССР. Сектор востоковедения. Алма-Ата: АН КазССР, 1957. 196 с.

308 Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии / АН СССР. Институт языкознания. Москва-Ленинград: АН СССР, 1959. 111 с.

309 Уйгурские наречия Синьцзяна: Тексты, переводы, словарь / АН СССР. Институт языкознания. Москва: ИВ Л, 1961.183 с.

310 Изучение живых турецких наречий Западного Китая // Вост. зап. Том 1. Ленинград, 1927. С. 163-172.

311 Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи // Записки коллегии востоковедов. Том 5. Ленинград, 1930. С. 507-525.

312 Уйгурские рукописи, документы экспедиции С.Ф.Ольденбурга // Записки Института востоковедения (АН СССР). Том 1. Ленинград, 1932. С. 129-149.

313 Шаманский камень «яда» у тюрков Западного Китая // Советская этнография. Том 1. Москва-Ленинград, 1947. С. 151-160.

314 Carried in The Newsletter of the Soviet Union Academy of Sciences, 1929 (9, p. 734-754.

315 Niu Ruji, An Introduction to Ancient Uighur Scripts and Documents, Xinjiang People's Publishing House, 1997, p. 17.

araştırma, özellikle *Kutadgu Bilig*'in dili ve Uygur Budistleri belgeleri üzerinde yaptığı karşılaştırmalı çalışma, akademi dünyasının dikkatini çekmiştir. *Kutadgu Bilig* ile *Altın Işığı Vecizesi* arasında dönem açısından o kadar büyük bir fark olmadığına ve bundan dolayı onların karşılaştırmasının dilbilimsel nitelikleri belirlemeye yardımcı olduğuna inanıyordu. "*Kutadgu Bilig ve Altın Işık Vecizesi*"[316] isimli makalesinde dilbilimsel farklılıkları karşılaştırdıktan sonra bir Uygur Budist klasiği olduğu söylenen "*Altın Işık Vecizesi*"nin dili açısından *Kutadgu Bilig*'e benzemediği için *Kutadgu Bilig*'in Uygurca yazıldığını söylemenin zor olduğunu belirtiyor. Onun bu yorumu, hocasının "Arapça nüshası 11. yüzyıl Uygurcasının açık bir yansımasıdır"[317] görüşüne ters düşmektedir. Bunun yanı sıra kendisinin "Balasagunlu Yusuf'un uzun şiirinin dili Karahanlı Devleti Uygurcasıdır. Daha doğrusu Hakani dili veya Buğra Han tarafından kullanılan dildir"görüşüne de ters düşmektedir. İlginç olan, Tenisheff'in 1953 yılında Sovyetler Birliği Türk Filoloji Topluluğunda "*Altın Işık Vecizesi: Bir Uygur Belgesi*"başlıklı doktora tezini başarılı bir şekilde savunduğu ve "*Uygur Elyazmasında Altın Işık Vecizesinin Gramatik Şablonu*"[318] başlıklı makalesini yayınlattığı dönemde kendi kitap ve makalelerinde Malov'un *Kutadgu Bilig* dilinin Uygurca olduğuna ilişkin teorisini açık bir şekilde desteklemesidir. Tenisheff'in selefleri Radlov ve Malov, *Altın Işık Vecizesi*nin transkripsiyonunu ve tercümesini 1913'te yapmışlardı[319]. Bunun yanında Malov, *Kutadgu Bilig*'in dilini olumlu bir şekilde yorumladığı "*Eski Türk Yazısı Anıtları: Metinler ve Araştırma*'da *Altın Işık Vecizesi*nin dilini daha fazla incelemiştir. Malov'un akademik fikirlerini miras alan Tenisheff akademik kariyerinin başında hocasının teorisini benimsemiş ancak daha sonra 4. Sovyetler Türkçe Kongresinde okuduğu bildiride bunun tam tersini beyan etmiştir.

9. ile 13. yüzyıllar arasında eski Uygurlar iki yazıyı kullanmışlar birincisi Uygurca yazısıdır ikincisi Karahanlı Devleti yazısıdır. Birincisi Kuzey Uygurca olarak da bilinmekte olup Beşbalık'taki Uygur Devletinde yaygın bir şekilde kullanılıyordu. İkincisi ise Güney Uygurca olarak bilinmekte olup Kaşgar'ın etrafını merkez yapan Karahanlı Devletinde yaygındı. İkisi farklı bölgelerde yaygın olmasına rağmen ikisi aynı temel özelliklere sahip olup doğası itibariyle dilbilimsel ve kültürel açıdan farklı değillerdi. Zıt dini inançlarla karşılaştıkları için farklı dilbilimsel ve kültürel etkilere maruz kaldıklarından dolayı kaçınılmaz olarak aralarında farklılıklar oluşmuştur.

316 Э. Р. Тенишев, «Кутадгу билиг"и «Алтун ярук» // Советская тюркология. 1970. № 4. С. 24-31.

317 Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР. Институт языкознания. М.-Л.: АН СССР, 1951. 116 с.

318 Радлов В. В., Малое С. Е. 8иуатаргаЬЬа5а (Сутра Золотого Блеска). 1-11. - СПб., 1913. С. XV.

319 Радлов В. В., Малое С. Е. 8иуатаргаЬЬа5а (Сутра Золотого Блеска). 1-11. - СПб., 1913. С. XV.

Bize göre Tenisheff "*Kutadgu Bilig ve Altın Işık Vecizesi*"başlıklı makalesinde iki elyazmasını bulundukları yerden kaynaklanan fonetik farklılıklardan dolayı farklı iki dil olarak gördüğü için taraflı bir sonuca varmıştır. Fakat onun yaptığı inceleme, ufku genişlettiği ve tartışmaların bir sonraki aşamaya geçmesini sağladığı için önemlidir.

Kononov, *Kutadgu Bilig*'in "*Balasagunlu Yusuf'un Uzun Şiiri Kutadgu Bilig"*ismiyle yaptığı Rusça tercümesinin son notunda *Kutadgu Bilig*'in dili ile ilgili kapsamlı bir araştırma sonucu ve analizi sunmuştur. Onun görüşüne göre, Sovyetler Birliği'indeki eski araştırma çevreleri arasında *Kutadgu Bilig*'in dilbilimsel kaynağına ilişkin görüşler şu kategorilere ayrılabilir[320].

1. Radlov'un temsil ettiği akademisyenler konu ile ilgili karmaşık hususlardan kaçınmak için "*Kutadgu Bilig*'in dili"diye bir şey icat ettiler. A.A. Valitova'un savunduğu "Karahanlı Devleti'nin dili", "*Kutadgu Bilig*'in dili"nin aynadaki yansımasıdır.

2. S. E. Malov önceleri "Çağatayca"derken daha sonra "Karahoca Uygurcası veya Eski Uygurca"ya dönmüştür.

3. Tenisheffi, Kutagu Bilig'le ilgili özellikler açısından Karahanlı Uygurcası veya tarihi ve kültürel özelliklerden dolayı Karluk Uygurcası denmesi gerektiği görüşündedir.

4. N. A. Baskakov, *Kutadgu Bilig*'i Karahanlı devleti döneminde yazılmış bir Uygurca eser olarak görüyor.

5. T.F. Bolagova, eserdeki üslubun değişim özelliklerine binaen *Kutadgu Bilig* dilinin Karluk ve Kıpçak dillerinin bir karışımı olduğunu söyler.

6. A. M. Shirobok, bu uzun şiirin dilinin Karluk dili olduğunu söylemiştir.

3. 3. 4. Kutadgu Bilig ile İlgili Kapsamlı Bir Araştırma

Sovyetler Birliğindeki akademisyenler ilk önce dikkatlerini transkripsiyon ve eserin girişinden onun diline, kafiyesine ve etnik kültürel özelliklerine çevirerek daha sonra dikkatlerini eserin sanalsal ifadelerine, başarılarına, algı, kültür ve diğer yönlerine vererek *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili büyük başarılarda bulunmuşlardır. Bu makale, bilgi erişimi ile ilgili zorluklardan dolayı sadece

320 Kononov A.N., Yusuf Balasaguni's Long Poem — Kutadgu Bilig (one of the postscripts to the Russian translation of Kutadgu Bilig）, translated by Li Qi, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies (1), Xinjiang People's Publishing House, 1991, p. 53-54.

Sincan Halk Yayınevi tarafından 1991 yılında basılan *Kutadgu Bilig Çalışmalarıyla İlgili Seçme Tercümeler*'de yer alan makaleleri inceleyecektir.

Valitova, 1960'lardan beri *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili "*Karahan Devleti'inde Sınıf Sorunları Üzerine*"[321], "*Kutadgu Bilig İsimli Uzun Şiirin Yaratıcı Teması Üzerine*"[322], "*Kutadgu Bilig'in Etnisitesi, Bir 11. yüzyıl Türk Edebiyatı Eseri*"[323], "*Kutadgu Bilig'in Şiirsel Özellikleri*"[324], "*Kutadgu Bilig'in Basılmış Bölüm ve Kısımları ile Tercümeleri*"[325] ve "*Doğu Şiirinin Tipolojisi*"[326] gibi bir dizi monografi yazmıştır.

Valitova daha önce yaptığı araştırma çalışmasında, Doğu kültürü tarihi, boyların tarihi, etnik tarih ve Karahanlı Devleti'nin tarihi üzerine araştırma yapan tarihçileri, *Kutadgu Bilig*'in sanatsal başarılarına az dikkat ettikleri için eleştirmişti. K. Kerimov onunla ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Tarih yazıları arasında bu kitabı büyük değere sahip bir kitap olarak görüp Türkoloji alanında büyük etkisi olan bu alanda büyük sonuçlar elde etmek için çalışan ilk kişidir."[327] Valitova, *"Kutadgu Bilig'in Basılmış Bölüm ve Kısımları ile Tercümeleri"*çalışmasında Türkçe tercümenin hatalarını vurgulamıştı: İstanbul Üniversitesi Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkçe fonetik sembollerini Türkçedeki alışılmış telaffuz şekline uydurmuştur ancak bunu yapmak dilini basitleştirdiği için kitabın içeriğine zarar vermiştir. Ona göre Türkçe tercümesi Malov'un uluslararası standartlara sahip fonetik sistemine göre değildir ve bunun için 11. yüzyıldaki Karahanlılar'ın edebiyatının fonetik özelliklerini yansıtmamıştır.

"*Kutadgu Bilig İsimli Uzun Şiirin Yaratıcı Teması Üzerine*", Kononov'un 4. Sovyetler Birliği Türkoloji Kongresi'nden sonra yayınladığı, *Kutadgu Bilig*'de yansıtılan İslam kültürünün etkilerini analiz eden ve bu kitabı İslami unsurların çoğunlukta olduğu bir felsefe şiiri ve İslam inancını savunmak için Türk dillerinde yazılmış en eski ve tek eser olarak gören bir makaledir. Makale, sebep sonuç ilişkisine ve edebi eserin oluşturulması ile ilgili iç bağlantılara daha kapsamlı

321 А. А. Валитова,К вопросу о классовой природе караханнидского госурдарства.АН СССР,Т.1,ф.1943.

322 А. А. Валитова, 《К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг»》,// «Советское востоковедение», 1958, № 5, с. 88-102;

323 А. А. Валитова, Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в «Кутадгу билиг"(1964, Доклад на VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук). – М.

324 А. А. Валитова, О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билиг», М.1960.

325 А. А. Валитова, К изданию критического текста и перевода «Кутадгу билиг»》Краткие сообщения Института народов Азии. Т. XVII. М.1961.

326 А. А. Валитова, Типология восточной поэмы/Проблемы развития жанра в процессе взаимосвязей тюркоязычных литератур// СТ. № 4.1973.С.31-42.

327 K. Kerimov, Introduction to the Uzbek translation of Kutadgu Bilig by R.Nurahmat, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies. Xinjiang People's Publishing House, 1991, p. 158.

bakarak daha önce olduğu gibi kapalı yorum yapmaktan vazgeçmiş, böylece okuyuculara sadece bir perspektifle sınırlı genel bakışların verebildiğinden daha fazla görüş sunabilmiştir.

N. Ivanov, 1983'te *Kutadgu Bilig*'i baştanbaşa Rusçaya tercüme etti[328]. Kononov'un titiz editörlüğü ve tercümanın Türk şiirindeki "Beyit"leri iyi anlaması sayesinde tercümenin yüksek akademik düzeyde olmasından dolayı bu tercüme akademi dünyasında tanınmıştı. Bu Rusça tercümesi Sovyetler Birliğinde *Kutadgu Bilig* çalışmalarının daha da gelişmesine yol açan bir kilometre taşı olmuştur.

Kononov, Rusça Tercüme'nin bir notu olan "*Balasagunlu Yusuf'un Uzun Şiiri Kutadgu Bilig*"de öncelikle hangi Türk boyunun Karahanlıları yönettiğine ilişkin görüşünü sunmuştur. Bu konuda ortaya atılan on hipotezden, 100 yıldan fazla zaman önce V.V. Grigoriev tarafından ortaya konulan hipotezin en çok beğenilen hipotez olduğunu belirtmiştir. Onun ifadesiyle "Maveraunnehir'i Samanilerden alıp Karahanlılar devletini kuran han, Karluklardandı."[329] Kokonov, "Şu anda birçok kişinin inandığı gibi Karahanlı Devleti'nin kurucu boyu Karluklar'dır. Daha gerçeği, bu boyun iki kolu olan 'Yağma ve Çiğil'lerdir"diyor. Kononov, konuya daha fazla açıklık getirmek için Radlov'dan alıntı yapıyor:

> *10. yüzyılın ikinci yarısına kadar İslam, Doğu Uygur Hanlığına hakim olmuştu. İslam'ı kabul eden Uygur boylarının asili, o bölgenin hanı oldu. İslam da devlet dini oldu."[330] Bu görüş doğru bir görüş olarak kabul edilebilir.*

İlginç olan, Grigoriev ve Radlov'un bu konuda açık bir şekilde ifade ettikleri şeyler başka bir amaca uygun olacak şekilde farklı şekilde yorumlanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Kazakistan'da Oe. Karaev gibi akademisyenler, Karlov'un Karluklar hakkında söylediklerine dayanarak Karahanlıların aslının Kırgızlar olduğunu sonucunu çıkarmaktadır. Bir Kırgız olan meşhur felsefe hocası A. Narynbaev da "*Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Versiyonu*"[331] başlıklı makalesinde Grigoriev'in söylediklerine dayanarak Rusya'daki ve tüm dünyadaki Türkologlar tarafından Karahanlı Devleti olarak bilinen yeni devletin Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde 9. yüzyılda kurulduğunu ve 13. yüzyıla (840-1212) kadar varlığını sürdürdüğünü söylemektedir. Narynbaev, Karahanlı Devleti'nin 840 senesinde Kırgızlar tarafından yenilen Uygurlar tarafından kurulduğunu açık bir şekilde beyan etmektedir.

328 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание/отв. ред. А. Н. Кононов. М.: Наука,С. 508–509.

329 B.B.Grigoriev: "Карханиды в мавераннаяре по Мунед джим башы"[M].Санкт-Петербург, 1874, C.- 6.

330 К вопросу об уйгурах. (Из предисловия к изданию Кудатку-Билика). - СПб., 1893 (ЗАН, 1893, LXXII, прил. № 2), I, С. 130.

331 A. Narynbaev,A.Kasimov, A New Version of Kutadgu Bilig, The Communist Flag, Kazakhstan (Almati), June 6 and 7, 1985.

Kononov yazdığı son notta[332] da *Kutadgu Bilig* temasını işlemiş ve kitap başlığının tercümesi, Balasagun ve Kaşgar'ın tarihteki konumları, Yusuf'la ilgili bilgiler, araştırma sonuçları ve kitabın kültürel arka planı ile ilgili ana görüşler gibi farklı konularla ilgili kapsamlı bir tekrar yapmıştır. Uluslararası *Kutadgu Bilig* çalışmalarını dönemlere ayırması, sonraki araştırmacılar için önemli bir referans teşkil etmiştir.

S. N. Ivanov'in *Kutadgu Bilig*'den Rusçaya yaptığı çeviri, Reşit Rahmeti Arat'ın karşılaştırmalı versiyonuna göre yapılmıştır. Rusça tercümenin ikinci son notu olan "*Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i Üzerine*"başlıklı yazı okuyucuların kitabı daha iyi anlamalarını amaçlamaktadır. Tercüme stratejisine değinirken şiirin sanatsal özelliklerini analiz etmektedir. Bu son not, *Kutadgu Bilig*'deki konuları genişletmek için yani bu anlatı şiirinin uyarıcı teması ile son dönem klasik Türk edebiyatındaki ilişkinin çok açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için yapıcı bir öneri ortaya koymaktadır. *Kutadgu Bilig*'den son dönem klasik edebiyatındaki şiirsel değişimlere direkt geçişle ilgili dört başı mamur bir araştırma yapmak uygun olacaktı. Başka bir konu da *Kutadgu Bilig*'deki fikir ve karakterlerin ondan sonra gelen Türk edebiyatına nasıl yansıdığıdır.

Ivanov, *Kutadgu Bilig*'i Karluk dili ve Uygurca yazılmış bir edebi eser olarak görmektedir. Ona göre, bu kitap kendisinden hemen sonra kendi türünden bir kitabın gelmemiş olması açısından ilginçtir. (*Kutadgu Bilig*'den sonra, son dönem klasik Türk edebiyatında ona benzer bir çalışma olmamıştır.) Onun için Ovanov, "Bu eseri Orta Asya Türk edebiyatının bir ortak mirası olarak görmek mantıklı bir şeydir"demektedir. Bunu söylerken, herhalde Ahmet Yükneki'nin *Atabet-ül Hakayık*'ını ve Rabghuzi'nin *Kısasül Enbiyası*nı unutmuştur.

70 yıldan fazla Sovyetler Birliği'nde yapılan *Kutadgu Bilig* çalışmalarına genel bir bakış, 1980'lerden önce birinci sınıf araştırma uzmanlarından oluşan bir ekip dünya çapında Uygurca çalışmalarının yönünü belirlerken, 1980'lerden sonra hem ülke içinde hem de yurt dışında Türkoloji araştırmalarının yönünün değişmesinden dolayı bu işi yapacak yeteneklerin kıtlığından mütevellit olumsuz kötü bir tablo ortaya çıktığını gösteriyor. Araştırmacıların göstermiş olduğu çabaların da takdir edilmesi gerekir. Şimdiye kadar gösterilen başarılar şu özellikleri göstermektedir: bilimsel ampirik metodoloji kullanmak, eski el yazmalardan deliller aramak, kapsamlı okumlar yapmak ve kesin sonuçlara ulaşmak, disiplinler arası araştırmalar, analoji yoluyla anlamak, birçok Türk dilini iyi öğrenmek, Eski Türkçe yazıları anlama kabiliyeti, çok dillilik, kitap okumada ilerleme kaydetmek, tarih, coğrafya, dilbilimi, folklor ve din gibi bir çok alanda

332 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание/отв. ред. А. Н. Кононов. М.: Наука, С. 508–509.

karşılıklı doğrulama yapmak, referans kitapları endekslemek gibi fonksiyona göre araştırma sonuçları, üniversitelerin dilbilimi eğitimi ve araştırma bölümlerinde kendi düşüncelerini ortaya koyarak öğretim faaliyetlerinde bulunma ve yetenekleri yetiştirerek akademik olarak öne çıkmak, köşe yazıları, kişi özellikleri ve birilerinin hatırasından çıkarılan sayılar yoluyla etkili akademik makaleler ve yayınlar yapan ve Sovyetler Birliği Türkoloji Topluluğu tarafından çıkarılan *Sovyet Türkolojisi* isimli süreli yayın, *Kutadgu Bilig* temalı makaleler, edebiyat tarihi, eski Orta Asya ve Uygur tarihi ile ilgili monografilerde bölümler veya kısımlarda yer alan konulara ilişkin araştırmalar.

3. 4. Rusya'da Son Dönemde *Kutadgu Bilig* Çalışmaları (1992-)

3. 4. 1. Araştırma Ekibi ve Dönüşümü

1990'larda, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Eski Sovyetler Birliği ülkelerinin bazılarında yapılan Türkoloji araştırması bir dereceye kadar etkilenmiş fakat ana gücü yerinde kalmıştır. Bir uyum sürecinden sonra, Rusya eski usulüne uygun bir şekilde Türkoloji alanında araştırmalarına devam etti. Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ülkelerinde kendi dillerinin statüsünün yükselmesinden dolayı Türk dili, kültürü ve tarihine olan ilginin arttığını gördüler. Bu arada, Rusya Bilimler Akademisine bağlı araştırma enstitüleri Türkoloji alanında daha fazla doktora öğrencisi almaya başladılar. Rusya Lenin Ulusal Kütüphanesi ve HIMKI（ХИМКИ） Kütüphanesinin doktora tezi veritabanında bulunan makale tez sayısı da bunu doğruluyor.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden önce Türk dillerine hâkim bir şekilde yetiştirilen Rus akademisyenler ve ana dili Türkçe olan filologlar şu anda Rus üniversiteleri ve araştırma enstitülerindeki Türkçe eğitim ve araştırma bölümlerinin demirbaşları konumundadır. Rusya'nın son yıllarda Türkiye'deki "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu"ile işbirliği ve bilgi alışverişini arttırarak önemli sayıda Türk Türkolog ile başarılı eğitim ve diğer işbirliği projeleri yürütmesi önemlidir.

St. Petersbug Üniversitesi Doğu Çalışmaları Bölümü Türkoloji eğitim ve araştırma birimi, Rusya'nın yeni tarihi dönemde Türk filoloji çalışmalarını özetler durumdadır. 1971 yılında burada ders vermeye başlayan S. N. Ivanov, kendi ekibine Rusya Federasyonu'nda Türk edebiyatı çalışmaları ile ilgili başarılı bir dönem yaşatmıştır. "*13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Klasik Türk Şiiri*"(1991) ve "*Ivanov Tarafından Tercüme Edilen Alshir Nawiy'nin Seçme Şiirleri*"bu akademisyenin yaptığı büyük katkılardan sonuncusudur.

Sovyet döneminde Türkologlar yetiştirme konusunda büyük işler başaran Profesör Vladimir Georgievich Kondratiev'ü (1934-1998) de unutmamamız gerek. 1966 yılında, "*8. yüzyılda Runik Moğol Türkçesi Alfabesiyle Yazılan Belgelerin Gramer Yapısı*"başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. Ondan sonra kendini eski Türkçe belgeler ile ilgili araştırma ve eğitime adadı. 1971 yılında doçent olduktan sonra, eğitim ve araştırma bölümünün belkemiği hocalarından biri oldu. 1989'da filoloji alanında "*8-11. yüzyıllarda Moğolistan ve Çin'de Bulunan Eski Türkçe Metinler*"[333] başlıklı tezini başarılı bir şekilde savunmuştur. Bu tez daha sonra Türkoloji eğitimi gören lisans öğrencilerine yardımcı ders kitabı olmuştur. 1993 yılında profesör oldu. Rusya'da Türkoloji alanında başarılar elde etmiş onun gibi birçok Türkolog bu eğitim ve araştırma bölümünde yetişmiştir. E. R. Tenisheff, S.G.Klashtorny, A. P. Grigoriev, V. G. Guzev ve N. N. Telitsin bunlardan birkaç tanesidir.

Tataristan Cumhuriyeti, Uygur çalışmaları ile ilgili uzun bir geleneğe sahip eski Sovyet ülkelerinden bir tanesidir. 2002 yılında, Tataristan Bilimler Akademisi Tarih Araştırma Enstitüsü, ünlü bir hukukçu olan Sadri Maksudi'in şaheseri "*Türk Tarihi ve Gücü*"[334] isimli kitabını yayınladı. Kitap iki konuyu işlemektedir: 1) Devlet gücü ve sosyal yaşamla ilgili *Kutadgu Bilig* çalışmaları ve 2) Dokuz Oğuzların (Eski Uygurlar) tarihi, kültürü ve rejimi. 1947 yılında Türkiye'de basılmadan önce birkaç defa revizyondan geçen ve 2002'de Kazan'da basılan bu kitap, yazarın yıllar boyunca eğitim ve araştırma alanında verdiği çabaların bir meyvesi olmuş ve yazarının Tataristan'da *Kutadgu Bilig* alanında araştırma yapan ilk araştırmacı olmasından dolayı büyük bir statü kazanmıştır. Ömrünün kalan yarısını Türkiye'de geçirmiş olsa da onun anavatanı Rusya'ydı.

Son yıllarda, Rusya Federasyonu'nun diğer azınlık bölgelerinde yerel diller, kültürler ve tarihlerle birlikte *Kutadgu Bilig* alanında yapılan çalışmalar yukarı doğru bir eğilim göstermektedir. M. I. Vorobyova-Desyatovskaya [335], F. Yu.

333 Aygün Attar, Erdoğan Altınkaynak, Yalçın Sarıkaya, Alfina Sibgatullina, «A Catalogue Study on Theses in Russia Science Academy about Turkish Philology"Karadeniz Blacksea Chornoye More, issue: 15/2012, www.ceeol.com.

334 На материале диссертации В.Г. Кондратьев опубликовал монографию «Основные тенденции в развитии грамматического строя турецкого языка (на основе сопоставления современного турецкого литературного языка и языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв. из Монголии и Китая)». (СПб., 1992).

335 Садри Максуди Арсал.Тюркская история и право. Казань Издательство «Фэн» 2002. Типография «Исмаил Акгюн"1947.

Yusupov [336], Malysheva Ninel Vasilevn[337] ve Malikov Rustam Shadullovich'in[338] de aralarında bulunduğu bir sürü başarılı araştırmacı ortaya çıkmıştır.

3. 4. 2. Başlıca Başarılı Araştırmalara İlişkin Özet

Kutadgu Bilig'e bir tarihi belge olarak değer verilmesi dolayısıyla, son zamanlarda arkeolojik perspektif açısından Karahanlıları inceleyen bazı yayınlar, kendilerine has görüş açıların nedeniyle akademi dünyasının dikkatlerini üzerlerine çekmeyi başarmışlardır. Örneğin, "*Eski Avrasya İmparatorluğu*"[339] kitabını D. G. Savinov ile birlikte yazan S. G. Klashtorny'in yazdığı "*Eski Orta Asya'da Türkçe Belgeler ve Türk Kültür Tarihi*"[340], Çinlilerin tarih kayıtlarının yanı sıra Arap ve Farsların tarihle ilgili verilerine dayanarak Yağma boyunun bugün Sincan olarak bilinen doğu kesimlerinde Uygurlarla birlikte yaşadığını göçmen Karlukların ise batıya yani Tanrı Dağları'nın doğusundaki Tarim nehri civarındaki topraklara döndüğünü ikna edici bir şekilde ortaya koymaktadır. Yağma boyu Kaşgar ve civarındaki alanları kontrolü altına aldı. Aslen Dokuz Oğuzlardan gelen bu boy daha sonra Batı Türk hanlığını kurmak için Karluklar ve Kimaka ile bir araya geldiler. Uygurlar'ın M.S. 840 yılında Orhun Nehri civarında Uygur Hanlığının yıkılmasından önce bazı Uygurlar bugün Sincan olarak bilinen Tanrı Dağları etrafında yaşıyorlardı. Gardizi'de belirtildiği üzere Karluklular 840 senesinden itibaren Yabgu unvanını kullanmayı bırakarak artık Han unvanını kullandılar. Aynı yıl Yağma ve Çiğiller, Tugsi ve Yenisey nehirler havzasındaki diğer Türk boylarının yardımıyla biri doğuda diğeri batıda hüküm sürecek şekilde iki rejim halinde Karahanlı Devletini kurdular. Doğudaki, aslı Çiğillere dayanan ve Kaşgar ve Balasagun etrafını kendine merkez alan büyük Arslan Karahanlı Devletiydi. Batıdaki ise aslı Yağmalara dayanan, daha önce Taraz'ı merkez alan fakat daha sonra Semarkand'a göçen küçük Buğra Han devletiydi.

336 Российские ученые на тропах Центральной Азии(открытие забытых письменных культур). Исследование проведено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта «Буддийское письменное наследие в трудах Санкт-Петербургской буддологической школы и коллекциях Азиатского музея», проект № 8-01-95369а/П.

337 Ф.Ю. Юсупов, В.В. Радлов – Основоположник Российской тюркологической науки.Научный Татарстан • 2'2012.С.196-201.

338 Отношение якутского языка к уйгурскому и древнеуйгурскаму языкам. Специальность 10.02.02 – Языки народов РФ(якутский язык) Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

339 Становление И Развитие Тюрко-Татарской Гуманистической Педагогической Мысли Средневековья 13.00.01 - общая педагогика АВТОРЕФЕРАТ.Казань 2000.

340 Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. // СПб: 2006. 592 с.

Son yıllarda Karahanlı Devleti'ni ve Uygur devletini kültürel, dilbilim, folklor ve dini açılardan inceleyen kitaplar da basılmış ve 1980'lerdeki örneklerine göre hem kapsam olarak hem de derinlik olarak çığır açmışlardır. Örneğin şu anda St. Petersbug Üniversitesi Doğu Bilimleri Bölümü müdürü N. N. Telitsin[341] ve arkadaşları, Rusya Beşeri Bilimler Fonunun yardımıyla dikkat çekici başarılarda bulunmuşlardır. Runik Türkçeden 12. yüzyıla kadar Uygur yazı devrimini tartışan ve bunun yanı sıra tarihteki durumlarını da anlatan "*Uygur Yazısının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi"*, onların araştırma raporudur. S. E. Malov, A. N. Bernshtam, Tenisheff, A. M. Shirobok, D. M. Nasyrov ve L. Y. Tugusheva gibi iyi bilinen Türkologlar tarafından yapılan araştırmaları süzerek, tüm Türk milletleri tarafından kullanılmış Uygur dili ve yazısının Karahanlıların tüm etnik boylarını bir birine bağlayan bir bağ olduğu sonucuna varmışlardır. *Kutadgu Bilig*'in yazılması eski Uygur yazı şeklinin sonunu getirmiştir çünkü E. N. Nadjib'in de dediği gibi Karluk-Uygurların yeni yazı dili Orta Asya'da ve bugün Sincan olarak bilinen yerde yaşayan Türk milletlerinin dillerinin büyük baskısından kurtularak o zamana kadar şekillenmişti.

Karluk- Uygurcanın en önemli özelliği, Orta Asya'daki Türk etnik diyalektlerinin yanı sıra Arapça ve Farsçadan da kelime almış olmasıdır. Bunun yanı sıra, fonetik sistemine Uygurca fonetik sembolleri eklenmiştir. İslam ile beraber Türk toplumuna giren Arap alfabesinin Uygur Alfabesinin yerini aldığı 15. yüzyıla kadar Uygur alfabesi kullanılmıştır. Bunun en klasik kanıtı, Semarkand'ın yüksek komutanı olan Timur'un (1370-1405) emriyle 1391'de yontulan kitabelerdir.

Bir oryantalist olan N.N. Poppe'nin araştırmalarına göre iki dilde olan bu yazıtın Arapça kısmında birçok gramer hatası olmasına rağmen Uygurca kısmı gayet akıcı bir şekilde yazılmıştır. Yazan kişinin Uygurca yazıya oldukça hâkim olduğu bellidir. Kitabenin tarihini dikkate alan Telitsin, bu dönemde iki dilin birlikte kullanıldığını ancak Uygurcanın yavaş yavaş marjinalleştiği tahmininde bulunmuştur.

Telitsin'in araştırmaları, Uygur Budistlerinin belgelerinin dili ve Karahanlılar dönemindeki edebiyat dili arasındaki farkın bu iki dilin farklı olduğuna dair yeterli delilleri ortaya koyamadığını ortaya çıkarmıştır.

341 Этнокультурные условия возникновени и развития уйгурской Письменности//Вестник СПбГу. Сер. 13, 2010, вып. 1

T. N. Anikeeva'in "*Orta Asya'da Eski Türk Edebiyatı ve Folklor*"[342] başlıklı makalesi yine kendine özgü bir makaledir. Yazar, Orta Asya'daki Türkçe edebi eserleri ve folklor kültürünü farklı açılardan incelemektedir. Öncelikle, *Kül Tigin Anıtı, Tonyukuk Yazıtı, Dede Korkut kitabı ve Oğuzname* gibi Türkçe belgelerde paylaşılan edebiyat ve halk kültürünün ortak özelliklerini listelemiştir. 6-8. yüzyıllardaki Orta Çağ Türk edebiyatının Türk halklarının ortak edebiyat mirası olarak görülmesi gerektiğine inanıyor. Ondan sonra Türk edebiyatı ve folkloru alanında Malov, Shirobok, Klashtorny ve Tugusheva gibi Rus ve Sovyet akademisyenler tarafından yapılan başarıları özetleyerek "İslam düşüncesinin baskın olduğu Uygur edebiyatı örneklerinin en klasik örnekleri Edib Ahmed Yükenki ve Yusuf Has Hacib'in eserleridir" diye bir sonuca varmıştır. Sonuç olarak Türk edebiyatı ve halk kültürü araştırmasında *Kutadgu Bilig*'in edebi değeri ile ilgili uzun uzun tartışmış ve bu kitabın eski Uygurlar'ın edebiyat, gelenek ve görenekleri dâhil olmak üzere onların yaşam şekillerini yansıttığını beyan etmiştir.

Şunu da vurgulamak gerekir ki, Bartold Karahanlılar'ın etnik kökenleri hakkında kesin bir kanı sahibi değilken Radlov, 20. yüzyılda Sincan'da bulunan Uygurca belgelerin araştırma ve yorumlarını takip ederek ve "Yağma ve Çiğillerin"ya da "Karluk ve Uygurların"Karahanlılar'ın kökeni olduğuna inanan Sovyetler Birliği akademisyenlerini takip ederek *Kutadgu Bilig*'in dili ile ilgili kendisiyle çelişen yorumlar yapmıştır. *Kutadgu Bilig*'in dilinin Uygurca veya Karluk Uygurcası olduğu konusunda çoğu mutabıktır. Araştırma sonuçları, *Kutadgu Bilig*'in Kırgızca yazıldığı fikrini hiç desteklemiyor.

Eski madeni paralar bilimi *Kutadgu Bilig* çalışmaları konusunda her zaman zayıf bir halka olarak kalmıştır. Karahanlılar döneminden kalma madeni paralar, Türk halklarının İslamlaşma süreci konusunda kanıtlar sunarken Çinlilerin madeni para kültürü, batı dinleri tarihi ile onların dili ve yazısı konusunda önemli malzeme sunmaktadır. Boris Kochenev'in[343] ölümünden sonra yayınlanan eseri "*Karahanlı Madeni Paraları Tarihi (991-1209)"*, akademik değeri oldukça yüksek ve az bulunur bir monografidir. Karahanlılar'ın madeni paraları ile ilgili yazı tura, el yazmalarının okunuşu ve yazılması sırası, el yazmalarının içeriği, el yazmalarının dili, madeni paralarının yapılışına dair bilgi, dini öğretiler ve madeni paraların sanatsal dekorasyonu gibi bir dizi konu hakkında derin araştırmalar ihtiva etmektedir.

342 Т. Н.Аникеева,тератута и фольклор древних тюрков центральной Азии,Новый исторический Вьстникъ.2010,No.26（4）.

343 Борис.Кочнев, Нумизматическая История Караханидского Каганата (991 – 1209 ГГ.) «СОФИЯ»2006.

Moskova ve St. Petersburg gibi şehirlerde, *Kutadgu Bilig* çalışmalarının merkezi olan üniversiteler ve araştırma enstitüleri, akademik araştırma ve yetenek sıkıntısının yanı sıra konu araştırmalarında da bir durgunluk yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonunun Türkçe konuşulan bölgelerinde *Kutadgu Bilig* çalışmaları diğer bölgelere kıyasla bir ivme kazanmaktadır. Örneğin, Saha Cumhuriyeti Kuzeydoğu Federal Üniversitesi Diller ve Kültürler Okulunda Saha Dili Eğitim Ve Araştırma Bölümünde çalışan N. B. Malyshev'in doktora tezi, sunduğu yenilikçi bakış açısı ve derinliği ile bir canlılık kazandırmıştır. "*Saha Dili ve Uygurca-Karahoca Uygurcası Arasındaki İlişki Üzerine*"[344] onun 2015 yılında yayınlanan doktora tezidir. Saha dili ile modern Uygurca ve 11. yüzyıldaki Eski Uygurca yazıları arasındaki ilişkinin derinlemesine araştırılması gerektiği ve bu konunun bakir bir alan olduğunu düşünmektedir.

N. B. Malyshev, *Kutadgu Bilig*'in 19. yüzyılın birinci yarısında keşfedilmesinin Uygur dili ve kültürü ile ilgili araştırmalara büyük bir ilginin başlamasına neden olduğu düşüncesindedir. Dünyadaki Türkoloji çevreleri arasında büyük prestij sahibi olan Macar Oryantalist Vambery'in[345] araştırması ile iki Rus Türkolog Radlov ve Malov'un çalışması, dünya çapında *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili yeni bir dönemi açmıştır. Vambery, Eski bir Uygurca belge olan *Kutadgu Bilig* ile ilgili sözcüksel ve fonetik yapıları araştırırken, Kuzey Asya'da yaşayan Yakutların dilinin birçok açıdan Uygurcaya benzediğini ortaya koymuştur. Yazar, Doğu Türkistan'daki modern Uygurca'nın Saha diline nazaran Uygurca'nın daha fazla özelliğini taşıdığına inanıyor [Vambery, 1885, 12-1]. Sözcükbilimi açısından Saha dili ile Uygurca arasında fazla bir genetik ilişki olmasa da eski etnik soy kütüğü açısından bu iki halkın Kobalekler, Altaylar ve Kaçineklerden daha fazla birbirine yakın olduğuna ilişkin yeterli ölçüde malzeme mevcuttur. Yazar, Yakut halkının etnik kökeninin tarih öncesi devirlerde Çüngarya'daki Türk boylarından gelmiş olabileceğini düşünüyor [Vambery, 1885: 148]. Bu yüzden Herman Vambery, Saha dili ile Eski Uygurca edebi eser olan *Kutadgu Bilig* dili arasında yakın bir ilişki olduğunu ortaya koyan ilk akademisyendir. Malyshev, bunların ilişkisinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Saha dili, Uygurca üzerinde ve *Kutadgu Bilig* ile *Divanı Lügat'it Türk* kitaplarından alınan isimlerin nasıl telaffuz edildiğine ve onların semantik yapılarına ilişkin incelemeler yapmıştır. Vambery'nin çıkardığı sonucu onaylayan bir dizi nicel korelasyon parametresi elde edilmiştir. Bu kitapta, yukarıda belirtilen kaynaklardan sözcükbilimsel öğeler üzerinde yapılan

344 Малышева Нинель Васильевна,Отношение Якутского языка к Уйгурскому и древнеуйгурскому языкам.Диссертация на соискание ученой степени кандидатафилологических наук, Якутск – 2015.

345 Uigurische Sprachomonumente und das Kudatku Bilik"[Jnnsbruck, 1870]

karşılaştırmalı analiz bir akademik analizden yoksundur ancak araştırma yapılan alanda çok değerlidir.

Rusya'da bir asrı aşkın süredir yapılan *Kutadgu Bilig* çalışmaları, tüm dünyanın dikkatini çeken göz alıcı sonuçlar elde etmiştir. Ancak şu anda birçok problem, bu alanda araştırmaların yeniden canlanmasını ve gelişmesini engellemektedir. Bu problemler özetle şunlardır:

Bir, araştırma ekiplerinin giderek azalması ve yetenekten yoksun olması. Eski ve modern Türk dillerine hâkim olmak *Kutadgu Bilig* çalışmaları için bir ön şart olduğunu hepimiz biliyoruz. Sovyetler Birliği çöktükten sonra, Türkçe öğrenen insan sayısı azalmıştır. Bu yüzden eski Türkçeyi anlayan ve orijinal çalışmaları direkt bir şekilde okuyabilen akademisyen sayısı oldukça azdır. Sonuç olarak, *Kutadgu Bilig* veya Uygurca çalışmalarına merak duyan birçok akademisyen dil sorunundan dolayı tek başlarına bu alanın derinliklerine giremiyorlar.

İki, *Kutadgu Bilig* ile ilgili konu araştırmalarında fazla başarı sağlanmış olmadığı için araştırma alanının dar olması. Bu alanın üçüncü aşamasında araştırmaları canlandırmak için Radlov ve Malov'un yaptığı gibi uzun soluklu araştırmaların yapılması gerekmektedir. Bugün yapılan araştırma eserlerin çoğu tekrardan oluşmakta ve gereksizdir.

Üçüncüsü, Türkçe konuşmayan ülkelerle akademik değişimin olmamasıdır. Örneğin bildiğim kadarıyla Çinli akademisyenler tarafından bu alanda yapılan birçok araştırma Rusçaya veya diğer dillere çevrilmemiştir. Birçok araştırmacının kendi ülkelerinin dışında meydana gelen en son değişiklik ve ortaya çıkan sonuçlara zamanında erişmesi mümkün değildir.

Bölüm IV

Avrupa ve Amerika'da Kutadgu Bilig Çalışmaları

4. 1. Genel Bakış

Avrupa ve Amerika'daki *Kutadgu Bilig* çalışmaları 1820'lere kadar geriye gitmektedir. 1798'de Doğu dilleri konusunda yeterli olan çok sayıda akademisyen Napolyon'un doğu seferini takip etti. Mısır'da yaptıkları bulgular Mısır medeniyetinin gün yüzüne çıkmasını sağladı. Fransızların elde ettiklerinden etkilenen ve bundan ilham alan İngiltere, Almanya ve Avusturya gibi Avrupa'nın diğer ülkelerindeki akademisyenler Doğu kültürleri ile ilgili arkeolojik araştırmalar alanında daha fazla aktif olmaya başladılar. Bunlardan bir tanesi Avusturya İstanbul Büyükelçiliğinde tercüman ve diplomatik danışman olan Hammer-Purgstall (1774-1856) idi.

> *Tarih bazen bizimle saklambaç oynuyor gibi, önemli şeyleri bir süreliğine saklıyor ve bizi bundan habersiz karanlıkta bırakıyor. Bu önemli şeyler ortaya çıktığında ise onlarsız yapamıyoruz ve bu kadar uzun zamandır onlar olmadan nasıl yaşamış olduğumuza şaşırıyoruz.* [346]

Hammer-Purgstall, saklı bir hazine gibi duran *Kutadgu Bilig*'e yazıldığından 700 yıl sonra İstanbul'da bir sahafta tesadüf ettiğinde bu kitap dünya tarafından övülmeye başlandı ve dünya ondan faydalanmaya başladı.

L'Académie Française'da Doğubilimleri alanında profesör olan A. Jaubert 1825 yılında *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasını ilk defa kamuoyu ile paylaştı. 45 yıl sonra, bir Macar akademisyen olan Vambery 915 beyit olan Viyana Nüshasının Latince transkripsiyonunu yaptı ve onu Almancaya tercüme etti. Danimarkalı bir dilbilimci ve Türkolog olan B. Thomsen (1842-1927), *Kutadgu Bilig* kafiyeleri ile ilgili yaptığı araştırmalara dayanarak, V.V. Radlov'un bu uzun şiir için tekrar bir ritim oluşturmaya çalışırken hatalar yaptığına ilişkin ikna edici kanıtlar ortaya koydu.[347]

ABD, İngiltere, Almanya ve Hollanda'daki akademi çevreleri, *Kutadgu Bilig* çalışmaları alanında birçok eser ortaya koydular. Diğerlerinin yanı sıra, iki Amerikan akademisyen Robert Dankoff ve Walter May, *Kutadgu Bilig*'in İngilizce tercümesini ayrı ayrı yayınladılar. Özellikle Rober Dankoff'un tercümesi yüksek kalitesi sayesinde akademi dünyasında geniş çapta bilinirlik kazandı ve böylece azımsanmayacak bir katkı sağladı.

Avrupa ve Amerika'da ilk tercüme ve tanıtım eserlerinden günümüz gelişmelerine ve gelecekte nasıl olacağına ilişkin *Kutadgu Bilig* çalışmaları

346 Liu Kuili, "Kutadgu Bilig's Symbolic System", Western Regions Research, Vol. 1, 1994, p. 21.

347 Thomsen V. Sur le systeme des consonnes dans la langue ouigoure.Keleti Szemle (Revue Orientale),T. II, Budapest,(1901),No 4,стр.241-259.

aşağıda kısa bir şekilde gözden geçirilmektedir. Bu gözden geçirme sırasında bu çalışmaların çeşitliliği ve karmaşıklığının yanı sıra böyle bir eseri oluşturmak için kısıtlı şartlar sebebiyle, daha sonra yapılacak düzeltmeler önemli olacaktır.

4. 2. Fransız Doğubilimci A. Jaubert'in Araştırmaları

Fransız bir Doğubilimci olan A. Jaubert (1779-1847) 1825 yılında, *Asia Journal*'in altıncı sayısında *Kutadgu Bilig* ile ilgili raporunu ilk defa açıklayarak şunları yazmıştı:

> *Bu nüsha Viyana'dan meşhur Doğubilimci Hammer-Purgstall tarafından son yıllarda dil, tarih ve Tatar filolojisi alanında çalışmalar yapan ve ilgi duyduğu alanlardaki çalışma sonuçları oldukça aydınlatıcı olan bir meslektaşıma posta ile gönderilmiştir.*

Jaubert'in meslektaşım dediği kişi meşhur Fransız doğubilimci Abel-Rémusat'tur. Abel-Rémusat 4 Ekim 1823'te Hammer-Purgstall'a gönderdiği mektupta şunları yazmıştı:

> *Bana göndermiş olduğunuz Uygurca nüsha çok önemlidir. Umarım tatmin edici bir şekilde onu gözden geçirdikten sonra kısa süre içinde size geri gönderirim. Şu anda ben ve Jaubert bu nüshayı birlikte inceliyoruz. Birimiz dili bilirken diğerimiz de el yazılarını okuyabiliyor. Şimdiye kadar kitabın gerçek ismini, ne zaman ve nerede yazıldığı ve temel içeriğini tespit edebildik. Ona bir giriş yazacağız ve bu girişi göndermiş olduğunuz nüshayla beraber gelecek yıl ocak ayında size geri göndereceğiz.* [348]

Mektuptan anlıyoruz ki, 1825'te *Asia Journal*'in Ocak-Şubat sayısında çıkan *Kutadgu Bilig*'in bazı bölümleri ve ona ilişkin rapor, Abel-Rémusat ve Jaubert'in yaptığı işbirliği sayesinde yazılmıştı.

Birçok kişi Joubert'in *Kutadgu Bilig*'i ilk yayınladığı yılı 1823 veya 1832 sanarak yanılgıya düşüyor. Çinli bir akademisyen olan Rayhan, Viyana'ya yaptığı akademik ziyaret sırasında onun hatalarını bulmuş ve düzeltmiştir. Kraliyet kütüphanesinde muhafaza edilen dergiyi ve Jaubert'in Hammer-Purgstall'e göndermiş olduğu mektubu kanıt olarak kullanmıştır:

348 Rayhan Kadir'dan alıntı yapılmıştır, Kutadgu Bilig and Uyghur Culture, Inner Mongolian People's Publishing House, 2003, p.18. Rayhan'ın alıntı yaptığı Fransızca mektup, Hammer-Purgstall'in Abel-Rémusat'dan aldığı cevaptır. Raihan bunu Hammer-Purgstall'ın özel kütüphanesinden almıştır. Çin Bilimler Akademisi Yabancı Edebiyat Araştırması Enstitüsü'nde araştırmacı olan Luo Xinzhang tarafından Çinceye tercüme edilmiştir.

Sayın Baron, Abel-Rémusat'a vermiş olduğunuz Uygurca elyazmasının nasıl bulunabileceğini merak ediyorum. O zaman, 1825'te Asia Journal'in Ocak-Şubat sayısında yayınlanan bir giriş yazdım. Bir daha okumam için onu bana bir daha gönderebilir misiniz?[349]

Rayhan Kadir, Jaubert'in raporunun "*Kutadgu Bilig ile ilgili detaylı araştırmalar yapmadan sadece basit bir giriş sunduğuna*"[350] inanıyordu. Bu haklı bir değerlendirme değil.

Jaubert, *Kutadgu Bilig* ile ilgili bir rapor yazmadan önce, başka pek çok Asya kaynaklı belge arasında kütüphanelerde tutulan bu Uygurca el yazması, akademi dünyasının yeterli derecede dikkatini çekmiyordu. O zaman Uygurcayı okuyup değerini anlayabilen birkaç Doğubilimciden birisi olarak Jaubert'in *Kutadgu Bilig* ile karşılaşması, onun varlığını dünyaya duyurması ve onunla ilgili araştırma yapan ilk araştırmacı olması iyi bir şans olmuş ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili akademi tarihinde kendisine önemli bir yer kazandırmıştır.

Hammer-Purgstall tarafından Mr. Abel-Rémusat'a postalanan "*Uygurca-Türkçe Elyazması Üzerine*"*Asia Journal*'da tamamıyla yayınlandı ki künyesi No. 31-32, Cilt. 6, 1825, 32 sayfa şeklindedir.[351] İlk araştırma makalesi olarak bize önemli ölçüde bilgi sağlamıştır. Jaubert, bu uzun şiiri Arapça alfabesiyle kopyalamış ve onun girişini Fransızcaya tercüme etmiştir. Bu tercümeyi serbest bir üslupla yapmış olup, beyitlerin anlamını aktarmak için ilgili Latince atasözlerini kullanmıştır. Kitabın ismi, "*Kaoudat - kou bilik*", şeklinde yazılmıştır ki, bu da kitap isminin tam telaffuzunu verememektedir. "Kut"kelimesinin şerhini kısa kesmiştir. Yazarın ismi "Ioussuf Khan Nedjib"olarak yazılmıştır. Bunun yanı sıra, Jaubert kitaptaki dört unsurun sembolik öneminin yanı sıra 12 bölümün içeriklerinin ile ilgili kısa bir özet sunmuştur. *Güneş, Dolunay, Övülmüş* ve *Uyanmış* olan dört özelliğin sembolik önemleri uygun olan yerlerde farklı şekilde tercüme edilmiş fakat diğerleri Fransızcaya yanlış bir şekilde aktarılmıştır. Örneğin, *Güneş* Adalet olarak *Dolunay* La pleine lune olarak tercüme edilmiştir. *Övülmüş*'ü L'intelligence, *Uyanmış* ise "moderation"olarak tercüme edilmiştir. Bu, açıkça giriş kısmının yanlış yönlendirmesinden kaynaklanmıştır. Girişin yazarı, akıbet kelimesini kanaat olarak okuyarak gelecekte *Kutadgu Bilig* üzerine araştırma yapacak tüm araştırmacıları yanıltmıştır.

349 Rayhan Kadir, "Kutadgu Bilig and Uyghur Culture", Inner Mongolian People's Publishing House, 2003, p. 22.

350 Age.

351 Jaubert ve Kutadgu Bilig ile ilgili aşağıda yer alan yorumların çoğu Akbar Amat'sın şu makalesinden tercüme edilmiştir: "The First Report on Kutadgu Bilig in the Field of Oriental Studies", Xinjiang Social Sciences (Uyghur edition), Vol. 2, 2012, p. 17-21.

Jubert'in *Kutadgu Bilig*'in edebi türüne ilişkin değerlendirmesi temelde doğrudur.

> *"Girişin yazarı, kitabın niteliğini tam olarak kavramıştır. Birinci sayfada boş bir yerde işaretlendiği şekliyle bir kehanetler kitabı değil ahlaki değerlere teşvik kitabıdır."*[352] *Jaubert, Kutadgu Bilig'in sözcük özellikleri, ana içeriği, yapısı ve şekli üzerine tartışmış, daha sonra da, onun ne zaman ve nerede tamamlandığı konusuna geçmiş. Nerede yazıldığı konusunda yanılmış fakat ne zaman yazıldığı konusunda hedefi on ikiden vurmuştur.*

Özet olarak bu kitap Kaşgar'da değil Buhara'da veya bu önemli şehre yakın bir yerde tamamlanmıştır. Bu kitabın hangi Han'a adandığını bulmaya çalışmak çok ilgi çekici bir alandır. Fakat hiçbir Arap tarihçinin yazısında bu Han'ın ismine yer verilmemiştir. Daha genel bir şekilde söyleyecek olursak bu kitap, 1072 yılında öldürüldüğünde tahtta sadece dokuz yıl altı ay oturmuş olan Davut oğlu Alp Arslan'ın hükümdarlığı zamanında İran Selçuklu Hanedanlığının altın çağında, 1069 yılında, tamamlanmıştır.[353]

Jaubert, *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalarına başladığında kitapta geçen birçok Uygurca kelime artık kullanılmıyordu. Jaubert özen ve aklı sayesinde Uygurca sözlük yardımı olmadan Uygurca nüshasının hepsinin anlamını çözmüştür. Jaubert bu makalesinin sonunda, kitabın önemini özetlemiş ve tüm doğubilimcilerin dikkatini bu el yazmasına celp etmiştir:

> *Bu kitap 11. yüzyıldan kalmadır. Onun dili Arapça ve Farsça ile karışık Türkçe olup Buhari'de konuşulan bir dildir. Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Uygurca Türkçesi olan bu kitap, Uygurca okuyabilen insanların yaşadığı apaçık olan başkente götürülmüştür. Sonuç olarak, 'Kaoudat kou'nun ne zaman yazıldığına ilişkin bilgi eksikliği olduğu için eşine az rastlanır bu edebi eserin eğitimin gerektirdiği bir merak ve sabırla araştırılması gerekmektedir.*

Konokov, Jaubert'in katkıları için çok uygun bir değerlendirme yapmıştır:

A. Jaubert, Kutadgu Bilig'i kamuoyuna ilan eden ilk kişidir. Yorumlarında uygun olmayan ve hatalı birçok yer olmasına rağmen, her şeyden önce Jaubert bu önemli Türkçe şiirin ilk araştırmacısıdır. Kutadgu Bilig ile ilgili raporu, Türkologların dikkatlerini bu kitaba çekmiştir.[354]

352 Age.

353 Age

354 A. N. Kononov, Yusuf Balasaguni and His Kutadgu Bilig (one of the postscripts to the Russian translation of Kutadgu Bilig), translated by Li Qi, Selected Translations on Kutadgu Bilig Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991, p. 60.

4. 3. Macar Vambery'in *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

Jaubert'in makalesinden 45 yıl sonra,1870 yılında, Macar akademisyen H. Vambery (1831-1913), Viyana nüshası ve Almanca tercümesine dayanarak yazdığı *Kutadgu Bilig*'in 915 beyitlik Latin transkripsiyonu "*Uygurca Belgeler ve Kutadgu Bilig*"[355] başlığıyla yayınladı. Bu *Kutadgu Bilig*'in diğerlerine nazaran tam olarak yapılan ilk yayınıydı. H. Vambery, Uygurca harflerle yazılmış bu kitabın Latince baskısı için "*Kutadgu Bilig*"başlığını kullanan ilk akademisyendir. Aynı yıl, H. Vambery "*Oryantal ve Basılmamış Tarihi Elyazmalarına Dayanarak Buhara veya Maveraunnehir'in Eski ve Modern Tarihi*"[356] başlığıyla Uygurca harflerle yazılmış bir dizi eski Türkçe belge yayınladı. *Kutadgu Bilig*'in gramer ve kelime oluşumunu dilbilimsel açıdan incelemiş ve *Kutadgu Bilig*'in dili ve kültürünün okurlar tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Uygurca-Almanca sözlüğü hazırlamıştır. Yaptığı araştırmalar, *Kutadgu Bilig*'in derin anlamını tam manasıyla vermekte yetersiz olsa da bu kitabın tanınması ve bilinirlik kazanmasında büyük rol oynamıştır.

4. 4. İngilizce Konuşulan Ülkelerde Yapılan *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

Kutadgu Bilig'in ana tercümeleri 10 dilde yapılmıştır. Bu tercümeler Almanca, Rusça, İngilizce ve Çince tercümelerin yan sıra Türkçe, Uygurca, Kazakça ve Azerice gibi Türk dillerine yapılan tercümelerdir. Bundan dolayı, bugün *Kutadgu Bilig*'in yayılması Türk milletlerinin yaşadığı yerlerle sınırlı kalmıştır. Tercümesi en çok Türk dillerine yapılmıştır. İngilizce tercümesi, bu büyük ölçekli edebi eseri Türk dillerinin alanından dünya edebiyatı düzeyine çıkaran büyük bir adım olmuştur. Bu kitabın bu günkü yaygınlığını kazanması için yapılmış çok önemli bir faaliyettir.

Robert Dankoff, R.R. Arat'ın karşılaştırmalı versiyonunu esas alarak ve üç nüshayı referans alarak *Kutadgu Bilig*'i İngilizceye tercüme etmiş ve 1983 yılında Şikago Üniversitesi tarafından "*Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes (Kraliyetin Muhteşem Bilgeliği: Prensler için Bir Türk İslam Aynası)"*adıyla basılmasını sağlamıştır. Bu tercüme, karşılaştırmalı versiyonuna göre direkt bir şekilde tercüme edilerek yapılan tek İngilizce tercümesidir. *Kutadgu Bilig*'in Walter May tarafından yapılan şiirsel tercümesi 1998 yılında Moskova ve Bişkek'te *Yararlı Bilgi* ismiyle basılmıştır. Bu Ivanov'un Rusçaya yaptığı şiirsel tercümenin

355 Vambery H. Uigurische Sprachomonumente und das Kudatku Bilik .– Innsbruck: Wagner, 1870. IV, p. 258

356 История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего времени. По восточным и необнародованным рукописным историческим источникам.

ve T. Kozibekov'un Kırgızcaya yaptığı tercümenin hemen hemen aynısıdır çünkü May ve Kozibekov bu tercümeyi Ivanov'un yaptığı tercümeden tercüme etmişlerdir. Dankoff eskiyi yeniyle ve tercümesini araştırmasında birleştirmiştir. Onun Eski Türkçe belgelerle ilgili yaptığı araştırmalar, ona uluslararası akademi dünyasında evrensel bir ün kazandırmıştır. Buna mukabil, May'in tercümesi cansız bir tercüme olmuş ve dünyada fazla bilinmemektedir.

Dankoff şu anda Şikago Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümünde Türkoloji profesörüdür. 1964 yılında yüksek lisans derecesini Columbia Üniversitesinden almış ve ondan sonraki iki sene Türkiye'de İngilizce öğretmiştir. 1971'de Yakındoğu dilleri ve edebiyatı alanında doktora derecesini Harvard Üniversitesinden almıştır. Uzun süre Türk dili ve edebiyatı alanında araştırmalar yapmış olup şu anda Türkoloji alanında çalışmaktadır. 1970'lerden başlayarak bu konuda, özellikle Türk dili ve edebiyatı ile Türk-İslam kültürü alanlarına yoğunlaşarak, birçok makale ve monografi yazmıştır. *Kutadgu Bilig* tercümesinin önsözünde şunları yazmış:

> *Benim Kutadgu Bilig ile ilgili kişisel merakım on beş sene öncesine [1967], bir yüksek lisans öğrencisi olarak Paul Wittek'in Türkmentum und Islam eserini merak ettiğim zamana, dayanır. Kendimi Karahanlıların metinlerine adamam (örneğin bu eser ve Kaşgari'nin ünlü sözlüğü) Türk-İslam ortak yaşamının köklerine inmek istememin bir sonucudur.* [357]

Türk kültürü ve İslam'ın iç içe geçmesinin en eski belgesi olan *Kutadgu Bilig*, Türk-İslam kültürü ve Karahanlılarla ilgili araştırmalar için çok değerli bir kaynaktır. Dankoff'un tercümesi aynı zamanda *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışma yapmanın bir aracıdır. Onun tercümesi kendine özgü akademik bir eğilime sahip olup, olabildiğince orijinal metne sadık kalmaya çalışmıştır. Dankoff, önsözünde şunları da söylemiştir:

Arap ve Farslardan sonra Türkler'in de İslam çerçevesi içerisinde en büyük üçüncü edebi eseri meydana getirmeleri gerçekten takdire şayandır. Ancak bu edebi eser Amerika ve Avrupa'da hemen hemen hiç bilinmemektedir. Eğer tercümesi yapılmazsa, bilinmemeye de devam edecektir. Son zamanlarda Dede Korkut Hikâyeleri *gibi bazı Türk klasiklerinin İngilizceye tercüme edilmesi bu kitapları büyük okuyucu kitleleriyle buluşturmuştur. Bu tercüme de [Kutadgu Bilig tercümesi] bu amaçla yapılmıştır.*[358]

357 Robert Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig):A Turko-Islamic Mirror for Prince, Chicago, The University of Chicago Press,1983, preface.

358 Age.

Dankoff'un giriş bölümü, Avrupalı ve Amerikalı okuyucuların daha iyi anlamalarını sağlamak amacıyla şu bölümleri ihtiva etmektedir: "Eserin Açıklaması", "Karahanlılar ve Türkler", "Eserin Ana Yapısı", "Prensin Aynası: On Birinci Yüzyıla Kadarki Döneme İlişkin Bir Araştırma", "Yönetime Hitap", "Farsça Öykündüler", "Yunan Bilgeliği", "Budizm", "Kuran ve Hadis", "Sufizm", "Toplum ve Yalnızlık", "Eserin Analizi ve Yorumlaması" ve "Metin ve Tercümesi". Tüm giriş bölümü, klasik Fars edebiyatı, Arap edebiyatı, Eski Türk etnik gelişmeleri tarihi, kültürel değişim ve edebiyat gibi birçok alanda arka plana ilişkin bilgiler içermektedir. Girişte, *Kutadgu Bilig*'in edebi şekli ve çeşitli dini ideolojiler arasındaki ilişki gibi *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili tartışmalı konularda derin incelemeler yer almaktadır. Bu akademik araştırma sonuçları, tercümanın orijinal metni ne kadar anladığını ve seçenekleri değerlendirdiğini ortaya koymakta ve bir kültürel zenginliğin tercümeye eşlik etmesini sağlamaktadır. Giriş bölümü gerçekten önemli bir akademik makaledir.

Dankoff'un yaptığı tercümenin ekleri ve notlarının da akademik değeri yüksektir. Dankoff'in *Kutadgu Bilig*'e yazılan iki girişin de kitaptan en az 100 sene sonra yazıldığına ve bunların Yusuf tarafından yazılmadığına inanmaktadır. Ek 4'te, kaynak metinde Farsça aslındaki ifadelere ilişkin notlar sunup okuyucuların Farsça ve Arapça edebiyatının *Kutadgu Bilig* üzerindeki etkisini açık bir şekilde görmelerine yardımcı olmuştur.

Ek 3'te Arat tercümesi üzerinde yaklaşık 150 düzeltme yapıldığı ve bunun da *Kutadgu Bilig* çalışmaları için değerli referanslar olduğu özellikle belirtilmelidir. "Dankoff'un *Kutadgu Bilig* metinlerinde yaptığı düzeltmeler çok önemlidir. Muğlak birçok mısraya açıklık getirmiş ve anlam kazandırmıştır.[359] Daha 1979 yılında, Dankoff, Arat tercümesinin hatalarını tartışan bir makale yazmıştı.[360]. Bu makalenin son notunda, Arat'ın da bu tür problemli fonetik sembollerin farkında olduğunu yazmıştır.

> *1979'un Temmuz ayında, bu konudaki yorumunu almak için bu makaleyi Osman Fikri Sertkaya'ya gönderdim. Dr. Sertkaya 24 Kasım 1979'da şu notu elyazmasının bir sayfasına yapıştırarak bana postayla yollamıştı: "Ben bunu Arat'ın tercümesinde gördüm. Bu durum, Arat'ın da listelenmiş ifadelerin fonetik sembolleriyle ilgili şüpheli olduğunu gösteriyor."*

359 Talat Tekin, Review Of Robert Dankoff , Wisdom Of Royal Glory(Kutadgu Bilig):A Turko-Islamic Mirror For Prince by Yusuf Khass Hajib , Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff, in, Journal of Near Eastern Studies,The University of Chicago,Vol.48, No.1(January1989), p. 68.

360 Robert Dankoff (1979), "Textual Problems in Kutadgu Bilig", translated into Turkish by Erdem Ucar, Journal of Turkish Studies, Vol. 3, s. 89–99.

Listede, yanına soru işareti konulan ve karşılıkları muhtemelen doğru olan 61 ifade yer almaktadır. Dankoff, Arat'ın listeye koyduğu problemlerin üçte birini kabul etmiş fakat diğerleriyle ilgili düzeltmeler yapmıştır.

Tercümenin yüksek kalitede olmasını sağlayan Dankoff'un göstermiş olduğu özen ve dikkattir. 1985 ile 1989 arasında çalışmasıyla ilgili üç kitap incelemesi yazılmıştır. Yaptığı tercüme, Avrupa ve Amerika'daki Doğubilimleri çevrelerinden evrensel övgüler almıştır. İlk kitap incelemesi Harvard Üniversitesinden Annemarie Schimmel tarafından yazılmış ve Journal of American Oriental Society (Amerikan Doğubilimleri Topluluğu Dergisi'inde) yayınlanmıştır. Dankoff'un tercümesinin "akıcı ve keyif verici"olduğunu yazmıştır. Tercümeye ilişkin bir değerlendirme yapmaktan ziyade *Kutadgu Bilig* girişini ele alan inceleme, *Kutadgu Bilig*'deki Orta Çağ etnik geleneklere gerçekten büyük ilgi göstermiştir.[361]

Ondan sonra Columbia Üniversitesinden Richard W. Bulliet bir kitap incelemesi yayınlayarak Dankoff'un tercümesinden önce sadece az sayıda insan Karahanlılar'ın dilinde yazılmış *Kutadgu Bilig*'i okuyabiliyordu, diğerleri ise modern Türkçe tercümelerine ve 1910 yılında yazılmış Almanca tercümesine güvenmek zorundaydı. Ancak Dankoff'un tercümesi hem genel okurlar için hem de uzmanlar için *Kutadgu Bilig*'in standart bir versiyonu olmuş, diye yazmıştır. [362] Virginia'da bir akademisyen olan Robert Devereux tercümeyi "seçkin bir çalışma"olarak övmüş; bu tercümenin tüm standartlara göre akademik bir araştırma olarak değerli olduğunu ve Dankoff'un yaptığı tercümenin Orta Asya ile ilgili çalışmalara değerli katkılar sunduğunu söylemiştir. Aynı zamanda uygun diksiyonu, doğru ifade etme ve göz alıcı dili ile ilgili yorum yaparak "bu tercümeyi geçecek bir gelişmenin olacağını hayal etmek bile zor"diyerek bu edebi eser tercümesinin önemini tekrarlamıştır.[363]

Özet olarak, Dankoff'un tercümesi ile ilgili iki gerçek ortaya çıkmıştır. Birincisi, edebi eser tercümesi için yüksek standartlara ulaşmıştır. İkincisi, onun genel olarak orijinal metne sadık olduğu uzmanlar tarafından kabul edilmiştir.

ABD'de New Jersey Üniversitesinde meşhur bir Türk tarihçisi olan Peter B. Golden'in yazdığı "*Kaşgarlı Mahmut'ta Türk Dünyası*"çok önemli bir makaledir.

361 Annemarie Schimmel, Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) by Yüsuf Khãss Hãjib A Turco-Islamic Mirror for Princes by Robert Dankoff, Journal of the American Oriental Society, Vol. 105, No. 2, April 1985, p. 356-357.

362 Bulliet W. Richard, Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib, translated by Robert Dankoff, Speculum, Vol. 60, No. 3, July 1985, p. 735-757.

363 Robert Devereux, Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) : A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib, translated by Robert Dankoff, International Journal of Middle East Studies, Vol.17, No. 4, Nov.1985, p. 577-579.

Bu tercümenin amacı, 11. yüzyıl Türk ruhunun o zamanki Türk-İslam kültürü arka planına karşı aradığı gerçek anlamı ortaya koymak ve Kaşgarlı Mahmud'un eserini inceleyerek Türk kültürünün özelliklerini anlamaktır. 55. sayfada yer verilen bilgiler o kadar değerli ki, Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı Devleti'nde oluşturulan tarihi ve kültürel şartları anlamamıza yardımcı oluyor. Makale aynı zamanda, Türk medeniyeti bu kadar zengin bir dönemini yaşarken nasıl yıkıldı, sorusuna da cevap vermektedir. Bu makalenin yayınlanması bu alandaki araştırmaların çıtasını daha da yukarılara çıkarmıştır.

ABD'de Massachusetts Üniversitesinde tarih profesörü olan Audrey L. Altstadt "*Abbas Kulu Ağa Bakikhanli'nın Nasihatleri*"başlıklı 35 sayfalık makale yazmış ve bunu *Journal of Azerbaijani Studies'de* (Azerice Çalışmalar Dergisi) yayınlamıştır. Abbaskulu Ağa Bakıhan (1794-1846) bir tarihçi, filozof, eğitimci ve tercümandı. Onun *Nasihatler*'i Sovyetler Birliğinde kapsamlı bir şekilde incelenmiş olmasına rağmen Batıda fazla bilinmiyordu. Profesör Altstadt, bu makalesinde Bakıhan'ın dönemini ve *Nasihatler*'in yazılmasına neden olan tarihi olayları ele almaktadır. Makale, bu eserin mevcut İngilizce tercümelerinin analizi ve yaklaşık 80 tane yanlış tercümeyi düzeltmeye odaklanmıştır. *Kutadgu Bilig* ile *Nasihatler*'in bağlantısını göstermek amacıyla bu iki eserde ifade edilen felsefi düşüncelerin karşılaştırılmasına geniş bir yer ayrılmıştır. *Nasihatler*, Yusuf'un *Kutadgu Bilig*'indeki ahlak ve felsefi düşüncenin aynısını yansıtmaktadır. Bu eserde *Orhun Yazıtlarının* bir gölgesini de görmek mümkündür. Kısacası, *Nasihatler*'in felsefesi, Türklerin felsefesini yansıtmaktadır. Bu makale, Bakihan'ın *Kutadgu Bilig*'i okuyup okumadığını bilmek mümkün olmadığından ve *Orhun Yazıtları* daha o zaman ortaya çıkıp tercüme edilmediğinden *Nasihatler*'in Türklerin ideolojik ve felsefi geleneklerine dayanan bir eser olduğu sonucuna varabileceğimizi ortaya koymaktadır. ABD'de, Pennsylvania Üniversitesinin Türk Edebiyatı'nı temel müfredatına dâhil ettiğini görmek sevindiricidir. "*Türk Edebiyatından Yönetici ve Liderlere Bilgelik Dersleri*"[364] başlıklı tez çalışması *Kutadgu Bilig*'in ahlaklı olma, yönetim, müzakere, askeri stratejiler, diplomasi, görgü kuralları, personel seçimi ve terfisi dâhil birçok alanda bir liderlik kılavuzu olduğunu ortaya koymaktadır. Biz, karakter teorisi, davranış teorileri, hizmetkâr liderlik, etnik liderlik, duygusal zekâ gibi çağdaş liderlik teorileri ve kavramlarına ilişkin bilgilerin *Kutadgu Bilig*'den elde edilebileceğine inanıyoruz.

364 Wisdom Lessons from Turkish Literature to Managers and Leaders, Organizational Dynamics in the Graduate Division of the School of Arts and Sciences in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in Organizational Dynamics at the University of Pennsylvania, Philadelphia, Pennsylvania 2012.

Birinci Kısım'da da belirttiğimiz üzere Türk akademisyenler tarafından yazılıp yurt içinde ve yurt dışında yayınlanmış sayısız makale vardır. Fakat İngilizce konuşulan ülkelerde durum bu kadar parlak değil. İngiltere'deki Manchester Üniversitesinden Profesör Fikret Turan'ın yazdığı "*Kutadgu Bilig'de Yansıtılan Dünya Görüşünün Kaynağı*"başlıklı makale, Yusuf Has Hacib'in eserinin Arap-Fars ideolojisinden, İslamiyet öncesi İran, Çin ve Hintlilerin felsefe ve inanç sistemlerinden ne ölçüde etkilendiğini ve bunların Türk etnik gelenekleri içinde nasıl yer aldığını inceliyor. Bu makale, sanatsal çekiciliği ahlak tavsiyesi ile bir araya getiren *Kutadgu Bilig*, Firdevsi'nin Şehnamesi arasındaki benzerliğin ve *Kutadgu Bilig* yazarının Gazneli'nin oğlu için yazdığı Kabusname'nin yan ısıra İbni Sina, Farabi, Plato ve Aristo gibi düşünürlerin dünya görüşünden ne ölçüde etkilendiğine ilişkin Kafesoğlu, İnalcık, Dankoff ve başka akademisyenlerin görüşlerine fazla önem vermiştir.

4. 5. Alman Akademisyenlerin Yaptığı *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

Daha önce de belirtildiği üzere Vambery 1870 yılında *Kutadgu Bilig*'in ana bölüm ve kısımlarının Almanca tercümesini yayınlamıştır. Almanya'da doğmuş Radlov çalışma sonuçlarının çoğunu Almanca olarak yayınlamıştır. *Kutadgu Bilig*'in St. Petersburg'da 1910 yılında yayınlanan Almanca tercümesinin ne kadar popüler olduğu konusunda fikir sahibi değiliz ancak Alman halkı bu eseri belki en önce okuyan halktır.

Almanya'daki Türkoloji araştırmacıları özel bir statüye sahiptir. Almanya 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar, Orta Asya'ya, özellikle bugün Sincan Uygur Türkleri Özerk Bölgesi olarak bilinen yerlere, "geziler" düzenleyip "araştırma ekipleri"göndermiş ve bu gezilerden daha önce yer altında olan binlerce eski belge, heykel, duvar resmi ve kültürel kalıntı elde etmişlerdir. Bu belgeler Berlin ve Mainz'de muhafaza edilerek Alman akademisyenlere araştırmalar için istisnai bir imkân sunulmuştur. Almanlardan dünyaca meşhur birçok Türkoloji araştırmacısı çıkmıştır. Burada doğrudan *Kutudgu Bilig* ile ilgili araştırma yayınlamış akademisyenlerden bazılarına değineceğiz.

Omeljan Pritsak (1919-2006), Annemarie von Gaban'da kapsamlı bir eğitim almış meşhur bir Doğubilimci ve önde gelen bir Türkolog'dur. Önce Göttingen Üniversitesi'nde ondan sonra da Hamburg Üniversitesi'nde çalıştı. 1962'de ABD'ye davet edildi. Orada uzun süre ders verdi ve araştırma yaptı. Onun Türkoloji çalışmaları ile ilgili başlıca çalışması "*Karahanlılar ile ilgili Araştırma*"dır. Wei Liangtao'nin yaptığı tercüme Çinli okuyucuların bu çalışmaya

erişmesini sağlamıştır. Pritsak bu kitabın yayınlanmasından önce "*Karahanlılar Devleti İle İlgili Bir Dizi Tartışma Üzerine*"[365] başlıklı bir makale yazdı. Bu makale bazı araştırma sonuçlarını açıklamıştı. Bu makalesinde, kısa süre sonra çıkacak *Karahanlılar İle İlgili Araştırma* çalışması yayınlanmadan önce onunla ilgili bazı kısa açıklamalar yapmak için bu makaleyi yazdığını yazmıştı. Onun çalışması 10 başlıktan oluşuyordu: 1."Kara"(Türk hukukunun anlamı ile ilgili araştırma), 2. Karahanlı Devleti'nin kökeni, 3. Karluklardan Karahanlılara, 4. Karahanlı Devlet hukukunda Eski Türk unsurları, 5. Çu Nehri üzerinden (Hosordo=Balasagun) sığınma 6. Karahanlı Devleti'nde iki krallık sistemi, 7. Karahanlı Devleti'nde sırasına göre terfi sistemi, 8. Karahanlı Devleti'nde asilliğe göre kıdem sistemi, 9. Karahanlı Devleti'nde Türkçe lakaplar, 10. Karahanlıların totem isimleri (Ekler: Beki ve Yabgu). Bu makale, İslamiyet'in 5. yüzyılının birinci yarısında madeni para ve madalya bilimi, soy ağacı ve kronoloji ile ilgili bazı tartışmalı konulara da cevap vermiştir.

Pritsak'ın Orta Asya tarihi ile ilgili en önemli yazısı "Karaluklardan Karahanlılara"[366] başlıklı yazısı 1951 yılında Alman Doğubilimleri Topluluğu Dergisi Cilt 101'de yayınlanmıştır. Bu makalede Karahanlıların kökeninin Karluklar olduğunu söylemişti. Bu makalenin Wei Liangtao tarafından 30 yıl önce yapılan tercümesi Sincan Üniversitesi Dergisinin 5. sayısında yayınlanması Ma Xiaojuan ve Meng Nan tarafından edit edilmiştir.

Batı bölgeleri tarihi alanında çalışan ünlü bir Çinli akademisyen olan Profesör Wei Liangtao, Pritsak'ın yazdıkları ve özellikle yazılarda Karahanlıların etnik kökenin Uygurlar olduğunu ortaya koyan tarihi materyaller ile ilgili detaylı bir analiz yapmıştır. *Karahanlılar Tarihinin Ana Hatları* (1983) monografisi şu anda Çin'de Karahanlıların tarihi ile ilgili en çok güvenilen araştırmadır.

Berlin doğumlu Petter Zieme (1942) Almanya'da Uygur edebiyatı ile ilgili üçüncü nesil bir uzmandır ve şu anda Uygur filolojisi alanında dünyada önde gelenlerden biridir. Onun Uygurca belgeleri karşılaştırmakla ilgili başarılarının yanı sıra Turfan ve civarında ortaya çıkan belgelerle ilgili bir düzine veya daha fazla monografisi ile birlikte Almanca, İngilizce, Rusça, Fransızca ve Türkçe yayınlanmış 200'den fazla makalesi bulunmaktadır. *Maniheist Türk Belgeleri, Aliterasyonlu Budist Uygur Şiirleri, Turpan ve Dunhuang'da Ortaya Çıkarılan Aliterasyonlu Budist Uygur Şiirleri* ve *Eski Türk Şiiri ile ilgili Bir Tartışma, Uygurlarda Altın*

365 Omeljan Pritsak, "On a Number of Controversies Related to the Karakhanid Khanate", translated by Wei Liangtao. The Journal of Xinjiang University (Philosophy and Social Science Edition), 1984 (2), p. 40-54.

366 Von den Karluk zu Karachanide Zeischrift der Deutschen MorgenlÀandischen Geselleschaft,Bd.101 ,Wiesbaden,1951.

Işık Vecizelerinin Anlatımı, Uygurlarda Vimalakīrtinirdeśa-sūtra, Karahoca Uygur Hanlığı'nda Entegre bir Eğitim Toplumu-Orta Asya'da Ortaya Çıkan Budist Uygur Belgelerine Notlar ve Budist Uygur Elyazmalarından Geriye Kalanlar-Seçilmiş Zeime Çalışmaları gibi çalışmaları Uygur dili ve edebiyatı ile ilgili araştırmaların kilometre taşlarıdır. *Aliterasyonlu Budist Uygur Şiirleri*, *Turfan ve Dunhuang'da Ortaya çıkarılan Aliterasyonlu Budist Uygur Şiirleri* ve *Eski Türk Şiiri ile ilgili Bir Tartışma* çalışmalarında Jakarta hikâyeleri, methiyeler, metaforlar, kitabeler ve bazı Uygur kralları ve halklarının övgüsü şeklinde Uygurların ulusal marşları yer almaktadır. Bu çalışmalar, yazarın Uygur (*Kutadgu Bilig* ile ilgili olarak) kültürünü, felsefesini ve edebiyatını ihya etmek için yaptığı çabaların sonucudur.

Profesör Hendrik Boeschoten "*Karahanlı Türklerin Harzem Türklerine Nasıl Dönüştüğüne İlişkin Sırrın Bir Cevabı Var mı?*"başlıklı makalesinde Harzem Türkçesi'nin Harzem'de yaşayan ve 13. yüzyıldan sonra Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin etkisiyle Seyhun Nehrinin aşağı kısımlarına komşu olan toplumlarda yaygın olarak kullanılan bir Orta Asya İslam-Türk edebiyatı dili olup Karahanlı Türkçesi evriminin ikinci evresini oluşturduğunu söylemektedir. Yazar bu evrimi iki kısma ayırmaktadır: Moğol istilası öncesi Karahanlı Türkçesi ve istila sonrası Harzem Türkçesi. Makale şu soruyu gündeme getirmektedir: Karahanlılar'ın 1212'de yıkılması ile Harzem Türkleri'nin 13. yüzyılda ortaya çıkışı arasındaki ara dönemdeki geçiş dönemi diline ne denmeli? Hendrik, Ryland elyazmasının şimdiye kadar gelmiş geçmiş en değerli Kur'an tercümesi olduğunu ve Karahanlı Türkçesi olarak görülen dilinin bir geçiş dönemi yaşadığını gündeme getiriyor. Bunun yanı sıra, Harzem Türkçesindeki belgeleri en eski elyazmaları arasında olan *Kısas-ı Rabguzi* ve *Nehcu'l Reradis*'ye bakıldığında, sözcüksel ve yapısal özelliklerinin homojen edebi eserlere ait olduğunu görülmektedir. *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk*'ü en önemli referanslar olarak alan bu makale, *Kutadgu Bilig*'den önce yazılan edebi eserleri karşılaştırarak Karahanlı Türkçesi'nden Harzem Türkçesi'ne doğru yeni bir evrim süreci oluşturma çabasındadır. Makale aynı zamanda *Kutadgu Bilig* çalışmalarının bağımsız kişisel metin araştırmalarından dikey araştırmalara geçmesi, yani edebi eserleri dilbilimsel evrim süreci bağlamında incelenmesi ve yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Şu anda Frankfurt'ta Die Goethe Üniversitesinde profesör olan Marcel Erdal (1945-), Almanya'da meşhur bir Türkolog ve Uygur araştırmaları konusunda başarılı bir akademisyendir. 583 sayfalık *Eski Türkçe Grameri* isimli çalışmasında, modern zamanlarda Turfan ve Dunhuang'tan çıkarılan Türk-Uygur belgelerini kullanarak birçok öncü araştırma yapmıştır. En önemli iki eski Türkçe metin olan *Kutadgu Bilig* ve *Divanı Lügat'it Türk* de onun çalışmalarında önemli yer tutmaktadır.

Almanya akademi topluluğunun bir diğer başarılı çalışması olan *Philologiae Turciae Fundament* dört ciltlik bir referans kitabıdır. *Kutadgu Bilig* araştırmaları tarihinde önemli bir yer tutmaktadır çünkü doğrudan *Kutadgu Bilig* ile ilgili olan bir sürü araştırma dâhil olmak üzere tüm Türkoloji'nin tüm alanlarını kapsamaktadır.

4. 6. Hollandalı Akademisyenlerin Yaptığı *Kutadgu Bilig* çalışmaları

Hollanda'da Türkoloji araştırma geleneği 17. yüzyıla kadar gider. İlk defa N. Widzen, 1692'de *Kuzey ve Doğu Tatraria* isimli kitabında Sibirya'da eski bir Türkçe elyazmasından bahsetmiştir.[367] Hollanda'daki Türkoloji çalışmalarının özelliği, Osmanlıca ve Çağatayca belgeler dâhil olmak üzere Arapça yazılan Türk edebiyatına odaklanmasıdır. Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi Doğu Dilleri ve Kültürleri Bölümü 1982'den 1988'e kadar, *Kısas'ül Enbiya*'nın toplam yedi farklı el yazmasını bilgisayara geçirmek için Latin harfleri ile yazdılar ve son derlemesini bir karşılaştırmalı versiyon haline getirip İngilizceye tercüme edip 1966'da resmi bir şekilde yayınladılar. Bu genelde Türkoloji'ye özelde ise Uygur çalışmalarına büyük bir katkı olmuştur. [368]

Hollanda'da Türkoloji araştırmaları şu anda azalsa da, Türkiye ve Hollanda kültürel alışveriş konusunda iyi ilişkilere sahip olduğundan dolayı Türkiye'de yapılan tüm uluslararası Türkoloji konferanslarına Hollandalı akademisyenler katılıyor. Leiden Üniversitesinde bir Türkoloji profesörü olan Uwe Blasing, "Yusuf Has Hacib'in 990. Doğum Yıl Dönümü Vesilesiyle Yapılan Seminerde" "*Kıl Adına Namaz: Geçici Bir İsmin Evrim Tarihi*"[369] başlıklı bildirisini sunmuştur. 'Dar bir konu'yu ele alan bu makale dille ilgili sunduğu fazla miktarda materyal ve ampirik yaklaşımı sayesinde akademi dünyasının dikkati çekmiştir. Bu makale, *Kutadgu Bilig*'deki 3,000 kelime ve ifadenin önemli bir kısmının Budistlerin kullandığı Uygurcadan gelirken, Budist Uygurcası ve Mani dinindekilerin kullandığı kelimelerin yaklaşık altıda birinin yani "abid", "abir", "aceb, "adina" ve "baht" gibi 500 tipik kelimenin aslının Arapça ve Farsça olduğunu ortaya koymaktadır. Bu makale, dinlenme günü, ibadet günü ve tatil günü anlamına gelen ve *Kutadgu Bilig*'de geçen "Cuma/adına" kelimesini çok kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Bu makale, *Kutadgu Bilig*'in dil sisteminin eski Türkçe ve Budizm ile Mani dinine inana Uygurlar'ın konuştuğu Türkçeden oluşurken yazı üslubu ile içeriğinin İslami

367 Matreyim Sayıt, An Introduction to Turkic Linguistics, Nationalities Publishing House, 2006. p. 28.

368 Age

369 Uwe Blasing, Qil Adina Namaz: Bir gün adının tarihcesi. Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009.S-137.

geleneğe ait olduğunu ortaya koymaktadır. 26 sayfalık makalenin uzunluğundan ve kaynakçasındaki 160 kaynaktan çok fazla bilgi içerdiği intibasını vermektedir. Yazarın *Kutadgu Bilig*'in üç ayrı nüshasından, Kuran'dan, Turfan belgelerinden Eski Türklere ait tarihi belgelerden, Çağatay ve Herzem Türkçesi'nden 300 yılı aşkın sürede kelimenin evrimini gösteren ve yazarın Uygurca-Türkçe filolojisini ne kadar iyi bildiğini gösteren alıntılar yapması etkileycidir.

Çin'deki Minzu Üniversitesinden Li Jinxiu, Alman akademisyen Petter Zieme ile 29 Aralık 2009 tarihinde bir mülakat gerçekleştirmiştir. Bu mülakat, Avrupa ve Amerika'daki Türkçe araştırmalarının mevcut durumunu objektif bir şekilde özetlemektedir. Yaptığı özet bu makalenin sonuç kısmını oluşturmak için uygun olabilir. Almanya, Türk filolojisinin en gelişmiş merkezi olmaya devam etmektedir. Türkiye'de, Türk filolojisi alanında çalışan birçok önemli akademisyen vardır ancak bu akademisyenler dar bir alan olan Türkçe'nin tarihi ile ilgili araştırmaları ile uğraşmak yerine eldeki materyalleri kullanıp bunlara yoğunlaşamıyor. Almanya'da akademisyenler Doğubilimleri kategorisine giren Türk edebiyatı araştırmaları konusunda daha özgürdürler. Şu anda, ABD'de azalan bir eğilim var ancak İngiltere'de çalışmalar artış göstermektedir.

Fransa, Osmanlı ile ilgili araştırmaları ile bilinmektedir. İtalya'da sadece birkaç Türkolog kalmış. Macaristan, Türkoloji araştırmaları ile ilgili en sağlam geleneklere sahip ülkedir ancak bir süredir bu çalışmalar akamete uğramıştır. Çek Cumhuriyeti Türkiye ile ilgili araştırmalarla artık ilgilenmezken Polonya'da bu konuda çalışma yapan akademisyenler mevcuttur. Japonya, Türkoloji'nin bir diğer merkezidir. Hollanda'da da Türk edebiyatı üzerine çalışan akademisyenler mevcuttur ancak daha fazlasına ihtiyaç vardır.[370]

370 Li Jinxiu, "Antsang of Today an interview with Professor Petter Zieme", Academic Journal of Jinyang, Vol. 5, 2010, p. 8.

Bölüm V

Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları[1*]

* Bu bölümdeki bilgilerin büyük bir kısmı şu makaleden alınmıştır. Dr. Liu Xia, The Research on Kutadgu Bilig's Translation and Propagation, East China Normal University, April 8, 2013, CNKI.net.

5. 1. İniş-Çıkışlar Dönemi

Kutadgu Bilig, Karahanlı idaresinde bulunan Zheytysu Nehri havzasının tarihteki değişikliklerden dolayı artık Çin topraklarının bir parçası olmadığı 11. yüzyılda yazılmıştır. Bu eser yazıldıktan sonra özellikle Avrupa olmak üzere Ortadoğu'ya ve Orta Asya'ya yayılmıştır. Dahası, *Kutadgu Bilig* nüshaları bulunup yayınlandıktan sonra, özelikle 1890'dan 1978'e kadar olan dönemde, Çin bir sosyal dönüşüm ve kargaşa döneminden geçiyordu. Bundan dolayı Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları diğer yerlerin gerisinde olmuş ve yurtdışındaki araştırmaların etkisinde kalmıştır. Bazılarına göre, Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmalarının başlangıcı 1914'e[371] dayanır, bu dönemde söz konusu eserin tanıtımı için gösterilen ender çabalar araştırmaların başlangıcı olarak görülebilir. Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının akademik tarihi kabaca aşağıda belirtilen üç döneme ayrılabilir. Birincisi, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önceki dönem olan 'kuluçka dönemi'dir. İkincisi, Yeni Çin'in kuruluşundan Kültür Devrimine kadar olan 'oluşum dönemi'dir. Üçüncüsü, reform ve açılıştan şu anda kadar olan 'gelişim dönemi'dir. Sadece akademik evrim sürecine bağlı olarak değil aynı zamanda Çin halk ve kültürünün dönüşümü ile yakından ilişkili olarak her üç dönemin kendilerine has özellikleri vardır.

5. 1. 1. Bir Saman Alevi (1914-1950)

Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları Çin Cumhuriyeti döneminde başladı. Bu 36 yılda farklı açılardan ve farklı noktalardan yapılan fakat çok sığ tanıtıcı yorumlar Çinliler'in *Kutadgu Bilig*'i tanımalarını sağlamış ve bir seviyeye kadar materyalist olmayan Çin entelijensiyasının ve Uygur akademisyenlerinin artışını yansıtmıştır.

Sincan Üniversitesi Çin Dili Çalışmaları[372] Bölümünde Uygurlu bir akademisyen olan Hayratcan Osman'a göre, Nazarhoca-Uyguroğlu'nun[373] Kazan'da basılan *Tefekkür* adlı Tatar dergisinde 1914'te yayınlanan makalesi, Çinli bir akademisyen tarafından yazılıp açıktan satılan bir süreli yayında yayınlanan *Kutadgu Bilig* ile ilgili yazılan ilk makaledir.

371 Hayretcan Osman, The Research on the History of Ancient Uyghur Literature, Xinjiang University Press, 1999, p. 256-260.

372 Age

373 Nazarhoca Uyguroğlu (1887-1951), Sincan

Daha sonra, 1920'de farklı derecelerde yer alan Natavani[374], Abdukadir-Damolla[375], Kutluk-Xoh[376] ve diğer Uygur akademisyenler *Kutadgu Bilig*'in de aralarında bulunduğu klasik Uygur edebiyatının tanınırlık kazanmasına katkı sağladılar. 1930'larda ve 1940'larda Çin Cumhuriyetinin Sincan'a yönelik politikalarının değişmesi Uygur gazetelerinin artış göstermesine yol açmıştır ki, bu da Uygurlar'ın içinde *Kutadgu Bilig*'in yayınlanmasına uygun zemin hazırlamıştır. Buna karşın Xirwaniy'in "*Kutadgu Bilig Uygurların İslam'ı Kabul Etmesinden Sonra Oluşturulmuş En Eski Kültürel Miras*""[377] başlıklı makalesi dizi halinde *Doğu Gerçeği* isimli dergide yayınlanmıştır. 1947'de Nanjing'ten kendi memleketine dönen ünlü bir Uygur 'Yusuf Has Hacib' adını verdiği bir kütüphane kurmuş ve aralarında *Kutadgu Bilig*'in Fergana nüshasının da bulunduğu, yurtdışından getirdiği Uygur tarihi ve kültürüne ilişkin kitapları bu kütüphaneye koymuştur.

1930'lardan başlayarak, Çin Tarihi, coğrafyası ve sınır politikalarının gelişmesine ilişkin yurt dışındakilerin yaptıkları ilgili araştırmalar içinde *Kutadgu Bilig*'de bir "yan ürün"olarak Çin dünyasında yerini almıştır. [378] 1934 yılında He Qiming tarafından *Tanrı Dağları* Aylık Dergisi'inde yayınlanan "*Uygur Sorunları ile ilgili Araştırma*"ve "*Uygur Sorunları ile ilgili Araştırma (Devam)*"başlıklı iki tercüme Çin'de *Kutadgu Bilig* ile ilgili yayınlanmış en eski makalelerdir. Bu tarihten sonra 1950'lere kadar *Yugong*, *Bianzheng Gonglun* (Frontier Affairs), *Xibei Luntan* (Northwest Forum*)*, *Zhongyang Ribao* (Merkez Gazetesi), ve *Sincan Ribao* (Sincan Gazetesi) bu konuyu şu veya bu yönüyle işleyen makaleler yayınlamışlardır. (Bu detay için Ek'e bakınız). Özellikle, İbrayim Mutihi'nin "*Türk Dillerinin Sözlü ve Yazılı Olarak Birleştirilmesi*"(Çince) ile Parhat'ın "*Uygur Tarihi ve Eski Kültürü*"[379] (Çince) isimli makalesi Uygur ve Çinli akademisyenlerin karşılıklı etkileşime doğru gittiklerini göstermektedir.

374 Tam ismi, Osman Bin Abdurrahim Natavani'dir (1860-1955), Kaşgar, Şule şehrinin yerlisi olup edebiyatçı ve tarihçidir.

375 Tam İsmi Damolla Abdukadir-Bin Abduvaris Kaşgari'dir (1862-1924□, Bir Uygur sosyal activist, eğitimci ve edebiyatçıdır.

376 Kutluk Xoh (1876-1937), meşhur bir Uygur şair ve tarihçidir.

377 Xirwaniy, (Kutadgu Bilig) İslam dini kobul kilgandin keyin Uygur medeniyeti tarihida wujutka kelgen eng kedimki yadikarliklar, Xerk hekikiti jornili, 1946-yillik 11-12- sanliri;1947-yillik 1-2-sanliri.

378 Bu dönemdeki Kutadgu Bilig ile ilgili ilk makaleler; The Research on Uyghur Issues and The Research on Uyghur Issues (Continued), published in the 4th and 5th issues, Vol. 1 of Tianshan Mountains Monthly, translated by He Qiming from On Uyghur Issues by Russian scholar Radlov; Translation and Annotation of Uyghur History (1) by Liang Yuandong and The Research on Uyghur by Western Scholars in the Middle Ages by Wang Riwei, translated from The Research on Central Asian Medieval History by Bretschneider of Russia; and The Research of Turkic History and Its History by Yang Dixin, translated from An Outline of Turkology by Abdulkadic Inan, Türkoloji, DTCF, Ankara.

379 İbrayim Mutihi: The Unification of Spoken and Written Turkic Languages, Xinjiang Culture (in Chinese), 3.4. bs. 1948, Parhat Uyghur History and Ancient Culture, Xinjiang Culture (in Chinese), 2. bs., 1947. Her iki eserde Kutadgu Bilig ile ilgili geniş bilgiler vermektedir.

Yukarıda bahsedilen tanıtım makaleleri çok basit ve konuyu özet olarak almışlardı ancak Çin'de *Kutadgu Bilig*'in akademik evrim sürecini tekrar başlattıkları için bu ilk yazıların görmezden gelinmemesi gerekmektedir. Yine de bunlar, temel düzeyde araştırma yazıları olarak görülebilirler.

5. 1. 2. Kutadgu Bilig Çalışmalarında Fırsatlar ve Çıkmazlar (1950-1979)

1950'lerdeden sonra, hükümetin etnik tarih ve kültürlerle[380] ilgili büyük çaplı araştırmalarının yanı sıra etnik azınlıklarla ilgili eski kitapları toplama ve karşılaştırma yaparken etnik azınlıklarla ilgili politikalarını düzenlediği dönemde *Kutadgu Bilig* araştırmalarının tercümesi artmıştır. Genel olarak 1950'lerden sonra *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmalar hükümet desteği ile gelişme göstermiştir. 1956'da hükümet tarafından görevlendirilen Ahmet Ziya'ı[381] *Kutadgu Bilig*'in Viyana nüshasının altı bölümünü Eski Uygurca'dan modern Uygurcaya tercüme etmiştir (basılmamış). 4 Ocak 1957'de Yusuf'un mezarı özerk bölge hükümeti tarafından ilk önemli kültürel eser koruma alanı olarak belirlenmiştir. Bunlar, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları için faydalı ve geniş bir alan oluşturulduğunun işaretleriydi. Bu dönemde basının konuyu işleme şekli de bu işaretleri vermiştir. Örneğin, Guang Tian'in 13 Temmuz 1956'da kaleme aldığı "*Uygur Klasik Edebiyatı İle İlgili Kısa Bir Tartışma*"yazısı *Kutadgu Bilig* ile ilgili bazı anekdotların altını çizmiştir. Ayrıca 29 Kasım 1956'da Halk Gazetesinde yayınlanan "*Doğunun Klasik Şaheserleri Son Zamanlarda Sovyetler Birliğinde Yayınlandı*"başlıklı makalesi Valitova tarafından tercüme edilmiş 11. yüzyıl Uygur Epik şiiri olan *Kutadgu Bilig*"i ihtiva etmiştir.

Çin'de ünlü bir yazar olan Lao She, 1956'da ikinci Çin Yazarlar Federasyonu Konseyi tarafından yapılan kapsamlı bir konferansta sunduğu "Etnik Azınlık Edebiyatı Çalışmasına İlişkin Rapor"da "Bu sadece Uygur mirasının kıymetli bir parçası değil aynı zamanda anakaranın kültürel tarihinin bir parçası olarak değerli bir hazinedir"diyor. Bu ifade etnik azınlıkların edebi mirasını ihmal eden veya görmezden gelenlerin taraflı algısını ve dar araştırmalarını düzelterek bu konunun aydınlatılmasında ve yol gösterme konusunda şüphesiz çok önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, Yang Bingchen *Uygur Tarihi Materyallerinin Kısa Bir Baskısı*'nın derlemesi için Radlov'un *Kutadgu Bilig* için yazdığı girişi tercüme etmiştir (Basılmamış).

380 Bkz: Ding Yizhuang and Hu Hongbao: Look for Manchu – Reflections on "Ethnic Minority Social History Large-scale Investigation"and Its Impact, Journal of Tsinghua University, 2nd issue, 2009. Liu Xia, Research on Translation and Propagation of Kutadgu Bilig.

381 Ahmad Ziya'i (1913-1989).

Kutadgu Bilig'in yazarı ve onun düşünceleri ile ilgili yapılan ilk detaylı çalışmalar arasında Muhammedcan Sadık'ın "*İki Uygur Bilge Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un Kısa bir Analizi*" (Sincan Eğitim, Uygur, 2. Baskı, 1956) ve Abduxukur Muhammet"imin'in "*11. Yüzyıldaki İki Önemli Uygur Bilgesiyle İlgili Kayıtlar*" (Sincan Üniversitesi, Çincede 3. sayı, Uygurca 4. sayı 1956) başlıklı makaleleridir. Bu iki makale akademik açıdan çok değerli eserlerdir. Birinci çalışma doğru bir şekilde "kısa bir analiz"başlığını taşımaktadır. İkincisi ise Dong Wenyi tarafından Çinceye tercüme edilip Uygurca olarak yazılan orijinalinden önce yayınlanmıştır. Bu da işin "organize bir planın" parçası olduğunu göstermektedir. Ancak, *Kutadgu Bilig*'i tarihi arka planı açısından ve yazarın perspektifi ile sistematik bir şekilde tartışan Çincedeki ilk makale olması sebebiyle önemli bir kilometre taşıdır.

1958'den önce *Kutadgu Bilig*'in standart akademik bir başlığı yoktu. Lao She'nin "*Kutati-Koubeilike*"olarak geçiyordu, Guangmin Gazetesinde "*Mutluluk Veren Bilgelik*", Abduxukur Muhammet'imin'in makalesinde "*Kudatiku Bileke* bilgi mutluluğa götüren yoldur" şekilde isimlerle geçiyordu. Bunların yanısıra beş veya altı başka farklı isimle anılması akademik anlamda kafa karışıklığına neden oluyordu. Feng Jiasheng'in Yazdığı "Fu Le Zhi Hui"başlığını taşıyan ve "zenginlik, mutluluk ve bilgelik" anlamına gelen makale kısadır ancak *Kutadgu Bilig* ile ilgili zengin bir şerh yapmıştır. Feng, bu ismi akademik bir isim haline getirerek *Kutadgu Bilig* çalışmalarına önemli bir katkıda bulunmuştur.

Çin'in 1958 politikalarının, özellikle Büyük Atılım, çelik yapımı için ulusal kampanya, kırsalda yaşayan insanların evden işe işten eve bir hayat yaşamalarının Çin'deki akademik araştırmaları nasıl geriye götürdüğünü görmek zor değil. Çin ekonomisi 1963 yılında çöküşün eşiğindeydi ve Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları hızlı bir şekilde azalıyordu. Böyle bir politik ortamda Hu Zhenhua ve Geng Shimin'in "*Uzun Bir Uygurca Şiir: Kutadgu Bilig*"başlıklı makalelerini 1963 yılında *Sincan Edebiyatı*'nın 3. sayısında yayınlamaları çok önemli olmuştur. *Kutadgu Bilig*'in nüshaları, içeriği ve sanatsal özelliklerini ele alan bu çalışmanın önemi, akademik olarak bu üç akademik seviyeyi ele alması değil karışık bir ortamda yalnız başına açılmış bir lotus çiçeği gibi o zaman Çin'deki normal akademik araştırmalardaki kıtlığın içinde bu alanda yazılmış bir makale olması bakımındandır. Kültür Devrimi boyunca siyasi kargaşalar azgın bir sel gibi devam etmiştir. Klasik edebiyat eserleri "feodal zehiri"olarak görüldüğünden reddedilmişlerdir. Kültür Devriminin sonuna kadar herhangi bir gelişme olmamıştır.

Özetle, Nazarhoca'nın 1914'te ilgili bir makale yazmasından 1914'te monografilerin yayınlanması ve *Kutadgu Bilig* isminin standartlaşmasına kadar, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları bir çizikle başlamış, dağılmış ve detaylı makaleler haline gelmiş, kısa bir girişle başlamış detaylı analizler haline gelmiştir. Uygur ve Han akademisyenleri kendi araştırmaları ile ilgili bir çığır açmak için öne atılmışlar, fırsatlar ve zorluklar arasında manevra yaparak ilerlemeye çalışmışlar.

5. 1. 3. Yeni Bir Büyüme (1979-1986)

1979'dan önce Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları kısa tanıtım makaleleriyle sınırlıydı. Monografiler çok nadir bulunurdu. Normal okuyucular *Kutadgu Bilig*'in genel içeriğini kapsamlı bir şekilde kavramazdı. 11 Mayıs 1978'de *Guangming Gazetesi* akademi dünyasında yeni bir dinamiğin oluşmasını tetikleyen "*Doğruyu Test Etmenin Tek Kriteri Pratiktir*"başlıklı bir makale yayınladı. Aynı yılın 28 Ekim günü *Chu Ban Gong Zuo* (Bir Çin Yayını), Xinhau Haber Ajansı muhabiri Zhao Changchun'un yazdığı "*Sincan Etnik Azınlığın Kültürel Mirasının Hemen Kurtarılması Gerekir*"başlıklı bir makale yayınladı. Aralarında *Kutadgu Bilig*'in de yer aldığı etnik azınlığın dört adet dünyaca bilinen klasik edebiyat eserinin hemen kurtarılması gerektiğini belirtip, şunları yazmıştı:

> *Öncelikle üç konunun çözüme kavuşturulması gerekir. Birincisi, geçmişte birçok defa karşılaştırma ve araştırma yapmak için etnik azınlığın edebiyatını takip edenler şu anda kendi çalışmalarını devam etmekten çok korkuyorlar. İkincisi, onların güçleri yok. Üçüncüsü, çalışma şartları çok kötüdür.*

Hükümetin ajansından gelen muhabirin makalesi açık bir mesaj veriyordu: "Hükümetin aynı zamanda etnik azınlığın kültürel mirası ile ilgili kaosu düzene koyması gerekir." 1979'da Geng Shimin ve Wei Cuiyi'in yaptığı *Kutadgu Bilig*'in kısaltılmış Çince tercümesinin yayınlanmasıyla *Kutadgu Bilig* çalışmaları tekrar canlandı. Geng Shimin de 1941 ile 1943 arasında Türkiye'de kopya edilen üç nüshanın yanı sıra Arat'ın karşılaştırmalı versiyonu ve düz yazı şeklindeki tam tercümesini Hollanda'da Brill Yayınevinden satın almak için çok çaba harcadı. Bu çaba, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının daha da gelişmesine katkıda bulunacaktı. Ablat Umar'ın *Sincan Üniversitesi Dergisi*'nin 3. sayısında yayınlanan "*Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Adlı Eseri*"başlıklı makalesi 1979'da *Kutadgu Bilig* ile ilgili yayınlanmış tek makaleydi. Bu makale, kitaba detaylı bir giriş sunmuş olup SSCB'deki akademisyen Malov'un "Yusuf'un şiiri muhtemelen Eski Uygurcaya çevrilip Kaşgar'da Buğra Han'a sunulmadan önce Arapça yazılmıştır"[382] şeklindeki

382 Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования / АН СССР. Институт

değerlendirmesine ihtiyatla yaklaşmıştır. Ablat Umar'a göre bu kitabın orijinal dilinin Eski Uygurca olduğuna ilişkin üç delil bulunmaktadır. Bu kitabın yazarlarından birisine göre Ablat Umar'ın kanıtı yeterince inandırıcı değildir. Arkeolojik bulgular, 11. yüzyılda Karahanlı Devleti'nde hem Uygurca hem de Arapça'nın kullanıldığını göstermektedir. Bunun için Malov'un görüşü muteber değildir.

1980'lerde Sincan Uygur Özerk Bölgesi hükümetinin desteğiyle *Kutadgu Bilig* çalışmaları en faal dönemlerini yaşamıştır. 8 Temmuz 1980 günü Özerk Bölge Genel Ofisi, "*Kutadgu Bilig'in Tercümesi, Araştırması ve Yayınlanmasına İlişkin Forum Özeti*"başlıklı ve 90 sayı numaralı belgeyle *Kutadgu Bilig*'in tercümesi için resmi bir program başlattığını duyurmuştur.

> *Kutadgu Bilig'in su ana kadar yurt içinde ve yurt dışında yayınlanan tüm tercümeleri düz yazı şeklinde olmuştur ve şiirin stilini, kafiye ve ritmini ve orijinalinin tadını yansıtamamışlardır. Bazıları yayın önsözünde tarihi gerçekleri bile saptırmışlardır. Kutadgu Bilig Yayın Kurulu kurulduktan sonra kısa bir dönem içerisinde Çincedeki şiir tarzı kullanarak orijinalinin ruhunun korunmasını ve böylece hem profesyonellerin hem de normal okuyucuların ihtiyacını karşılamak amacıyla Kutadgu Bilig'in ilk üç bölümünü deneme olarak çevirtmek istediğini belirtmiştir.*[383]

Böylece resmi destekle 1984 yılında başlamak üzere Çin'de bir modern Uygurca tercümesi (1984) ve eksiksiz bir Çince tercümesi (1986) yayınlandı. İkisi de şiir tarzında yapılmıştı. Tercüme ve araştırma yapmak için görevlendirilen Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Etnik Edebiyat Enstitüsü'nün değerli katkılarını da anmak erekir. Abdureyim Otkur, Ahmet Ziya'i, Mamtimin Yusuf, Abdushukur Turdi ve Mehmud Zeydi'nin üyeleri arasında yer aldığı ekibin Uygur klasik edebiyatına dayanarak yaptığı tercüme, mükemmel bir tercüme olarak kabul edildi. Hao Guangzhong, Zhang Hongchao ve Liu Bing çok beğenilen bir Çince tercüme yaptılar ve *Kutadgu Bilig* çalışmalarında önder kişiler konumuna geldiler.

Bu iki tercümenin yayınlanması, *Kutadgu Bilig* çalışmalarının tanıtımında çok önemli rol oynamıştır. Sonuç olarak, 1980'lerde *Kutadgu Bilig* çalışmalarına bir akademik ruh hâkim olmuş ve birçok Uygur ve Han akademisyen Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının yeni disiplin ruhu ile ilgili akademik farkındalık için çaba harcamıştır. Bunlar arasında Abdushukur Turdi, A. Otkur, Ahmat Ziya'i, Mamtimin Yusuf, Muhammadcan Sadık, Abduxukur Muhammet'imin'nin yanı

языкознания. М.-Л.: АН СССР, 1951. 116 с.

383 Yang Anhe, Xinjiang Ramping Up Kutadgu Bilig Translation and Publication, Guangming Daily, August 19, 1980.

sıra Liu Bing, Zhang Hongchao, Wei Cuiyi, Lang Ying, Zhang Kewu, Liu Zhixiao, Li Qi, Gu Bao, Su Beihai ve Geng Shimin gibi şair ve yazarlar bulunmaktadır.

Bu dönemde Abdushukur Turdi "*Uygur Klasik Edebiyatıyla Alakalı Konular Üzerine Bir Tartışma*"başlıklı bir makale yayınladı. Onun bu makalesi daha sonra Zhang Hongchao tarafından tercüme edilip 1982'de *Sincan Sosyal Bilimler*'in 3. sayısında yayınlandı. Bu makale Uygur klasik edebiyatındaki dönemlerden bahsederken birçok göstergeye dayanarak bu üç dönem teorisine varıyordu: (1) 7. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar eski nüshalar dönemi, (2) 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Karahoca Devleti ve Karahanlı Devleti dönemleri, (3) 13. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar "Çağatay edebiyatı"dönemi. Bu makale farklı dönemlerin özelliklerini çok detaylı bir şekilde analiz edip özellikle ikinci dönemdeki Uygur edebiyatının kapsamını, özelliklerini ve şeklini ortaya koyarak Uygur edebiyatındaki gelişmenin Uygurlar'ın Sincan ve Orta Asya'daki başka yerlerde kurmuş kurduğu ve bu alanlarda edebiyat kurduğu iki devletle (Karahoca ve Karahanlı) yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir.

Abdushukur Turdi'nin makalesinin yanı sıra tüm hayatını Uygur klasik edebiyatına adamış ve önemli başarılar elde etmiş Ahmat Ziya'i de oldukça uzun olan ve *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili değişik tartışmalara ilişkin kapsamlı bir değerlendirme olan "*Değerli Bir Miras Olan Kutadgu Bilig Üzerine*"başlıklı makaleyi yazarak o zamanki Uygur akademisyenlerin araştırma seviyesini yansıtmıştır.

Uygur yazar A.T. Otkur da bir dizi makale yazdı: 1981 yılı Ocak ayında yayımlanan "*Uygur Edebiyat Dilinin Yapısı ve Gelişimi*"[384], "*11. yüzyıl Uygurlar'ın Büyük Düşünürü ve Felsefi Şair Yusuf Has Hacib'in Felsefesi*"[385], "*Kutadgu Bilig Üzerine*"[386], "*Rubai Üzerine*"[387] ve "*Şiir ve Şair*"[388]. Son dört tanesi 1982'den 1983'e kadar Çin'in büyük dergilerinde yayınlandı. "11. yüzyılın Ünlü Düşünürü ve Şairi Yusuf Has Hacib'in Felsefesi İle İlgili Kısa Bir Tartışma"[389] ve "*Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Felsefi ve Sosyal Düşünceleri*"[390] Uygur yazar Mamtimin Yusuf tarafından bu dönemde gerçekleştirilmiş daha önemli başarılardır. Muhammadcan Sadık'ın "*Uyanmış Karakteri İle İlgili Bir Analiz*"makalesi

384 Xinjiang Social Sciences, No. 1, 1981.

385 Journal of Xinjiang University, No. 3., 1982.

386 Ethnic Literature Research, inaugural issue, 1983.

387 Xinjiang Social Sciences, No.2, 1982.

388 Ethnic Literature, 1st issue, 1981.

389 Xinjiang Social Sciences, 1st issue, 1982.

390 Ethnic Literature Research, 3rd issue, 1984.

o zaman az görülen orijinal fikirleri tartışıyor. Ona göre *Güneş, Dolunay* ve *Övülmüş*'e nazaran *Uyanmış,* şairin 'bütün, adil, barış içinde ve zengin bir ülke kurma ve gücü bilgili, bilgelik sahibi, ahlaklı ve kişisel çıkar aramayan insanların eline verilmesi idealine' daha uygundur. Şair, bu karakter üzerinden kendi hayat görüşünü daha canlı, açık ve derin bir şekilde ifade etmiştir.

O zaman edebiyat çevrelerinde çok aktif olan Abduxukur Muhemmet tamamen farklı bir perspektifle *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışmış ve kendine has perspektiflerin çoğunu "*Orta Çağda Uygur Kültür Ansiklopedisi: Kutadgu Bilig"*[391] başlıklı makalesinde sunmuştur.

Onun çalışmaları özellikle Zhang Hongchao, Liu Bing ve diğerlerinin yaptığı Çince tercümeler yoluyla Çinli okuyuculara tanıtılmıştır. *Kutadgu Bilig* çalışmalarıyla ilgili kariyerine 1980'lerde başlayan ve Çince yazan Rayhan Kadir, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili farkındalık oluşumunu ilerletmek için bu kıdemli araştırmacılarla çalışmıştır.

Liu Bing, Zhang Chaohong, Hao Guangzhong, Geng Shimin ve Wei Cuiyi, *Kutadgu Bilig*'i ve diğer Uygur akademisyenlerin araştırmalarını tercüme ederek ve tanıtarak büyük katkıda bulunmuşlar. Bunlar aynı zamanda 1986 öncesinde göz kamaştırıcı monografiler yayınlamış başarılı *Kutadgu Bilig* araştırmacılarıdır. Örneğin Liu Bing'in "*Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesine Giriş*"başlıklı makalesi ehemmiyetli bir araştırma makalesidir, onun "*Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine*" [392] başlıklı makalesi ise *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırma makalelilerini araştırma metodolojisi açısından inceleyerek *Kutadgu Bilig* çalışmaları için bir kılavuz rolü oynayan bazı temel düşüncelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Lang Ying'in 1986'da yaptığı "*Meşhur Bir Uygur Klasik Şiir Draması*"[393] başlıklı makalesi, *Kutadgu Bilig*'in hangi edebi türe ait olduğuna ilişkin bir karar yazısıdır. "*Kutadgu Bilig'de Budizm İdeolojisi Üzerine*"başlıklı makalesi *Kutadgu Bilig*'deki münzevi *Uyanmış*'ı analiz ederek "Budizm ideolojisi münzevi *Uyanmış*'ın sözleri ve hareketleri ve *Dolunay* karakterinin oluşturulması yoluyla yoğun olarak yansıtılmıştır"sonucuna varmış. Diğer taraftan "*Kutadgu Bilig'in Kültürel Yapısı Üzerine*", [394] Uygurlar'ın 9. yüzyılda batıya göçerek Kaşgar'a gelmesiyle Doğu ile Batı kültürünü birleştiren, çeşitli eski medeniyetlerini içine alan ve hayatla dolu olan yeni bir Uygur kültürünün batı bölgelerinde yavaş yavaş oluştuğunu, geliştiğini ve olgunlaştığını dile getirerek *Kutadgu Bilig*'deki çok katmanlı kültürel yapıyı detaylı olarak analiz etmiştir.

391 Journal of Kashgar Normal College, 1st issue, 1988.

392 Ethnic Literature Research, 2nd issue, 1986.

393 Ethnic Literature Research, 2nd issue, 1986.

394 Xinjiang Social Sciences, 6th issue, 1986.

Zhang Kewu'nun araştırması *Kutadgu Bilig* ile bağlantılı olarak ekonomi, felsefe, aile değerleri ve evlilik gibi birçok farklı yönleri ele almaktadır. Bu üç yönün örnekleri de "*Kutadgu Bilig'de Ekonomik Düşünceler Üzerine*", "*Kutadgu Bilig'de Basit Diyalektik Düşüncesi*"ve "*Kutadgu Bilig'de Aile Değerleri ve Evlilik*"makaleleridir.[395] Onun *Kutadgu Bilig*'in naif diyalektizmi ile ilgili anlayışı iyi gerekçelendirilmiş olup yazarın, Yusuf'un felsefi düşüncesinden tam olarak anladıklarını yansıtmaktadır.

Kutadgu Bilig, 11. yüzyıl Karahanlı Devleti'ni araştırmak için en güvenilir tarihi belgedir. *Kutadgu Bilig* çalışmaları çok alanla ilgilidir. Bunların ön önemlisi Uygur tarihi ile ilgili araştırmalardır. Uygur tarihi araştırılarak Karahanlılar'ın kökeni ve *Kutadgu Bilig*'in etnik-dilbilimsel kökeni sorularına cevap aramak için çaba harcanmıştır.

Gu Bao'un (1916-2012) eski tarihi kayıtların analizine dayanan 1980 tarihli "*Uygurların Etnik Kökeni ile ilgili Yeni Bir Araştırma*"başlıklı uzun makalesi, "Uygur kimliği üç kola ayrılan atalarının 840 senesinde batıya göçmeleriyle ortaya çıkmıştır"şeklinde uzun zamandır tarihçiler arasında tartışılan teoriye karşı çıkmaktadır. Onun bu konu ile ilgili yeni fikirleri, bu karmaşık problemle ilgili daha fazla araştırma yapmanın yolunu açmıştır.[396]

Gu Bao'nun makalesi Çin'deki tarihçilerin dikkatini çekmiş ve Uygurlar'ın kökeni ile ilgili yeni bir tartışmayı tetiklemiştir. Sincan Üniversitesi Tarih Bölümünde profesör olan Su Beihai (1915-) "*Uygurların Kökeni ile ilgili Yeni Bir Araştırma*"başlıklı bir makale yazmıştır. Uzun süren tartışmaları arasında oldukça başarılı bir çalışma olan bu makale, 1981 yılında *Sincan Üniversitesi Dergisinde* yayınlanmıştır. Kuzey batı bölgesinde etnolojik araştırmalara büyük katkılar sağlamak için Devlet Konseyinden özel izinli bir uzman olan Gu Bao'nın farklı sesi doğal olarak Sincan'daki tarihçilerin dikkatini çekmiştir. 1980'in sonunda Sincan Tarih Çalışmaları Topluluğu, Uygurlar'ın etnik kökeni konusu etrafında özel bir seminerin de hazırlandığı bir yıllık akademik konferans düzenlemiştir.

Karahanlılar'ın kökeninin Uygurlar'ın 840 senesindeki tarihi ile yakından ilgili olduğu konusu, hem Çin'de hem de Çin'in dışında tarihçiler arasında bir anlaşmazlık konusudur. 1980 yılında, Wei Liangtao'un Karahanlılar'ın tarihi, ekonomi sistemleri, hanlığın soy ağacı ve diğer yönlerini ele alan araştırmalarla ilgili bir dizi makaleyi *Sincan Üniversitesi Dergisinde* (felsefe ve sosyal bilim baskısında)

395 Journal of Central Academy of National Minorities, No. 1, 1982; Journal of Central Academy of National Minorities, No.4, 1982; Ethnic Research, No.5, 1985.

396 Gu Bao'ya göre, Uygurların ana etnik kökenleri olan Dingling Tiele ve Huihe, Uygurlar tarafından asimile edilen Güney Sincan'da tarımla uğraşan yerliler daha sonraji etnik kökenleri oluşturmuştur.

peş peşe yayınlaması kendisini bu alanda önemli bir kişi haline getirmiştir. [397] Çinli bir Türkolog olan Geng Shimin da tartışmaya katılmış "*Karahanlıların Kısa Tarihi*"[398] başlıklı makaleyi yayımlamıştır. Büyük ölçüde Alman Tarihçi O. Pirstak'ın ilgili yazılarına dayanılarak yazılmış ve İngiliz akademisyen C. E. Bosworth ile Türk akademisyen R.R. Arat'ın çalışmalarına atıfta bulunmaktadır. Geng'in makalesi Karahanlılar'ın 10. yüzyılda yükselişinden 13. yüzyılda yıkılışına kadar Karahanlılar'ın evrimini çok açık bir şekilde yazmıştır. Makale Karahanlı isminin kökenine ilişkin kısa bir girişle başlıyor, ondan sonra Karahanlılar'ın kökeni ile ilgili beş teori olan Uygur teorisi, Yağma teorisi, Karlık teorisi, Çiğil teorisi ve Türk teorisi ile ilgili tartışmalar ve analiz geliyor. Özellikle Karluk teorisi çok detaylı şekilde anlatılmıştır ki, yazarın da görüşünün bu teoriden yana olduğunu göstermektedir.

Li Qi'nin "*Uluslararası Akademi Dünyasında Kutadgu Bilig Çalışmalarına Genel Bir Bakış*"[399] başlıklı makalesi bu alanda yapılan en önemli araştırmalardan bir tanesidir. Uluslararası akademi dünyasının yaptığı araştırmalarla ilgili genel bir özet sunarken bunlara ilişkin bir yorum yapmamaktadır. Bu çalışmayı özel yapan şey, o zaman yurt dışındaki araştırmaları özetleyen tek makale olmasıdır. O dönemde Çin'in akademi çevrelerinde böyle eserler çok azdı.

Kutadgu Bilig'in modern Çince ve Uygurcada eksiksiz olarak şiir şeklinde tercüme edilmesiyle bu dönemde *Kutadgu Bilig* çalışmaları, araştırma ve tartışmanın kapsam ve perspektifini genişleterek önemli başarı sağlamışlardır. O zaman akademisyenler, önce transkripsiyonu yapma, tercümesini yapma ve tanıtıcı makale yazmaya yoğunlaşmaktan vazgeçip dikkatlerini bu kitabın yazarı, içeriği ve tarihi geçmişine ondan sonra da ilgili tarihi alanlarda yapılan araştırmalara yoğunlaştırmışlar.

5. 1. 4. Daha da Derine İnmek (1986'dan günümüze)

a. Gelişme Dönemi (1986-1994)

Çin'de *Kutadgu Bilig* konusu ile ilgili yapılan ilk seminer 1986 yıllında Kaşgar ve Sincan'da yapılmıştır. Bu seminer *Kutadgu Bilig* çalışmaları için bir kilometre taşıydı. Liu Kuili'nin o zamanki konuşmasında belirttiği gibi "Bu akademik

397 Wei Liangtao: On the Historical Materials, Documents, and Research Related to the Karakhanid Khanate, Journal of Xinjiang University, 1st issue, 1982; A Brief Political History of the Karakhanid Khanate, Journal of Xinjiang University, 2nd issue, 1982.

398 Xinjiang Social Sciences, No.1, 1982.

399 Xinjiang Social Sciences, 4th issue, 1986.

seminer Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmalarında bir kilometre taşı olarak tarihi açıdan çok büyük öneme sahiptir. Araştırmaların dağınık olması ve kişisel çabalar olmaktan daha yoğun ve koordineli çalışma dönemine geçmesinin bir kilometre taşıdır."[400]

Katılımcılar "Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları"konusunu gündeme getirdiler. Bu konu ile ilgili uzmanların çoğundan cevaplar geldi. [401] Araştırmacılar, *Kutadgu Bilig*'in, onu sadece Çin'de Uygur kültürel tarihi alanında değil aynı zamanda tüm Orta Asya'da Türk kültür tarihi alanında edebi araştırmaların ötesinde önemli kılan çok zengin ideolojik ve kültürel unsurlar ihtiva ettiğini düşünüyorlardı. *Kutadgu Bilig* çalışmalarının, edebiyat, çok kültürlü unsurlar (dil, din, felsefe, folklor vs.) ve çok disiplinli araştırmaları ele alan "Redoloji (Kızıl Odanın Rüyası ile ilgili çalışmalar)"gibi özel öğrenme alanlarında ilerlemesi için çok disiplinli yaklaşımları benimsemesi gerekir.

Katılımcılar şu sonuca vardılar:

> *Şu anda Çin, tam zamanlı ve yarı zamanlı çalışan yaşlı, orta yaşlı ve gençleri bir araya getiren Uygur, Kazak, Kırgız ve Han profesyonellerinden oluşan farklı etnik kökenlerden müteşekkil bir araştırma gücüne sahiptir. Bu araştırma gücü farklı yetenekleri bünyesinde barındırmakta ve "Kutadgu Bilig çalışmalarında"etraflıca ve birçok açıdan mesafe kat etmiştir. Bu şartlar altında, Çin'in Kutadgu Bilig'in zengin içeriğine dayanarak Kutadgu Bilig çalışmalarının yavaş yavaş başlatılması fikrinin artması, aceleye getirilmiş bir karar olmaz.* [402]

Çin hükümeti Kültür Devriminin sonundan 1986'ya kadar akademik canlanma ve modernizasyon için yeteri kadar açık alan sağlamıştır. Edebi mirasın yanı sıra etnik etkileşim gibi konular çok dikkat çekmiştir. Bu kapsamda, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları kapsam, metodoloji, insan kaynağı ve başarı açısından yavaş yavaş ilerleme kaydetmiştir. 1986 yılında 41 tane Çince ve 39 tane Uygurca makale yayınlanarak yayın sayısı zirveye çıkmıştır. 1987 yılında Çince yayınlanan makale sayısı 16'ya Uygurca yayınlanan makale sayısı 19'a inmiştir. Uygurca yayınlanan makale sayısı 1988 yılında 4'e kadar inmiş, 1989 yılında tekrar yükselerek 43'e çıkmıştır. 1993 yılında Çince ve Uygurca yayınlanan makale sayısı sırasıyla 10 ve 8 iken bu sayı 1994 yılında 15 ve 17 olmuştur.

400 Lang Ying: China's First Kutadgu Bilig Seminar Held in Kashgar, Xinjiang, Ethnic Literature Research, 6th issue, 1986, p. 65.

401 Ling Sheng: Overview of the National Kutadgu Bilig Seminar, Xinjiang Social Sciences, 6th issue, 1986.

402 Age

Açıkçası, 1986, 1989, 1993 ve 1994 yıllarında makale sayısının yüksek olmasının nedeni buluşma ve seminerlerin yaygınlaşmasıdır. Bu dönemde önemli araştırmacılar tarafından birçok kaliteli monografi çalışması yapılmıştır. Bu araştırmacılar beş monografi, üç tercüme, iki çevrilmiş makaleler derlemesi, iki Uygurca akademik makale derlemesi, bir tane Çince akademik makale derlemesi yayınlamıştır. Özetle yaşlı, orta yaş ve genç araştırmacılar geniş bir vizyon ve önceki iki aşamada oluşturulan akademik metodolojiyi benimsemiş ve uygulayarak sistematik araştırmalarla mükemmel sonuçlar elde etmişler. En önemlileri yaşlı kuşak akademisyenlerin elde ettiği başarılardır. Örneğin Lang Ying'in 1992 yılında yayınlanan "*Kutadgu Bilig ile Doğu ve Batı Kültürü*", Cai Canjin'in 1992 yılında yayınlanan *"Kutadgu Bilig'de Felsefi Düşünce ile İlgili Bir Ön Çalışma"*sı ve Yusufcan İslami'nin 1993 yılında yayınlanan "*Kutadgu Bilig ve Hukuk*' başlıklı makalelerdir.

1987'den 1988'e kadar, Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Etnik Edebiyat Enstitüsü, Sincan Sosyal Bilimler Akademisi ile birlikte altı ay boyunca çalışarak araştıran okuyuculara kolaylık sağlamak için bilgisayarla *Kutadgu Bilig Kelime İndeksi Sözlüğü* ve *Kutadgu Bilig Sözcük Sıklığı Sözlüğü* çıkardılar. Liu bing bu iki sözlüğü şu şekilde değerlendirmiştir:

> *Bilgisayarda istatistiksel bir yaklaşım kullanılarak bir araya getirilen Kutadgu Bilig Kelime Endeksi Sözlüğü aslında bir "Orta Çağ Uygur edebiyatı betimsel dil veritabanıdır."Bilgisayarda daha büyük örneklem deneyleri yapmak için bu veritabanını ve "karakter ile gösterme"metodunu kullanarak Kutadgu Bilig ile ilgili bazı araştırmalarımızda önemli ilerlemeler kaydedebiliriz.* [403]

Özetle, 1986-1994 dönemi, bir geçiş dönemidir; Çin toplumunun dönüşüm geçirdiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde edebi eserler çığ gibi artmış, edebi kavramlar ilerleme kaydetmiş ancak edebiyatla ilgili politikalar durgunluk yaşamıştır. İdeoloji, edebiyat çevrelerinde yavaş yavaş bitmiştir. Akademik dünyada daha fazla gelişme meydana gelmiş ve bu gelişmeler Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları alanında zengin bir dönemin yaşanmasını sağlamıştır.

2. Yığılma ve Yenilik (1995'ten günümüze)

Deng Xiaoping'in güney Çin'deki teftiş konuşmasından sonra Çin toplumu daha önce benzeri görülmemiş değişimler yaşadı. "maneviyat karşıtı kirlilik kampanyası" ile beraber ticarileşme artmaya başladı. Birincisi ideolojik bir kaosa ve ideolojik

403 Liu Bing, Electronic Computer and Literary Research and Side Remarks on Microcomputer Processing of the Uyghur Version of Kutadgu Bilig, Xinjiang Social Sciences, No. 6, 1987, p. 45.

yönde ani bir değişikliğin sinyallerini verirken ikincisi ise toplumun dikkatini edebiyattan başka yöne çekmiş ve edebiyata ideoloji karıştırmıştır. Bundan dolayı 1995'ten 1998'e kadar Çin dili çevrelerinde *Kutadgu Bilig* çalışmalarının neden durgun olduğunu anlamak zor değildir. Bu dört yıl Çin'de yıllık olarak yayınlanan makale sayısı açısından hemen hemen sessiz tamamen durgun geçmiştir. 1994 yılında makale sayısı 15 iken 1995'te 3 olmuş, 1996'da 2, 1997'de 0 ve 1998'de 3 olmuştur.[404]

İlginç bir şekilde Uygur araştırma topluluğu Çin'in bu sosyal dönüşümünden ciddi şekilde etkilenmemiştir. Makale sayısı bu kadar inişli çıkışlı bir grafik çizmemiştir. Makale sayısı 1994 yılında 17 iken 1995'te 10 olmuş, 1996'da 13, 1997'de 9 ve 1998'de 11 olmuştur.

Bu dönemde, bir yandan edebiyat çevrelerini büyüyen piyasa ekonomisi vururken diğer yandan Ziya'i (1989), A.T.Otkur (1995) ve Hao Guanzhong (1996) gibi bazı eski nesil akademisyenler hayata veda etmiştir. Yeri doldurulamayan bu kayıplar, *Kutadgu Bilig* çalışmalarını sekteye uğratmıştır.

1999'dan sonra *Kutadgu Bilig* çalışmalarındaki dinamikler geçmişe göre büyük değişiklik göstererek sürekli yukarı doğru bir seyir izlemiştir. Bazı istatistiklere göre 1999 ile 2012 yılları arasında toplamda 191 adet Uygurca makale yayınlanmış olup yıllık ortalama makale sayısı 14'tür. Bu da, Uygur akademi çevrelerinde araştırma işlerinin normale döndüğünü göstermektedir. 1999'dan 2015 yılına kadar Uygur yazarlar tarafından yazılan 111 makale Çince yayınlanan süreli yayınlarda basılmış olup yıllık basılan ortalama makale sayısı 7'dir. Görüldüğü üzere sayı önceki döneme göre oldukça aşağıya inmiş fakat tartışılan konuların genişliği ve derinliği açık bir şekilde gelişme göstermiştir. Bu da yeni bir eğilim ve araştırma yönüne işaret etmektedir. Bu dönemde orta yaşlı ve genç akademisyenler, modası geçmiş görüş, kavram ve metotları bırakarak ve diğer disiplinlerin teorik yaklaşımlarını benimseyerek *Kutadgu Bilig*'i yeniden yorumlamak için uğraştılar.

Öncelikle, konular üzerinde yapılan araştırmalara yönelik bir eğilim olmuş, kültürel etki, kültürel kaynak, felsefi düşünce, metin tercümesi ve sağlığı korumanın tarihi referansları gibi konular hakkında bir dizi tartışmaya yansımıştır. Abduxukur Muhemmet'imin'in "*Kutadgu Bilig'in Hazine Evi",* Rayhan Kadir'in "*Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü"*(2003), Chen Qingping'in "*Kutadgu Bilig: Sağlıkla İlgili Eski Bir Uygur Bilgeliği"*(2008) ve Li Ning'in

404 Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Liu Xia, Section 2 Kutadgu Bilig Studies Overview, 18 41. CNKI.

"*Kutadgu Bilig'in İngilizce Tercümesi Üzerine Araştırma*"(2010) isimli makalesi bunlardan birkaç örnektir. İkincisi, *Kutadgu Bilig* ile ilgili yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısında artış olması konunun daha fazla öğrenildiğini göstermektedir. Tayvan'daki Ulusal Changchi Üniversitesi Sınır Politikaları Bölümünde yüksek lisans yapan Zhou Lizhu[405] tarafından 1992 yılında yazılan ilk yüksek lisans tezinden 2014'te Doğu Çin Normal Üniversitesinde Li Mei tarafından yazılan Uygur Drama Araştırmalarına kadar toplamda 6 doktora tezi ve 15 yüksek lisans tezi yazılmış, bunlardan dört doktora tezi yayınlanmıştır. Chen Qingping'in "*Kutadgu Bilig'te Sağlıkla İlgili Tarihi Materyalleri Arama*", "*11. Yüzyılda Uygur Düşünceleri ve Uygulamaları*"(Shaanxi Normal Üniversitesi, 2007,), Li Ning'in "*İki Yönlü Yapıda Sınırları Bir Araya Getirmek, Kutadgu Bilig'in İngilizce Tercümesi Üzerine Bir Çalışma*"(Nankai Üniversitesi, 2007,) Tursuncan İmin'in "*Kutadgu Bilig'in Uygur Nüshası Üzerine Araştırma*" (2011, Çin Minzu Üniversitesi) ve Liu Xia'in "*Kutadgu Bilig'in Çince Tercümesi Üzerine Araştırma*"(2013, Doğu Çin Normal Üniversitesi). Üçüncüsü, ulusal sosyal bilimler programı ile il ve bakanlık düzeyindeki diğer araştırma konuları yönetimleri, *Kutadgu Bilig* ile ilgili birçok araştırma projelerini onaylamış ve başlatmıştır. Bu da, Çin edebiyat çevrelerinin bu konuya ilgi gösterdiğine işaret etmektedir. Ulusal Sosyal Bilimler Fonu, şu projeleri desteklemiştir: Sincan Sosyal Bilimler Akademisinden genç bir akademisyen olan Akbar Amet'in "*Kutadgu Bilig'de Uyum İdeolojisi Çalışması*"(2016), Sincan Normal Üniversitesi'nden Tursunay-Samat'ın "*Kutadgu Bilig'de Ahlak Felsefesi Üzerine Bir Çalışma*"(2016), Kaşgar Üniversitesinden Mamat Tursun'un yaptığı "*Orta Çağ Arap ve Fars Edebiyatının Uygur Edebiyatı Üzerindeki Etkisine İlişkin Bir Çalışma*"(Ulusal Sosyal Bilimler Fonu tarafından 2013 yılında desteklediği Batı Çin Projesi) ve Sincan Üniversitesinden Luo Shurong'un yaptığı "*Uygurca Klasik Kutadgu Bilig'deki İnsancıl Felsefe Sistemi Üzerine Bir Çalışma*"(2008). İl ve bakanlık düzeyinde sosyal bilimler fonları şu projeleri desteklemiştir: Sincan Üniversitesi Finans ve Ekonomi Bölümünden Gülnisa Jamal'in "*Kutadgu Bilig çalışmalarını Tarihsel Açıdan Gözden Geçirmek*"adlı çalışması (Sincan Sosyal Bilimler Fonu tarafından desteklenen 2016 yılında tamamlanan projesi). Sincan Kaşgar Bölgesel Kültürü ile İlgili Bir Çalışma'nın başta gelen uzmanlarından biri olan Liu Zhiyou, 23 Kasım 2011'de Guangming Gazetesi'nin teori sayfasında yayınladığı "*Bölgesel Kültürel Araştırma Öğrenmenin Etnik Sınırlar Üzerindeki Etkisi"*başlıklı makalesinde, proje uygulamalarıyla etnik batı bölgelerine yönelmenin öneminden bahsederek şunları söylemektedir:

405 Zhou Lizhu, The 11. century Uyghur Culture Reflected in Kutadgu Bilig, advisor: Huang Qihui.

Çin Kültürü, Çin haritasının farklı bölgelerinde tespit edilebilen birçok alt kültürün karışımıdır. Bölgesel kültürler olmadan Çin kültürü olamaz ve bölgesel kültürler üzerinde araştırmalar yapılmadan Çin kültürü üzerinde yapılan araştırmaların başarılı olması mümkün değildir. Çin'in bölgesel kültürleri ile ilgili yapılan araştırmalar uzun süredir zorluklar ve doğu için batıyı ihmal etmek, merkez için sınır bölgelerini ihmal etmek ve Han kültürü için etnik azınlık kültürlerini ihmal etmek şeklinde tezahür eden tarafgirlikten dolayı engellenmişlerdir. Bölgesel kültürel araştırma üç açından önemlidir: birincisi, Çin kültürünün farklılıklarını ortaya koyması; ikincisi, Çin Kültüründeki uyumu ortaya koyması; üçüncüsü, Çin'in bölgesel kültürlerinin yapıcı yönünü ispatlaması.

'Uygur mezar kültürü' araştırmaları uzmanı Rayila Dawut, Karahanlı Devleti döneminde Kaşgar edebiyatı araştırmaları uzmanı Osman İsmayil ve diğer meşhur akademisyenler araştırma grubunun üyeleri arasında yer almaktadır. Ekipte çok nitelikli araştırmacılar olduğundan doğal olarak beklentiler de çok yüksekti.

'Çin'deki Etnik Azınlık Edebiyatı İle İlgili Teorik Eleştirilerin Seri Şekilde Toplanmasına İlişkin Derleme ve Araştırma', Ulusal Sosyal Bilimler Fonu tarafından desteklenip filoloji alanında yapılan önemli bir araştırma projesidir. Sincan ile ilgili olan ciltte Uygur edebiyatı ile ilgili teorik eleştiri alanında eski zamanlardan şimdiye kadar yazılmış 1,200 makale ve 80 kitap yer almaktadır. Ana derlemecilerden biri olan Liu Xia, *Kutadgu Bilig* akademi tarihi ile ilgili araştırmalar konusunda elde etmiş olduğu başarılar sayesinde projedeki *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmalara ağırlık katmıştır.

Son olarak, bu dönemde araştırma eserlerindeki diğer yeni gelişmeler, *Kutadgu Bilig* ile ilgili farklı araştırma yaklaşımları olmuştur. Kamuoyuna öncülük eden medyadaki köşelerin ve derslerin yanı sıra *Kutadgu Bilig*'in farklı versiyonlarının sesli, kısaltılmış, internet üzerinden ve şarkı versiyonlarıyla okurların daha fazla hoşuna gidecek şekilde bu işe sunulmasının yanında, bu iş için bilgisayar teknolojilerinden de faydalanılmıştır. Bu dönemdeki *Kutadgu Bilig* çalışmaları 1990'lara nazaran daha az ideoloji içeriyor fakat Yusuf Has Hacib'in kitabı ile ilgili toplumsal farkındalığı en üst düzeye çıkarmak için modern bilim ve teknolojinin yanında medyayı da kullandığı için medya ile daha yakın ilişkiler içerisindedir. Teknolojik medya kullanma stratejisi, araştırmacıların statükodan dolayı "*Kutadgu Bilig'teki tarihi anlatımları arttırmak ve yaygınlaştırmak için teknolojik çözümleri kullanma niyeti veya motivasyonu ve Kutadgu Bilig'in yayılması ve onunla ilgili yapılan araştırmaların modern kimlikten dolayı bir dönüşüm yaşadığının net bir göstergesi*"[406] şeklinde tatminsizliklerini dile getirmelerine neden olmuştur.

406 Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Liu Xia, Section 2 Kutadgu Bilig Studies

Kutadgu Bilig çalışmaları Çin'in akademi dünyasında bir barometre gibi hükümetin desteği ölçüsünde değişiklik göstermektedir. Bundan bağımsız olarak akademik gelişmeler, siyasi ve kültürel çalkantılar arasında devam etmektedir.

5. 2. *Kutadgu Bilig*'in Akademik Statüsünün Teyit Edilmesi

1980'lerden beri, özellikle de 1980'lerin ortasından beri son otuz yılda Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının meyvesi bol olmuştur. Bu dönemde Çinli akademisyenler *Kutadgu Bilig* çalışmalarını anlayan bir yaklaşım içinde olmuşlar ve özellikle özel ihtisas gerektiren bazı araştırma alanlarında büyük bir atılım yapmışlardır. Araştırmalar daha önce hiç olmadığı kadar geniş ve derin olmuştur. *Kutadgu Bilig* çalışmalarının bağımsız bir disiplin oluşturacak kadar kaynak topladığını söylemek yanlış olmaz.

5. 2. 1. Yüksek Öğretim Kurumlarında *Kutadgu Bilig* Çalışmaları

Kutadgu Bilig ilk defa 1957-1958 eğitim-öğretim yılında Çin Üniversitesinin öncüsü olan Sincan Üniversitesi Çince Bölümünde işlenmiştir. 1963 yılında Eski Uygur Edebiyatı restore edilmiştir.[407] 1979 yılında ilk defa Xerpidin-Umar, Klasik Uygur Edebiyatı dersi vermiştir. O tarihten günümüze kadar bu ders daima orada yer almıştır. Ondan sonra 1984'te Sincan Normal Yayın Üniversitesi ve başka okulların resmi müfredatında Uygur Edebiyatına Giriş dersi yer almıştır. *Kutadgu Bilig*, yazılı Uygur edebiyatını temsil ettiği için bu derslerin kilit niteliğndeki içeriği haline gelmiştir.

Bu arada *Kutadgu Bilig* klasik Uygur edebiyatını temsilen dönemin çeşitli üniversite ders kitaplarında yer almıştır. Örneğin Şangay Edebiyat ve Sanat Yayınevi tarafından 1981 yılında tüm ülkedeki üniversitelerde okutulacak liberal sanat ders kitabı olarka basılan *"Çin'in Etnik Azınlık Edebiyatının Seçilmiş Eserleri"*nin ikinci kitabındaki 'Yazarların Eserleri' bölümünde *Kutadgu Bilig* ve yazarına yer verilmiştir. Ulusal Kuzeydoğu Ünversitesi'nden Profesör Li Guoxiang tarafından 1982 yılında yazılan bir ders kitabı olan "*Uygur Edebiyatı Tarihi"*nin 7. Bölümünde, Karahanlılar Dönemi"nde *Kutadgu Bilig* ve yazarına uzun yer verilmiştir. Sincan Uygur Özerk Bölgesi Eğitim Komisyonu Yüksek Öğretim Dairesi de ilgili ders kitaplarının derlenmesine büyük ilgi göstermiştir. 1985'te, Sincan Üniversitesi, liberal sanatlar ders kitabı olarak kullanılmak üzere

Overview, 18 41. CNKI.

407 Hairetjan-Osman: Ancient Uyghur Literature Research, Xinjiang University Press, 1999, p266.

"*Uygur Edebiyatı Tarihi"*derlemesini yapmak için Sincan Uygur Özerk Bölgesi halk hükümeti başkan yardımcısı Imininov Hamit'in başkanı olduğu ve Sincan Uygur Özerk Bölgesi Eğitim Komisyonu Yüksek Öğretim Dairesi'nin denetimcisi olduğu bir tasarı grubu kurmuştur.[408] Aynı zamanda Sincan Eğitim Komisyonu, üniversitelerin bir ve ikinci sınıfları için ders kitabı olarak kullanılması amacıyla Çince Üniversite Temel Kitapları[409] derlemesi yapmak üzere bir grup kurmuştur. Bu kitabın bir bölümü klasik Uygur edebiyatına ayrılmıştı. Hayretcan-Osman tarafından Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde ders çalışma kitabı olarak hazırlanan "*Klasik Uygur Edebiyatının Kısa Tarihi"*[410] ve "*Eski Uygur Edebiyatı Çalışması"*da ana içerik olarak *Kutadgu Bilig*'e yer vermişlerdir.

1986'da Çin Halk Cumhuriyeti'nde ilk defa ortaya çıkan *Çin Ansiklopedisi: Çin Edebiyatı*, bir madde olarak *Kutadgu Bilig*'e yer vermiştir. Yeni Çin'in kuruluşundan sonra *Kutadgu Bilig* ilk defa ulusal düzeyde bir ansiklopedi türü kitapta yer alıyordu. Açıkçası bu, Çin'deki edebiyat çevrelerinin Çin edebiyat tarihini[411] tamamlama ve değiştirmeye yönelik çağrılarına bir cevaptı ve doğal olarak yöneticilerin ifade özgürlüğünü kontrol altına almakla ilgili istek ve çabasını ortaya koymuştu.

21. yüzyılda, bir disiplin olarak Çin'deki etnik azınlık edebiyatı ile ilgili farkındalığın artması Çin'in çeşitli üniversite ve kolejlerinde etnik azınlık edebiyatı alanında yüksek lisans ve doktora programlarının kurulmasını sağlamıştır. Örneğin Nisan 2004'de Çin Minzu Üniversitesi, eski Kazak ve Kırgız Dili ve Edebiyatının olduğu yerde Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü açmıştır. Ekim 2008'de ise Ulusal Kuzeydoğu Üniversitesi, Çin'in etnik azınlık dili (Türkçe) ve edebiyatı alanında yüksek lisans ve doktora eğitimi veren Uygur Dili ve Edebiyatı Koleji'ni kurmuştur. Bu disiplin, bu iki üniversitenin dışında Doğu Çin şehirlerindeki diğer üniversitelere de yayılmıştır. 2006 yılında Şangay Normal Üniversitesi, Çin'in etnik azınlık dili ve edebiyatında yüksek lisans eğitimi vermeye başlamış ve bu program 2007 yılında doktora öğrencileri 2008 yılında ise yüksek

408 Xinjiang University, Xingjian Normal University, Xinjiang Kashgar Normal College, Xinjiang People's Publishing House ve Kaşgar Kültürel Kalıntılar Yönetimi'nden yirmiden fazla uzman ve aydın ders kitaplarının derlenmesinde yer almıştır. 4 ciltlik taslağın tamamlanması 2 yıl sürmüştür. Bu incelemeden sonar ders kitapları 1990'lara kadar yayımlanmamıştır. 2. ve 3. Cilt 1993'te, 4. Cilt 1995'te ve 1. Cilt 1996'da yayımlanmıştır. Bkz: Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Liu Xia, Section 2, p. 23.

409 Xinjiang Education Committee: College Chinese Basics, Xinjiang Education Press, 1986.

410 Hairetjan-Osman: A Brief History of Uyghur Classical Literature, Xinjiang Uyghur Autonomous Region Self-study Examination Advisory Committee, 1992; Ancient Uyghur Literature Research, Urumqi: Xinjiang University Press, 1999.

411 Du Yue: The Map of Chinese Literature Must Be Redrawn – an Interview with Mr. Yang Yi, director of the Institute of Literature under Chinese Academy of Social Sciences, carried in China Education Daily, December 16, 2004, p5; Liu Bing: Four Topics in the Research on Ethnic Minority Literature.

lisans öğrencileri kayıtlarını almaya başlamıştır. Bu değişiklikler, *Kutadgu Bilig* çalışmalarının temsil ettiği Çin'in etnik azınlık edebiyatının gelişim noktasında doğru yolda olduğunu göstermektedir. 2000 yılına gelmeden dışarıdan bir itici güce dayanan Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmaları 2000 yılından sonra dışarıdan bir itici güce güvenmek yerine akademik ve disiplin olarak kendi varlığının daha fazla farkına varmıştır. Günümüzde farklı milletlerden gelen ve güçlü profesyonel kabiliyetlere sahip yaşlı, orta yaş ve genç akademisyenler, Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmalarının merkezinde birlikte çalışıyorlar.

5. 2. 2. Araştırma ve Akademik Kuruluş Organize Etme ve Kurma

Araştırma ve akademi kuruluşları belli bir disiplinde en iyi akademisyenleri bir araya getirirler ve akademik projeler ve araştırmaları değerlendirmede konusunda otorite olma görevini icra ederler.

Çin'de *Kutadgu Bilig* araştırma kurumları kurma süreci, hükümetin etnik politikalarının oynadığı kılavuz rolü yansıtmaktadır. Sincan Uygur Özerk Bölgesi Kutadgu Bilig Çalışmaları, Topluluğu*:* Uygur Özerk Bölgesi Kutadgu Bilig Çalışması; Iminov Hamit (özerk bölge halk hükümeti danışmanı) başkanlığında, Tomür Dawamat'ın (özerk bölge halk hükümeti başkanı) fahri başkanlığında ve aralarında Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Tacik, Sibe, Moğol, Hui, Mançu ve Han dâhil olmak üzere 11 milletten profesyonel ve amatör araştırmacıların üyeliğiyle 26 Nisan 1988 tarihinde kuruldu. Bu topluluk, Pekin ve Sincan'da *Kutadgu Bilig* ile ilgili çalışmalarda yer almış 27 topluluğun akademisyenlerini ve tüm Sincan'dan araştırmacıları davet etmiş ve kolej, araştırma birimi, basın ve yayınevleri gibi 41 kurumdan üyeye sahiptir. Özellikle 47 üye Arapça, Farsça, Türkçe, İngilizce ve Rusçada yetkindir.[412] Bu durum, *Kutadgu Bilig* çalışmalarının bütünleşmeye ve konulara ait araştırmayı birleştiren kapsamlı, çok disiplinli bir yöne doğru gittiğini göstermektedir.

5. 2. 3. Çeşitli Yöntemlerle Disipliner Gelişimi Sağlama

Kutadgu Bilig çalışmalarının 1980'lerden sonra özellikle çeşitli türlerde konferanslar ve süreli yayınların özel sayılar ve özel köşe yazılarıyla geliştiği söylenebilir. *Kutadgu Bilig*'e adanan bir sempozyum (Sincan Üniversitesi, 1984), üç ulusal seminer (Kaşgar, 1986,1989 ve 1998) ve bir uluslararası seminer (Pekin,

412 Ayrıca bkz: Mamtimin-Yusup: The Establishment of Kutadgu Bilig Studies Society and Other Specific Issues, Xinjiang Social Community Communications, 2nd issue, 1988, p. 7.

1993) Çin'de gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında *Kutadgu Bilig* 1981'den 1984'e kadar yapılan çeşitli akademik konferansların odağı olmuştur. 'Kuzey Çin Etnik Azınlık Felsefesi ve Sosyal İdeolojik Tarih Topluluğu' tarafından organize edilen üç konferans, Şubat 1983'te Özerk Bölgedeki Urumçi, Sincan'da düzenlenen '1. Etnik Azınlık Klasik Edebiyatı Semineri' ve Şubat 1984'te Sincan'daki üniversiteler ve kolejler tarafından ortak bir şekilde yapılan 'Sincan Klasik Edebiyat Semineri' bunlar arasında yer almaktadır. Bu şekilde, Çin'de akademik çevrelerde *Kutadgu Bilig* çalışmalarının kurumsal yükselişinin notlarını almak kolaydır.

Sincan'daki büyük süreli yayınlar ve Pekin'deki Etnik Edebiyat Araştırması, *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmaların basıldığı önemli platformlar olmuşlar. Örneğin Ekim 1986'da Kaşgar'da yapılan '1. Ulusal Kutadgu Bilig Semineri'nin olacağı zamanlarda *Kutadgu Bilig*'e ayrılmış bir köşe yazısı *Etnik Edebiyat Araştırması*'nın 2. sayısında, *Sincan Sosyal Bilimler*'in 6. sayısında ve *Etnik Yazılar*'ın 6. sayısında yayınlanırken 1986'da *Sincan Sosyal Topluluk Haberleşmesi*'nin 4. sayısı bir özel sayı olarak tamamen bu konuya ayrılmıştır. Kaşgar'daki Uygur Yayınevi 1986'dan 1988'e kadar 48 makaleden oluşan 3 ciltlik bir koleksiyon olan "*Kutadgu Bilig ile İlgili Tarih Mirası*"nı yayınladı. Kültür Devriminden sonra akademi alanına dönen Ahmad Ziya'i'nin da aralarında bulunduğu eski kuşağa ait Uygur akademisyenlerin değerli fikirleri ve derin görüşleri burada yer almaktadır. Bunun yanı sıra, 1988'de *Sincan Sosyal Topluluk Haberleşmesi*'nin 2. sayısı da hemen hemen özel bir sayı olarak yayınlandı (bu sayıda yer alan 12 makaleden 7 tanesi *Kutadgu Bilig*'e ayrılmıştı). Daha sonra, 1989'da yapılan 2. ulusal seminer'in ve 1993 yılında yapılan uluslararası seminerin yapılacağı zamanlarda, 1989'da Kaşgar Normal Üniversitesi Dergisinin 5. sayısında, 1989'da Sincan Sosyal Bilimler'in 6. sayısında ve 1994'te Batı Bölgesi Çalışmaları'nın 1. sayısında (bu sayıda yer alan 15 makaleden 7 tanesi *Kutadgu Bilig*'e ayrılmıştı) bu konuya özel yazılar ayrılmıştır. 1998 yılında Uygur bilge, düşünür, filozof ve şair Yusuf Has Hacib'in doğumunun 980. yıldönümü ve *Kutadgu Bilig*'in 928. yıldönümü vesilesiyle Kaşgar, Sincan'da ulusal bir seminer verilmiştir. Bu sefer diğer etkinliklerin aksine, önemli konferans makalelerini yayınlayan köşe yazısı veya özel sayı çıkaran bir yayın olmamıştır.

Ancak 1999'da, Sincan Halk Yayınevi, konferanslara sunulmuş 38 adet Uygurca makaleyi "*Büyük Bir Akademik Kilometre Taşı Kutadgu Bilig Üzerine"*adıyla yayınladı. Bu daha sonra Çince'ye tercüme edildi.

5. 2. 4. Kutadgu Bilig ile İlgili Tercümeler ve Karşılıklı Etkileşim

20. yüzyılın birinci yarısında, Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları özellikle Rus ve Sovyet olmak üzere yabancı araştırmaların tanıtılması, onların etkisi ve tanıtımının bir sonucu olarak başlamıştır. Şimdi Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları çok gelişmiş olduğu için ne tür yabancı kaynaklar kullanıldı, bu yabancı kaynaklar bir *Kutadgu Bilig* çalışmaları sisteminin kurulması için Çinli akademisyenleri nasıl etkilemiştir, bunlardan ne tür bir ilham alabiliriz gibi soruları sormamız yaklaşık son yüz yılda Çin-yabancı etkileşimini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

a. Kutadgu Bilig Tercümesi

1983'te, bu eski yerel etnik kültürel mirası, daha planlı ve sistematik bir şekilde karşılaştırmak, yayınlamak ve tercüme etmek amacıyla Sincan'da profesyonel kurumlar kuruldu. Bu *Kutadgu Bilig*'ın Sincan'da farklı milletler arasında yaygınlaşmasını ve onunla ilgili araştırmalar yapılmasını büyük ölçüde arttırmıştır. 1980 yılında, ilgili kurumlardan gelen 15 görevliden oluşan bir *Kutadgu Bilig Derleme ve Tercüme Komisyonu* Sincan'da kuruldu. Bu komisyon kapsamında çalışmak için Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Etnik Edebiyat Enstitüsü'nde üç tercüme grubu (Uygurca şiirsel tercüme, Uygurca metinsel tercüme ve Çince tercüme) oluşturuldu. Tercüme resmen başlamadan önce bu gruplar ortak bir karara varmak ve tercüme ile ilgili ilkeleri belirlemek için materyal toplamak, karşılaştırmak ve tercüme etmek için büyük hazırlıklar yaptılar ve *Kutadgu Bilig* ile ilgili birkaç tartışma toplantıları düzenlediler.

1 Mayıs 1984 tarihinde, Pekin Minzu Yayınevi, R.R. Arat'ın karşılaştırmalarını esas alarak *Kutadgu Bilig*'in Latince transkripsiyonu ve modern Uygurca şiirsel versiyonunu birleştiren bir tanıtım kitabı yayınladı. Bu kitap akademisyenler tarafından olumlu karşılandı ve onların araştırmalarına bir temel teşkil etti. Kesin olarak ifade etmeliyiz ki, *Kutadgu Bilig*'in modern Uygurca versiyonu bir tercüme değil, eserin modernize edilmiş halidir. Yayının önsözünde de belirtildiği üzere "*orijinalin şekil, ritim ve algısını korumak için uğraşmıştır. Diyaloglar, kelime kelime ve cümle cümle verilmiştir. Eski ifadeleri modern Uygurcaya tercüme etmek yerine bu ifadeleri açıklayıcı notlar kullanılmıştır.*"[413] Bu sebeple, Turganbay-Kiliqbek ve Nuruz-Yusunali 1986 yılında yaptıkları Kırgızca tercümenin önsözünde, Kırgızca tercümenin Modern Uygurca şiirsel versiyonunu esas alarak yapıldığını belirtmişlerdi. [414]

413 Yusuf Has Hajib: Kutadgu Bilig (in Uyghur), Xinjiang Academy of Social Sciences, Minzu Publishing House, Beijing, 1st edition, May 1984, p. 2.

414 Yusuf Has Hajib, Kutadgu Bilig (in Kyrgyz), translated by Turgunbay Kilichbek and Nuruz Yusanali. Xinjiang People's Publishing House, 1992, p.1.

Egeybaev'in modern Kazakçada metin şeklinde yapıp 1991'de yayınlanan *Kutadgu Bilig* tercümesi de modern Uygurca şiirsel versiyonunu önemli bir referans olarak kullanmıştı.

Abdushukur Muhemmet'imin, *Kutadgu Bilig Hazinesi*'nin son notunda, Ahmet Ziya'i (1913-1989)'in *Kutadgu Bilig*'in modern Uygurcada transkripsiyonu çalışmasında yer aldığını belirtmiştir:

> *1980'lerin başıydı. Şiirsel versiyonun modern Uygurca transkripsiyonunu yapacak ehliyetli kimse bulunamadığı için herkes öncelikle şiirin metin versiyonunun yayınlanması konusunda mutabakata vardı. Ben onlara hayatta olan, Yusuf Has Hacib gibi birisini tanıdığımı söyledim. Çok yaşlı olmasına rağmen, herhangi bir problem yaşamadan kutsal görevini yerine getirdi. Benim sözlerim, cesareti kırılmış bu insanları etkiledi. Sonuç tam da beklediğimiz gibi oldu!*

Ahmet Ziya'i'nin tercüme konusunda büyük bir yeteneğe sahip olduğu zamanla anlaşılmıştır. Bundan dolayı Manas destanının Uygurcadaki şiirsel versiyonunun son mirasçısı görevini gururla yerine getirmiştir.

Meşhur Kırgız akademisyen A. Narynbaev, tebrik etmek için yazdığı makalede şunları yazmıştır: "*Kutadgu Bilig*'in modern Uygurca baskısında Balasagunlu Yusuf Has Hacib tarafından bize miras bırakılan bu uzun şiir, akademik araştırma alanı ve genel halkın yaşamında önemli bir olay olmuştur. "[415]

Çin, *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı yer olarak bu kitabı tercüme etme inisiyatifini kullanmak istemiştir. Çince *Kutadgu Bilig* tercümeleri arasında Geng Shimin ve Wei Cuiyi'in 1979'da bitirdiği kısaltılmış versiyonu ve Hao Guangzhong ile arkadaşlarının 1986'da bitirdiği tam versiyonu yer almaktadır. Kısaltılmış versiyon, büyük ölçüde Arat'ın karşılaştırma versiyonunu esas alarak[416] yapılmıştır fakat Çinli akademisyenler bunun Vambery'in tercümesinden tercüme edildiği ve Viyana nüshasının (915 beyit) Almanca tercümesini esas aldığı görüşündedirler.[417] Kısaltılmış versiyonda mısralar numaralandırılmamıştır. Atlanan kısımlar ve bölümler tercüman tarafından bilerek ve isteyerek atlanmamış, bunlar orijinalinde de yoktur. Viyana nüshasının Almanca tercümesi tam da bu şekildedir.

---

415 A. Narynbaev and A. Kasimof: A New Edition of Kutadgu Bilig, translated by R.Nurahmat, Selected Translations in Kutadgu Bilig Studies (1), p277, Xinjiang People's Publishing House (restricted publication), Urumqi, 1991.

416 Geng Shimin and Wei Cuiyi: Introduction to Kutadgu Bilig, see Kutadgu Bilig, Xinjiang People's Publishing House, Urumqi, 1979.

417 Li Ning: The Research on the English Translation of Kutadgu Bilig, Minzu Publishing House, Beijing, 2010, p17.

Eksiksiz Çince tercümesi, modern Uygurca şiirsel versiyonunun yanı sıra Latince transkripsiyonunu da esas almıştır. Bu tercüme, esas olarak Arat'ın karşılaştırmalı versiyonunu esas almamış[418], bunun yerine büyük ölçüde Latin transkripsiyonunu, ondan sonra da yayınlanmamış modern Uygurca metinsel tercümesini (1991'de yayınlandı) esas almıştır. Tam Çince tercümesi Mamat Yusuf, Abduxukur Turdi, Abdureyim Otkur, İbrayim Muthi ve diğer Uygur akademisyenler tarafından dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Yayınlanmasından sonra gelen geri dönüşlerde hem takdir hem de eleştiri vardı. "*Tam Çince tercüme, orijinalinin şiirsel şekil ve ritmini korumak için çaba harcamış ancak sanatsal anlamda yeterli derecede şiirsel bir duygu katamamıştır.*[419] Liu Xia şuna inandığını söylemiştir:

> *İnançlı olmak, tercümenin ilkesi ve Çince versiyonun özelliğidir. Bundan dolayı "yetersiz düzeyde şiirsel tat", kültürel bilgileri kurban etmekten daha iyidir. Çince tercüme için doğru yaklaşım,"beklentiler ufkunda"kendine has etnik karakterleri "başkalaştırmaktan"kaçınmaktı. Bu da saf ve heterojen bir kültür yaşama fırsatının kaçmasına neden olacaktı.* [420]

Ancak bu değerlendirme, eserin orijinalinin dilini ve tercüme için esas alınan versiyonu anlayanların skolastik araştırmaları tarafından henüz doğrulanmamıştır.

b. Kutadgu Bilig Çalışmalarının Tercümesi ve Onunla İlgili Uluslararası Bilgi Alışverişi

Çin, *Kutadgu Bilig* çalışmaları disiplinini başlatmak için yoğun bir şekilde çalışırken, yabancıların bu alanda yaptığı çalışmalara çok ihtiyaç duyuyordu. Rusya veya Sovyetler Birliği, Avrupa, Amerika ve Türkiye'deki akademisyenler Çin'deki meslektaşlarından 100 yıl önce *Kutadgu Bilig* çalışmalarına başlamış ve bu konuda çok yol almışlardı. Yabancı akademik şaheserleri tercüme etmek ve onları tanıtmak, Çin ve yabancı akademik çalışmalar arasında alışveriş gerçekleştirmenin önemli bir yoludur. Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmaları derinleştiğinde Çinli akademisyenler, bu konuda çalışmalarının çoğunun daha önce yabancı ülkelerde yapıldığından ve konuya ilişkin belgelerin çoğu yurt dışında tutulduğundan kendi kültürleri için "konuşma haklarını"kaybettiklerinin farkına varmışlardı. *Sincan Sosyal Bilimler Federasyonu* ve *Kutadgu Bilig Çalışmaları Topluluğu* bir araya gelerek nerede durduğumuzu ve nereye doğru gittiğimizi görmek için

418 Age.

419 Age.

420 Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Liu Xia, Chapter 3, p , CNKI.net.

"*Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler"*i Uygurcaya (Haziran 1989'da sınırlı sayıda baskıyla) ve *Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler(1)* i Çinceye (Mayıs 1991'de sınırlı sayıda baskıyla) tercüme ettiler: Birincisi A. N. Kononov'un "*Balasagunlu Yusuf'un Uzun Şiiri Kutadgu Bilig Üzerine"*, C. H. Ivanov'un "*Balasagunlu Yusuf'un Kutadgu Bilig'i Üzerine",* V. V. Radlov'un "*Viyana İmparatorluğu Kraliyet Kütüphanesindeki Uygurca Kutadgu Bilig Nüshasının Kopyasına Giriş"*, K. Kerimov'un "*Kutadgu Bilig'in Özbekçe Tercümesine Giriş",* A. Egeubaev'un "*Asırlarca Yaşayan Pirin İsmi ve Bilgenin Kitabı",* Türk akademisyen Kasapoğlu'nun "*Kültürel Tarihimizde Kutadgu Bilig ve Yeri*", Amir Najip'ın "*Kutadgu Bilig'in Namagan ve Herat Nüshaları ile ilgili Bir Metinsel Analiz"*i, Eski Sovyetler Birliği'nde yayınlanmış *"Özbek Edebiyatı Tarihi"*nden kısaltılarak tercüme edilen *Yusuf Has Hacib,* Sovyetler Birliğinde derlenmiş *"Uygur Edebiyatının Kısa Tarihi"*nden kısaltılarak tercüme edilen *Yusuf Has Hacib,* Türkçe materyallerden tercüme edilen "*Kutadgu Bilig'in Viyana Nüshasının Kopyasına Ek",* R.R. Arat'ın İslam Ansiklopedisi'nde yazdığı bir madde olan "*Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacib*"A. Narynbaev'in "*Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Versiyonu"*ve "*Sovyetler Birliği'nde Kutadgu Bilig Çalışmaları Alanında Yazılanların Bir Katalogu"*Li Qi tarafından yapılan tercümesi gibi.

Rus ve Türk akademi çevrelerinde yapılan ilgili tartışmaları ihtiva etmiştir. Bu liste, tercümanların dil sınırlaması ve yöneticilerin vizyonundan dolayı Rusça ve Türkçe araştırmalarla sınırlı kalındığını göstermektedir. Buna mukabil, ikinci eser ise R. R. Arat'ın *"Kutadgu Bilig'in Türkçe Tercümeine Giriş"*i, R. Dankoff'un *"Kutadgu Bilig'in İngilizce Tercümesine Giriş ve Notlar"*ı, Y. Mamatahunof'un "*Yusuf Has Hacib"*i, A. H. Kononov ve C. H. Ivanov'un *"Kutadgu Bilig'in Rusça Tercümesine Notlar"*ının yanısıra A. H. Kononov, C. H. Ivanov, V. V. Radlov, K. Kerimov, A. Egeubaev ve A. Narynbeav tarafından yapılan araştırmaları ihtiva etmektedir. Açık bir şekilde görüldüğü üzere ikinci çalışma daha akademik ve tipik araştırmaları seçmek için daha fazla çaba harcamıştır. Önsözde de belirtildiği üzere analojide yer alan tercümeler "ya tamamıyla aynıdır ya tamamen farklıdır ya da ikisinin arasıdır."Zaman, editörün bu sıradığı vizyon ve öngörüsünü doğrulamıştır. "*Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler* (1)"yayınlandığında sadece 1,670 kopya basılmış. Düşünülen *Kutadgu Bilig Çalışmalarından Seçilmiş Tercümeler* (2) planı gerçekleşemedi.

Bununla, Çin'deki Han ve Uygur akademi çevrelerinin *Kutadgu Bilig* alanında yabancı meslektaşlarının başarıları ve görüşleri ile sistematik bir şekilde yüzyüze gelmişlerdir. Bu da onlara kendi görüşlerini karşılaştırma fırsatı sağlamıştır. Bu olay kendi başına, sonraki araştırmacılara fayda sağlayacak büyük bir başarıdır.

1985 yılında, Eski Sovyetler Birliğine bağlı Kırgızistan'da Uygur bir akademisyen olan Narynbeav *Komünizm Bayrağı* gazetesinde *Kutadgu Bilig*'in modern Uygur tercümesi ile ilgili tebriklerini sunmak için özel bir makale yayınladı. Ondan sonra, Sincan Sosyal Bilimler Akademisi, Li Qi'nin yazdığı "*Sovyet Yayınında Kutadgu Bilig'in Çin'de Yayınlanan Tercümesine İlişkin Yorumlar*"başlıklı makalesini 1985 yılında *Sincan Sosyal Bilimler Haber*'in 10. sayısında yayınladı. Ondan sonra, Narynbaev'in tüm makalesi 1985 yılında *Sincan Etnik Edebiyat Araştırması*'nın 3. sayısında yayınlandı (Çince olarak). Kabul etmek gerekir ki bu, ülke içinde ve dışarıda *Kutadgu Bilig* araştırmacıları arasında gerçekleşen ilk etkileşim olmuştur. Daha fazla reform ve açılma ile Çinli akademisyenler akademik değişim için yurt dışına daha fazla gitme imkânına sahip oldular. *Kutadgu Bilig* ile ilgili ilk çalışmalar Japonya, Orta Asya ve Türkiye'de başladığından ve onların coğrafyalarının yakın olmasının yanı sıra Sincan'daki Türklerle kültürel bağların olmasından dolayı bu yerlere daha fazla ziyaret ve karşılıklı akademik değişim gerçekleşmiştir. 1986'da Abdushuku-Mumemmetimin'in Japonya Kültür Vakfı ve Kyoto Üniversitesinin davetlisi olarak *Kutadgu Bilig ve Uygurların On İki Makam*'ı üzerine verdiği seminer, Mamtimin Yusuf (O zaman Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Müdür yardımcısı ve Sincan Etnik Edebiyat Enstitüsü Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısıydı) ve Abdureyim Otkur'un Los Angles'ta 26 ile 29 Ocak 1986'da Çin'deki azınlık dilleri, kültürleri ve tarihleri ile ilgili gerçekleştirilen seminere California Üniversitesi tarafından davet edilip "*Kutadgu Bilig: Klasik Uygur Edebiyat Tarihinde İhtişamlı Bir Kilometre Taşı*"ve "*Klasik Uygur Edebiyatına Kısa Bir Bakış*"başlıklı makalelerini sunmaları ve Mamtimin Yusuf'un Ağustos 1987'de Çin-Sovyet iyi niyet heyetinin bir üyesi olarak Leningrad'ı ziyaret ettiğinde *Kutadgu Bilig*'i Rusçaya tercüme eden V.H. Ivanov'un "*Balasagunlu Yusuf'un Eseri Üzerine"*isimli kitabının uzun bir şiir olan *Kutadgu Bilig"bir Karluk-Uygur edebi mirasıdır"*ifadesini kullandığı bir bölümü Çinli delegasyona sunması, önceki zamanlarda yapılan faaliyetlere örnek olarak gösterilebilir. C. H. Ivanov Nisan 1988'de Mamtimin-Yusuf'a bir mektup yazarak *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili karşılıklı fikir alışverişinin gerekliliğini vurgulamıştır. [421] 1988'de *Köprü*'nün (Rusça) 2. sayısı, Liu Bing'ün "*Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları*"başlıklı makalesini yayınlayarak Rus okuyuculara ilk defa Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmalarıyla ilgili bir genel bakış sunmuş oldu.

Kazakistan'daki Atatürk Alatav Uluslararası Üniversitesi tarafından "Balasagunlu Yusuf ve onun fikirlerinin mevcut durumu"temalı iki uluslararası seminere katılması için Sincan Üniversitesi Finans ve Ekonomi Bölümünde

421 Mamtimin-Yusup: The Establishment of Kutadgu Bilig Studies Society and Other Specific Issues, Xinjiang Social Community Communications, 2nd issue, 1988, pp7-8.

hoca olan Gülnisa Jamal'i önce 26 Mayıs 2005'te daha sonra 8 Haziran 2006'da davet etmiş, o da ilgili seminerlere katılarak kendi tezini sunmuştur. Gülnisa Jamal, 25 Haziran 2010 tarihinde Kırgız Devlet Üniversitesi filoloji bölümünde "*Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları*"başlıklı yüksek lisans tezini başarılı bir şekilde savunmuştur.

Bu iki etkileşim sadece Sincan edebiyatı ile araştırmalarının yeni dönemdeki açıklığını göstermekle kalmıyor aynı zamanda küresel manada dikkatleri, *Kutadgu Bilig* dâhil olmak üzere Sincan'daki etnik azanlık edebiyatına çekmek için bir fırsat oluşturmaktadır.

Çinli akademisyenler, 1986 yılında bağımsız bir disiplin olarak "Çin'de Kutadgu Bilig Çalışmaları"kurmayı düşünmüşlerdi. Aradan 30 sene geçtikten sonra, Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmalarının bağımsız bir disiplin oluşturmak için gereken unsurlara yavaş yavaş sahip olduğunu görüyoruz. Birincisi, araştırmacılar bilimsel ve rasyonel bir zeminde duruyor, ikincisi, *Kutadgu Bilig* çalışmaları, yüksek lisans mezunları ve doktora derecesi sahipleri dahil olmak üzere profesyonel yetenekler yetiştirme konusunda başarılar elde ederek üniversitelerin sınıflarında kapsamlı bir şekilde yer almaktadır, üçüncüsü, şimdi *Kutadgu Bilig* çalışmalarının hizmetine sunulmuş akademik kuruluşlar, araştırma ile ilgili süreli yayınlar ve düzenli akademik konferanslar vardır.

Bölüm VI

Kutadgu Bilig ile İlgili Daha Fazla Akademik Tartışma ve Araştırma

Kutadgu Bilig çalışmaları alanında, sadece Çinli akademisyenler ile onların yurt dışındaki meslektaşları arasında değil Çinli akademisyenler arasında da görüş alışverişi az olmuştur. Doğrusu, bazı önemli konularda sadece Çinli akademisyenler ile yabancı akademisyenler arasında fikir ayrılıkları yaşanmamış aynı zamanda Çinli akademisyenler arasında da çok büyük tartışmalar yaşanmıştır. Bu dinamik sürece bakmak, yurt içinde ve yurt dışındaki Kutadgu Bilig ile ilgili ana akım düşünce ve gelişim trendini anlamamıza yardımcı olurken bu şaheserdeki ideolojik ifadeler ve onun sanatsal değerleri derinlemesine anlamamızı sağlar.

6. 1. Kutadgu Bilig'in Felsefi ve Kültürel Kaynağı

1980'lerden 21. yüzyılın ilk on yılına kadar birçok başarılar elde edildi ve dikkate değer araştırmalar yapıldı. Orta yaşlı ve yaşlı birçok akademisyen içeriği özetlemek ve yansıtmak kaydıyla *Kutadgu Bilig*'in ideolojik içeriğine dalmış, Kutadgu Bilig ile ilgili çalışmaların derinleştirilmesi için yol açmışlardır. Cai Canjin'nin "*Kutadgu Bilig Felsefesine İlişkin Bir Ön Çalışma"*(1992), Lang Ying'ın "*Kutadgu Bilig ve Doğu ile Batı Kültürleri"*(1992), Abdushukur Muhemmet'imin'in "*Kutadgu Bilig Hazine Evi"*(1999) ve Rayhan Kadir'in "*Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü"* (2003) çalışması bunlardan birkaç tanesidir. Bu arada, 21. yüzyılda genç bir akademisyen olan Akbar Amet, çeşitli gazete ve dergilerde bir dizi araştırma makalesi yayınlayarak Yusuf'un ideolojik sistemine ilişkin yenilikçi fikirlerini sunmuştur. Bu akademisyenler, Yusuf Has Hacib'in felsefesinin onun kültürel kaynağı ile nasıl bir ilişkiye sahip olduğu konusunda uzun süre araştırmalar yapmış ve bu konu üzerinde değerli incelemelerde bulunmuşlardır. Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarını gözden geçirmenin bir yolu olarak bu akademik düşünceleri burada sunuyoruz ve onları yurt dışındaki meslektaşlarının düşünceleri ile karşılaştırıyoruz.

6. 1. 1. Kutadgu Bilig'in Felsefesine İlişkin Araştırma

Cai Canjin'nin "*Kutadgu Bilig Felsefesine ilişkin Bir Ön Çalışma"*(1992) adlı çalışması, *Kutadgu Bilig* felsefesi ile ilgili sistematik bir inceleme yapan Çin'deki ilk akademik çalışmadır. "Onun yayınlanması Çin'de etnik azınlıkların klasik şaheserlerinin felsefesine ilişkin araştırmalar konusunda bir boşluğu doldurarak Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının uluslararası seviyede yapılan araştırmaları yakalamasına katkı sağlamıştır." Çin'de bu alanda yapılan araştırmaların seviyesini gösteren bu kitap, Fujian Valiliği'nin mükemmel Sosyal Bilimler Başarıları (1994) ikincilik ödülünü, Sincan Uygur Özerk Bölgesinde 3. kez düzenlenen Mükemmel Sosyal Bilimler Başarıları (1995) birincilik ödülünü ve 2. Yüksek Öğretim İnsani ve Sosyal Bilimler Araştırma Başarıları Uluslararası Genel Enstitüsü Ödülleri'nin felsefe alanında üçüncülük ödülünü kazanmıştır.

Freng Dazhen'e göre *Kutadgu Bilig* çalışmalarının "tarihten ayrılmama veya onu aşmama, objektif, realist, adil ve zorlanmadan değerlendirme yapması iyi şeylerin özünü alırken kötü şeyleri defederek, araştırmayı tamamen bilimsel zeminde yapma"ilkelerini uygulaması gerekmektedir."[422] Cai Canjin'in kitabı bu ilkelere göre incelendiğinde, bu kitap sosyolojik eleştiri ile doludur ve sert bir dile

422 Feng Dazhen's Introduction to Selected Papers in Kutadgu Bilig Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1993, p. 1.

sahip olup solcu edebiyatı büyük bir iştahla ortaya koymakta ve sanat eleştirisi özelliklerine sahiptir. Yazarın vardığı sonuçların bazıları bugün tartışmalı olarak görülse de yazar, *Kutadgu Bilig*'in sunduğu şeyler için kalbinin derinliklerinden gelen övgülerde bulunmaktadır. Örneğin *Kutadgu Bilig*'de hukuk önünde eşitlik, cezadan ziyade ahlaka öncelik verilmesi, hayat ve ölümle ilgili diyalektik bir görüş olan alturizm, halkı temel alan yönetim, liyakati esas alma ve bilgi gücü gibi düşünceleri çok beğenmiştir. "Allah kâinatı yarattı"ile "kainat dört temel üzerine kaimdir: ateş, su, hava ve su"arasındaki çelişki ile ilgili Cai Canjin şu açıklamada bulunmuştur: "*Kutadgu Bilig felsefesini yaratıcılığı ve "dört unsurdan oluşma"teorisini bir araya getiren bir ikili felsefe olarak tanımlamak uygundur. Yapısı itibariyle seçmeci olup idealizm ve materyalizmi bir araya getirmiş böylece bazen kendi kendisi ile çelişmektedir. Yazar din ile bilgiyi bir araya getirmeye çalışırken, kendisi de çift kimlik yaşamaktadır: bir yandan dinine bağlı bir dindar iken öbür yandan yönetici sınıfa bağlı, kendi amacına giden yolu devam ettiren bir bilgedir.*[423]

Cai Canjin *Kutadgu Bilig*'teki eksiklikleri de eleştirmiştir. Örneğin 5288. mısra ile ilgili şunları söylemiştir: "*Buna inanmak gerçekten güç. Egemenlerin halkı sevdiği ve halkın egemenlere saygı duyduğu bir sosyal ütopyaya ilişkin tamamen yanlış olan bir resim, tamamen hayaldir.*"[424] Cai Canjin yazdığı eserin girişinde, "*Kutadgu Bilig'in yazarının kendi görüşünü tartışmak için konuları sıralayarak bilimsel analizden yoksun, ilkel düzeyde düşünmüş*"[425] ve "*mantık yürütmesi bilimsel analizden yoksun olduğu için ve her ne yönde olursa olsun onun ideolojisinin sınırları çerçevesinde hapsolduğu için doğru ile yanlışı gerçekten bir birinden ayıramamış ve yanıltıcı bir sonuca varmıştır*"[426] demektedir. "Bay-Bek Sosyal Kavramlar"başlıklı 3. bölümün "ibadet kavramı"ile ilgili bölümünde Cai Canjin öncelikle yazarın "Allah'a ibadet etme konusunda sınırsız olduğunu"ondan sonra da "Han'a ibadet etmenin savunucusu olduğunu"en son olarak da peygamberin dört halifesinden bütün evliyalara kadar kapsam içine alarak "ibadet amacını genelleştirdiğini"ifade etmektedir. En son "ibadet cahilliğin bir sonucudur, cahillik inancın temelidir. İbadet kavramının gerçek gizemi buradadır"[427] şeklinde bir sonuca varıyor. Cai Canjin "hiyerarşi kavramı"alt başlığı altında, yazarın avam tabakaya ilişkin yaklaşımını acımasız bir şekilde eleştirmektedir:

"*Niye onların hepsini öldürmek yerine onları yaşatıyorsun? Yazar bazı ipuçları vermiş: "Ancak, onlarsız da olmuyor"(4322. mısra). Tahkir ve tazyif edilmiş ancak yine de onsuz olmayan genel halk, yöneticileri tarafından aşırı rezaletin içine*

423 Age, p. 241.

424 Cai Canjin: A Preliminary Study of Kutadgu Bilig's Philosophy, Oriental Press, Beijing, 1992, p16.

425 Age, s. 32, 53, ve 55.

426 Age, s. 76.

427 Age, s. 87.

saplanmış, gururu kırılmış ve kandırılmıştır. Yöneticiler onlarsız yapamadığı için genel halka karışı şöyle bir eğilim içindedirler: "Siz pir-ü pak bir şekilde doğanlar, günahkârlarla iç içe olmayın "(4289. mısra).

Cai Canhin, "Derin Üzüntü içinde Hayat Felsefesi"başlıklı 4. bölümde, *Kutadgu Bilig*'in insanın doğasına (tabiatına) ilişkin görüşünü analiz ettikten sonra şu sonuca varıyor:

Sonuç itibariyle, *Kutadgu Bilig* temel manada insanın doğası ile ilgili kültürel perspektiften gelen bir bakış açısına sahiptir. *Kutadgu Bilig* İslam düşüncesini yaymak isteyen bir duruşa sahiptir. Ancak insan doğasının Allah tarafından yaratılmadığı, kültürel olarak oluştuğunu vurgulamaktadır. Bu, dini görüşe karşı ve İslam karşıtı sapmışların insan doğası ile ilgili görüştür.[428]

Cai Canjin aynı zamanda şunları yazmıştır: "Kâfirlere karşı canı pahasına mücadele edilmesi gerektiğine ilişkin dini mezalimliği yansıtmaktadır. Bu şiirin bir eksiğidir. Bu eksiklik, yazarın sınıfı ve onun tarihle ilgili eksikliğine işaret etmektedir."[429]

Cai Canhin'in buradaki kişisel görüşü, Çin'de akademi topluluğu arasındaki meşhur görüşü yansıtmaktadır.

Muhemmet'imin, Yusuf tarafından yazılan "*Kutadgu Bilig Felsefesinin Daha Fazla İncelenmesi*"[430] isimli çalışma, Yusuf'un ideoloji kökenini inceleyerek onun felsefi görüşü üzerinde çalışan Çin'deki ilk makalelerden bir tanesidir. Yazarın kendi makalesinde şunu izlediğini görüyoruz: Yusuf'un felsefesinin naif diyalektik materyalizimi ile Batı felsefe sistemi arasındaki farka vurgu yapmaktadır:

Balasagunlu Yusuf, hukuk, adalet ile doğrulukla ilgili olarak hiç de Yunan filozoflarının varislerinin ya da öğrencilerinin izinde gitmemiştir. Adalet düşüncesine ait onun kendi görüşü vardır ve adalet ve doğruluk felsefesini ortaya koymak için Orta Çağdaki herhangi bir filozof, bilge, kral veya başka otoritelerden alıntı yapmamıştır.

"Onun devlet, hukuk ve "maddi dünyanın kökenine"ilişkin görüşü Plato'nun Ütopyasından ve Firdevsi'nin Şehname'sinden farklılık göstermektedir. Yazar "Kutadgu Bilig sadece Liao ve Hanedanlığın filozoflarının etkisi altında kalmamış aynı zamanda güneydeki Song Hanedanlığının bilgilerinin ideolojik özelliklerini

428 Age, s. 119.

429 Age, s. 186.

430 Muhemmet'imin·Yusuf：Yusuf·Has·Hajipning Kutadgu Bilik dastani we uning pelsepe idiyisi togrisida. Xinjiang universiteti ilmiy jornili ning 1983-yil 4- sani.

yaşamaktadır"[431] *diyor. Yazar, Balasagunlu Yusuf'un özellikle ataya saygıya ilişkin yaptığı tavsiyede eski Çin filozoflarından etkilendiğine inanmaktadır.*

Kutadgu Bilig'in felsefesi üzerine yeni bir açıdan ve geniş bir perspektiften araştırmalarıyla *Kutadgu Bilig* çalışmalarına yeni bir soluk katan Akbar Amet'tir. Çin'in akademi çevrelerinde *Kutadgu Bilig*'in Yunan felsefesinden etkilendiğine ilişkin yaygın bir görüş vardır. Ancak Akbar Ahmet, *Kutadgu Bilig*'in felsefesini çeşitli yönlerden inceleyip *Tarim* ve *Sincan Sosyal Bilimleri*'nde yayınladığı bir dizi makalesinde bu görüşün inandırıcı olmadığını söyleyerek bu görüşe karşı çıkmıştır. Çalışmalarından bir tanesi olan Rayhan Kadirov'un görüşü ile örtüşen "*Farabi'nin Kutadgu Bilig Üzerindeki Etkisi Üzerine*"(Tarim, 10 Nüsha, 2009) adlı esere burada kısaca değinilecektir.

Akbar öncelikle, 'niçin Yusuf ile Farabi'nin bir arada incelenmesi gerektiğini' ortaya koyuyor:

İkisi de aynı İslam dünyasında aynı dönemde yaşamış ve Arapçaya hâkimdir. Adalet, ahlak ve hukukla ilgili benzer düşünceleri ortaya koymuşlar. En önemlisi de Yusuf'un astronomi, matematik, devlet politikası ve Araplar'ın Yunan geleneğine maruz kalmasıyla aldıkları dört unsur konusunda bilgi sahibi olma ihtimali yüksektir. İslam'ı yayan medreseler Orta Asya bilgelerinin Batı felsefesini öğrendiği birer okul haline gelmiştir. Orta Çağ'da Farabi gibi filozof olarak bilinen bilgelerin çalışmalarını okumanın felsefe öğrenmenin önemli bir yönü olduğunu söylemek abartı olmaz. Bu faktörler doğal olarak bizi "Yusuf Has Hacib ile Farabi direkt bağlantı sahibiydiler"şeklinde yaygın inanışa götürür. Orta Çağ'da İslam kültürünün ortaya çıkışı ve yayılması ile ilgili arka plana rağmen bazıları bunun mantıklı olup olmadığını merak edebilir. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak için, Yusuf Has Hacib ile Farabi arasındaki ilişki üzerinde özel bir çalışma yapmış bir akademisyen olan Rayhan Kadir'in görüşüne yer vermek istiyorum.

Bu giriş paragrafı, makalenin bakış açısını ortaya koymaktadır.

Rayhan Kadir, Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü adlı kitabında "Yusuf Has Hacib'in ideal devlete ilişkin görüşleri, Plato ve Aristo'nun görüşlerinden etkilenmiştir. O da bunları Farabi vasıtasıyla öğrenmiştir"(2003: 282) sonucuna varıyor.

Bu sonucun mantığı aşağıda açıklanmıştır:

"*Kendi zamanının büyük bir İslam filozofu olarak ün kazanan Farabi, Plato ve Aristo'nun düşüncelerini tam olarak anladıktan sonra onları yayan en*

431 Najif Asim, the chapter on Kutadgu Bilig, Turkic History.

önemli kişi olmuştur. Ondan sonra gelen birçok Müslüman filozofu ile Orta Çağ ve Rönesans döneminde yaşamış birçok Avrupalı filozof, Plato ve Aristo'yu Farabi'den öğrenmiştir. Bundan dolayı Farabi'ye "ikinci öğretmen" denilmektedir. Bunun için, Yusuf Has Hacib'in Plato ve Aristo ile ilgili bilgiyi Farabi'den öğrenmiş olduğu düşüncesi mantıklıdır. Bu varsayımın en önemli kanıtı Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i ile Farabi'nin Plato ve Aristo'nun düşüncelerini bir araya getirdiği Kitabül Siyaset El Medeniyet kitabı arasındaki uyumdur."(2003: 278)

Akbar, Rayhan'ın görüşüne ilişkin şunları söylemiştir: Birincisi, Yusuf'un kitabının Plato'nun Ütopyası ile içerik açısından aynı olduğunu fakat tür olarak farklı olduğunu belirtmiştir. İkincisi, Plato'nun Ütopya'sındakinin aynısı olan *Kutadgu Bilig*'deki diyalogların Farabi'den öğrenildiğini ispatlamak mümkün değildir çünkü Plato'nun düşüncelerini Farabi'den öğrenmekle Platon'un üslubunu Farabi'den öğrenmek ayrı şeylerdir. Üçüncüsü, Akbar, Rayhan Kadir'in "Farabi'nin yazı şekli ve demek istedikleri Müslümanlar tarafından kolaylıkla anlaşılıyordu"şeklindeki ifadesinin gerçekçi olmayan bir varsayımdan ibret olduğunu düşünüyor çünkü birçok akademisyen Farabi'nin felsefi kitaplarının çok muğlak olduğunu ve daha baştan itibaren okuyucunun sabrını denediğini mükerreren yazmışlardır. Farabi'nin, avamın felsefeyi çalışmaması gerektiğine ilişkin bir görüşü de vardır. Farabi'nin, Rayhan Kadir'in ifadesiyle "onların (Müslümanların), İslam ruhu ile dolu bir dünya görüşünü kabul etmenin önemini kitaplarından çıkarmaya sevk ettiği ve ahlakı yüceltip en yüksek mutluluğa götüren hukuka uymaya mecbur bıraktığı."(2003: 278-279) şekilde yazmasının nedeni de budur. Akbar, Aristo'nun *Politika*'sı daha Arapçaya tercüme edilmediği için Farabi ona erişemediğinden dolayı ondan hiç bahsetmemiştir görüşünü ikna edici bir şekilde çürüten bir sürü materyal sunmaktadır.

Rayhan Kadir, "*Yusuf Has Hacib doktrininin gerçekçidir, uygulamaya yöneliktir ve siyasi gerçekle yakından ilişkilidir. Pragmatizm açısından güçlüdür fakat bir sistem oluşturma veya derin bir teori oluşturma açısından zayıftır*" diye ifade etmiştir. Ancak Akbar, *Kutadgu Bilig*'in edebi olarak ilk ve en önemli eser olduğu ancak edebi ve sanatsal açıdan incelendiğinde onun değerinin kaybolmasından dolayı bu ifadenin hem ikna edici olmadığını hem de taraflı olduğunu beyan etmiştir. Dahası, Yusuf, bir felsefe kitabı yazmak, bir sistem oluşturmak ya da soyut bir teoriyi oluşturmak zorunda olmadığı için devlet yönetimini eski geleneklere uygun olarak bilge adamın yöneticiye nasihatleri şeklinde yazmıştır. Bundan dolayı kitap, prenseslerin şablonunda yazılmış güzel bir edebi eserdir. Ancak Dankoff ifade ettiği gibi bu kitap prenseslerin aynası şablonunu aştığı için "prenseslerin aynasının"da ötesindedir. Kutadgu Bilig'i özel kılan şey, onun eski (basmakalıp) temaları kendine has sanatsal bir şekilde ifade etmesidir.

Bu konuyla ilgili olarak Akbar, uzun uzun ifade ettiği görüşünde, ne *Kutadgu Bilig*'in şekli ne de içeriğinin Yusuf'un Yunan ve İslam felsefesinin etkisinde kaldığını veya Farabi'nin öğrencisi olduğunu açık bir şekilde gösterdiğini ifade ediyor. Akbar'ın görüşüne göre doğrulanmamış varsayımlar inandırıcı değildir.

6. 1. 2. Çok-Katmanlı Kültürel Yapıyla İlgili Araştırma

Uygurca, Kırgızca ve Kazakça konusunda yetkin olan bir Çinli akademisyen Lang Ying, ömrünü Türk milletlerinin dillerini, edebiyatını ve kültürlerini araştırmaya adadı. Onun "*Kutadgu Bilig ile Doğu ve Batı Kültürleri"* isimli eseri yayınlandıktan sonra çok dikkat çekmiş ve Uygurcaya tercüme edilip en iyi satan kitap olmuştur. Çin ve Çin'deki edebiyat çevrelerinin *Kutadgu Bilig* çalışmalarını tanıtmak için bir program başlatma organizasyonu yaptıkları 1990'larda, Çin'deki *Kutadgu Bilig* çalışmaları tarihinde önemli bir olay olarak bu monografi ortaya çıkmıştır. İlk baskısı Nisan 1992'de çıkmıştır. İsminden bir tarafta *Kutadgu Bilig* diğer tarafta Doğu ve Batı kültürleri olmak üzere bunlar arasında bir kültür alışverişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitap "Giriş"bölümünün yanı sıra dokuz bölümden oluşmaktadır: 1. Doğu'da Bir Şiir Ustası: *Kutadgu Bilig* Yazarının Hayat Hikâyesi, 2. Uygurlar'ın Batıya Göçü ve Kültürel Olarak Yeniden Canlanma- *Kutadgu Bilig*'in Yazılmasının Tarihsel Arka Planı, 3. *Kutadgu Bilig*- Batı Bölgelerinde Orta Çağ Yaşamına Dair Bir Resim, 4. Bir Doğu Ütopyası, 5. Bilgi ve Mutluluk, 6. Yardımseverlik, 7. Karakterleri Tartışma, 8. *Kutadgu Bilig*'in Sanatsal Çekiciliği, 9. *Kutadgu Bilig* ile Doğu ve Batı Kültürleri.

Bölüm başlıklarına bakarak bunun "karşılaştırmalı edebiyat araştırması ile ilgili bir yaklaşım kullanarak *Kutadgu Bilig*'de çok kültürel unsurları yorumlayan"[432] bir monografi olmadığı sonucu çıkmaktadır. Bu çalışmayı değerli kılan özellikle *Kutadgu Bilig* ile ilgili kapsamlı girişi ve *Kutadgu Bilig*'in edebi ve kültürel değerlerine ilişkin temel düzeyde metin temelli tartışmasıdır ki, bunlar *Kutadgu Bilig* ve ilgili hususlarda bilgi sahibi olmak isteyenlerin ihtiyacını karşılamaktadır. Lang Ying, klasik Uygur edebiyatına aşinadır. Kitabındaki tüm açıklama ve tanımlar Kaşgarlı Mahmud'un *Divan'ı Lügat'it Türk* ve Geng Shimin'in *Eski Uygur Şiirlerinden Seçmeler* (Eski Çin kayıtları ve Sincan'da keşfedilen belgeler) adlı eserleri temel almaktadır. Onun kitabında ifade edilen fikirler Uygurca çalışmaları alanında yapılan yeni araştırma sonuçlarını bir araya getirirken, Çin'in akademik dünyasından daha fazla dikkatleri üzerine çekmektedir.

432 Liu Xia: Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Section 2 Overview of Kutadgu Bilig Studies, 18-41-CNKI.

Kitabın en önemli bölümü dokuzuncu bölümdür. Burada yazar şunları yazmıştır:

Uygurlar batıya göç edip Tanrı Dağları'nın kuzeyine ve güneyine yerleştikten sonra su ve otlak aramakla geçen göçmen hayata son vererek tarımla uğraşmaya başladılar. Çok fazla zaman geçmeden geniş batı bölgelerinde iki feodal rejim kurdular: Turfan bölgesi civarını merkez kabul eden Korahaca Uygur Devleti ve Balasagun ile Kaşgar etrafını merkez kabul eden Karahanlı Devleti. Boy olarak sahip oldukları farkındalıklar kaybolup giderken zaman içinde ulusal birlik konusunda bir farkındalık geliştirdiler. Uygurlar'ın batıya göç etmesinden sonra, batı bölgesindeki çeşitli eski medeniyetlerin etkisi ile aralarında Budizm, Konfüçyüscülük ve İslam gibi fikirler ortaya çıkmaya başladı. İnsanların karakteri de yarı göçmen, düz ve gözü pek olmaktan daha ince ve ölçülü bir kültüre doğru evirildi. Şimdi artık sadece hünere ve kahramanlığa önem vermiyorlar aynı zamanda sosyal değerlere ve etiklere de dikkat ediyorlardı. […] Uygurlar batı bölgelerindeki eski medeniyetlerle etkileşime geçerek, kısa bir zaman içerisinde bir başkalaşım yaşayıp yeni bir etnik kültür oluşturdular. Bunu da geleneksel kültürleri ile birleştirdiklerinde; bu, onları daha yüksek bir düzeye taşıdı. [433]

Yazar, Uygurlar'ın batıya doğru göç ettikten sonra Uygur kültüründe meydana gelen kültürel farklılığı göstermek için Başlık, Turfan'daki duvar resimlerini gösterir ki, burada Doğu Asya rahiplerinin isimleri başlarının üstünde sırasıyla Sanskritçe, Çince ve Uygurca yazılmıştır.

Yazar, "Kutadgu Bilig'de Arap-Fars Kültürünün Yeri"başlıklı 2. bölümde İslam kültürünün etkilerinin ilk önce Kutadgu Bilig'in şiir versiyonunda- örneğin ilk üç bölümde- görüldüğünü, ikinci olarak, geleneksel Uygur üslubu yerine genelde Farsça ve Arapça şiirlerde kullanılan aruz ve mesnevinin kullanıldığı şiirsel ahenge yansıtıldığını ve son olarak *Kutadgu Bilig*'in içeriğinin İslam kültürü ile ilgili olduğunu ifade ediyor. Yazar, *Kutadgu Bilig*'de Fars-İslam etkisinin olduğunu tamamen kabul ederken, *Kutadgu Bilig*'in İslam inancını savunan bir şiir olduğunu iddia eden yurt içi ve yurt dışındaki akademisyenlerin görüşlerine karşı çıkarak, bu konunun "*Kutadgu Bilig*'in kültürüyle ilgili olduğunu"[434] çünkü "Yusuf, İslam'a inansa da onun dünya görüşünün İslami"[435] olmadığını ifade ediyor. Burada doğal olarak Çinli akademisyen Chen Zhongli'nin ifade ettiği benzer bir görüşü hatırlıyoruz: Yazar Allah'ı tespih edip etse de, kâinatın

433 Lang Ying: Kutadgu Bilig and the Eastern and Western Cultures, Xinjiang People's Publishing House, 1992, s. 157-158.

434 Age, s. 172.

435 Age.

ve hayatın dört unsurdan müteşekkil olduğunu söylemiştir. Yusuf Has Hacib, İslam'ı vaaz eden dindar birisidir fakat onun felsefesi bununla sınırlı değildir. Diğerlerinin düşünce biçimini hakir görse de İslam'a bir eğilim göstermiş fakat sadece onu takip etmeyen "açık"bir yaklaşım benimsemiştir. Birçok zamandan ve yerden çeşitli değerli felsefi fikirleri benimseyerek, sindirerek, karşılaştırarak ve özetleyerek kendine has bir düşünce oluşturmuştur.[436]

Bundan dolayı Lang Ying, Farsça ve Arapça etkisinin *Kutadgu Bilig*'in içeriğinden ziyade onun şekli üzerinde etkili olduğunu düşünüyor.

Yazar, "*Kutadgu Bilig*'de Hint Budizmi Kültürünün Gelişimi"başlıklı 3. bölümde şunları yazmıştır: "*Kutadgu Bilig*'de Budist düşünceler çoğunlukla kelimelere ve münzevi *Uyanmış*'ın yanı sıra *Dolunay* karakterinin hareketlerine yansımıştır.[437] Özellikle *Dolunay*'ın ölmeden önceki söyledikleri ve fikir yapısı ile *Uyanmış*'ın kral *Gün Doğdu* ve bakan *Övülmüş*' ile girdiği tartışmalar dinden uzak bir hayatı ve dünyevi arzuları bırakmayı telkin etmektedir ki, bunlar da gerçek dünyada keyifli bir hayat yaşamayı öngören İslam düşüncesi ile uyuşmamaktadır. Bu, Hint Budizmi'nin Kutadgu Bilig'in üzerindeki etkisini göstermektedir. İkincisi, *Kutadgu Bilig*'deki isimler semboliktir. Bu da eski Hint Budizmi dramalarında çok yaygındı."Yazar, 20. yüzyılın başında Turfan'da keşfedilen üç Sanskritçe oyun kalıntılarını buna kanıt olarak göstererek, tıpkı eski Hint oyunlarında olduğu gibi *Kutadgu Bilig*'de karakterlere somut isimler verildiğini (örneğin "*Bilge*"ve "*Uyanmış*") belirtmiştir.

Bunun yanısıra, *Kutadgu Bilig*'in kendine has dramatik özellikleri ve tartışma şeklinin de Hint dramaları ve Budistlerin konsey tartışmalarından mülhem olduğu açıktır.

Robert Dankoff, *Kutadgu Bilig*'in İngilizce tercümesinin "Giriş"inde bu konuyu yapıcı bir şekilde ele almıştır.

Eski Yunanca, Arapça aracılığıyla *Kutadgu Bilig* üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğu gibi Doğu felsefeleri de *Kutadgu Bilig* üzerinde aynı şekilde bir etkiye sahiptir. Akademi çevrelerinde yaygın olan *Kutadgu Bilig*'in Uygur edebiyatını temsil ettiği veya ona "Klasik Uygur epik şiiri"denilebileceğine ilişkin bir bağlantı kurmamıştır. Aşağıdaki paragrafta bir Türk akademisyenin çalışmasına atıfta bulunmaktadır:

436 Chen Zhongli: The Philosophical Value of Kutadgu Bilig, Journal of Kashgar Normal College, 1st issue, 1987, s. 7-11.

437 Lang Ying: Kutadgu Bilig and the Eastern and Western Cultures, Xinjiang People's Publishing House, 1992, s. 174.

Saadet Çağatay, münzevi ve dünyayı terk etmiş *Uyanmış* karakterinin Budizm'i temsil ettiğini, *Uyanmış* ile *Övülmüş* arasındaki tartışmanın da Budizm ile İslam arasında tartışma olduğunu, bunun hem politik düzeyde hem de Karahanlı Devletini bir şekilde tehdit eden "huzur bozucu münzevilik"ile bir çatışma olduğunu belirtiyor.[438]

Saadet Çağatay bu hipotezini, Sakyammuni ve Muhammed'den mülhem iki karşıt karakter olan *Uyanmış* ile *Övülmüş*'e dayandırmakta ve bu karakterlerin aslında Budizm ve İslam'ı temsil ettiğini varsaymaktadır. Dankoff bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: Bir, bu iki isim herhangi iki tarihi figüre atıf yapmak için değildir çünkü Yusuf'un kendisi onların neleri temsil ettiğini bize anlatıyor zaten. İki, *Övülmüş* tartışmalarda hiçbir şekilde zaferle çıkmıyor. Politikacı *Övülmüş* ile münzevi *Uyanmış* arasındaki tartışmayı İslam'daki iç çatışmalar olarak yorumlamak daha uygundur. Son olarak, Dankoff, Saadet Çağatay'ın Uyanmış'ın eski dini inançlarını gizli bir şekilde devam eden birisini temsil ettiğine – ki bu da, Budizm'den kopmayan münzevi Müslümanları temsil etmektedir- ilişkin görüşü ile ilgili olarak, bu tartışmanın, İslam içindeki münzevi ve mistik hareketlerin Budizm'den etkilendiğini söyleyen ve çok güvenilir hipotezlere dayanan bir tartışma olduğunu söylüyor. Dankoff, inzivanın özellikle Budizm'den kaynaklanan bir şey olmadığını bunun İslam'da önemli yeri olduğunu ve Arap kültürünün de bir parçası olduğunu ifade ediyor. Ancak Dankoff, *Kutadgu Bilig*'in Budizm'den direkt bir şekilde etkilendiği fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. *Övülmüş* ve *Uyanmış* arasındaki tartışmaya gelince, Dankoff bunun Arap edebiyatındaki bir münzevi ile bir Arap kralı arasındaki tartışmayı temsil etmiş olabileceği gibi Buda efsanesine de benzetilmiş olabileceğini ifade ediyor.

Lang Ying, hem yurt içinde hem de yurt dışında *Kutadgu Bilig* alanında çalışan birçok akademisyenin, İslam düşüncesinin bu kadar ağır bastığı *Kutadgu Bilig* gibi bir kitabın Budist düşüncelerden nasıl direkt bir şekilde etkilemiş olabileceğini sorguladığını fark etmiştir. Bu açmazla ilgili olarak Lang Ying ikna edici bazı analizlerde bulunmuştur. Birincisi, batı bölgeleri 1. ve 2. yüzyıldan itibaren oraya kök salan Budizm için önemli bölgelerdir. 7. yüzyılda rahip Tang hac için batıya giderken bu bölgeden geçti ve Kaşgar'da "yüzlerce ibadet yeri olduğunu ve binlerce rahip olduğunu gördü."[439] Son zamanlarda gün yüzüne çıkarılan Kaşgar'ın kenar mahallelerindeki "Üç Ölümsüz Mağara"daki Budist duvar resimlerinin yanısra Budistlerin mabetlerindeki sayısız tarihi eser, Kaşgar'ın

438 R. Dankoff, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. The University of Chicago Press: Chicago and London. p. 13, 1983.

439 Collation and Annotation of Records of the Western Regions of the Great Tang, Zhonghua Book Company, 1985, p. 60-61.

tarihinin önemli bir bölümünde Budistlerin kalesi olduğunu ortaya koymuştur (yer demek çok muğlak olduğu için şehrin kale olduğunu söyleyelim). İkincisi, Uygur topluluğu Moğol Uygur Hanlığı döneminden beri Budistlerle etkileşim içindedir ki, bu dönemde bazı Hanlar Budizm'i kabul etmiştir[440]. Üçüncüsü, Uygurlar Budizm'e inanmaya başladıktan sonra Budizm edebiyatı ortaya çıktı. Budist hikâyelerinin 'İyi Prens ve Kötü Prensin Hikâyesi', 'Kral Chaxitana Hikayesi' ve 'Maitrisimit' gibi Uygur nüshalaları bulunmuştur. Özellikle 1959'da Hami'de bulunan Maitrisimit'in Uygurca nüshası aşağıdakilerle bilinmektedir:

Profesyoneller tarafından da tasdik edildiği üzere 8-10. yüzyıllarda yazılmış ve Budist el yazması kitaplarında Maitreya'nın Buda oluşunu anlatıyor. Oyunda 27 görkemli perde (bir giriş, 25 normal performans perdesi ve bir tane kapanış), komplike bir olaylar dizisi, sanatsal bir dil, hayatı seven karakterler ve çok yüksek sanatsal değerler vardır. Bu da, 8. ile 10. yüzyıl arasında Uygurların drama yeteneğinin geliştiğini ve Uygurların drama geleneğinin temel manada oluştuğunu göstermektedir. [441]

Son olarak, 10. yüzyılın ortalarında İslam batı bölgelerinde yayılmaya başladı, ta ki, Karahanlılar'ın devlet dini oluncaya kadar. Ancak Karahanlı Devleti'nde İslam hiç de güvende değildi. Budistlerin etkisi bütün Kaşgar'ı sarmıştı. Onların merkezi doğuda Karahoca Uygur Hanlığı ve güneyde Kohan Budismin güçlü etkisi altındaydı. *Divanı-ı Lügat'it Türk* ve başka tarihi eserlerde *Kutadgu Bilig*'in Uygurlar'ın arasında İslamiyet'in yeni yeni yayıldığı dönemde yazıldığına ilişkin tartışmasız veriler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Sincan'da yeni gelen tasavvuf, Budizm ve Şamanizm'den etkilenmeye oldukça açıktı.

Sonuç itibariyle Lang Ying'e göre, Budizm ve Hint kültürünün *Kutadgu Bilig* üzerindeki etkisini gözden geçirmek tarihsel açıdan çok önemlidir. Bu sebeple, yazar hem Çin'de hem de Çin'in dışındaki akademi çevrelerinde Karahoca Uygur Devleti'nin Budist olduğu ancak Karahanlı Devletinin saf Müslüman olduğu ve Hint Budist kültüründen, merkezi ovalardaki Çin kültüründen ve hatta geleneksel Uygur kültüründen bile hiç etkilenmediğine ilişkin genel kanıyı eleştiriyor ve "Bu düzeltilmesi gereken yanlış bir görüştür"[442] diyor.

440 Shen Fuwei: The History of Cultural Exchange Between China and the West, Shanghai People's Publishing House, 1985, p170. It mentioned that Ai Tängridä qut bolmiš alp bilgä uigur qagan helped the Tang Dynasty crush An Lushan Rebellion, captured Luoyang, met Master Mani, and converted from Buddhism to Manichaeism.

441 Lang Ying: Kutadgu Bilig and the Eastern and Western Cultures, Xinjiang People's Publishing House, 1992, s. 152.

442 Age, s. 182.

"*Kutadgu Bilig* ve Merkezi Ovalarda Konfüçyüs'çülük"başlıklı 4. bölümde Lang Ying, "Yusuf'un ütopyası, şairin ileri ve aydınlanmış düşüncesinin merkezi ovalardaki Konfüçyüs'çülükle birleşmesinin bir sonucudur"[443] diyor. Bunu desteklemek için, Merkezi Ovalardaki yöneticilerin davranış kodu olarak "kralcılık"olarak "monarkın etrafındakilere karşı hâkimiyetine"dayandığını "üç ilke ve beş meziyet"kullandıklarını ve bunun Konfüçyüs'çülük ideoloji sisteminin çok önemli bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak Yusuf tarafından savunulan krallık İslam düşüncesine uygun değil, ona karşıdır. Burada Lang Ying, sadakat ile ibadet kavramlarını karıştırıyor gibi. İkincisi, Lang Ying, "Ahlaki güçle yönetme", "kendini reddedip doğruya dönme"ve "yumuşaklık, kibarlık, saygı, tutumluluk ile alçak gönüllülük"gibi Konfüçyüs'çülük düşüncelerinin *Kutadgu Bilig* üzerinde büyük etkiye sahip olduğuna inanıyor. Bunun için şiirde etik kurallara ilişkin beyanların hepsinin Konfüçyüsçülük kültüründen[444] geldiğine inanıyor bunun gerekçesi olarak da "Uygurların ataları batıya göç etmeden önce göçebe olup, sert karakter sahibiydiler; güç ve kahramanlığa önem veriyorlardı. Dolayısıyla o zaman 'ahlaki güçle yönetme', ve 'yumuşaklık, kibarlık, saygı, tutumluluk ile alçak gönüllülük' veya 'kendini reddedip doğruya dönme' gibi şeyleri asla salık vermezlerdi"[445] diyor. 9. bölümde Uygurlar'ı "kahramanlık ve hünerli oldukları için, sosyal kurallara ve etiğe çok fazla dikkat ettikleri"ve "yeni, daha modern ifadeler"için öven Lang Ying, Konfüçyüsçülüğün *Kutadgu Bilig* üzerinde direkt etkisi olduğunu ispat etmek için burada akademik olarak tartışmış olabilmek adına sübjektif varsayımlarda bulunmuştur.

Karşılıklı kültürel değişim ve etkileşim hiçbir zaman tek taraflı olmuyor. Tarih sürecinde, kültürler iki nehir gibi birbirleriyle birleşirler, birbirinden ayrılırlar ve birbirleriyle keşirler. Karşılıklı değişim aynı zamanda karşılıklı olarak nitelikli farklıklaşmayı da getirebilir. Konfüçyüsçülükle etkileşime geçip Hint maya kökenlerinin tüm izlerini kaybedinceye kadar Konfüçyüsçülükle entegre olan Budizm gibi. Eğer bazı evrensel değerlerin kökenlerini bulmak için ısrar edersek "Merkezi Ovaların ideolojik ve kültürel etkisi teorisinin"geçerli olması Çin felsefe klasiklerinin Karahanlılar döneminde ortak bir dile tercüme edildiklerine veya Yusuf'un dil engelini kendi başına aştığına ilişkin bir kanıt bulmamız gerekir çünkü ortak dil kültürel değişim ve etkileşimin ön şartıdır.

443 Age, s. 183.

444 Here Lang Ying used the lines 5285, 4051, 4056, 4058, 2514, 2441, 1867, 2170, 3432, 5788, 4111, 4114, 4601, and 4603-4605 as illustrations for their "total agreement with Confucianism".

445 Lang Ying: Kutadgu Bilig and the Eastern and Western Cultures, Xinjiang People's Publishing House, 1992, s. 187.

Doğu Han Hanedanlığı'ndan İmparator Huan döneminden başlamak üzere rahipler ve Budistler batı bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunarak, kayıtlara göre An Shigao, Zhi Qian, Kang Senghui ve Kumarajiva'un da aralarında bulunduğu Merkezi Ovalardaki 40 taneden fazla el yazmasını tercüme etmişler. Dünyaca ünlü bu tercümanlar Uygurca'dan veya Sanstkitçeden tercümeler yaparak Budizm'in Merkezi Ovalarda yayılmasını sağladılar. *Da Tang Xi Yu Ji* (Büyük Tang Batı Bölgesi)'inde de batı bölgelerindeki yerlilerin halk edebiyatının Çince'ye tercüme edildiği bazı durumlar belirtilmiştir.[446] Bunun için *Kutadgu Bilig*'deki Budist kültürü ile ilgili içeriğin Uygur kökenlerinden kaynaklandığını söylemek doğru olur. Belki 10. yüzyılda Senggusali, *Altun Yaruq Sudur*, *Hiuen Tsiang'in Hayatı ve* Da Tang Xi Yu Ji gibi eserleri Çince'den Uygurcaya tercüme ettiği için Çin akademisyenler, "Budizm'in Hindistan'dan direkt değil, Orta Asya ve Sincan üzerinden geldiği, […] kitapları ilk tercüme edenlerin Orta Asya'daki rahipler olduğu"[447] gerçeğini görmezden geliyorlar. Gerçekten de Sincan'ın Budist olduğu dönemde yani Sui Hanedanlığı döneminde kitap tercümesi azalmıştır. Merkezi Ovalardaki Budist çevreler Uygurca kaynaklardan tercüme edilen kitaplardan gittikçe artan memnuniyetsizliklerini dile getirerek, direkt batıdan gelen kitaplar için talepte bulundular. Böylece Xuanzang'ın Tang Hanedanlığı'nın ilk zamanlarında batıya hacca gitmesine vesile oldular. Uygurlar batıya göç ettikten sonra birçok tercüman Senggusali gibi kitapları Çinceden Uygurcaya tercüme etti çünkü Budist kitapları batıdan doğuya doğru bir akımın olduğu ilk dönemlerin aksine, Song Hanedanlığında Uygur Budistler'in öğrenmesi için doğudan batıya gidiyordu.

Edebiyat ve sanatta, doğu bölgeleri ile Merkezi Ovalar arasındaki kültürel değişim gittikçe daha fazla yakınlaşan ekonomik ve ticari bağlarla beraber gelişmiştir. Tang Hanedanlığı'ndan sonra yöneticiler herkesi kucaklayan bir açık politika izlemişlerdir. Tang Hanedanlığı imparatoru Taizong "Burada eski zamanlardan beri barbarlara karşı Çin tarafı tutuluyor. Onlar her zaman benim de gözdem olmuştur. Sanki onların babasıymış gibi bana güvenmelerinin sebebi budur."demiştir. [448] Karahanlı Devleti yöneticisi Hasan Bin Süleyman kendi kendine "Doğu'nun ve Çin'in hâkimi"lakabının yanı sıra "Çin'in büyük komutanı"lakabını da takmıştır. Bu da Karahanlı Devleti ile Merkezi Ovaların rejimi arasındaki yakın siyasi ve ekonomik bağları göstermektedir. Bu uyumlu

446 Rizak Matniyaz, The History of Translation in the Western Regions, Xinjiang University Press, 1994, s. 13.

447 Ji Xianlin et al.: Collation and Annotation of Records of the Western Regions of the Great Tang (1), Zhonghua Book Company, Beijing, 2000, s. 2.

448 History as a Mirror, vol. 198.

ortamda, Tang ve Song Hanedanlıkları zamanında edebiyat ve sanat alanında tercümelerin canlılık kazanması beklenir. Ancak Çin'in klasik kitaplarında buna ilişkin pek bir kayıt bulunmamaktadır. Batı bölgelerdeki etnik belgelerde de buna ilişkin kanıtlar kolay kolay bulunmaz. Bundan dolayı "Çin'deki eski Uygur hazinesi olan *Kutadgu Bilig*'in eski Çin medeniyetinin toprakları üzerinde Çin'in tarihi ve kültürü karşısında yazıldı" şeklinde temkinli bir varsayımda bulunabiliriz.[449]

Uygurlar'ın batıya göç etmeden önce ulusal kimliklerinin bir parçası olarak "yumuşaklık, kibarlık, saygı, tutumluluk ile alçak gönüllülük"ve "kötüden vazgeçip iyiye dönme"gibi meziyetleri savunup savunmadığını iki boyutta tartışabiliriz. Birincisi, Uygurlar batıya göç etmeden önce Maniheizmi kabul etmişlerdi, bu da onların sosyal geleneklerinde büyük değişimlere yol açmıştı. Dokuz Oğuz Han Anıtında, Moyu Han'ın (759'dan 780'e kadar tahtta kalmış) Luoyang'da kaldığı süre ve sonrasında birkaç Maniheist rahibi ile irtibata geçip aralarında Rui Xi'nin de bulunduğu dört rahibi Mobei'ye getirerek onlara vaaz etmelerini söylemiş. Çok uzun zaman geçmeden, Mobie'de Budizm ve Şamanizm olan Uygur Devleti dini yavaş yavaş yerini Maniheizme bırakmış. Çin klasik eserlerine göre, bu muhtemelen Baoying'n tahtta bulunduğu ikinci senenin üçüncü ayından sonra (763 senesinde) olmuştur. Barbarların gelenekleri yerini tarımsal hayata bırakmış ve eskiden öldüren devlet şimdi bunun yerine kibar olmayı destekliyor."[450] Bu, o zamanki Uygurlar'ın sosyal yaşamının bir resmidir. İkincisi, birçok Çince tarih kayıtları ve Orhun yazıtlarına göre, Uygurlar 840 senesine kadar önemli miktarda şehirler inşa etmiş ve tarımsal üretimde bulunmuşlardı. Örneğin 8. yüzyılın ortasında ikinci Uygur hanı Moyanchuo (747'den 759'e kadar tahtta kalmış) önce Selenga nehri kenarında zengin şehirler inşa etmiştir. Bu gerçek, Gele Han Anıtında eski Türkçe Runik harfleriyle şu şekilde kayda geçilmiştir: "Ben Soğdanlara ve Çinlilere, Selenga nehrinin kenarında zengin şehirler inşa ettirdim."[451] Moyanchuo'dan sonra onun oğlu Moyu; Orhun nehri havzasındaki birçok yerde Bokug Kağan şehrini ve Ordu Balık'ı inşa ettirdi. Bugün Orhun Nehri olarak bilinen nehrin kenarında Hedong (Hatun) şehrini inşa ettirdi ki, bu Lao Shi'nin (Liao Tarihi) Coğrafik Anılar, 37. cildinde geçmektedir; Heluochuan (İrtiş Nehri) kenarında da Uygur Prensesi şehrini inşa etti ki, bu da Song Shi'nin (Song Tarihi) Goa Chang Zhuan (Karahoca Tarihi) 490. cildinde geçiyor. Bunun yanı sıra, eski bir Uygur kalesi olan Por-Bazhen 1981'de keşfedildi.

449 Zhang Fengwu, On Kutadgu Bilig's Chinese Cultural Background, and a Discussion on Yusuf Has Hajib's Humanistic Ideal, Selected Papers in Kutadgu Bilig Studies (2), Xinjiang People's Publishing House, 1993, p. 85.

450 Toquz-ughus Khan Monument, line 8. Erected in the 9th year of Yuanhe Reign of the Tang Dynasty.

451 Geng Shimin: Research on Ancient Turkic Inscriptions, Central University for Nationalities Press, 2005, p. 203.

Bunların hepsi Uygurlar'ın şehirsel kalkınmasının 9. yüzyıldan önce olduğuna dair tarihi tanıklıklardır. Eski Uygur şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılar, o zamana kadar büyük ölçüde tarımsal alanların olduğunu göstermektedir çünkü burada sulama kanalları ve kanal ağları bulunmuştur ki[452], bunlar Uygurlar'ın 9. yüzyılın ortasında batıya göç etmeden önce göçebe hayatı bırakıp yarı tarım yarı hayvancılıkla uğraşan bir yaşam şekline geçtikleri ve onların hem yaşam şeklinde hem de üretim şeklinde önemli değişikliklerin olduğunu göstermektedir.

Cai Canjin ve Lang Ying aynı görüştedirler. Can Canjin, *Kutadgu Bilig*'in özünü teşkil eden teması ve ideolojik özellikleri ile ilgili olarak şunları söylemiş "*Merkezi Ovaların ideolojisi ve kültürü bu şiirin ideolojik temelini oluşturmaktadır. Konfüçyüsçülük ve Budizm düşüncesi çeşitli ifadeler yoluyla ima edilmiş ve yansımıştır.*"[453] Kendisi bunu şu şekilde destekliyor: "*Şiirin hayırseverliği ve faydacılığı, kibarlık ve iyiliği, sempatik olma ve empati yapmayı savunması Konfüçyüsçülükteki 'hayırseverlik başkasını sevmektir' düşüncesine benzer. Kutadgu Bilig hem doğuştan gelen bilgelikten bahseder hem de sonrada öğrenilen bilgilerden. Bu da Konfüçyüsçülüktekine benzerdir*."[454]

Cai Canjin, Merkezi Ovalardaki kültürel etkinin *Kutadgu Bilig*'in yazılması için bir ön şart teşkil ettiğine hiçbir şüphe duymadan inanıyor çünkü onun düşüncesine göre "Merkezi Ovaların kültürü, geleneksel Uygur kültürü ve başta İslam kültürü olmak üzere diğer kültürler arasındaki entegrasyon, açılmış bir çiçek gibi güzel bir eser olan *Kutadgu Bilig*'in ortaya çıkmasını sağlamıştır."[455] Bu düşüncesini şu şekilde açıklamaktadır:

Bu konu üzerinde çalışan hem Çinli hem de yabancı hocalar, *Kutadgu Bilig*'in Merkezi Ovalar'daki ideolojik ve kültürel kazanımları bir araya getirerek yazıldığını kabul ediyorlar. Macar akademisyen J. Tihurdi'e göre *Kutadgu Bilig* ilk bakışta Çince bir eserin tercümesi gibi duruyor. Rus akademisyen V. Bartold, *Kutadgu Bilig*'in Çin kültüründen etkilendiğini vurgulamıştır. Çinli akademisyen Otkur, *Kutadgu Bilig*'in eski Çin filozoflarının bazı görüşlerinin yanı sıra Budizm'deki bazı inançları da aldığını söylemiştir. [456]

Cai Canjin, bütün araştırmacıların katıldığını söylerken, özellikle de V. Bartold'dan zorlama bir alıntı yaparken çok fazla genelleştirmiştir. Doğrusu

452 Zhu Yuemei and Yang Fuxue: A History of the Ganzhou Uighur Kingdom, China Social Sciences Publishing House, 2013, p28.

453 Cai Canjin: A Preliminary Study of Kutadgu Bilig's Philosophy, Oriental Press, Beijing, 1992, p13.

454 Age.

455 Cai Canjin: A Preliminary Study of Kutadgu Bilig's Philosophy, Oriental Press, Beijing, 1992, p15.

456 Cai Canjin: A Preliminary Study of Kutadgu Bilig's Philosophy, Oriental Press, Beijing, 1992, p12.

Cai Canjin'in yukarıda verilen düşüncesi ilk zaman Türk araştırmacılarının görüşlerinden farklı değildir. Örneğin M.F. Köprülü ve S. M. Arsal kendi çalışmalarında Yusuf'un Konfüçyüsçülüğün "iyi kalpli ve adil"ile "yöneticiye sadakat"fikirlerinden çok etkilendiğini söylemişler.[457] İbni Sina'nın Yusuf'un dünya görüşünün oluşmasında direkt etkisi olduğunu bilen Otto Alberts, Brokkelman, R. R. Arat ve dünyaca meşhur diğer Türkologlar bu görüşü reddetmişler.[458] Diğer taraftan Kafesoğlu, Yusuf ile Konfüçyüsçülük arasındaki ilişkiyi anlatırken Yusuf'un İbni Sina'nın bir öğrencisi olduğuna ilişkin düşünceye katılmamıştır çünkü İbni Sina hukuk ilmi konusunda hiçbir şey yazmamıştır.

Çin'deki Uygur akademisyenler bu konuda çeşitli görüşlere sahiptirler. Tartışmaya ilişkin bazı görüşler aşağıda özet bir şekilde sunulmuşlardır:

Abdushukur Muhemmet'imin, "*Kutadgu Bilig Hazine Evi"*(Urumçi,1999) adlı önemli kitabında *Kutadgu Bilig*'de İslam düşüncesinin baskın olduğunu ve Yusuf Has Hacib'in ilk ve en önemli İslam düşünürü ve şairi olduğunu söylemiştir.

Ancak onun dünyada "hayatını yaşama"çağrısında bulunması, insan bilgeliği ve mutlulukla ilgili fikirleri, "İnsanın varlık sebebi, Allah'a ulaşmak için bu kısa hayattan feragat etmektir"şeklindeki tasavvuf düşüncesi ve yine tasavvufun, insanı kötü yola düşürecek şeylerden uzak durarak bu hayatta ahirete hazırlık konusunda başarılı olmaya verdiği önemle ters düşmektedir. *Kutadgu Bilig*'i bir dini nasihatler kitabı olarak görmek yersizdir. Bu kitabın felsefe sistemine gelince, Abdushukur Muhemmet'imin *Kutadgu Bilig*'in kültürel boyutlarının ve ideolojik köklerinin Konfüçyüsçülüğü ve Yunan felsefesini aştığına inanıyor. Onun yerine R.R. Arat'ın *Kutadgu Bilig*'in karşılaştırmalı baskısı için yazdığı "Giriş"te söylediklerine katılıyor. Burada *Kutadgu Bilig*'in ideolojik kökleri, dokuz renkli bir resme benzetilmiştir. Türk geleneği bu ana rengi oluştururken bunun üstünde Aristo etiği ve politikaları, onun iki üst katmanında ise İslam'ın etkisi ve son olarak en üstte İbni Sina'nın ahlak ve etiği yer almaktadır. Abdushukur Muhemmet'imin "R.R. Arat en azından İbni Sina öncesindeki ideolojik kaynakları da dikkate alarak Otto Alberts'in bir adım önüne geçmiştir."demektedir. Abdushukur Muhemmet'imin, en çok beğendiği üçlü yapı teorisini sunmuştur: Birincisi, geleneksel kültürü Uygur ve İslamiyet öncesi Türk kültüründen oluşmaktadır; ikincisi, İslamiyet öncesi eski İpek Yolu boyunca oluşturulan çok katmanlı kültür yapısı ve son olarak İslam döneminden büyük ölçüde etkilenmiş İslam düşüncesi.

457 İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür BakanlığıYay, İstanbul 1980.

458 Selected Papers in Kutadgu Bilig Studies, Xinjiang People's Publishing House, June 1989, (restricted publication in Uyghur) p125.

Çin'deki ve Çin'in dışındaki akademisyenler Türk kültürel geleneğinin *Kutadgu Bilig*'e yansımasına fazla kafa yormasına rağmen bunlardan hiçbiri Kutadgu Bilig ile Orhun-Yenisey yazıtları edebiyatı gibi İslamiyet öncesi Türk kültürü arasındaki ilişkiye kafa yormamıştır.

Bunun için ilk defa Abdushukur Muhemmet'imin, Kül Tigin Anıtı ile Turfan ve Dunhuang yazıtlarında yer alan "kut"(mutluluk), "bilge"(bilgi) ve "törü"(hukuk) kavramları ile ilgili öncü bir analiz yapmıştır. Bu kavramların, 8. yüzyılda Uygur tarihi eserlerinde bulunması onların uzun bir tarihe sahip olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. İkincisi, *Kutadgu Bilig,* Şamanizm, Zerdüştlük, Budizm, Taoizm, Maniheizm ve Nasturilik gibi birçok din ve felsefenin bitiştiği ve bunların yerel dil, kültür, ideoloji, edebiyat, sanat vs'yi etkilediği ve doğal olarak Merkezi Ovaların kültürünün yerel insanların yaşamı üzerinde etkili olduğu İpek Yolunun üzerinde önemli bir şehir olan Kaşgar'da yazılmıştır. Bütün bunlar, Kutadgu Bilig'in şiir mısralarında kendilerine yer bulmuşlardır. Bunların tam olarak neler olduğunu bilemesek de onların varlığını inkâr edemeyiz. Yunancaya gelince, M.Ö 4. yüzyılda Büyük İskender, içinde filozofların, bilim adamları ve sanatkârların da olduğu yüz binlerce Yunanlı'dan oluşan bir orduyla Yunanistan'dan ayrılmıştır. Bu Yunanlar, Yunan kültürünün doğuya yayılmasında aracı olmuşlar. 10. yüzyılda Yunan kültürünün batı bölgeleri üzerinde etkisini göstermesi, etkisi Yunan felsefe klasiklerinin Arap bilginler tarafından tercüme edilmiş olmasına borçludur. Bu etkinin 11. yüzyıla kadar sürdüğü tartışmasızdır.

Yazar, Merkezi Ovaların kültürü ve Fars kültürü ile ilgili yine nispeten objektif bir değerlendirme yapmıştır:

Kutadgu Bilig, J. Tihurdi'nin düşündüğü gibi "ilk bakışta bir Çince eserin tercümesi gibi"durmuyor ya da *Konfüçyüs'ten Seçmeler* veya Firdevsi'nin *Şehname*'sinin Türkçe versiyonu değildir. Konfüçyüsçülük ve *Şehname*'nin tercümesine ilişkin uluslararası bir konferansa katıldığımda, bu iki eser arasında bağlantı kurmanın sığlık ve sorumsuzluk olduğunu anladım. Seçmeler, Şehname ve hatta Budist'lerin eski kitaplarında bile yer alan iyi kalpli olmak, yumuşaklık, kibarlık, saygı, bilgi ve adalet gibi evrensel kavramlardır, onların köklerini veya kökenlerini bir yerlerde aramaya gerek yok. İnsanoğlunun etnik ve coğrafik sınırları aşan iyiyi arama serüveninin ortak idealleridir bunlar. [...] Kültürel gelişimde "paralel gelişim tipleri"ve "interaktif etkilenme tipleri"nin tamamen farklı iki kavram olduğunu vurgulamak gerekir. Yukarıda isimleri verilen üç eser arasındaki ilişki birinci paralel gelişim tipidir. [459]

459 Abdushukur·Muhemmet'imin, Kutadgu Bilik gaznisi, Xinjiang Universiteti Nashiryati,1999,109-bet.

Rayhan Kadir, *Kutadgu Bilig* çalışmalarına 1980'lerde başlamıştır. "*Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü*"ile "*Doğu Bilgeliği İçin Bin Yıllık Arayış: Kutadgu* Bilig *ve Kuzey Song Hanedanlığında Konfüçyüs'çülük Klasikleri Arasında Bir Karşılaştırma*"en etkili eserlerinden iki tanesidir.

"*Kutadgu Bilig ve Uygur Kültürü*", *Kutadgu Bilig*'in kültürel yapısı ile ilgili Lang Ying'in çalışmasını takip eden bir monografidir. Rayhan Kadir'in kitaplarında farklı olan şey, Uygur tarihi ve kültürü açısından *Kutadgu Bilig* ile ilgili derin bir araştırma yapmasıdır. Bu, okuyucunun Uygur tarihi ve kültüründeki evrimi gözlemlerken *Kutadgu Bilig*'de vurgulanan Uygurlar'ın kültürel ruhunu anlamalarına yardımcı oluyor. İkinci kitap olan *Bin Yıllık Arayış* ise *Kutadgu Bilig* ile *Dört Kitap* gibi Konfüçyüsçülükle ilgili eserler arasındaki muhtemel ilişkilere ilişkin bu sıcak konuya temas ediyor. Bu iki kültürü "paralel"şekilde etkileşime geçmemiş ve ayrılamayacak kadar "interaktif"iki kültür olarak görme biçimi"tek taraflıdır.[460] Bu kitap, Uygur ve Çin halkları arasındaki siyasi ve kültürel ilişkileri değerlendiriyor. Bu kitap bir yandan Uygur kültürünün oluşumunu değerlendirmek için dışarıdan referanslar verirken, eski Uygur halkının İslamiyet'i kabul ettikten sonra "İslam kültürünü kendi ihtiyaçlarına adapte ederek"onu değiştirdiklerini ve böylece ahlak ve etik açısından Kur'an'a uygun bir Uygur İslam kültrürü oluşturduklarını belirtiyor. İslam ahlakı ile Konfüçyüsçülük etiği arasındaki benzerliğe gelince, yazar, Kuzey Song Hanedanlığı'ndaki Konfüçyüsçülüğün "İslam felsefesinden etkilenmiş olabileceğini"[461] söylerken, "insan davranışlarını yönetmeye ilişkin ahlak değerlerinin tüm dünyada az çok aynı olduğunu"[462] vurguluyor. Akbar Amet ile aynı zeminde duruyorlar.

Rayhan Kadir'in bu iki kitabının, *Kutadgu Bilig*'in Uygur kültürü ile bağlantısı ve onun Merkezi Ovaların kültürü ile olan dış bağlantısı konusundaki soruya iyi cevaplar vermiştir.

6. 2. Kutadgu Bilig'in Çeşitli Baskıları ile İlgili Çalışma

Kutadgu Bilig'in çeşitli nüshaları ile ilgili çalışma iki yönlüdür: mevcut baskılarla ilgili karşılaştırmalı çalışma ve bu baskıların dilbilimsel özelliklerini kapsayan bir filolojik çalışma.

460 Rayhan Kadir: The Millennium-old Quest for Oriental Wisdom – a Comparison Between Kutadgu Bilig and Confucian Classics in the Northern Song Dynasty, Nationalities Publishing House, Beijing, 2009, p22.

461 Age, p24,

462 Age, p24.

6. 2. 1. Nüshalarla İlgili Hususlar

Jaubert Amedee, 1825 yılında *Asia Magazine*'nin 6. sayısında "*Uygur Nüshası Üzerine*"başlıklı makalesini ilk defa yayınladıktan bu zamana kadar, farklı ülkelerden akademisyenler *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasına ilişkin birçok araştırma makaleleri yayınladırlar. Diğer araştırma alanlarında kaydedilen başarılarla karşılaştırıldığında, metinsel çalışmalar bu disiplinin en zayıf halkası gibi duruyor.

Birinci soru, Yusuf'un hangi alfabeyi kullanarak Kutadgu Bilig'i yazdığıdır. İkinci soru ise bu nüshalar arasındaki farka ilişkindir.

R.R. Arat'ın temsil ettiği akademisyenler birinci soruyla ilgili olarak "*Kutadgu Bilig*'in devlet yöneticisine sunulmak üzere eski Uygurcada yazıldığı görüşü şu anda daha doğru gibi durmaktadır"diyor. [463] V.V. Radlov ise tamamen farklı bir görüş sunmuştur: "Balasagun'da (Yedisu nehir havzasında) doğan yazar bu eseri, Uygurcayı hiç kullanmadan, öncelikle Arapça yazmıştır"[464] diyor. Görüşleri Orta Asya'da genelde temsil edilen bir Kırgız akademisyen olan Z. Eraliev, V.V. Radlov'a katılsa da Viyana nüshasını en düşük değerdeki nüsha olarak görüyor. Z. Eraliev, Yusuf'un bu eserin orijinalini Uygurcada yazmadığına ilişkin kanıt olarak bu nüshadaki hataları göstermiştir.[465] İlginç olan, Radlov, Viyana nüshasındaki hataları bunu yazan kişinin Uygurcayı tam anlamadığı şeklinde yorumlamıştır.

Farklı ülkelerdeki akademisyenler arasında üç nüshanın akademik değeri ile ilgili ayrılık bulunmaktadır. Malov'a göre *Kutadgu Bilig*'in nüshalarından Arapça olan iki nüsha, yani, Kahire ve Fergana nüshaları daha benzer görünüyorlar. Diğer taraftan Uygurca (Viyana) nüshası diğerlerinden çok farklıdır ancak İslam kültüründe az görülen büyük kapsamlı tarihi bir metin olarak değerlidir. İki Arapça nüsha ise metinsel eleştiri için daha değerlidir.[466]

Çin'den Uygur kökenli akademisyen Rayhan Kadir de "Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasının, Kutadgu Bilig çalışmaları için görmezden gelinemez bir statüsü" olduğuna inanıyor.[467]

463 R. R. Arat, Introduction to the Turkish Translation of Kutadgu Bilig, translated by Liu Bing. Selected Translations in Kutadgu Bilig Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991.

464 A. N. Kononov: On Yusuf Balasaguni's Long Poem Kutadgu Bilig, one of the postscripts to the Russian translation of Kutadgu Bilig, translated by Li Qi. Selected Translations in Kutadgu Bilig Studies, Xinjiang People's Publishing House, 1991.

465 З.Эралиев. Жусуп Баласагын（М）. Бишкек：Бийиктик, 2000, 33-С.

466 S. E. Malov: The Three Manuscripts of Kutadgu Bilig, Bulletin of Societ Academy of Science, the humanities, 9th issue, 1929, p. 754.

467 Rayhan Kadir, Kutadgu Bilig and Uyghur Culture, Mongolian People's Publishing House, 2003, p33.

Çin'de bu üç nüshanın skolastik çalışması başlıca metinsel karşılaştırmalarla sınırlıdır. Zhang Tieshan, Çin'de filolojik açıdan nüshalar arasındaki farkları inceleyen ilk makale olan "*Kutadgu Bilig'in Çeşitli Baskıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*"[468] başlıklı makaleyi yazmıştır. Kahire ve Fergana nüshalarını fonetik, gramer, kelime ve el yazısı açısından karşılaştırdıktan sonra şu sonuca varmıştır:

1. İki nüsha, farklılıklardan ziyade ortak noktalara sahiptir. Farklılık belki yazarın hayattayken yapmış olduğu farklılıklardan veya *Kutadgu Bilig*'in farklı diyalektlerin olduğu yerlere gitmesinden sonra yapılan transkripsiyonundan kaynaklanıyor olabilir.

2. Kahire ve Fergana nüshalarının en çok ayrıldıkları nokta kelimelerle ilgilidir ancak fonetik ve gramer olarak o kadar farklı değiller. Bu, o zamanki Türk diyalektleri arasındaki aynı durumu yansıtmaktadır.

Zhang Tieshan'ın tartışması, yukarıda sözü edilen iki nüshanın gerçek metinleri ile ilgili karşılaştırmalı araştırması üzerine olduğu uygun kanıtlarla desteklemiştir.

Tursuncan İmin'in "*Kutadgu Bilig'in Uygurca Nüshası Üzerine Araştırma*"başlıklı makalesi, bir yüksek öğretim enstitüsünde etnik azınlık öğrencisinin *Kutadgu Bilig* çalışmaları ile ilgili hazırladığı Çin'deki ilk doktora tezi olup "son zamanlarda edebiyat ve dilbilimsel araştırmalar alanında matematiksel yaklaşımların bir trend olduğunu göstermektedir. Bilgisayar teknolojilerinin kullanılması, konu ile ilgili daha nicel ve daha doğru araştırmaların yapılmasını mümkün kılmaktadır" görüşlerine yer vermektedir.[469] Yazar, orijinal metni yazarak, başka alfabeyle yazarak, tercüme ederek ve ona şerh ekleyerek Viyana nüshası ile ilgili yoğun bir araştırma yapmakla kalmamış aynı zamanda nüshaların bir sözlüğünü çıkarmak için bilgisayar yazılımı kullanmıştır. Bu sözlük, kullanıcılara kolaylık sağlamak için Arapça ve Farsça şeklinde etiketleme açıklamasının olduğu 2,840 maddeyi kapsamaktadır.

Kutadgu Bilig nüshaları konusunda çalışan araştırmacıların eski Uygurca konusunda yeterli olması gerekmektedir. Bu da, sadece az sayıda kişinin filoloji alanında atılım yapabileceğini göstermektedir. Tursuncan İmin'in araştırmasında geliştireceği birçok şey olup akademik kariyeri için daha da ileri gitmesi gerekse de, başkasının tehlikeli bir alan olarak gördüğü alanda keşif yapmakla ilgili sahip

468 Carried in Journal of Central University for Nationalities, 3rd issue, 1998, pp59-64.

469 Liu Xia: Chinese Translation and Research of Kutadgu Bilig, Chapter 3 The Creation of the Chinese Full Translation and the Trend of Research on Its Impact, pp115-166.

olduğu skolastik cesareti, ondan sonra gelenlerin Çin' akademik cesarete sahip olacakları konusunda bizi umutlandırmaktadır.

6. 2. 2. Nüshalardaki Girişler Üzerinde Çalışmalar

Kutadgu Bilig'in başında biri düz metin diğeri şiir olarak yazılmış iki girişin Yusuf'un kendisi tarafından yazılıp yazılmadığına ilişkin bir tartışma süregelmiştir. Avrupa ve Amerika'daki akademi çevrelerinde genel kanı "iki ön sözün sonradan gelenler tarafından eklendiği"yönündedir. R. Dankoff, şiir olarak yazılmış önsözün (77 mısra) *Kutadgu Bilig*'den yaklaşık bir asır sonra yazıldığına ve düz yazı olarak yazılanın ise onun özeti olduğuna inanıyor. Buna gerekçe olarak da, düz yazı versiyonun yazarının *Uyanmış* karakterinin ismini kanaat (29. mısra) olarak tercüme etmiş olması ve şiir versiyonunun yazarının da aynısını yapmış olmasını (66. mısrada kanaat ve afiyet, 71. sırada ise kanaat) gösteriyor. Bu onun ana metindeki 357. mısrayı yanlış anlamasından kaynaklanıyor çünkü Yusuf, *Uyanmış*'ın "dünyanın geleceğini, insanın nihai akıbetini"temsil ettiğini açık bir şekilde zaten yazmıştır. Şiirsel önsözün yazarının, önsözün düz metin versiyonundan etkilenerek bu iki kelimeyi (kanaat ve afiyet) aynı anlamda kullandığı açıktır.

Bağımsız Devletler Topluluğundaki akademisyenler aynı konu ile ilgili olarak farklı düşüncelere sahiptirler. S.E. Malov önsözlerin Yusuf'un kendisi tarafından yazıldığını söylemiş fakat parantez içinde soru işareti koyarak bu konuda tereddütlü olduğunu göstermiştir. Yurt dışındaki akademik çevreler bu önsözlerin başkaları tarafından yazıldığına inanıyor. K.Kerimov, *Kutadgu Bilig*'in Özbekçe tercümesine yazdığı "Önsöz"de kendi görüşünü destekleyecek dört tane kanıt göstermiştir.

Çinli akademisyenler arasında, Merkezi Ovaların kültürünün *Kutadgu Bilig* üzerindeki derin etkisine ilişkin kesin bir kanıt göstermek için bu girişlerin Yusuf tarafından yazıldığına ilişkin pragmatik bir düşünce hakimdir. Xue Zongzheng, "*Kutadgu Bilig'in Çok Kültürlü İçeriği*"başlıklı makalesinde "Yusuf Has Hacib, Çin Kültürü'nün kendi eseri üzerinde çok etkili olduğunu açık bir şekilde kabul etmiştir"[470] diye yazmıştır.

Bunun aksini düşünen Çinli akademisyenler arasından Wang Jiaying bu düşüncesinden dolayı bir saygı kazanmıştır. "*Kutadgu Bilig ve İslam Kültürü*"başlıklı makalesinde, birinci önsözde *Kutadgu Bilig*'in değerlendirmesi

470 Xue Zongzheng, The Multi-cultural Flavor of Kutadgu Bilig, Selected Papers in Kutadgu Bilig Studies (2), Xinjiang People's Publishing House, 1993, p. 122.

kitap dolaşıma girdikten ve bir sosyal etkisi olduktan sonra anlaşılmış, ikinci önsöz ise sonraki nesillerin geçmişte neler olduğu konusunda konuştukları hissini verdiğini yazmıştır.

Önsözler, Çinli akademisyenlerin 'adalet, mutluluk, bilgelik ve kanaat' diye dört sembolik karakterin anlamlarını uzun süre yanlış tercüme ederek, *Uyanmış* (Odgurmish) kelimesinin ve onun sembolik anlamının yanlış anlaşılmasına yol açmasına neden olmuşlardır.

6. 3. Karahanlı Devlet Yönetiminin Etnik Kökeni

Yukarıda da belirtildiği üzere Kırgız tarihçi Z. Eraliev, Karahanlılar'ın ve Yusuf Has Hacib'in kökeni ile ilgili konuları ele alırken W. Bartold ve O. Pritsak'tan alıntı yaparak Kutadgu Bilig'in Uygurlar'ın edebi mirası olduğuna ilişkin görüşü çürütmüştür.

W. Bartold, Karahanlı devletinin tarihini çok geniş bir şekilde ele almıştır. *Moğol İstilası Döneminde Türkistan* isimli kitabında Müslümanlar'ın o zamana kadar bulunan Karahanlı Devleti'ne ilişkin belgelerini çok titiz bir şekilde toplamış ve onları dikkatli bir şekilde doğrulayarak tımar sisteminin kurulması, Dehkan sisteminin kaldırılması ve Orta Asya yerlilerinin Türkleşmesi ile ilgili düşüncelerini ortaya koymuştur.

Bartold, dil sorunundan dolayı Çince tarihi materyallerden tam anlamıyla faydalanamamış, madeni paralarla ilgili yeterli bilgiye sahip olmadığından bazı hatalı sonuçlara varmıştır.[471]

O. Pritsak 1950'lerden başlayarak *Karahanlı Devleti ile İlgili Bazı Hususlar Üzerine*[472] ile *Karluklardan Karahanlılara*[473] *ve Karahanlı Devleti*[474] adında özet bir eser olmak üzere üç önemli kitap yayınlamıştır. O. Pritsak'ın en büyük başarısı Karahanlı Devleti'nin siyasi tarihi ile ilgili yaptığı sistematik araştırmalar olmuştur. Ancak Çince tarihi materyallerden faydalanamadığı ve Sovyetler Birliği'nde yeni keşfedilen Karahanlı madeni paralarına ilişkin bilgilere ulaşamadığı için Karahanlı Devletinin kökeni ve Doğu ile Batı Karahanlıların soy ağacı ve kronolojisi

471 Wei Liangtao, On Karakhanids Historical Documents and Related Research, Journal of Xinjiang University, 1st issue, 1982.

472 O.Pritsak, Karachanidische sireitfragn Oriens, Vol,3-.2,1950.10.

473 O.Pritsak, Von den Karluk Zu den Karachaniden Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesel Ischaft, Wiesbaden. 101.1951.

474 O.Pritsak, Die Karachaniden, Der Ialam,Bd. 31/1.Berlin,1953.

konusunda önemli hatalar yapmıştır.[475] Sovyet akademisyen A. Daviddovich, O. Pritsak'ın hatalarını eleştiren bir dizi makale yazarak bir düzeye kadar bu olumsuzlukları telafi etmiştir. Daviddovich'in Karahanlı Devleti ile ilgili en önemli makaleleri "*Orta Asya'da Karahanlıların Kronolojisi ve Soyağacına İlişkin Madeni Paradan Elde Edilen Bilgiler*"[476] ve "*İki Karahanlı Devleti Üzerine*"[477] başlıklı makaleler olmuştur.

O. Pritsak *Karahanlı Devleti* adlı kitabında bir dizi teoriyi özetlemiştir:

1. Uygur teorisi (J. Deguignes,1756)

2. Türkmen teorisi (J. V. Hammer-Purgstall, 1835)

3. Yağma teorisi (W. Barthold, 1895)

4. Karluk teorisi (F. Grenard, 1900)

5. Karluk-Yağma teorisi (M. F. Köprülü, 1927)

6. Çiğil teorisi (W. Barthold,1927)

7. Türkler teorisi (Ahmet Zeki Velidi Togan, 1939)

Tarihçiler son zamanlarda aşağıdaki hipotezleri de öne sürmüşlerdir:

1. Yağma ve Çiğil Teorisi (B. Gafurov, 1972)[478]

2. Türk ve Uygur Teorisi (Wang Zhilai, 1977) [479]

3. Karluk ve Uygur Teorisi (Ma Yong ve Wang Binghua, 1978) [480]

4. Karluk, Yağma ve Dokuz Oğuz teorisi (Guo Pingliang, 1980) [481]

Orta Asya ülkelerinde çok popüler olan 'Yağma teorisi' şimdi 21. yüzyılda O. Karaev ve Z. Eraliev gibi Kırgız tarihçilerin hala benimsediği bir teoridir.

Bartold bu görüşünü öne sürerken, *Mujal al-tawarih wa-l-kisas* isimli kitabında Orta Asya'daki yöneticilerin unvanlarını sayarken 12. yüzyılda yaşamış,

475 Wei Liangtao, On Karakhanids Historical Documents and Related Research, Journal of Xinjiang University, 1st issue, 1982.

476 Е.А.Давидович:Нумизматический материалы для Хронодогии генеалогии Среднеазиатских Карахандов—Нумизматический сборник No. 2, 1957.

477 Е.А.Давидович: О двух Караханидских каганатах - Народы Азии и Африки , 1968, No.1.

478 Бободжан Гафурович Гафуров, Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. Второе издание. – Москва, 1972.

479 Wang Zhilai: On Islamic Development in Xinjiang, Collected Papers on the History of Xinjiang, 1977, Xinjiang People's Publishing House, pp257-262.

480 Ma Yong and Wang Binghua: Historical Relics in Xinjiang, Cultural Relics Publishing House, 1978.

481 Guo Pingliang et al.: A Brief History of Xinjiang (1), 1965 and 1980.

ismi bilinmeyen bir Fars yazarın "Yağmaların padişahına Buğrahan denirdi"diyen beyanına dayanmaktadır.

'Yağma teorisi'ni ilk defa geliştiren Bartold, 1927'de yayınladığı *Orta Asya'da Türk Tarihi Üzerine On İki Ders* isimli kitabında bu teoriyi 'Çiğil teorisi' olarak değiştirmiştir. O. Pritsak, Karahanlı Devleti isimli kitabında yedi hipotezi analiz ettikten sonra "Karahanlı Devleti'nin yönetimi, Türk Asena han boyunun üç kısmından biri olan Karluk han boyundan gelmektedir; Çiğil ve Yağma boyları da Karluk boyunun en önemli üç kısmından iki tanesidir"demiştir. O. Pritsak'in görüşü Bartold'un 'Yağma teorisi'ne uyuyordu. Bu Kazakistan'daki akademisyenler arasında da çok popülerdi. Diğer taraftan, meşhur bir Çinli tarihçi olan Mr. Wei Liangtao, bir dizi monografide O. Pritsak ve diğer akademisyenlerin görüşlerini tek tek analiz ettikten sonra 'Uygur teorisi'ni öne sürmüştür. [482] Örneğin Wei Liangrao, O. Pritsak'ın dil yetersizliği nedeniyle Çince belgelerden alıntı yaparken ciddi hatalar yaptığına inanıyor. *Xin Tang Shu (Tang'ın Yeni Kitabı)*'nın 217. cildine eklenen *Karlukların Anıları*, Karluklar'ın "üç ailesinin isimleri"nin Çiğil ve Yağma'yı ihtiva etmediğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Pritsak'ın Karluk Han'ın, Çiğil ve Yağma'nın mensup olduğu bu üç boydan olduğuna ilişkin görüşüne ters düşmektedir. Pritsak'ın görüşleri "eksiksiz bir kavram gibi görünüyor"ancak "onun destekleyici argümanlarının hepsi gerçekçi temellerden yoksun yapay ve sadece daha önce kabul edilmiş fikirler vermek amacıyla orada bulunan argümanlardır."

482 Wei Liangtao: On the Origin and Name of the Karakhanids, Historical Research, 2nd issue, 1982; An Outline History of Karakhanids, Xinjiang People's Publishing House, 1968.

Sonuç

Yukarıdaki kısımlara göre, 19. yüzyıldan beri *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan araştırmalar şu şekilde özetlenebilir:

Çin'in dışında 1825 ile 2010 yılları arasında yapılan *Kutadgu Bilig* araştırmalar dönemi üçe ayrılabilir: 1) Nüshaların bulunması, yayınlanması ve onlarla ilgili ilk yorumların/ araştırmaların yapılması (1825-1890); 2) şiirlerin fonetik transkripsiyonunun yapılması ve eserin dilinin tespit edilmesi (1890-1947); 3) R.R. Arat'ın karşılaştırmalı versiyonunun yayınlanması ve yeni gelişmeler (1947'den günümüze).

Birinci aşama, Hammer-Purgstall'in çalışması ile başladı, A. Jaubert'in ilk çalışması ile ivme kazandı ve Vambery'in *Kutadgu Bilig*'in tam versiyonu ve her ikisi de Uygurca olan *Uygur Dokümanlar ve Kutadgu Bilig* ile *Kopya Edilen ve Tercüme Edilen Uygurca Metinler*'i 1870'te yayınlanması ile tamamladı.

İkinci aşama, *Kutadgu Bilig* üzerinde çalışmak için filoloji, esas metodoloji olarak kullanılmıştır. En çok katkıda bulunan akademisyenler Rus ve Eski Sovyetler Birliği'ndeki akademisyenler olmuştur, özellikle kendisinden sonra gelenler tarafından eleştirilere maruz kalsa da eserleri tartışmasız olarak bu alanda bir zeminin oluşmasını sağlayan V.V. Radlov. *Kutadgu Bilig* çalışmaları alanında, Radlov'dan sonra S.S. Malov en etkin araştırmacı olmuştur.

Türkiye'deki Türkoloji topluluğu 1942 ile 1943 yıllarında *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasının kopyalarını yayınlayarak, *Kutadgu Bilig*'in tüm dünyada popülerlik kazanmasına ve eserle ilgili çalışmalara katkıda bulunmuştur. Eserin Kahire ve Fergana kopyalarının keşfedilmesi, Orta Asya Türk halklarının yaşamı, onların dilleri ve Karahanlı Devleti'nin tarihi ve kültürüne dikkatleri çekmiş ve güçlü bir akademik ilgilinin başlamasını sağlamıştır.

Üçüncü aşama, R.R. Arat'ın *Kutadgu Bilig*'in karşılaştırmalı versiyonunu basması ile başlayan yeni bir gelişim aşamasıdır. Bu çalışma, daha fazla metinsel araştırmanın yapılması için bir zemin hazırlarken tercüme çalışmaları ile yakın ilişki kurulmasını da sağlamıştır. Bu gelişme de, *Kutadgu Bilig*'in hem tam hem de kısaltılmış tercümelerinin yapılmasını direkt olarak teşvik etmiştir.

Kısacası, 19. yüzyılın sonundan itibaren dünyanın her yerinden Türkologlar *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırmalar yapmaya başladılar. Bu ilgi, konu ile ilgili çok sayıda uzman ve araştırmacının yanı sıra birçok değerli sonucun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bugün, gelişerek uluslararası akademi topluluğu tarafından kabul edilen bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Çin'de *Kutadgu Bilig* çalışmalarının gerçek başlangıç noktası, 1956 yılında Abdushukur Muhammet'imin tarafından yazılıp yayınlanan "*11. yüzyıldaki*

İki Önemli Uygur Bilgesiyle İlgili Kayıtlar"[483] başlıklı makalenin yayınlanması olmuştur. Ondan sonraki 60 yılda, özellikle son 30 yılda, bir ileri bir geri şekilde yavaş adımlar atılmıştır. Çin'de *Kutadgu Bilig* ile ilgili araştırma yapma sürecini etkileyen birçok faktör vardır ki bu faktörlerin başında ideoloji gelmektedir.

Cheng Guangwei "On yıllar süren sosyal uygulamada, elitler sosyal düzeyde kendine bir ideolojik sistem kurmakla kalmamışlar aynı zamanda tarih kavramını ve insanların (entelektüeller dahil) iç dünyalarını sistemleştirmişler"[484] demektedir. *Kutadgu Bilig Araştırma Topluluğu*'nun yaptığı resmi seminerler ve birkaç başarıya verilen dikkatlerde bir azalma olsa da Çin'in diğer bölgelerinde konu ile ilgili araştırma makalelerinin sayısının artış göstermesi, akademik topluluğun araştırma konusunda mütevazı bir gelişme gösterebildiği Sincan'ın dışında teorik faaliyetler yapıldığını göstermektedir. Örneğin, bütün Çin'deki Çince dergiler 2014'te 32, 2015'te ise 29 tane araştırma makalesi yayınlarken bunların çok azı Sincan'da yayınlanmıştır.

Çin, 1980'lerden beri *Kutadgu Bilig* çalışmaları konusunda çok büyük gelişmeler göstermiştir.

Ancak biz, aşağıdaki şekilde özetlenebilecek önemli bazı konular ve zayıf bazı alanlar tespit ettik:

Birincisi, Batı Bölgelerinin tarihi, Türk kültürü ve İslami çalışmalar arasında bağlantı olduğu için Kutadgu Bilig çalışmalarına eserin kendisini aşan siyasi anlamlar yüklenmektedir. Bu, genelde araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda bağımsızlılarını kaybetmelerine neden olmuştur. Çinli araştırmacılar 21. yüzyılın başlarından beridir siyasi bakımdan daha önceki dönemlere göre daha öne geçmişlerdir. Ancak eğer geçmişte akademi dünyasına siyasi müdahaleler çok fazla olmuşsa da, bugün de akademik çalışmalara müdahale edenlerin- piyasa ekonomisi ve uygun olmayan akademik değerlendirme sistemi- etkisinin azımsanmaması gerektiğini anlamak lazım. Bunun en büyük sonuçları anlık tatmin, kaliteden ziyade miktara önem vermek ile sebat ve ilhamın kesilmesidir.

İkincisi, Çin çalışmaların derinliği ve genişliği açısından büyük ilerleme kaydetmiş olmasına rağmen, hala yurt dışındaki akademi topluluğunun gösterdiği büyük başarıların gerisindedir. Bundan dolayı, diğer ülkelerde yapılan büyük başarılara dikkate almamız ve bu eserleri tercüme etmemiz gerekir. Çin'deki azınlıkların kendi dillerinde yaptıkları çalışmalara da önem vermek gerekir. Çin'de finansal destekteki artış, başlatılan *Kutadgu Bilig* araştırma projeleri ve yurt

483 It was published in the 3rd issue of Xinjiang College (Chinese edition), 1956

484 Cheng Guangwei. The Present and the Past of Literature. Jili Publishing Group. 2009. pp. 174.

dışına gönderilen akademisyenlerin sayısında artış ve verileri değerlendirmek için daha modern araçların da aralarında bulunduğu önemli gelişmelerin kaydedildiği söylenebilir. Şimdi problem, araştırma ve teori oluşturma anlamında daha fazla gelişme sağlanması için bu gelişmelerden nasıl iyi şekilde kullanılacağı ile ilgilidir.

Son olarak, *Kutadgu Bilig*'deki jeopolitik yapının sonucu olarak aşırı öz disiplin, bazı araştırmacıların temkinli ve duygusal olmasına sebep olmuştur ki, bu da onların yaratıcılığını törpülemiştir. Diğer taraftan "üst kültürün" ve siyasi doğrunun temsilcileri gibi hareket eden başka araştırmacılar sağlam ve bilimsel gerekçeleri ortaya koymak yerine sığ yorumlar, konu dışı ve zoraki varsayımlarda bulunuyorlar. Söz konusu alanda şaheserler üretmenin zorluklarından birisi de budur. Daha fazla bağımsızlık ve olumlu tavır, araştırma ortamına ve araştırmacıların akademik yetkinliğine bağlıdır.

İnsan güneşin sıcaklığına nasıl karşı koyamıyorsa, Çin'deki farklı etnik ve dini gruplardan gelen entelektüel gruplar da *Kutadgu Bilig*'in öteden beri var olan büyüsüne teslim olmuşlardır. Onların yaptıkları işlerden bazıları muhteşemdir. *Kutadgu Bilig*'in "Geleneksel Çin Kültürünü Tanıtan Kitap Olarak Birinci" seçilmesi bu işlerden bir tanesidir. Profesör An Pingqiu "Geleneksel Çin Kültürünü Parlatmak"başlıklı makalesinde bu olayın "geleneksel kültür konusu ile ilgili basılacak kitaplar konusunda sağlam bir kılavuz olmakla kalmıyor aynı zamanda geleneksel kültürü tanıtacak akademik toplulukla ilgili büyük bir referans sağladığını"yazmıştır.[485] Daha önce *Kutadgu Bilig* sınırlı sayıda basıldığı için onun sanatsal cazibesini ve ihtişamını görecek şekilde insanların dikkatlerini çekemiyordu ancak şu anda sadece batıdaki azınlık bölgesinde değil Çin'in büyük bölümünde büyük okuyucu kitleleri ile buluşmuştur. Bu eserin "Çin'in Geleneksel Kültürel Klasiği"olarak tanınmasının önemi önümüzdeki yıllarda ortaya çıkacaktır.

Yaklaşık 200 yıldır yapılan araştırmalar, bol ürün vermiştir. Ancak daha araştırılması gereken birçok alan olduğu gibi keşfetmemiz gereken birçok gizemli nokta da mevcuttur. Akademik araştırmalar ve gözden geçirmeler, zengin bir akademik ortam oluşturmanın araçlarıdır. Şimdi bu alanda yakalanan gelişim ivmesi, özellikle genç akademisyenlerin yeni teorik ve bilgi oluşumlarını bu disipline dâhil ettikleri bir dönemde *Kutadgu Bilig* ile ilgili yapılan çalışmanın daha duyarlı ve dikkate değer sonuçlardan birisi olacağına inanmamız için her türlü sebebi bize sunmuştur.

485 Guangming Daily, 29/3/2016, s. 11.

Bibliyografya

I

Türkiye

1. ABDIRAZAKOV, A., Cusup Balasagın Cana Anın "Kutadgu Bilig" Dastanı: Okuu Kuralı. Bişkek: Cusup Balasagın Atın, Kırg. Ulut, Un-Ti, 2008.
2. ABDURAHMONOV, Gani A., Issledovaniye Po Starotyurkskomu Sintaksisu (XI vek.). Moskva: Izdatel'stvo "Nauka", 1967.
3. ABDURAHMONOV, Ganicon, Kutadgu Biligning İlmii-Tahkidin Matnini Tüziş Hakida. Üzbek Tili va Adabiyeti. 1: 25-35, 1997.
4. ABILOV, Sh., Kutadgu Bilig v Bulgarotataskoy Literatüre, Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 6, 1970, s. 77-89.
5. ABİK, A. Deniz, Kutadgu Bilig ile Yunus Emre Divan'ında ked > key Kelimesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, I. Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildiri Kitabı (8-10 Ekim 2008), Haz. Necdet Sağlam; Öcal Oğuz; Naim Uzun. Aksaray Üniversitesi Yayınları, Aksaray, 2009, s. 63-73.
6. ABİK, A. Deniz, Kutadgu Bilig'de Zamirlerin Ayrılma Hali, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003, Mustafa Canpolat Armağanı, (Haz. Aysu ATA; Mehmet ÖLMEZ), Sanat Kitabevi, Ankara, 2003, s. 25-39.
7. ABİK, Deniz, Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları, Journal of Turkish Studies, Cilt 33, S. 1, 2009, s. 1-32.
8. ABİK, Deniz, Kutadgu Bilig'deki Çergüçi ve Çergüle- Üzerine, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, S. 2, 2005, s. 1-12.
9. ABİK, Deniz, Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasında İki Yazım Özelliği, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 25-¬29.
10. ACINDI, Özlem, Siyasetname ve Kutadgu Biligde Halk Anlayışı, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2006. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]
11. AÇIKGÖZ, Halil, Kutadgu Bilig ve Bir Çalışma, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 46, 1987, s. 237-240. (Tanıtma)
12. ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 31¬-44.
13. ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 34, 2013, s. 237-253.
14. AGAWBAYAV, Askar (Haz.), BALASAGUN, Cusup. Kututi Bilik. [Haz.]. Şinhua: Vultatar, 1989.

15. AĞAYEV, Yusuf, Yusuf Balasagunlu'nun "Kutadgu Bilig"İnde Harp Sanatı, İrs Edebiyat, 2015, 2/14: 26-33.

16. AĞCA, Ferruh, Kutadgu Bilig ve Dili Hakkında, Yeni Türkiye Türkçe Özel Sayısı, S. 55, 2013, s. 287-303.

17. AJİP, Jüsüp Xas. Qut Daarıtar Bilim (Qutadgu Bilik). Qotorgon:; Noruz Üsönalı UULU. Ürümçü: Şincang El Basması, 2013.

18. AKAR, Hasan, Kutadgu Bilig üzerine Bazı Düşünceler, Yesevi, S. 212, 2011, s. 34-35.

19. AKGÜN, Mehmet, Kutadgu Bilig'de Ahlak, Felsefe Dünyası, S. 23, 1999, s 99-144.

20. AKGÜN, Mehmet, Kutadgu Bilig'de İnsan ve Kamil İnsan, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 3, 1997, s. 1-10.

21. AKGÜN, Mehmet, Kutadgu Bilig'de Tanrı Âlem İlişkisi, Felsefe Dünyası, S. 24, 1996, s. 20-31.

22. AKGÜN, Mehmet, Kutadgu Bilig'te Ahlak, Felsefe Dünyası, S. 23, 1997, s. 99-144.

23. AKGÜN, Mehmet, Kutadgu Bilig'te Din, Felsefe Dünyası, S. 26, 1997, s. 38-53.

24. AKGÜN, Mehmet, Türklük Dünyasının 11. Asırdaki Abide Eseri Kutadgu Bilig'de Akıl ve Bilgi, Felsefe Dünyası, S. 19, 1996, s. 81-98.

25. AKGÜN, Nebahat, Kutadgu Bilig'in Türkiye Türkçesinden Uygurcaya İndeksi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

26. AKINCI, Mehmet, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014.

27. AKINCI, Mehmet, Türk Siyasal Düşüncesinin İnşasında Kutadgu Bilig'in Yeri: Kutadgu Bilig'de İktidar, Siyaset ve Toplum, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Haz. Mehmet Akıncı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014, s. 11-44.

28. AKINER, Shirin, Kutadgu Bilig Grameri: Fiil by Ahmet B. Ercilasun", Bulletin British Society for Middle Eastern Studies, 15: 1/2, 1988, 189. (Tanıtma)

29. AKTAN, Coşkun Can, Politikada Liyakat Üzerine Kutadgu Bilig ve Koçi Bey Risalesinden Öğreneceklerimiz, Yeni Türkiye, Cilt 3, S. 14, 1997, s. 1389-1392.

30. AKYOL, Aygün, Kutadgu Bilig'de Ahlak ve Siyaset, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.

31. AKYÜZ, Hüseyin, Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem, Eser Ofset, Erzurum, 2002.

32. AKYÜZ, Hüseyin, Yusuf Has Hacib'de Evlilik ve Aile Kurumu, Türkeli Gazetesi, Sayı: 36/37/38/39/40/41, 1997-1998, s.1- 2.

33. ALBAYRAK, Fatma, Nilüfer SERİN, Kutadgu Bilig ve Mârifetnâme'de Kadın Algısı, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt VIII, S. 37, 2015, s. 16-37.

34. ALBERTS, Otto, Aristotelische Philosophie in der türkischer Literatur de XI. Jahrhundert. Archiv für Geschichte der Philosophie. 1900, 13/4: 319-336.

35. ALBERTS, Otto, Der Dichter des in uigurisch-türkischem Dialect geschriebenen Kudatku bilik (1069-1070 p. Chr.) ein Schüler des Avicenna. Archiv für Geschichte der Philosophie. 1901, 14/3: 319-336. [Tercümesi için bk. ALBERTS, Otto (1984). Bir Türk Lehçesi Olan Uygurca ile Yazılmış Kutadgu Bilig'in (1069-70) Şairi: İbn Sina'nın Bir Öğrencisi. Çev. Mübahat TÜRKER-KÜYEL. Erdem. 1/1: 217-230]

36. ALBERTS, Otto, Zur Textkritik des Kudatku Bilik. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1897, 51: 715-717.

37. ALICI, Mustafa, Kutadgu Bilig'de Dini Öğeler, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Tokat, 2012. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

38. ALKAYIŞ, Muhammet Fatih, Bir Kitap Arkası Sözlük Çevirisi: Kutadgu Bilig, Turkish Studies, Volume 7/4, 2012, 711-738.

39. ALTAY, Fatma Yurdagül, Kutadgu Bilig ve Tarama Sözlüğündeki Bazı Kelime Teşkilleri, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara, 1967. [Yayımlanmamış Lisans Tezi]

40. ALTINÖZ, Yavuz, Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'i ve Nizâmü'l-Mülk'ün Siyâsetnâme'si Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı, Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Elazığ, 2005. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

41. ALTUĞ, Yılmaz, Modern Hukuk ve Kutadgu Bilig, Türk Dünyası, Cilt 3, S. 13, 1969, s. 15-16.

42. ANEER, Gudmar, Kingship Ideology and Muslim Identity in the 11th Century as Reflected in the Siyäsatnäma by Nizâm al-Mulk and in the Kutadgu Bilig by Yûsuf Khass Hädjib, The Middle East Viewed from the North. Papers from the First Nordic Conference on Middle Eastern Studies, Uppsala 26-29. January 1989. Ed. Bo UTAS and Knut S. VIK0R. Uppsala: 38-48.

43. ANIL, Adile Yılmaz, Kutadgu Bilig'de Kadın, Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi, S. 32, 2004, s. 91-99.

44. ARAN, M. Sadık, Türk'ün Altın Kitabı Kutadgu Bilig, İstanbul, 1944.

45. ARAT, Reşid Rahmeti, Makaleler I., Haz. Osman Fikri SERTKAYA, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987.

46. ARAT, Reşit Rahmeti, "Kutadgu Bilig" Maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. 6: KÄ'ÄN- KVATTA. Millî Eğitim Basımevi, 1038a-1047a, İstanbul, 1955.

47. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig I: Metin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1947.

48. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig II: Tercüme, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1958.

49. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Haz. Kemal ERASLAN; Osman Fikri SERTKAYA; Nuri YÜCE, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

50. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig, Kabalcı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

51. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig'de Tabibler ve Efsuncularla Münasebet Hakkında Parçalar, Ülkü Halkevleri Dergisi, 1936, 8/46: 285-294. [Arat 1987: 711-720]

52. ARAT, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig'de Türklük Bilgisi, Türk Kültürü, S. 98, 1970, s. 70-90.

53. ARAT, Reşit Rahmeti, Uygurlar, Türk Kültürünü Araştırmaları, C. XVI, S. 1-2, 1977, s. 89-112.

54. ARGUNŞAH, Mustafa, Karahanlı Türkçesindeki Emir Ekleri Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 45¬-60.

55. ARGUNŞAH, Mustafa; Gülden Sağol YÜKSEKKAYA; Özcan TABAKLAR, Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakca Dersleri, İstanbul, Kesit Yayınları, 2010.

56. ARSAL, Sadri Maksudi, Kutadgu Bilig, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt 13, S.2, 1947, s. 657-683.

57. ARSAL, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1947.

58. ARSLAN, Abdulla, Qutadgubilik İstilistikisi. Ürümçi: Şincang Universiteti Neşriyati, 2001.

59. ARSLAN, Akif, Kutadgu Bilig'de Dinleme ve Konuşma Becerisine İlişkin Sözler, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, S. 7, 2012, s. 1-16.

60. ARSLAN, Mahmut, Dünya ve Batı Edebiyatı Karşısında Kutadgu Bilig, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 61-68.

61. ARSLAN, Mahmut, Dünya ve Batı Edebiyatı Karşısında Kutadgu Bilig, Sosyoloji Dergisi, S. 22, 2011, s. 573-581.

62. ARSLAN, Mahmut, Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig, On Dokuz Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 1, 1986, s. 100-111.

63. ARSLAN, Mahmut, İslam'da Devlet Düşüncesi ve Kutadgu Bilig, Türkeli, III/90, 22, 1998, s. 10.

64. ARSLAN, Mahmut, Konfüçyanizmin Eski Türk Ahlâk ve Siyaset Felsefesine Etkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, Cilt 22, S. 1, 1988, s. 15-28.

65. ARSLAN, Mahmut, Kutadgu Bilig Üzerine Sosyolojik Düşünceler, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, S. 3, 1992, s. 131-166.

66. ARSLAN, Mahmut, Kutadgu Bilig'deki Ahlak ve Siyaset Felsefesi, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi, Cilt: 21, Sayı: 1, 1986, s. 23-50.

67. ARSLAN, Mahmut, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987.

68. ARSLANOĞLU, İbrahim, Kutadgu Bilig'de Eğitim, Bilim, Akıl, Yeni Forum Dergisi 17, (331), 1996, s. 43-48.

69. ARTIKBAYEV, K., Cusup Balasagın Cana Mahmud Kaşkardın Murastarı. Bişkek, Okuu Kuralı, 1999.

70. ARZİYEV, Ruslan, Kutadgu Bilik Ve Uvnin Leksika-Stilistikilik Alahidilikliri. Almata, Gılım, 1984.

71. ASANALİYEV, Ü.; K. AŞİRALİYEV, Kutadgu Bilig Esteliginin Tildik Özgöçölüktöri. Frunze: Kırgız SSR İlimder Akademiyası, 1965.

72. ASKER, Ramiz, Kutadgu Bilig Poemasının Leksikası. Dede Qorqud Toplusu, Cilt 2, S. 4, 2002, s. 34-36.

73. ASKER, Ramiz, Kutadgu Bilig, Bakü: İlm Neşriyatı, 2003.

74. ASKER, Ramiz, Kutadgu Bilig'in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine, Kutadgubilig: Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 4, 2003, s. 283-298.

75. ASKER, Ramiz, Kutadgu Bilig'le İlgili Yanlış Yorumlar, Prof. Dr. Mehmet Saray'a Armağan, İstanbul, 2003, s. 117–123.

76. ASKER, Ramiz, Qutadgu Bilig: Türk edebiyatında Mevkii, Dede Qorqud Jurnalı, S. 2, 2003, s. 40-46.

77. ASKER, Ramiz, Qutadgu Bilig'de Adlar. Şarkşinaslığın Aktüel Problemleri, Prof. Vasim Memmedaliyevin Yubileyine Hesr Edilmiş Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakü, 2002, s. 136-139.

78. ASKER, Ramiz, Qutadgu Bilig'de Sıfat. Tetkikler. 2. AMEA Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakü, 2003, s. 117-124, 331.

79. ASKER, Ramiz, Qutadğu Bilig Poemasının Orta Asiya'da, Azerbaycan'da ve Çin'de Tetkiki Tarihinden, Filologiya Meselelerine Dair Tematik Toplu, Cilt 3-4, S. 22-23, 2002, s. 95-100.

80. ASKER, Ramiz, Yusif Balasagunlu'nun Qutadgu Bilig Eseri, Türkologiya Kafedrasının Magistr Pillesi İçin Fenn Programları, Bakü Üniversiteti Neşri, Bakü, 2005, s. 139-143.

81. ASKER, Ramiz, Yusif Balasagunlu'nun Qutadgu Bilig Poemasında Adlar (Azerbaycan Dili ile Mukayesede), Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, 2004. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

82. ASKER, Ramiz. Qutadgu Bilig'de Evezlik [Zamirler] (Kitabi-Dede Qorqud'la Mükayesede), Heyder Aliyev ve Azerbaycan Filologiyası, BDU Neşriyat, Bakü, 2003, s. 239-248.

83. ASKER, Ramiz. Qutadgu Bilig'de İsmin Hal Kategoriyası, Qafqaz Universitetinin Elmi Eserleri, S. 10, 2002, s. 31-41.

84. ASLAN, Birsel Oruç, (Ed. Nurettin DEMİR; Faruk YILDIRIM), Kutadgu Bilig'de Geçen Kızıl Til ve Kara Baş Kavramlarının Anlamlandırılması, Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı, Ankara, 2014, s. 239-246.

85. ASLAN, Mahmut, Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul, 1985.

86. ASLANOV, V. İ. O Leksiçeskih Parallelyah v "Kutadgu Bilig" i v Azerbaydcanskom Yazıke, Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 4, 1970, s. 43–47.

87. AŞGIN, Sait, Kutadgu Bilig'e Göre Yönetici, Yeni Türkiye, Cilt 1, S. 4, 1995, s. 597-601.

88. ATA, Aysu, Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzeltme Denemesi: Kör mü? Kür mü?, Türkoloji Dergisi, S. 11, 1993, s. 301-308.

89. ATEŞ, Ahmed, "[Yusuf Has Hâcib]: Kutadgu Bilig, [Neşreden] Reşid Rahmeti Arat. İstanbul 1947 = T.D.K. Yayınlarından, C. II. 29", Türk Tarih Kurumu Belleten, Cilt13, S. 49-50-51¬-52, 1949, 157-163. (Tanıtma)

90. AWGALIY, Erkin, Türkler Çinlilere Neden 'Tabgaç' Derler, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 69-77.

91. AYAZBEKOVA, Aliyna, Kutadgu Bilig'deki Birleşik Fiiller ile Karşılaştırılması, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Anabilim Dalı, 2009. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

92. AYDEMİR, Adem, Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk'te Kuşlar, The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 6/1, 2013, s. 271-297.

93. AYDEMİR, Adem, Kutadgu Bilig ve Divanü Lugat-it Türk'te Atasözleri ve Özdeyişler, Liva Yayınları, Balıkesir, 2010.

94. AYDEMİR, Adem, Kutadgu Bilig ve Divanü Lûgat-it-Türk'e Göre 'Saç-Sakal' Kültürü Üzerine, Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, 2012, s. 329-350.

95. AYDEMİR, Adem, Kutadgu Bilig'de Geçen 'Çok' Sözcüğü, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 33, 2012, s. 49-62.

96. AYDEMİR, Özgür Kasım, Kutadgu Bilig'in Dilinde Bilgi Kavramı ve İşlevi, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/1, 2013, s. 803-810.

97. AYDEMİR, Özgür Kasım. Kutadgu Bilig'de Dile Gelen İktidar, Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması (26-28 Mayıs 2014) Bildiriler. C. III, 2014, s. 31-40

98. AYDIN, Mehmet, Kutadgu Bilig'deki Ay-, Ayıt-, Sözle- ve Ti- Fiilleri Bağlamında Eş Anlamlılık Sorunu, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 79-85.

99. AYDIN, Nalan, Kutadgu Bilig'deki Gerundiumların Yapı ve İşlev Bakımından İncelenmesi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Manisa, 2014. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

100. AYGÜN, Veysel, Kaşgarlı Mahmud, Balasagunlu Yusuf ve Nizamü'l-Mülk'e göre Türk Ordusu, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

101. BAĞDATLI, Özlem, Kutadgu Bilig Bibliyografyası, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 14, 2008, s. 157-183.

102. BAĞDATLI, Özlem, Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul, 2007. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

103. BAĞDATLI, Özlem, Kutadgu Bilig'de Devlet ve Devletin Amacı, Kutadgubilig: Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 13, 2008, s. 43-64.

104. BALASAGUN, Jüsip Has. Kutty Bilik: Köne Türk Tilinen Avdargan, Algısözi Men Gılımi Tüsinikterin Jasyp, Baspaga Dajnındagan Akyn, Askar Kurmaşulı EGEVBAY, Edebiyet Sınşısı. Almatı: Ölke, 2006.

105. BALASAGUNİ, Jüsüp. Kutadgu Bilig: Namangan Nuskasynıg Keri Alfavitti Jiilik Almatı: Arıs, 2013.

106. BALASAGUNSKIY, Yusuf, Blagodatnoye Znaniye, çev. Sergey Nikolayeviç IVANOVA. Moskva, Sovyet. Pisatel', 1983.

107. BALASAQUNLU, Yusuf, Qutadgu Bilig, Çev. Kamil VELİYEV; Ramiz ASKER, Bakı: Avrasiya Press, 2006.

108. BALCI, Cengiz, Destanlardan Kutadgu Bilig'te Türk Devlet Geleneği, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

109. BANARLI, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, 1971.

110. BARTHOLD, W., The Bughra Khan Mentioned in the Qudatqu Bilik. Bulletin of the School of Oriental Studies. 1923, 3/1: 151-158. [Tercümesi için bk. BARTHOLD, Wilhelm (1925). Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir? Çev. Ragıb HULUSİ. Türkiyat Mecmuası. 1: 221-226]

111. BARTOLD', Vasiliy, Kutadgu Bilig'in Zikr Ettiği Buğra Han Kimdir?, Türkiyat Mecmuası C.2, Ağustos, 1925, s. 221-226.

112. BARTOLD', Vasiliy, Turkestan' v' Epohu Mmongol'skago Naşestviya. Çast Vtoraya: Izsl'dovaniye. St. Peter'burg': Tipografiya V. Kirşvauma Drovtsovaya Ploş. D. M-va Finansov', 1900.

113. BARTOLD', Vasiliy, Turkestan' v' Epohu Mongol'skago Naşestviya. Çast Pervaya: Text. St. Peter'burg': Tipografiya Imperatorskoy Akademy Nauk, 1898.

114. BAŞ, Münire Kevser, Kutadgu Bilig'de Ölüm Anlayışı ve Ahiret İnancı, EKEV Akademi Dergisi, S. 42, 2010. S. 11-12.

115. BAŞER, Sait, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

116. BAŞER, Sait, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna, Seyran Kitap, İstanbul, 1995.

117. BATUR, Zekeriya; İsmail Gölcü, Kutadgu Bilig'de Anlatımı Güçlendiren Materyaller: İkna Etme Teknikleri, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 17, S. 2, 2013, s. 169-202.

118. BATUR, Zekerya, Eda Nur ERİŞEN, Üç Başyapıt Bir Kavram: Bitig(k), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 16, 2014, s. 43-64.

119. BAYAR, O. Cemal, Kutadgu Bilig'de Âyet ve Hadisler, Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, Cilt 1, S. 1, 2011, s. 105-118.

120. BAYAT, Fuzuli, Kutadgu Bilig'de Orta Çağ Dünya Modeli, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 87-96.

121. BAYRAKTAR, Fatma Sibel, Kutadgu Bilig'de Üçlemeler, Dörtlemeler ve Beşlemeler, TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 3, S. 2, 2014, s. 29-53.

122. BAYRAKTAR, Fatma Sibel, Kutadgu Bilig'deki İsim ve Zamir Çekimi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 1991. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

123. BAYRAKTAR, Sibel, Kutadgu Bilig'de Bulunma Hâli Ekinin Fonksiyonları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S. 1999, 2003, s. 9-25.

124. BERBERCAN, Mehmet Turgut, Kutadgu Bilig'de Fiillerin Çok Anlamlı Yapısına Genel Bir Bakış, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, S. 24, 2013, s. 83-98.

125. BERBERCAN, Mehmet Turgut, Kür Kelimesi Üzerine Yapı ve Anlam Bilgisi Yönünden Görüşler, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 25, 2009, s. 171-182.

126. BEREZIN, Il'ya Nikolayeviç, Turetskaya Hrestomatiya I. Kazan, 1857.

127. BERGİL, Mehmet Suat, Kutadgu Bilig'deki Hint Etkisi [1], Bilim ve Ütopya, S. 55, 1999, s. 64-65.

128. BERGİL, Mehmet Suat, Kutadgu Bilig'deki Hint Etkisi [2]: Köni Olan Törü ile Uma ya da Şakti Bütünlüğü, Bilim ve Ütopya, S. 61, 1999, s. 58-59.

129. BERTELS, Evgeniy E., K Voprosu o Traditsii v Geroiçekem Epose Tyurskih Narodov, Sovyetskoye Vostokovedeniye, S.4, 1947, s. 73-79.

130. BERTELS, Evgeniy E., Podgotovka k Izdaniyu Vamanganskoy Rukopisi Kutadgu Bilig. Literaturnaya Gazeta. 10 Mart 1945, Moskva.

131. BERTELS, Evgeniy E., Uygurskaya Poema Kutadgu Bilig i Ego Znaçeniye. Şark Hakikati. S.1-2, 1944, s. 14-15.

132. BESLEN, Kemal, Kutadgu Bilig'de Eğitim, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

133. BIÇAK, Ayhan, Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 97-136.

134. BİÇER, Nurşat, Kutadgu Bilig'deki Farsça Kelimeler Üzerine, III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildiriler Kitabı, C. 2. İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 1505-1515.

135. BİÇER, Ramazan; Osman SEZGİN, Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Nitelikleri, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, C. 1. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 765-782.

136. BİHUA, Sun, Wai-Lai-Wen-Hua-Dui-'Fu-Le-Zhi-Hui'-Lun-Li-Guan-De-Ying-Xiang [Yabancı Kültürlerin Kutadgu Bilig'in Etik Anlayışı Üzerindeki Etkileri], Gansu Sosyal Bilimler Dergisi, S. 6, 1986, s. 24-27, 23.

137. BİNARK, Naile, Kutadgu Bilig'de Evlenme, Aile ve Çocuk Terbiyesi, Türk Kültürü, S. 98, 1970, s. 174-178.

138. BLASING, Uwe, Qıl Adına Namaz: Bir gün Adının Tarihçesi. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 137-173.

139. BODROGLIGETI, Andrâs J. E., Kutadghu Bilig. The Encyclopaedia of Islam: New Edition. 5: Khe-Mahi. Leiden: 538a-539a, 1986.

140. BODROGLİGETİ, András J. E. The Role of Classical Central Asian Turkic Literature in the Understanding of the Cultural Heritage of the Central Asian Turks, Eurasian Studies Yearbook, S. 66, 1994, s. 5–31.

141. BOESCHOTEN, Hendrik, Karahanlı Türkçesinden Harezm Türkçesine Geçiş Sır İçinde mi kalacak?, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 173-181.

142. BOMBACI, Alessio, Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülahazalar, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. (Mélanges Fuad Köprülü), Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, s. 65-76.

143. BOMBACI, Alessio, Storia della Letteratura Turca: Dall'antico Impero di Mongolia All'odierna Turchia. Milano: Sansoni Nuova Accademia, 1956.

144. BOMBACI, Alessio, The Turkic Literatees Introductory Notes on the History and Style. Philologiae Turcicae Fundamenta. Iussu Et Auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium Auxilio Et Opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis Una Cum Praestantibus Turcologis. Ediderunt Louis BAZIN, Alessio BOMBACI, Jean DENYf, Tayyip GÖKBİLGİN, Fahir İZ, Helmuth SCHEEL. Tomum Secundum. Curavit Et Auxit. Indices Adiecit Pertev Naili BORATAV. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden: XI-LXXII, 1965.

145. BONELLI, Luigi, Del Kudatku Bilik: Poema Turco dell XI sec. Annali del R. Istituto Orientale di Napoli. 1933, 6: 3-38.

146. BOZ, Erdoğan, Kutadgu Bilig'de "Kü", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 6, S. 2, 2003, s. 289-296.

147. BOZKAPLAN, Şerif Ali, Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4, 2007, p. 1110-1118.

148. BOZKIRLI, Kürşad Çağrı, Kutadgu Bilig'deki Eğitsel Ögelerin Tespiti ve Bu Ögelere Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Erzurum 2015. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

149. BOZKIRLI, Kürşad Çağrı, Prof. Dr. Kemal Yavuz ve Hâcip Böyle Dedi Kutadgu Bilig'den Seçmeler Adlı Eseri Üzerine, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 2, S. 2, 2013, s. 354-361. (Tanıtma)

150. BÖLER, Tuncay, Kutadgu Bilig'de Ahlaklılık, Soyluluk ve Seçkinlik İfade Eden Sözler, Turkish Studies, Cilt 4, S. 3, 2009, s. 397-418.

151. BROCKELMANN, Carl, "Kutadgu Bilig. I. Metin. REŞID RAHMETI ARAT (= Türk Dil Kurumu C. II. 29) İstanbul, Milli Eğitim Basimevi 1947. LIX, 656 S.". Oriens. Cilt 2, S. 1,1949, s. 144-146. (Tanıtma)

152. BROCKELMANN, Carl, Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden: E. J. Brill, 1954.

153. BROCKELMANN, Carl, Yûsuf Khass Hadjib. The Encyclopaedia of Islâm: A Dictionary of Geography, Ethnography and Biography of the Muhammadan Peoples. 4: 1277, 1934.

154. BULLIET, W. Richard, "Yûsuf Khâşş Hâjib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, trans. Robert Dankoff. (Publications of the Center for Middle Eastern Studies, 16.) Chicago and London: University of Chicago Press, 1983. Pp. x, 281. $22". Speculum. Cilt 60, S. 3, 1985, s. 743-744. (Tanıtma)

155. BÜYÜKDÜVENCİ, Sabri, Kutadgu Bilig'de Eğitim Mesajı, Türk Yurdu, Cilt:11, Sayı:44 (390), 1991, s.46-48.

156. CAFEROĞLU, Ahmet, La Littirature Turque de L'ipoque des Karakhanides. Philologiae Turcicae Fundamenta. Iussu Et Auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium Auxilio Et Opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis Una Cum Praestantibus Turcologis. Ediderunt Louis BAZIN, Alessio BOMBACI, Jean DENYf, Tayyip GÖKBİLGİN, Fahir İZ, Helmuth SCHEEL, Tomum Secundum. Curavit Et Auxit. Indices Adiecit, Pertev Naili BORATAV. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden: 267-275, 1965.

157. CAFEROĞLU, Ahmet, Türk Dili Tarihi Notları, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943.

158. CAN, Ahmet Vecdi, Selahattin Karapınar, Metehan Küçüker, Kutadgu Bilig'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 2, 2012, s. 68-100.

159. CANER, Cantürk, Kutadgu Bilig'de Türk Yönetim Felsefesi, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 137, Mart-Nisan 2002, s. 139-144.

160. CANJİN, Cai, 'Fu-Le-Zhi-Hui'-Si-Wei-Fang-Shi-De-Ruo-Gan-Te-Se [Kutadgu Bilig'deki Düşünce Tarzının Bazı Özellikleri], Xi-Bei-Min-Zu-Xue-Yuan-Xue-Bao [Kuzeybatı Milletler Enstitüsü İlmî Dergisi], S. 3, 1991, s. 11-16, 84.

161. CANJİN, Cai, 'Fu-Le-Zhi-Hui'-Zhong-De-Ping-Deng-Si-Xiang-Yu-Deng-Ji-Guan-Nian [Kutadgu Bilig'de Eşitlik Düşüncesi ve Statü Anlayışı], Xin-Jiang-Da-Xue-Xue-Bao [Şincang Üniversitesi İlmi Dergisi], S. 2, 1992, s. 25-29, 33.

162. CANPOLAT, Mustafa, Günümüzde Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't-Türk, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, 2004, s. 31-34.

163. CEMİLOĞLU, İsmet, Kutadgu Bilig'de Gençlik, İhtiyarlık ve Ölüm Fikri, Türk Kültürü, S. 330, 1990, s. 617-621.

164. CHI-HUEI, Huang, Kutadgu Bilig ve Çin Asker Taktiği, V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler (İstanbul 23-28 Eylül 1985), I. Türk Tarihi, C. I. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, s. 296-302.

165. CİLACI, Osman, Kutadgu Bilig'de Sosyal ve Dini Motifler, Milli Kültür, Üç Aylık Dergi, S. 58, 1987, s. 10-18.

166. CLARK, Larry, The Turkic script and the Kutadgu Bilig. Turcology in Mainz. Ed. Hendrik BOESCHOTEN and Julian RENTZSCH. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010, s. 89-106.

167. CLAUSON, Gerard. Some Old Turkish Words Connected with Hunting. Die Jagd bei den altaischen Völkern: Vorträge der 8. Permanent International Altaistic Conference v0m 30.8. bis 4.9.1965 in Schloß Auel. Harrassowitz. Wiesbaden, 1968, s. 9-17.

168. CLAUSON, Sir Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972.

169. CLERMONT, Ganneau, Note sur un passage du Kudatku Bilik. Journal Asiatique.1898, 9/11: 334-335.

170. CORGA, Ezgi, Kutadgu Bilig'de Addan Türemiş Eylemlerin Sözcüksel Görünüşlerinin İncelenmesi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Eskişehir, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

171. COŞKUN, Ali Osman, Kut Kelimesi ve Kutadgu Bilig Adı, Milli Eğitim ve Kültür, Cilt 3, S. 12, 1981, s. 58-64.

172. COŞKUN, Ali Osman, Kutadgu Bilig'in Dili ve Şiir, Milli Kültür, S 41, 1983, s. 14-16.

173. COŞKUNARSLAN, Hakan, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Kervan Yayınevi, 1. Baskı, Konya, 2005.

174. COURTEILLE, Pavet De, Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, uigurischer Text mit Transscription und Uebersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile, aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik, von Hermann Vambéry. Journal Asiatique. Septième Série. Tome Premier: 1873, 377-412. (Tanıtma)

175. ÇAĞATAY, Saadet, Bedeutungs-Übertragungen im Kutadgu Bilig. SCHOLIA: Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde: Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern. Hrsg. Klaus RÖHRBORN; Horst Wilfrid BRANDS. Otto Harrossowitz. Wiesbaden: 38-46.

176. ÇAĞATAY, Saadet, Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'un Kişiliği, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1967, s. 39-49.

177. ÇAĞATAY, Saadet, Kutadgu Bilig'de Ögdülmiş, Türk Kültürü, Cilt IX, S. 98, Aralık 1970, (27-43), s. 95-111.

178. ÇAĞATAY, Saadet, Türkçede Dini Tabirler, Necati Lugal Armağanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1968, 191-198.

179. ÇAĞBAYIR, Yaşar, Kutadgu Bilig (Mutluluk Bilgisi)-Günümüz Türkçesi İle, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

180. ÇAĞIRAN, Levent, Kutadgu Bilig'de Eğitim ve Öğretim. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 1995. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

181. ÇAĞLAR, B.K., Kutadgu Bilig'den Bugünkü Dile, Türk Dili, Cilt VI, S. 63, 1956.

182. ÇAKICI, Sümeyye, Kutadgu Bilig'de Mutluluk ile Ahlak İlişkisi (Psikososyal Bir Analiz), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Eskişehir 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

183. ÇAVUŞOĞLU, Ali, Kıyafet İlmi ve Kutadgu Bilig'de Kıyafet İlmi/Fizyonomi İzleri, Bilimname, S. 17, 2009, s. 293-302.

184. ÇAVUŞOĞLU, Ali, Kutadgu Bilig'in Üç Boyutu ve Toplum Sınıflandırması, Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi, Cilt 4, S.13, 2012, s. 75-96.

185. ÇAY, Abdulhaluk Mehmet, Türkler'de Devlet Siyasetini Öğreten Eser Kutadgu Bilig, Yeni Çığ, Kasım, 1981, s. 18-24.

186. ÇELİK, Haydar Seçkin, Kutadgu Bilig'de Halk-Devlet İlişkileri: Karşılaştırmalı Bir Bakış, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 188, 2010, s. 37-51.

187. ÇELİK, Neslihan, Kültür Taşıyıcısı Olarak Kutadgu Bilig ve Âdâb-I Muâşeret, IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (22-24 Aralık 2011 Muğla). Ankara, 2012, s. 157-164.

188. ÇENELİ, İlhan, "Reşit Rahmeti Arat. Kutadgu Bilig IlI-İndeks", Türk Kültürü, Cilt XIX, S. 220 (63-64), 1981, s.345-346.

189. ÇETİN, Altan, Kutadgu Bilig'de Türk Aile Kültüründe Bir Babanın Oğul İmajı ya da Süregiden Bellek/Kültür, Milli Folklor, Cilt 11, S. 85, 2010, s. 122-132.

190. ÇETİN, Özer, Kültürel Din Psikolojisi Açısından Geçiş Dönemi Rüyaları: Kutadgu Bilig Örneği, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 15, 2013, s. 335-357.

191. ÇETİNKAYA, Bayram, Kutadgu Bilig'deki Deyimlerin Semantik ve Sentaktik İncelemesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, 2001. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

192. ÇEVİK, Zeki, Atatürk'ün Devlet Adamlığı Özelliklerinde Kutadgu Bilig'den İzler, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Cilt 3, S. 2, 2008, s. 209-118.

193. ÇOLAK, Veysel, Kutadgu Bilig'den Bu Yana Türk Edebiyatında Şiir Eleştirisi, Varlık, S. 1267, 2013, s. 4-12.

194. ÇOT, Döner, Kutadgu Bilig'de Mitoloji, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Bilim (Folklor) Bilim Dalı, Denizli, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

195. DANKOFF, Robert, "REŞİD RAHMETİ ARAT. Kutadgu Bilig III: İndeks. (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman Fikri Sertkaya-Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, Seri: IV, Sayı: A 12. İstanbul - 1979, XV + 565". Journal of Turkish Studies. 3: 461-464. (Tenkit-Critica)

196. DANKOFF, Robert, Animal Traits in the Army Commander, Journal of Turkish Studies, S. 1, 1977, s. 95-112.

197. DANKOFF, Robert, Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period, Journal of the American Oriental Society, Cilt 101, S. 1, 1981, s. 87-95.

198. DANKOFF, Robert, On Nature in Karakhanid Literature, Journal of Turkish Studies, S. 4, 1981, s. 27-32.

199. DANKOFF, Robert, Qarakhanid Literature and the Beginnings of Turco-Islamic Culture, Central Asian Monuments. Edited by Hasan B. PAKSOY, The Isıs Press, İstanbul, 1992, s. 73-80.

200. DANKOFF, Robert, Textual Problems in Kutadgu Bilig, Journal of Turkish Studies, S. 3, 1979, s. 89-[Tercümesi için bk. Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları. Çev. Erdem UÇAR. Dil Araştırmaları. 16: 158-169.]

201. DANKOFF, Robert, Yûsuf Khass Hadjib. The Encyclopaedia of Islam: New Edition. 11. Leiden: 359a-360a, 2002.

202. DEMİRBİLEK, Salih, Türklerde "Kut" Kavramı (Kutadgu Bilig Merkezli), Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 181-197.

203. DEMİRBİLEK, Salih, Kutadgu Bilig'de At Kültürü, Milli Folklor, Sayı: 68, 2005, s. 134-138.

204. DEMİREL, Demokaan, Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, Cilt 6, S. 1, 2014, s. 55-61.

205. DEMİREL, Şengül, Kutadgu Bilig ve Hidopadeşa'da Devlet Yönetimi, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 25, 2014, s. 367-379.

206. DEMİRTAŞ, Ahmet, Kutadgu Bilig'de 'Yorı-' Fiili Üzerine. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume, 7/4, 2012, s. 1477--1501.

207. DEMİRTAŞ, Ahmet, Kutadgu Bilig'deki Hükümdar Küntogdı Tipine Göstergebilimsel Açıdan Bir Yaklaşım Denemesi, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, S. 15, 2004, s. 161-174.

208. DENİZ, Sebahat, Kutadgu Bilig ve Türk Mesnevî Edebiyatındaki Yeri, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S. 1, 2000, s. 23-38.

209. DENİZ, Sebahat, Kutadgu Bilig'de Bilgi, Sahn-ı Seman Dergisi, S. 1, Mayıs-Haziran-Temmuz, 2000, s. 51-55.

210. DEVELİ, Hayati, Kutadgu Bilig, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2008.

211. DEVEREUX, Robert, "Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko -Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib, Robert Dankoff'. International Journal of Middle East Studies. Cilt 17, S. 4, 1985, s. 577-579. (Tanıtma)

212. DEVEREUX, Robert, Yûsuf Khâşş Hädjib and the Kutadgu Bilig. Muslim World, Cilt 51, S. 4, 1961, s. 299-310.

213. DİLAÇAR, Agop, 900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

214. DİLAÇAR, Agop, Bize Mânevî Cihazlanmayı Öğreten: Kutadgu Bilig, Ankara, Manevî Cihazlanma Cemiyeti, 1970.

215. DİLAÇAR, Agop, Kutadgu Bilig'in 900. Yıldönümü (1069-1969) ve Balasagunlu Yusuf, Türk Dili, S. 211, 1969, s. 6-17

216. DİNAR, Talat, Kül Tigin Abidesi ve Kutadgu Bilig'deki Ortak Fiillerin Tamlayıcı İlişkisi Açısından İncelenmesi, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/3, 2010, s. 1044-1091.

217. DİZDAROĞLU, Hikmet, Bir Türk Hümanizmacısı ve Yapıtı [Agop Dilâçar: Kutadgu Bilig İncelemesi], Türk Dili, S. 250, 1972, s. 362-365. (Tanıtma)

218. DOERFER, Gerhard, Türkolojide Eleştiri Sorunları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S. 1980-1981, 1983, s. 87-99.

219. DOĞAN, Levent, Kutadgu Bilig'den Hareketle Çağdaş Türk Lehçelerinde Arapça Alıntı Kelimeler Üzerine Bir Karşılaştırma, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, S. 2, 2005, s. 46-72.

220. DOĞAN, Nejat, Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-I, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 12, 2002, s. 127-158.

221. DOĞAN, Nejat, Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-II, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, 2002, s. 77-94.

222. DOYGUN, Meryem, Kutadgu Bilig'de Hükümdar ve Komutan Özellikleri Açısından Alâeddin Keykubad-Selahaddin Eyyûbî-Baybars'ın Değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2014. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

223. DOYGUN, Meryem, Tarihi Şahitlikle Kutadgu Bilig'de Vezir Vasıfları Üzerine Bir Değerlendirme, Current Research in Social Sciences, Cilt 1, S. 2, 2015, s. 35-43.

224. DÖNMEZ, Özlem Demirel, Divanü Lügat'it-Türk ve Kutadgu Bilig'de Geçen İntikam Kelimeleri, Acta Turcica, S. 5, 2011, s. 234-241.

225. DÖNMEZ, Süleyman, Kutadgu Bilig'te Metaforik Dil ve Kut Felsefesi, Felsefe Dünyası, S. 58, 2013, s. 66-84.

226. DUMAN, Musa, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

227. DUMAN, Tayyip, Yücel GELİŞLİ, Kutadgu Bilig'de İnsan, Aile ve Çocuk Anlayışı, 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (30 Ağustos- 06 Eylül 2014, Kazan- Tataristan (Rusya Federasyonu), C. 1, Türk Dünyası'nda Kültürel Ve Ekonomik İşbirliği Kongre Bildirileri, İstanbul, 2014, s. 179-186.

228. DURGUT, Hüseyin, Karahanlı ve Harezm Türkçesi Eserlerinde İsmin Hâlleri, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çanakkale, 1999. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

229. DURMAZ, Gülay, Kutadgu Bilig'de ve Bağdatlı Ruhi Divanı'nda Zahid, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 14, 2008, s. 189-214.

230. DURMAZ, Gülay, Kutadgu Bilig'de Zahid, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 7, S. 11, 2006, s. 191-212.

231. DURMUŞ, Oğuzhan, Karahanlı, Harezm Ve Kıpçak Türkçesinde Arapça Öğeler. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı. Edirne, 2003. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

232. ECKMANN, János. Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache. Studia Altaica: Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag am 8. August 1957. Harrassowitz. Wiesbaden: 51-59.

233. EGEYBAYEV, Askar, Kuttı Bilik: Köne Türki Tilinen Audargan Jane Algısözi Men Tüsinikterinjasgan. Almatı, Jazuşı, 1986.

234. EGLAR, Zekiye; Paul J. Magnarella, A View of Social Classes in the Eleventh Century Karakhanid State. Anthropos. 66: 1/2, 1971, s. 232-238.

235. EKER, Özge, Kutadgu Bilig Dizini, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Niğde 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

236. EKER, Süer, Kutadgu Bilig'de (teñri 'azze ve celle ögdisin ayur) Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Bilig, S. 38, 2006, s. 155-174.

237. EKER, Süer, Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig (1069), Türk Edebiyatı Tarihi, C. 1., Kültür Bakanlığı Yayınları, 193-199, Ankara, 2006.

238. ELÇİOĞLU, Ömür, Hilmi Özden, Common Thoughts of Socrates and Yusuf Khass Hajib on Wisdom and Virtue, The International Society for the History of Islamic Medicine, S. 3, 2004, s. 20-25.

239. ELİPHANOV, M., Yusuf Balasagun'un 'Kutadgu Bilig' Mesnevisinde Kişilik ve Kemale Erme Meselesi. Çev. Hilal Arslan; Şınar Aulbekova, Bilig, S. 2, 1996, s. 147-148.

240. ELMALI, Murat, Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/9, 2014, s. 505-518.

241. EMİROĞLU, Selim, Kutadgu Bilig'de Çocuk Eğitimi, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/1, 2012, s. 1027-1041.

242. ERALİYEV, Zakirbek, Yusup Balasagun: Okuu Kuraly. Bişkek: Kyrgyz Mamlekettik Uluttuk Universiteti, 2000.

243. ERASLAN, Kemal, "Yusuf Hâs Hâcib" Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C. 13, 'UBEYD ALLAH-ZÜŞŞERÂ, Millî Eğitim Basımevi, 438a-440a, İstanbul, 1986.

244. ERASLAN, Kemal, Toplum Bilimci Olarak Yusuf Has Hacib. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 199-200.

245. ERCİLASUN, Ahmet Bican, Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri, Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri, C. I., İstanbul, 1985, s. 37-184.

246. ERCİLASUN, Ahmet Bican, Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1984.

247. ERDAL, Marcel, Constraints on Poetic Licence in the Qutadgu Bilig: the Converb and Aorist Vowels, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 24, 1986, 205-214.

248. ERDAL, Marcel, Kutadgu Bilig Metni. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 201-208.

249. ERDAL, Marcel, Kutadgu Bilig'de Değişken Ekler ve Kelimeler, V. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler (İstanbul 23-28 Eylül 1985), I. Türk Dili, C. I. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1986, 89-94.

250. ERDAL, Marcel, Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon. Vol. I¬II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1991.

251. ERDOĞAN, Recep, Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig'ten Seçmeler, Marmara Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

252. ERGİN, Muharrem, Reşit Rahmeti Arat'ın Bazı Eserleri-Kutadgu Bilig I, Türk Kültürü Cilt III, S. 27 (74-75), 1965, s. 214-215.

253. ERGİN, Muharrem, Reşit Rahmeti Arat'ın Bazı Eserleri-Kutadgu Bilig II: Tercüme, Türk Kültürü Cilt III, S. 27 (78-79), 1965, s. 218¬-219.

254. ERGÜZEL, Mehdi, Kutadgu Bilig'de Medeni Hayata Yönlendirmeler ve Eğitim Unsurları, Türk Edebiyatı Dergisi, S. 313, 1999, s. 37-39.

255. ERGÜZEL, Mehdi, Kutadgu Bilig'de Medeni Hayata Yönlendirmeler, Türk Edebiyatı Dergisi, 1999, 309: 49-51.

256. ERSOY, Fevzi, Kutadgu Bilig'in Çuvaşçaya Aktarılan Beyitleri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 209-227.

257. ERSOYLU, Halil, Kutadgu Bilig'de İki Ayrı Biçimde Transkripsiyonlanmış Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerin Birleştirilmesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S. 1987, 1992, s. 165 -172.

258. ERSOYLU, Halil, Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 15, s. 17-41.

259. ERSOYLU, Halil, Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 27, 1983, s. 121-138.

260. ERŞİDİN, Tursun, Kutadgu Bilik'tiki Tebiiy Penge Dair Bilimler. Ürümçi, Şincang Helk Neşriyati, 1999.

261. ERTEN, Münir, Kutadgu Bilig ve Diğer Orta Türkçe Metinlerde Utru Kelimesinin Kullanımları Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 229-235.

262. ESEN, Nüket, Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirisi, Erdem, S. 10, 1988, s. 255-258. (Tanıtma)

263. ESİN, Emel, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1978.

264. FAZILOV, Ergaş İsmailoviç. Leksika "Kutadgu Bilig" v Drevtyurkskom Slovare. Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 4, 1970, s. 48–56.

265. FEYZİOĞLU, Nesrin, Geçiş Döneminin Kutadgu Bilig'deki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 12, 2005, s. 151-165.

266. FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, XI. Asırda Bir Türk Mütefekkiri ve Ahlaki Düşünceleri, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını, Ankara, 1938.

267. FITRAT, Abdurrauf, Kutadgu Bilig, Türkiyat Mecmuası, Cilt:1, 1925, s.344-347.

268. FITRAT, Abdurrauf, Qutadgu Bilig. Me'arif ve Oqutguçı. 1925, 2: 68-74. [Almanca tercümesi için bk. RACHMETİ (1926). Qutadgu Bilig. Ungarische Jahrbücher. 6/1-2: 154-158. Özbekçe makalenin Türkçe özeti için bk. Türkiyât Haberleri (1925). Türkistan'da. Türkiyât Mecmuası. 1: 343-347]

269. FİTRET, Abdurrauf, Özbek Edebiyatı Numuneleri I. Semerkand-Taşkent, 1928.

270. FLÜGEL, Gustav, Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich¬Königlichen Hofbibliothek zu Wien, Dritter Band, 1867. [Katalog No: 1864 (bk. s. 296)]

271. GANDJEI, Tourkhan, Überblick über den vor- und frühislamischen türkischen Versbau. Der Islam. Cilt 33, S. 1-2, 1957, s. 142-156.

272. GEDİK, Şahabettin, Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası [1b-98a] (İnceleme-Metin-Dizin- Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2015. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

273. GENÇ, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilatı XI. Yüzyıl (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

274. GÖKÇE, Faruk, Kutadgu Bilig'de Kör- "Görmek": Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme, Türkbilig, S. 25, 2015, s. 59-76.

275. GÖKSU, Erkan, Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, S. 6, 2009, s. 266-281.

276. GÖNÇ, Mesut, Kutadgu Bilig'in Yazma Becerisi Açısından İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Türkçe Eğitimi Bilim Dalı, Erzurum, 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

277. GÖNEN, Sinan, Kutadgu Bilig'den Bir Pencere Aralayabilmek, Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, S. 386, 2010, s. 14.

278. GÖRÜŞÜK, Levent, Doğu ve Batı Siyasal Kültüründe Devlet ve Siyaset Algısı: Kutadgu Bilig-Prens, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Sivas, 2012. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

279. GÖZLÜ, Emel Kaya, Kutadgu Bilig'de Dağ ile İlgili Deyim ve Deyişler, XXV. Uluslararası KIBATEK Edebiyat Sempozyumu (30 Ekim-3 Kasım 2013 Alanya-Türkiye), Uluslararası Edebiyatta Dağ Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara, 2013, s. 137-144.

280. GÖZÜTOK, Avni, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig, Ekev Akademi Dergisi, S. 34, 2008, s. 357¬-371.

281. GÜLAY, Naki, Kutadgu Bilig'de Devlet Anlayışı, Sosyal ve Kültürel Hayat, Milli Kültür, S. 89, 1991, s. 58-61.

282. GÜLENSOY, Tuncer, Dîvânu Lügâti't Türk ve Kutadgu Bilig'deki Moğolca Kelimeler Üzerine, Türk Kültürü Araştırmaları (Necati Akder Armağanı), Cilt 22, S. 1-2, 1984, s. 90-103.

283. GÜLENSOY, Tuncer, Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar, Türkoloji Dergisi, Cilt 6, S. 1, 1974, s. 235-259.

284. GÜLENSOY, Tuncer, Kutadgu Bilig Bibliyografyası, Türk Dili, S. 586, 2000, s. 371-377.

285. GÜLENSOY, Tuncer, Kutadgu Bilig Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni, Cilt II, S. 4, 1973, s. 109-116.

286. GÜLENSOY, Tuncer, Kutadgu Bilig'ten Hikmetler, Türk Kültürü, Kutadgu Bilig Özel Sayısı, Cilt IX, S. 98 (89-105), 1970, s. 157-173.

287. GÜLER, Abdülkadir, Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Düşünceler, Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, 26 (311), 2003, s. 2 vd.

288. GÜLSEVİN, Gürer, Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 20, 2006, s. 109-121.

289. GÜLSEVİN, Gürer, Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'Denk Çiftler', Turkish Studies / Türkoloji Arastırmaları, Cilt 2, S. 2, 2007, s. 276-299.

290. GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet, Kutadgu Bilig'de Cenab-ı Hakk'ın İsimleri, 2. İslami Türk Edebiyatı Sempozyumu, Ed. Hasan Gökçe, Kaynak Yayınları, İzmir, 2015, s. 63-68.

291. GÜNAY, Umay, Kutadgu Bilig ve Kültür Değişmesi, Türk Kültürü, Cilt 31, S. 363, 1993, s.1-12.

292. GÜNER, Galip, Karahanlı Dönemi Türkçesi, Yeni Türkiye Türkçe Özel Sayısı, S. 55, 2013, s. 260¬-277.

293. GÜNER, Galip, Karahanlı Türkçesinde Fiil, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Kayseri, 2008. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

294. GÜNER, Galip, Kutadgu Bilig'de Geçen Simiş Kelimesi Üzerine Düşünceler, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/2, 2011, s. 467-472.

295. GÜNERSEL, Tarık, Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'den Süzülüm, Varlık, Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi, Yıl: 70, S.1153, 2003,

296. GÜNEŞ, Cevriye Demir, Kutadgu Bilig'de Yüz ve Etik İlişkisi, Türk Yurdu, Cilt 29, S. 265, 2009, s. 58-61.

297. GÜNŞEN, Ahmet, Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't-Türk'te 'Rüşvet', Diriözler Armağanı: Prof. Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı, Haz. M. Fatih KÖKSAL; Ahmet Naci BAYKOCA. Ankara, 2003, s. 185-194.

298. GÜREL, Rabia Betül, Kutadgu Bilig'de Dörtlükler, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2013. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

299. GÜZEL, Abdurrahman, Birey, Toplum, Devlet İlişkisi ve Kutadgu Bilig, Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı, İzmir, 2005, 357-362.

300. GYARMATİ, İmre, Die Gesterinnamen des Zodiakus in den Türkischen Sprachen, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Cilt: 40, S. 1, 1986, s. 53-106.

301. HACIEMİNOĞLU, Necmettin, Karahanlı Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.

302. HACİB, Yusuf Has (1428 [2007]). Kutadgu Bilig: (el-İlmi'l-Mübarek). Terceme: Muhammed Kasım EMİN, [Türkistani]. Mekke: Matabiu Bahadır, 2007.

303. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig (Kahire Nüshası). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.

304. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

305. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstituti Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark kolyazmaleri Merkezi 1809. nr.), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

306. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig C Kahire Nüshası (Dāru'l-kutub va'l-vasāiḳi'l-kavmiyya taṣavvuf turkī 168 nr.), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.

307. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig, Haz. Demet Elkatip; Hayati Develi. İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.

308. HACİB, Yusuf Has, Kutadgu Bilig. Çev. Ayşegül Çakan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

309. HAJİB, Yusuf Has. Qutadgu Bilik (Pergane Nushisinig Metini). Neşrge Teyyarliguçi: Mirsultan OSMAN, Ürümçi: Şinjang Uniwersiteti Neşriyati, 2013.

310. HAJİP, Yusup Xas. Qutadgubilik: Hazirqi Zaman Uygur Tilidiki Neşriy Yeşmisi. Pekin: Milletler Neşriyati, 2006.

311. HAJİP, Yüsüp Has. Qutadgu Biliktin Ünçiler 1. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati, 2010.

312. HAJİP, Yüsüp Has. Qutadgu Biliktin Ünçiler 2. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati, 2012.

313. HAJİP, Yüsüp Has. Qutadgu Biliktin Ünçiler 3. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati, 2013.

314. HAJİP, Yüsüp Has. Qutadgu Biliktin Ünçiler 4. Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyati, 2013.

315. HARTMANN, Martin, Die metrische Form des Qudatgu Bilik. Orientalistische Literaturzeitung. 1902, 5: 349-351. [Tercümesi için bk. NECMİ, İbrahim (1921). Kutadgu Bilig'in Vezni. Yarın Mecmuası. 5: 3]

316. HARTMANN, Martin, Zur metrischen Form des Kutadku Bilik. Keleti Szemle [Revue Orientale]. 1902, 3: 141-153. [Tercümesi için bk. Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I (1942). Viyana Nüshası: 124-126]

317. HEBİBULLA, Nebican, İctimaiy Tilşunaslık Nuktısıdın 'Kutadgu Bilik' Üstide Deslepki İzdiniş, Sincang İctimaiy Penleri, S. 4, 2009, s. 133-140.

318. HECHT, Eleanor Frankle, "Kutadgu Bilig Grameri-Fill by Ahmet B. Ercilasun", Estudios de Asia y Africa, Cilt 24, S. 3, 1989, s. 505-511. (Tanıtma)

319. HIDIROV, M. N. Otnoşsniye Türkmenskogo Yazıka k Yazıku "Kutadgu Bilig". Sovyetskaya Tyurkologiya, 1970, 4: 40–42.

320. HUNKAN, Ömer Soner, Kutadgu Bilig'in Yazıldığı ortam: Turan ve İran Rekabeti, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 245-251.

321. ILMINSKIY, Nikolay Ivanoviç, Vstupitalnoe Çtenie v Kurs Turetsko-Tatarskogo Yazıka, s Prilojeniyami, Uçente Zpisk. Kazans, Universtetaza, Kazan, 1861.

322. ISAKOV, Kubaniç, Kutadgu Bilig'deki Estetik Düşünceler, Bilge Dergisi, S. 41, 2004, s. 79-82.

323. IŞIKSAL, Hayrettin, Kutadgu Bilg'e Göre Türkler`de Halkla İlişkiler Anlayışı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996.

324. İBRAGİMOV, S. K., M., Asamuddınova, Otrajenie professionalnoyo terminologii v i Kutadgu Bilig. Sovyetskaya Tyurkologiya. S. 1, 1972, s. 114-122.

325. İBRAHİM, Necmi, Yarın Mecmuası, S.5, 10 Teşrinisani 1337, İstanbul, s.3-5. (Bu makale Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I, Viyana Nüshası, İstanbul 1942'de s.126- 129'da tekrar yayınlanmıştır.)

326. İMİN, Tursuncan, Çin'de Kutadgu Bilig Araştırmaları, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 253-259.

327. İMİN, Tursuncan, Fu Le Zhi Hui: Hui Hu Wen He La Te Chao Ben Yan Jiu, [Kutadgu Bilig'in Uygur Harfli Herat Nüshası Hakkında Tetkikat] Zhong Yang Min Zu Da Xue, [Merkezi Milletler Üniversitesi, Uygur Dili ve Edebiyatı Fakültesi], Beijing, 2011. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

328. İMİN, Tursuncan, Kutadgu Bilignig Kadimki Uygur Yazıkdıki Herat Nüshası Tugrısıda, Şincan İçtimayi Penler Tetkikatı, S. 3, 2013, s. 114-121.

329. İMİN, Tursuncan, Kutadgu Biligniq Herat Nüshası Bilen Bir Devrde Yazılgan Kadimki Uygur Yazıkdıki Eserler. Şincan İçtimayi Penler Tetkikatı. 132/3, 2014, 138-142.

330. İNALCIK, Halil, Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966, s. 259-271.

331. İNAN, Abdülkadir, Kutadgu Bilig'e Göre Komutan Nasıl Olmalı?, Gök-Börü, 4, 1943.

332. İNAN, Abdülkadir, Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar, Türk Kültürü, Cilt IX, S. 98 (44-58), 1970, s. 112-126.

333. İNAN, M. Rauf, Eğitim ve Kültür Tarihimizden Üç Anıt (Hay İbn-i Yakzhan, Kutadgu Bilig ve Kitab-ı Tarik-ül Edeb), Ülkücü Öğretmen, Cilt 14, S.168, 1973, s. 5 – 8.

334. İNAN, M. Rauf, Eğitim ve Kültür Tarihimizden Üç Anıt (Kutatgu Bilig, Kitab-ı Tarih'ul Edeb ve Ma'rifetname Adlı Eserler Hakkında), Eğitim Hareketleri, Cilt 18, S. 202-203, 1972, s. 14-25.

335. İNAYET, Alimcan, Divanü Lûğat it Türk'te Geçen 'Çin' ve 'Maçin' Adı Üzerine, Turkish Studies, Cilt 2, S. 4, s. 1174-1184.

336. İNAYET, Alimcan, Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Üzerine, Türk Dili, S.514, Ekim 1994, s. 284-290.

337. İNCETAHTACI, Nur, Kutadgu Bilig'deki Alıntı Sözlerin İncelemesi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Gaziantep, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

338. İPEKDAL, Adnan, Mesnevilerde Aile ve Çocuk: Kutadgu Bilig, Leyla vü Mecnun, Pentname, Hüsn ü Aşk, Hayriye, Hütfiye. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun, 2013. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

339. JAUBERT, Pierre Amédée, Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures, envoyé par M. de Hammer, à M. Abel-Rémusat. Journal Asiatique. 1825, 6: 39-52 ve 78-95.

340. KAÇALİN, Mustafa S., Kutadgu Bilig'de Bilge, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 261-266.

341. KAÇALİN, Mustafa S., Yûsuf Hâs Hâcib: Kutadgu Bilig Metin, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2008. [E Kitap]

342. KAÇALİN, Mustafa, "Kutadgu Bilig" Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 26: KİLİ-KÜTAHYA, 478a-480b, Ankara, 2002.

343. KAFESOĞLU, İbrahim, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1980.

344. KAFESOĞLU, İbrahim, Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 1, 1970, s. 1-38.

345. KALMAZ, Turgut Hatice, Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Ahlak İlişkisi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Felsefesi Bilim Dalı, Erzurum, 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

346. KAMÇİYEVA, Mavluda, Kutadgu Bilig'e Göre Devlet ve Halk İlişkisi, Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2008 [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

347. KANDIR, Mehmet, Kutadgu Bilig'e Göre Devlet İdaresi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Konya, 1987. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

348. KANDIR, Mehmet, Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Devlet Yönetimi, Yeni Türkiye Türk Tarihi Araştırmaları III, S. 45, 2002, s. 7-18.

349. KAPLAN, Abdurrahman, Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig'in Yeni Bir Gözle Tahlili, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

350. KARA, Mehmet, Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

351. KARA, Mehmet, Kutadgu Bilig'de Kur'an ve Hadisin Tesiri, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 72, Haziran 1991, s. 49-85.

352. KARA, Ömer Tuğrul, Mesut GÜN, Kutadgu Bilig ve Divânü Lügati't-Türk'te Oyunla İlgili Kavramlar ve Terimler, International Journal of Language Academy, Volume 2/4, 2014, s. 49-67.

353. KARABEYOĞLU, Adnan R., Divânü Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığının Semantik Mukayesesi Üzerine, Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 39, 2009, s. 157-165.

354. KARABEYOĞLU, Adnan Rüştü; Asu Ersoy, Kültürel Kavramlaştırma ve Kutadgu Bilig'de Kuş Tasvirleri, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/2, 2012, s. 621-642.

355. KARACA, Nesrin, İnsan Felsefesi Temellendirilmesinde Varlık Koşullarından Bilgi Fenomeni ve Kutadgu Bilig, VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (25-28 Eylül 2013 Tiran), Ankara, s. 224-233.

356. KARAGÖZ, İlknur, Kutadgu Bilig'in Sözvarlığındaki (Bazı) Hapax Legomenon (Tek Kullanımlık)lar, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 267-273.

357. KARAHAN, Abdülkadir, Les caracteristiques essentiels de la litterature del'epoque des Karahanides et 'Kutadgu Bilig'. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker: Protokollband der 12. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin. Hrsg. Georg HAZAI. Akademie Verlag. Berlin, 1974, s. 291-296.

358. KARAHAN, Akartürk, Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu? Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 3, S. 2, 2014, s. 13-28.

359. KARAHAN, Akartürk, Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib'in Eserlerinden Hareketle Karahanlı Devleti Siyasi Üslubuna Bir Bakış, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 275-285.

360. KARAHAN, Leyla, Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshasındaki Satıraltı Notlara Dair, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 287-296.

361. KARAHÜSEYİNOĞLU, Yasemin, Kutadgu Bilig'de Mutluluk, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Felsefesi Bilim Dalı, Konya, 2016. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

362. KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, Kutadgu Bilig ve Kumandan, Türk Kültürü Cilt V (45-48), 1967, s. 741-744.

363. KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, Kutadgu Bilig'in Diline ve Adına Dair, Türk Kültürü Cilt IX, S. 98, (59-63), 1970, s. 127-131.

364. KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, Über kölük und külük/külik, Ural-Altaische Jahrbücher, S. 48, 1976, s. 124-126.

365. KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi, Yusuf Hâs Hâcib'den Osman Gazi'ye, Türk Kültürü, Cilt I, S.3, 1963, s. 14-16.

366. KARATAŞ, Mustafa, Doğu Türkistan, Kutadgu Bilig ve Adalet, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 317, 2013, s. 32-34.

367. KARAYEV, K. O Terminah i Nazvaniyah v Poeme "Kutadgu Bilig". Sovyetskaya Turkologiya, S. 3, 1981, s. 86-90.

368. KARİMOV, Kajum, Kadimgi Turkiy Til Lugati (X-XII asrlar): "Devonu Lugoti-t- turk", "Kutadgu Bilig" va "Hibatu-l-hakoyik" Asarlari. Toşkent: Mumtoz Söz, 2009.

369. KARTALLIOĞLU, Yavuz Kutadgu Bilig'teki Uzunluklar, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 297-306.

370. KASİYEVA, Adia, Kutadgu Bilig'de Baş ile İlgili Metaforların Leksik-Semantik İncelenmesi ve Bunların Türkçe ve İngilizceye Çevirileri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 307-316.

371. KASİYEVA, Adia, Stylistic Devices in the Kutadgu Bilig and the Adequacy of their Translation into English (On The Material of English Translation Made by W. May). 38. ICANAS Bildirileri (2007). Dilbilim, Dilbilgisi ve Dil Eğitimi. C. IV. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 957-976.

372. KASİYEVA, Aida, Kutadgu Bilig'de Metaforlar Üzerine Bilgiler, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, C. IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 2715-2721.

373. KAŞGARLI, Mahmut, Karahanlı Devri Türk-İslam Edebiyatının Ünlü Temsilcisi Yusuf Has Hacip ve Onun Kutadgu Bilig Adlı Eseri, Türk Kültürü, S. 483-484, 2003, s. 294-312.

374. KAVCAR, Cahit, "Kutadgu Bilig" Maddesi, Türk Ansiklopedisi, C. 22., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 387-389, Ankara, 1975.

375. KAVUNCU, Muallâ, Kutadgu Bilig'de Toplum Felsefesi, Türk Kültürü, S. 444, 2000, s. 229-238.

376. KAYA, Ceval, Kutadgu Bilig'den Kaynaklanan Okan Adı Hakkında, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 317¬-324.

377. KAYA, Fatih, Kutadgu Bilig'e Göre Liderlik Eğitimi, İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi

378. KAYMAZ, Zeki, Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3, 2009, s. 1408-1422.

379. KAYUMOV, Azizhon, Qadimgi Yazma Yadgorliklar: Avesto, Zand Kitoblari, Sugd Falsafiy-Ahlokiy Yazma Yadgorliklari, Turkiy Matnnavislik Tarihi. Toşkent: Yazuvçi, 2000.

380. KAZMAZ, Süleyman, Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukuki Bir İnceleme), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 2000.

381. KAZMAZ, Süleyman, Kutadgu Bilig ve Dünya Medeniyeti, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Bülteni, S. 50, 2003, s. 61-72.

382. KHASS-HÂJİB, Yûsuf. Beneficent Knowledge. Translated into English by Walter MAY. Moskova-Bişkek: Kyrgyz Branch of the International Centre "Traditional Cultures and Environments", 1998.

383. KOBYA, Elif Şebnem, Kutadgu Bilig'de Yiyecek ve İçecek Adları, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/8, 2013, s. 823-833.

384. KOCA, Osman, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Beyan Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

385. KOCA, Salim, Kutadgu Bilig'de 'Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tipleri'nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü, Gazi Türkiyat, S. 10, 2012, s. 63-79.

386. KOCA, Salim, Kutadgu Bilig'de "Hükümdar, Vezir ve Sûfî Tipleri"nin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklularda Bilim ve Düşünce (19-21 Ekim 2011 Konya) C. II, 2013, s. 443-460.

387. KOCA, Salim, Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Seçkin İnsan Anlayışı, Milli Kültür, S. 6, 1977, s. 60¬-65.

388. KOCAOĞLU, Timur, Kutadgu Bilig'de Pişmanlık Duygusu, Türk Dünyası, Cilt 4, S. 16, 1970, s. 20-21.

389. KOCASAVAŞ, Yıldız, Kutadgu Bilig'de Eğitim ve Öğretim Anlayışı. Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 3, S. 2, 2006, s. 53-66.

390. KOCATÜRK, Emine Damla, Kırgız Türkçesiyle Kutadgu Bilig: Kuttuu Bilim (Metin- Aktarma-Kavram Alanı), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Denizli, 2014. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

391. KOÇ, Bilal, Türk Devleti'nde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babürnâme, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 31, S. 52, 2012, s. 55-77.

392. KOÇAK, Kürşat, Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig'den Bugüne Ulaşan Gelenekler, Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, S. 13, 2013, s. 56-66.

393. KONUKSEVEN, Mustafa, Kutadgu Bilig ve Mahmut Kaşgari'ye Göre Devlet İdaresinin Esas Prensipleri, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, 1968. [Yayımlanmamış Lisans Tezi]

394. KORKMAZ, Feryal, Kutadgu Bilig'de Ur- Fiili Üzerine, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt 41, S. 1, 2009, s.13-24.

395. KOROGLI, H., Alp Tonga i Afrasiyab po Yusufu Balasaguni, Mahmudu Kaşgari i drugim avtoram, Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 4, 1970, s. 108-115.

396. KOZIBEKOV, T., Kuttu Bilim. Bayırkı Türk Tilinnen Kotorgon: T. KOZIBEKOV; Suretçisi: A. AKMATOV. Moskva, 1993.

397. KÖK, Abdullah, Kutadgu Bilig'de 'Ağız' Sözcüğü ile Oluşturulan Aktarmalar, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 220, 2016, s. 191-198.

398. KÖKTÜRK, Turan, Bilgin YÜCE, Orkun UYGUR, Kutadgu Bilig - Mutluluk Bilgisi, İlya Yayınevi, 1. Baskı, İzmir, 2007.

399. KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Matbaa, İstanbul 1926.

400. KÖROĞLU, Ayşe Yıldız, Kutadgu Bilig'de İsim Tamlamalarının İncelenmesi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Gaziantep, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

401. KÖSE Raif Paşaoğlu, M.F., Kutadgu Bilig, Öz Dilimize Doğru Dergisi, S. 10, İstanbul, 1933, s. 171-173.

402. KULA, Onur Bilge, Kutadgu Bilig'de Hukuk Devleti ve Sosyal Devletin Olası Düşünsel Kökleri, Sosyal Demokrat Değişim, S. 17, 2000, s. 57-70.

403. KULALİYEVA, Kaliya, Manas Eposu Menen Cusup Balasagından Kutadgu Bilig Dastanında Adam Ukugu Cana Adam Adebi Maselelerinin Çagıldırılışı, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Cilt 4, S. 1, 2015, s. 105-121.

404. KULZHANOVA, Bahıtgül Rayhankızı, Kutadgu Bilig'in Esas Aldığı Kaynaklar, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 326-333.

405. KULZHANOVA, Bakıtgul, Dede Korkud Öğütleriyle Kutadgu Bilig Benzerliği, Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu. Ed. Yılmaz YEŞİL, Ankara, 2011, s. 367-374.

406. KULZHANOVA, Bakytgül, Kutadgu Bilig Esas Alan Kaynaklar, TuranSam Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergisi, Cilt 4, S. 14, 2012, s. 52-58.

407. Kutadgu Bilig, [Haz.] Bakican TUHLİYEV. Toşkent: Yolduzça, 1990.

408. Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım I: Viyana Nüshası. Ürümçi: Şinciaŋ Helk Neşiriyatı, 1986.

409. Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım II: Fergana Nüshası. Ürümçi: Şinciaŋ Helk Neşiriyatı, 1986.

410. Kutadgu Bilig, Tıpkıbasım III: Mısır Nüshası. Ürümçi: Şinciaŋ Helk Neşiriyatı, 1986.

411. KÜÇÜKER, Metehan, Kutadgu Bilig'de Geçen Muhasebe Terimlerinin Günümüz Muhasebe Terminolojisi Açısından Analizi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Bilim Dalı, Sakarya, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

412. KÜLEKÇİ, Numan, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig, İstanbul, Toker Yayınları, İstanbul, 1980.

413. Künye

414. LE GENISSEL, A., Deux Moments de l'inspiration poetique turque. Beyrouth: Impr. Catholique, 1951..

415. LEVEND, Agâh Sırrı, Yazılışının 900. Yıldönümünde Basından Yankılar: Kutadgu Bilig, Türk Dili, S. 211, 1969, s. 1-6.

416. LI, Yong-Song, Türk Dillerinde 'Güneş Doğ-' ve 'Güneş Bat-' İfadeleri Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 335-379.

417. LI, Yong-Söng, Kutadgu Bilig'de Gözden Kaçan İki Sontakı: körü ve sayu Üzerine, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 7, 1997, s. 233-260.

418. MADENCİOĞLU, Nuri, Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip, Ana Dili, S. 9, 1998, s. 28-30.

419. MAHDUM, Abid Nazar, Kutadgu Bilig'de Vezin ve Kafiye Kullanımı Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 379-390.

420. MAHMUDOV, Kazakbay, XII-XIV Asr Türkiy Yezma Obidalar Tilining Fonetik Sisteması. Toşkent: Uzbokistan SSR 'Fan' Naşriyeti, 1990.

421. MAHMUDOV, Qozoqboy, Abu Rayhon Beruniyning Buıjlar Xoqidagi Ta'limotining Qutadgu Biligda Aks Etişi, Adabiy Meros, S. 2, 1991, s. 23-34.

422. MALOV, Sergey Efimoviç, Iz Tret'ey Rukopisi Kutadgu Bilig. Izvestiya Akademii Nauk Soyuza Sovetskih Socialistiçeskih Respublik, Otdelenie Gumanitarnych Nauk. 1929, 9: 737-754.

423. MALOV, Sergey Efimoviç, Obraztsı Drevneturetskoy Pismennosti s Predisloviem i Slovorem. Taşkent, 1926.

424. MANSUROĞLU, Mecdut, Das geschlossene e im karachanidischen Türkisch. Übersetzung: Barbara FLEMMING. Ural-Altaische Jahrbücher. S. 29, 1957, s. 215-223.

425. MANSUROĞLU, Mecdut, Das Karakhanidische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Iussu Et Auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium Auxilio Et Opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis Una Cum Praestantibus Turcologis. Ediderunt Jean DENY, Kaare GR0NBECHf, Helmuth SCHEEL, Zeki Velidi TOGAN. Tomus Primus. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden, 1959, s. 87-112.

426. MEHMETALİ, Nurcemal, Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı Açısından Açıklamalı Sözlüğü, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2013. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

427. MELIORANSKIY, Platon Mihayloviç, O Kudatku Bilike Çingiz Hana. Zapiski Vostoç. 1900, 13: 15-23. [Tercümesi için bk. Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I. 1942: 121-123]

428. MERHAN, Aziz, Deskriptive Hilfsverben im Werk Kutadgu Bilig, XXX. Deutscher Orientalistentag Freiburg, 24.-28. September 2007. Hrsg. Rainer Brunner, Jens Peter Laut und Maurus Reinkowski, 2009. [Online Yayın]

429. MERHAN, Aziz, Kutadgu Bilig'de Betimleyici Eylemler, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, S. 21, 2012, s. 196-208.

430. MERHAN, Aziz, Kutadgu Bilig'de Yeterlilik Eylemleri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 391-397.

431. MERT, Osman, Kutadgu Bilig'de Hâl Kategorisi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum, 2002. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

432. MÜMİNOV, K., Kutadgu Bilig'in Taşkent Nüshası, Türk Kültürü, S. 357, 1993, s. 39-42.

433. NADELYAYEV, Vladimir Mihayloviç, [et alii]. Drevnetyurkskiy Slovar'. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR., 1969.

434. NALBANT, Bilge Özkan, Kutadgu Bilig'deki Özne ve Nesnelerin Yapısal İncelemesi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli, 1999. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

435. NALBANT, Mehmet Vefa, Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 10, S. 3, 2013, s. 7-30.

436. NALBANT, Mehmet Vefa, Karahanlı Türkçesinde Farklı Bir Cümle Türü: "Kim(se)siz Ol'lu Cümleler", Türkbilig, S. 25, 2015, s. 45-57.

437. NALBANT, Mehmet Vefa, Kutadgu Bilig'de Kısaltma Grupları, Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları, S. 3, 2002, s. 53-62.

438. NALBANT, Mehmet Vefa, Kutadgu Bilig'de Zarf Tamlayanları ve Bunların Derin Yapısı, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli, 1999. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

439. NALBANT, Mehmet Vefa, Türklerde Evren Tasarımı Bakımından Kutadgu Bilig'de Geçen 'Ewren Tuçı' İbaresi Üzerine Değerlendirmeler, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 2013, s. 3245-3260.

440. NASILOV, Vladimir M., Jazık Tyurkskix Pamjatnikov Uygurskogo Pis'ma XI-XV vv. Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Pedaktsiya Vostoçnoy Literatür', 1974.

441. NASKALİ, Emine Gürsoy, Kutadgu Bilig: Clauson's Observations on the Origin of Extant Mss. Altaic Religious Beliefs and Practices. Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference BUDAPEST June 24-29, 1990. Edited by Geza BETHLENFALVY, Agnes BIRTALAN, Alice SARKOZI, Judit VINKOVICS. Budapest: 157¬-160.

442. NAZAROV, Bakhtiyar, The Qutadghu Bilig as one of the Earliest Examples of Aesthetic Thought Among of the Turkic-Speaking Peoples. Aspects of Altaic Civilization III. Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Indiana University. Bloomington, Indiana. June 19-25, 1987. Edited By Denis SINOR. Indiana University. Bloomington: 167-175.

443. NAZIR, Bayram, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig ve Osmanlı Devlet Adamlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesayihü'l-Vüzera'sında Devlet Adamları Tiplemeleri: Hükümdar ve Vezir, Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 12, 2006, s. 117-124.

444. NİGMATOV, H. G. Printsipı Opisaniya Morfologii Vostoçno-Tyurkskogo Yazıka XI-XII vv. Sovyetskaya Turkologiya, S. 6, 1973, s. 27-35.

445. NİGMATOV, H. G. Semantiçeskaya i Sintaksiçeskaya Funktsii Padecey v Yazıkey Vostoçno-Tyurkskih Pamyatnikov XI-XII Vekov. Sovyetskaya Turkologiya, S. 4, 1975, s. 23-36.

446. NİGMATOV, H. G. Sintaksiçeskaya Sutsnost' Form Prinadlecnosti v Yazıkey Vostoçno-Tyurkskih Pamyatnikov XI-XII vv. Sovyetskaya Turkologiya, S. 5, 1975, s. 21-26.

447. NİGMATOV, H. G. Sootnoşeniye Çastey Reçi v Vostoçno-Tyurkskom Yazıke XI-XII vv. Sovyetskaya Turkologiya, S. 1, 1975, s. 41-56.

448. NİGMATOV, H. G. Sootnoşeniye Kategoriy Padeca i Prinadlecnosti v Yazıkey Tyurkskih Pamyatnikov XI-XII Vekov. Sovyetskaya Turkologiya, S. 4, 1977, s. 16-24.

449. NUGTEREN, Hans, Marti ROOS, On Turkic os-, osna-, osmak and osuglug, Eine hundertblättrige Tulpe-Bir ṣadbarg lāla: Festgabe für Claus Schönig. Hg. Ingeborg Hauenschild; Matthias Kappler; Barbara Kellner-Heinkele. Klaus Schwarz Verlag. Berlin, 2015, s. 344-354.

450. ODACI, Hatice, Eski Türklerde Eğitim ve Kutadgu Bilig'in Türk Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi, Millî Eğitim, S. 134, 1997, s. 36-38.

451. OKAY, Bülent, Lun Yü ve Kutadgu Bilig'de Devlet Yönetimi, 38. ICANAS Bildirileri (2007), Doğubilim Çalışmaları, C. III. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 307-315.

452. OKAY, Li Chuan, Kutadgu Bilig ile Çin Felsefesi Arasındaki İlişki Konusunda Bir Görüş, Doğu Dilleri Dergisi, Cilt 5, S. 1, 1992, s. 255-265.

453. OKAY, Li Chuan, Kutadgu Bilig ile Lun Yün Arasında Karşılaştırma, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992. [Doktora Tezi]

454. OKUR, Alpaslan; Elif BEYCE, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4, 2013, p. 1099-1110.

455. ORKUN, Hüseyin Namık, Kutadgu Bilig Hakkında, Varlık, S. 177, 1940, s. 196-197.

456. ÖLKER, Gökhan, Kutadgu Bilig'in Fergana Nüshasındaki Satır Altı Notlar Üzerine, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 37, 2015, s. 263¬-284.

457. ÖLMEZ, Mehmet, Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, 2004, s. 103-126. [Kebikeç 1. 1995: 43-52'deki makalenin genişletilmiş hali!]

458. ÖLMEZ, Mehmet, Kutadgu Bilig'in Sözvarlığı ve Adakşu 'Birlikte, Beraber, Yanyana' Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s.399-406.

459. ÖLMEZ, Zuhal Kargı, Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1). Bahşı Ögdisi, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhnborn Armağanı, Yayımlayanlar: Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez, Simurg, Freiburg¬, İstanbul, 1998, s. 235-260.

460. ÖLMEZ, Zuhal Kargı, Kutadgu Bilig'de İkilemeler (2). Bahşi Ögdisi: 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Yayıma Haz. Jens Peter LAUT; Mehmet ÖLMEZ, Simurg, Freiburg/İstanbul, 1998, s. 235-260.

461. ÖLMEZ, Zuhal, Karahanlı Türkçesi'nin Dil Bilgisi Üzerine Notlar, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 407-413.

462. ÖLMEZ, Zuhal, Kutadgu Bilig'in Mısır Nüshasının Yazım ve Dil Özelliklerine Göre Değerlendirilmesi, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül-4 Ekim 2013) Bildiri Kitabı, Haz. Mustafa Özkan; Enfel Doğan, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 241-254.

463. ÖNAL, Sema, Kutadgu Bilig ve Mutluluk Ahlakı, Türk Kültürü, Cilt 49, S. 2, 2011, s. 193-202.

464. ÖNDER, Önder, Kutadgu Bilig'de İdari Teşkilatlanma, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Haz. Mehmet Akıncı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014, s. 89-116.

465. ÖNLER, Zafer, Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri, Kebikeç, S. 22, 2006, s. 135-150.

466. ÖNLER, Zafer, Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, 16: 187-197.

467. ÖNLER, Zafer, Karahanlı Türkçesinde Addan Yüklem, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, C. IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 3397-3405.

468. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig Üzerine Notlar, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, 2004, s. 79-94.

469. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Ekçek Kelimesi Üzerine, Türk Dili, S. 497, 1993, s. 342-344.

470. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, s. 174-186, Ankara, 2002.

471. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Kut Kavramı, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 415-432.

472. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Organ Adlarıyla Kurulan Deyimler, 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 841-862.

473. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Ög ve Ukuş Kavramları, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003 Mustafa Canpolat Armağanı, (Haz. Aysu ATA ve Mehmet ÖLMEZ), Sanat Kitabevi, Ankara, 2003, s. 153-160.

474. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Toplumsal Kabul ve Geleneklerden Yansımalar, 38. ICANAS Bildirileri (2007), Dilbilim, Dilbilgisi ve Dil Eğitimi, C. IV. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 1293-1306.

475. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Toplumsal Kabul ve Geleneklerden Yansımalar, Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 15, 2008, s. 441-455.

476. ÖNLER, Zafer, Kutadgu Bilig'de Yer Alan Deyimler, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 9, 1999, s. 119¬-187.

477. ÖZ, Şaban, Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 1, S. 1, 2011, s. 19 -35.

478. ÖZBEK, Emel (2011). Kutadgu Bilig Sözlüğünün Ters Dizimi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Erzurum, 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması)

479. ÖZCAN, Ali Osman, Kutadgu Bilig'de Dünya Görüşü, Kubbealtı Akademisi Mecmuası, Cilt 5, S. 2, 1988, 56-80.

480. ÖZCAN, Ali Osman, Kutadgu Bilig'de Eğitim Anlayışı, Türk Yurdu, Cilt 9, S. 18, 1988, s. 31-37.

481. ÖZCAN, Muhammet Cüneyt, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Kitapzamanı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2008.

482. ÖZÇELİK, Dilek, Sosyal Bilgiler Öğretiminde Siyasetnamelerin Yeri ve Önemi (Kutadgu Bilig ve Siyeru'l-Müluk Örnekleri). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Konya, 2004. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

483. ÖZÇELİK, Saadettin, Kutadgu Bilig ve Dede Korkut'ta Ortak Bir Kelime ve Dizinlerde İşlenişi Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 425-432.

484. ÖZÇINAR, Mehmet Faruk, Anlamsızlık Çağında Yöneticiler ve Kutadgu Bilig, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim. Haz. Mehmet Akıncı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014, s. 117-138.

485. ÖZDEN, Hilmi, Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2007.

486. ÖZDEN, Hilmi, Kutadgu Bilig'de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Deontoloji Anabilim Dalı, Eskişehir, 2002. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

487. ÖZDEN, Hilmi, Ömür ELÇİOĞLU, Sample from 11th Century: Kutadgu Bilig and the Four Principles of Bioethics, Iranian J Publ Health, Cilt 37, S. 2, 2008, s. 112-119.

488. ÖZEREN, Sara Gürbüz, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Damla Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2013.

489. ÖZKAN, Fatma, Tarihî Miras Kutadgu Bilig Hekkide Bayan I, Türk Kültürü XXV/292 (53-56), 1087, s. 505-508.

490. ÖZKAN, Nevzat, Kutadgu Bilig'den Günümüze Türkçe Kelimelerde Anlam Olayları, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 433-460.

491. ÖZMEN, Alper, Kutadgu Bilig'de Yöneten-Yönetilen İlişkileri, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 41, 2014, s. 55-60.

492. ÖZMEN, Alper, Kutadgu Bilig'de Yönetim Kültürü, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Haz. Mehmet Akıncı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2014, s. 45-65.

493. ÖZMEN, Mehmet, Divanü Lügati't-Türk'te ve Kutadgu Bilig'de 'aymak' Fiiliyle Kurulan Dolaysız Anlatım Cümleleri Üzerine, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, 2004, s. 67-77.

494. ÖZTÜRK, Faruk, "Kutadgu Bilig'de Bitki Adları", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt VI, S. 1, 2005, s. 201-208.

495. ÖZTÜRK, Faruk, Kutadgu Bilig'de Bitki Adları, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 6, 2006, s. 201-208.

496. ÖZTÜRK, Rıdvan, Kutadgu Bilig'de Geçen Bayat Kelimesinin Anlamı ve Kavram Alanı, Dil Araştırmaları, S. 9, 2011, s. 23-34.

497. ÖZTÜRK, Yücel, Kutadgu Bilig'de İlim, İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1982. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

498. PARLAK, Hatice, Artgönderim Unsurlarından Gönderge Yinelenmesinin Kutadgu Bilig'deki Kahramanlar Açısından Değerlendirilmesi, Dil Araştırmaları, S. 7, 2010, s. 87-106.

499. PARLAK, Hatice, Kutadgu Bilig'in Metindilbilimsel Yapısı, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Ankara, 2009.

500. PARLAK, Hatice, Metindilbilimsel Açıdan Kutadgu Bilig'in İncelenmesi, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Cilt 3, S. 2, 2010, s.280-305.

501. PEKOLCAY, Necla, Karahanlılar Devrinde İslâmi Eserler, İslâm Medeniyeti, Cilt 1, S. 3, 1967, s. 33-34.

502. PEKOLCAY, Necla, Kutadgu Bilig Işığında Türk Düşüncesi, Yeni Türkiye-Dosya: Türkoloji Özel Sayısı, Düşünce/Bilim/Sanat, Yıl: 8, Cilt 46, S. 43-46, 2002, s.9- 15.

503. PORTLAKKAYA, Talat, Bir Siyasetname Olarak Kutadgu Bilig'in Türk Devlet Yönetimindeki Yeri ve Önemi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Kütahya, 2009. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

504. PRITSAK, Omelyan, "Kara-Hanlılar" Maddesi, İslâm Ansiklopedisi, C. 6: KÄ'ÄN- KVATTA, Millî Eğitim Basımevi, 251a-273a, İstanbul, 1955.

505. RACHMETI, Malov, S. E. Iz Tret'ej Rukopisi Kutadgu Bilig. (Aus der dritten Handschrift Qutadgu bilig). Bulletin der Akad. d. Wiss SSSR. 1929. S. 737-754. Ungarische Jahrbücher. 1930, 10/4: 455-456. (Tanıtma)

506. RADLOFF, Wilhelm, Das Kutatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. St. Petersburg: Commissionaire der kaiserlichen Akademie der Wissenschten, 1990..

507. SADIKOV, Kasımcan, Kutadgu Bilig'de Geçen 'Bayat Adı Birle' Kelime Öbeği Üzerine, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 21, 2003, s. 19-24.

508. SADIKOV, Kasımcan, Kutadgu Bilig'de Gök Bilimiyle İlgili Tespitler, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 42, 2010, s. 33-39.

509. SADIKOV, Kosimcon, Kutadgu Biliginiŋ Uygur Yozuvlı Hirot Nushasi, Toşkent: Toşkent Davlat Şarkşunoslık Instituti, 2010.

510. SAMOYLEVİÇ, Aleksandr Nikolayeviç, Iz Popravok k Izdaniyu i Perevodi "Kutadgu Bilig". Dokladı Akademii Nauk SSSR. Okt.-Dek.: 1924, 148-151. [Bk. Samoyloviç 2005: 176-180]

511. SAMOYLOVİÇ, Aleksandr N., Tyurkskoye Yazıkoznaniye: Filologiya Runika. Sost. i otv. red. Galina Fedorovna BLAGOVA. Moskva: Izdatyel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, 2005.

512. SAMOYLOVİÇ, Aleksandr Nikolayeviç, Sredneaziatsko-Turetskiye Nadpisi na Glinyanom Kuvşine iz Sarayçika. Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmp. Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva. 1911, 21/1: 38-47. [Bk. Samoyloviç 2005: 184-190]

513. SARI, Mustafa, Karahanlı Türkçesinde Büyüklük ve Küçüklüğün Dile Yansımaları, Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi), Ankara, 2006, s. 393-¬399.

514. SARI, Mustafa, Karahanlı Türkçesinde Çok Türlü Bir Sözcük: Adın, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 2008, C. IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 3779-3787.

515. SARI, Mustafa, Nüsha Farkı mı Dilde Değişme mi? 2. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (Dil ve Üslûp İncelemeleri), (19-21 Ekim 2011), 2. Cilt, (Ed. Vedat KARTALCIK; Kamile ÇETİN), Isparta, 2012, s. 905-916.

516. SARI, Selcen Koca, Kutadgu Bilig'de Metafor, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, 2012. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

517. SARICA, Bedri, Kutadgu Bilig'de İsim Yapım ve Çekim Ekleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı. Van, 1987, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

518. SARICA, Bedri, Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 15, S. 37, 2008, s. 87-105.

519. SARIKAYA, Mehmet Zakir, Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Bey, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Sakarya, 2014. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

520. SARTEKİN, Eziz Atawulla, Yüsüf Has Hajib: Qutadgu Biliktin Cewherler, Ürümçi: Şinjang Güzel Senet-fot Süret Neşriyati, 2011.

521. SARTİKİN, Eziz Etaulla, Kutadgu Bilig Öncileri. Urumçi: İrpan, 2012.

522. SAVAŞ, Rıza, Kutatgu Bilig'de Hz. Muhammed. Kültür Coğrafyamızda Hz. Muhammed: Uluslararası Sempozyum (Orta Asya, Kafkasya ve Balkanlar,(7-8 Mart 2009), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Adapazarı-Sakarya, C. I, 2011, s. 19-25.

523. SAVRAN, Hülya, Kutadgu Bilig'de Tanrı ve Özellikleri, Roza Yayınevi, İstanbul, 2010.

524. SCHARLIPP, Wolfgang-Ekkehard, Moderne uigurische Bearbeitungen einiger karachanidischer und tschagataïscher Werke: 'Divan Lugat at-Turk', 'Kutadgu Bilig' und 'Baburname', Central Asiatic Journal, 46/1, 2002, s. 128-137.

525. SCHARLIPP, Wolfgang-Ekkehard, Türkische Sprache Arabische Schrift: ein Beispiel schrifthistorischer Akkulturation. Budapest: Akadimiai Kiado, 1995.

526. SCHIMMEL, Annemarie, "Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) by Yûsuf Khâşş Hâjib A Turco-Islamic Mirror for Princes by Robert Dankoff, Yûsuf Khâşş Hâjib", Journal of the American Oriental Society, Cilt 105, S. 2, 1985, s. 356-357. (Tanıtma)

527. SCHOTT, Wilhelm, "H. Vambéry: Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku Bilik. Innsbruck, Wagnersche Druckerei. In Commission bei F. A. Brockhaus in Leipzig 1870. 260 Seiten. 4.". Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1871, 25: 288-294. (Tanıtma).

528. SERTKAYA, Ayşegül, Kutadgu Bilig'in İngilizce Çevirileri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 461-470.

529. SERTKAYA, Osman Fikri, İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerine Toplu Bir Bakış, Bochum, 1977.

530. SERTKAYA, Osman Fikri, Kutadgu Bilig (Knowledge Befitting a Ruler) of Yusuf of Balasagun. Turks: a Journey of a Thousand Years, 600-1600. London: 384-385, 2005.

531. SERTKAYA, Osman Fikri, Kutadgu Bilig'deki Dörtlükler Üzerine, Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, 2004, s. 57-66.

532. SERTKAYA, Osman Fikri, Türk Şiirinde Dörtlük Tarzının Doğuşu ve Gelişmesi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, S. 1991, 1994, s. 89-95.

533. SEV, İ. Gülsel, Kutadgu Bilig'de Munu Gösterme Edatı, Türük: Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, S. 5, 2015, s. 24-36.

534. SİLAHDAROĞLU, Fikri, Kutadgu Bilig: Günümüz Türkçesi İle, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

535. SOFUOĞLU, M. Cemâl, Kur'ân ve Hadis Kültürünün Kutadgu Bilig'teki İzleri, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 5, 1989, s. 127-180.

536. SÖĞÜTLÜ, Ersin Osman, Kutadgu Bilig / Saadet ki Aya Benzer, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

537. SÖNMEZ, Selami, Kutadgu Bilig'de Sosyopedagojik ve Siyasal Söylem Adlı Eser Münasebetiyle, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 11, S. 24, 2004, s. 267-278.

538. STEBLEVA, Iya Vasilyevna, Razvitiye Tyurskix Poetiçeskix Form v XI Veke. Moskva: Institut Vostokovedeniyja Moskva, 1971.

539. STEBLEVA, Iya Vasilyevna, Tyurkskya Poetika: Etapı Razvitiya VIII-XX vv. Moskva: Izdatyel'skaya Firma "Vostoçnaya Literatura" RAN, 2012.

540. STEBLEVA, Iya Vasilyevna. Rifma v Tyurkoyazıçnoy Poezii XI Veka. Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 1, 1970, s. 93–122.

541. SUGAHARA, Mitsumi, A Middle Turkic qaṣīda in the Uyghur Script, Area and Culture Studies, 2015, 91: 113-141.

542. SUGAHARA, Mutsumi, Kutadgu Bilig'in Herat (Viyana) Nüshası ve XV. Yüzyıl Türk Dili, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 471-478.

543. SULTANOV, B. H. Arabsko-Persidskiye Zaimstvovaniya v "Kutadgu Bilig" Yusufa Balasaguni. Sovyetskaya Turkologiya, S. 1981, s. 14-19.

544. ŞAHİN, Hatice, Kutadgu Bilig'de Şimdiki Zaman, Türk Dili, S. 545, 1997, s. 464-471.

545. ŞAHİN, Hatice, Kutadgu Bilig'de Tasviri Fiiller, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 2, 2001, s. 95-105.

546. ŞAHİN, Mustafa, Sirâcu'l-Mülûk, Ahkâmü's Sultaniyye, Siyâset-Nâme ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat, 2007. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

547. ŞAKACI, Bilge Kağan, Gönül-Akıl-Bilgi Üçgeninde İnsan Çevre İlişkilerinde Kutadgu Bilig, Tozlu Raflardan Günümüze Kutadgu Bilig: Siyaset ve Yönetim, Haz. Mehmet Akıncı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, s. 67-88.

548. ŞEKER, Fatih Mehmet, Kutadgu Bilig Tasavvufî Açıdan Nasıl Okunabilir?, İslam Araştırmaları Dergisi, S. 24, 2010, s. 25-62.

549. ŞEKER, Fatih Mehmet, Mistik Bir Coğrafyanın Rasyonelleşme/İslamlaşma Süreci Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?, Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 18, 2010, s. 365-381.

550. ŞEKER, Fatih Mehmet, Tanrı Tasavvuru Açısından Kutadgu Bilig Nasıl Okunabilir?, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 37, 2009, s. 73-92.

551. ŞEKER, Mehmet Fatih, Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

552. ŞEN, Serkan, Kutadgu Bilig'de Geçen Çomak 'Müslüman' Sözü Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 479-4S3.

553. ŞENER, Halil İbrahim, Karahanlılarda Dil ve Edebiyat. Türkler, C. 5. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 784-792.

554. ŞENER, İhsan, Kutadgu Bilig'de Felsefi Kavramlar, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 1997. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

555. ŞERBAK, Aleksandr Mihayloviç, Grammatiçeskiy Oçerk Yazıka Tyurskih Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnogo Türkestana. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR., 1961.

556. ŞERBAK, Aleksandr Mihayloviç. O Fonetiçeskih Osobennostyah Yazıka "Kutadgu Bilig" i Drevneyuygurskom Konsonantizme. Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 4, 1970, s. 20–23.

557. TABAKLAR, Özcan, Kutadgu Bilig İndeksi'nde Bazı Düzeltme Önerileri, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 485-492.

558. TAHİR Tugluq, Yarmuhemmet. "Qutadgubilik" Tetqiqati. Ürümçi: Şincang Uniwversiteti Neşriyati, 2007.

559. TAHİRCAN, Muhemmet, Kutadğu Bilik Tetkikati Hekkide Omumi Bayan. Ulug Abide Kutadgu Bilik. Haz. YUSUF, Memtimin, EHET Ablimit, ZAFER, Barican. Ürümçi, Şincang Helk Neşriyati, 1999.

560. TANG, Li, A History of Uighur Religious Conversions (5th-16th Centuries), Asia Research Institute Working Paper Series, No. 44.

561. TAŞ, İbrahim, Ana Altayca Gövdesonu Ünlülerinin Kutadgu Bilig'deki İzleri, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/1, 2008, s. 355-366.

562. TAŞ, İbrahim, Kutadgu Bilig'de İndeks'te Yer Almayan İki Sözcük Üzerine, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 493-504.

563. TAŞ, İbrahim, Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

564. TAŞ, İbrahim, Kutadgu Bilig'de Z'leşme, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, S. 16, 2006, s. 103-116.

565. TAŞ, İbrahim, Kutadgu Bilig'in Söz Varlığından Örnekler, Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 4, 2007, s. 231-244.

566. TAŞ, İsmail, Kutadgu Bilig'in Teorik Yapısı, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 5/3, 2010, p. 1880-1897.

567. TAŞ, İsmail, Ögdülmiş ve Odgurmış'ın Dünya Görüşünde Öne Çıkan İyelik Sorunu, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 505-521.

568. TAŞ, İsmail, The Problem of Good in Kutadgu Bilig, Bilig, S. 67, 2013, s. 247-272.

569. TEKİN, Talat, "Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes. By YUSUF KHASS HAJIB. Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1983. p. 281", Journal of Near Eastern Studies, 48/1, 1989, s. 68-70 (Tanıtma). [Tercümesi için bk. Çev. ÖLMEZ, Mehmet (1991). Türk Dilleri Araştırmaları. 1: 197-200].

570. TEKİN, Talat, Karahanlı Dönemi Türk Şiiri, Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), Yıl: 36, Cilt: I, Sayı: 409, s. 81-157, 1986.

571. TEKİN, Talat. Determination of Middle-Turkic-Long Vowels through 'arūḍ'. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Cilt: 20, S. 2, 1967, s. 151-170.

572. TEKŞAN, Keziban, Türkçe Dersi Değerler Eğitiminde Kutadgu Bilig'in Kullanımı, Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 13, S. 3, 2012, s. 1-17.

573. TEMİZSOYLU, Yasemin Şenel, Kutadgu Bilig'de İsim Yapımı, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Ankara, 2002. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

574. TEMİZYÜREK, Fahri, Kutadgu Bilig'in Türkçe Öğretimi Açısından Önemi, Yeni Türkiye Türkçe Özel Sayısı, S. 55, 2013, s. 304-310.

575. TENİŞEV, Ethem R. "Kutadgu Bilig" i "Altun Yaruk". Sovyetskaya Tyurkologiya, S. 4, 1970, s. 24–31.

576. TENİŞEV, Ethem R., Kutadgu Bilig ve Altun Yaruk, Çev. Hüseyin HACIOĞLU, İlmi Araştırmalar, S. 14, 2002, s. 221-230.

577. TEZCAN, Semih, Kutadgu Bilig Dizini Üzerine, Türk Tarih Kurumu Belleten, C. XLV/2, S. 178, Nisan 1981, s. 23-78.

578. TEZCAN, Semih, Kutadgu Bilig'de Yeni Düzeltmeler, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 523-534.

579. THOMSEN, Vilhelm, Sur le système des Consonnes dans le Langue Ouigoure. Keleti Szemle [Revue Orientale]. 1901, 2: 241-259. [Tercümesi için bk. RAHMİ, Mebrure (1935). Uygur Dilinde Sâmitler Sistemi. İstanbul Üniversitesi. Türkiyat Enstitüsü. İstanbul. (Yayımlanmamış Mezuniyet Tezi)]

580. THURY, Jozsef, (Çeviren: Ragıp Hulusi), Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları, Milli Tetebbular Mecmuası, S. 2, 1903, s. 81-133. (Kutadgu Bilig'le ilgili bölüm s. 89-91 arasındadır.)

581. THURY, Jozsef, Török Nyelvemlekek a XIV. Szazad Vegeig. Budapest. [Tercümesi için bk. (1912). Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigârları. Çev. Ragıp Hulusi. Milli Tetebbular Mecmuası. 1903, 2/4: 81-133]

582. TİLAVOV, Abdumurad, Özbekistan'da Kutadgu Bilig Çalışmaları, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 535-¬539.

583. TOHLIYEV, Bakican, Kutadgu Bilig Poetikası (Kızıl renk Remzine Dair), 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1151-1156.

584. TOHLİYEV, Bakican, Kutadgu Bilig. Taşkent, 2005.

585. TOPARLI, Recep, XI.-XII. Yüzyıl Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C. 4. Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 154-165, 2004.

586. TOPRAK, Funda, Karahanlı Türkçesinde İsimden Fiil Yapan +La Eki ve Fonksiyonları, XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014), Haz. Azmi Bilgin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 341-361.

587. TOPRAK, Funda, Kutadgu Bilig'de Pekiştirme Fiili Olarak 'Kör-'. X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (28 Eylül-1 Ekim 2015, Saraybosna) Ankara, 2015, s. 188-194.

588. TOPRAK, Funda, Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslam Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi, TIKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (31 Mayıs-4 Haziran 2004, Kırım-Ukrayna), Simferepol, 2005, s. 20-28.

589. TOR, Gülseren, Yusuf Has Hacib'in Gözüyle Kızlar ve Kadınlar, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 541-552.

590. TUĞRAL, Oğuz, Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Niğde, 2008. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

591. TUHLİYEV, Bokicon, Jusuf Hos Hojib "Kutadgu Bilig" Asari. Toşkent, Uzbekiston, 1991.

592. TUHLİYEV, Bokicon, Voprosı Poetiki 'Kutadgu Bilig' Yusufa Has Haciba, Taşkent, Asr Matbuot, 2004.

593. TUNABAŞ, Ö. Hulûsi, Kutadgu Bilig ve İdare Tarihi I, Türk Folklor Araştırmaları, S. 172, 1963, s. 3218-3221.

594. TUNABAŞ, Ö. Hulûsi, Kutadgu Bilig ve İdare Tarihi II, Türk Folklor Araştırmaları, S. 173, 1963, s. 3254-3257.

595. TURAN, Fikret, Kutadgu Bilig'de Sunulan Dünya Görüşünün Kaynakları, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 553-563.

596. TURDI, Abdüşşükür; Kadir EKBER (Haz.), HACİP, Yüsüp Has. Kutadgu Bilig: Hazırki Zaman Uygur Tilidiki Nesri Yeşimsi. [Haz.]. Şincan: Şincan İçtamayi Penler Akademisi, 1991.

597. TURDİ, Abdüşükür (Haz.), HAJİP, Yusup Has. Kutadgu Bilik. [Haz.] [et alii]. Şincang İçtimaiy Penler Akademiyesi Edebiyat Tetkikat İnistitoti. Pekin: Milletler Neşriyati, 1984.

598. TÜMER, Yavuz, Kutadgu Bilig. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, 1975. [Yayımlanmamış Lisans Tezi]

599. TÜRK, Vahit, Kutadgu Bilig Örneği ile Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-), V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 2004, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 2993-3006.

600. TÜRK, Vahit, Orhun Yazıtlarından Kutadgu Bilig'e, Türk Yurdu, Cilt 31, S. 283, 2011, s.77-82.

601. TÜRK, Vahit, Uluhan Özalan, Kutadgu Bilg'deki sanı Edatı Üzerine, Bilig, S. 71, 2014, s. 233¬-246.

602. TÜRKAY, Kaya, Kutadgu Bilig'de Terimler, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1983. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

603. TÜRKER, Sadık, Fikrî Muhtevâsı İçerisinde Kutadgu Bilig'in Kültür ve Medeniyet Tarihimizdeki Yeri, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 1, 2002, s. 14-28.

604. TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig, Erdem, Cilt 7, S. 20, s. 375-470.

605. TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, Kutadgu Bilig ile Kenzü'l-Küberâ Arasında Bir Karşılaştırma, Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 175-¬188.

606. TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, Kutadgu Bilig ve Fârâbî, Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Farabi, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri (9-12 Eylül 1985, Ankara), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1990, s. 219-230.

607. TÜRKER-KÜYEL, Mübahat, Kutadgu Bilig'de Toplumdan Kaçış ve Topluma Dönüş Fikri, Erdem, Cilt 9, S. 26, 1996, s. 793-807.

608. UÇAR, Erdem, Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası Üzerine Notlar I, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, 2012, s. 2491-2504.

609. UÇAR, Erdem, "Kutadgu Bilig?in Kronolojik Kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş Versiyon]", Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2015/6, 2016, s. 6-47.

610. UÇAR, Erdem, "Kutadgu Bilig?in Kronolojik Kaynakçası Hakkında Bir Deneme", Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 2015, s. 62-100.

611. UÇAR, Erdem, "Kutadgu Biligin Metin Sorunları (Robert Dankoffun İngilizce makalesinin tercümesi)", *Dil Araştırmaları*, 16, 2015, s. 269-286.

612. UÇAR, İlhan, Kutadgu Bilig'de Beden Dili, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/4, 2012, s. 3045-3058.

613. UĞURLU, Mustafa, "Ahmet B. Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri-Fiil", Türk Kültürü, Cilt XXIII, S. 261, Ocak 1985, (59-61), s. 39¬61.

614. ULUÇAY, Cengiz, Kutadgu Bilig'in İki Beyiti Hakkında, İslâm Medeniyeti, Cilt 1, S. 3, 1967, s. 37-38.

615. UYAR, Mehmet Ali, Karahanlı Türkçesi Fiilleri İle Türkiye Türkçesi Fiilleri Arasında Fonetik ve Semantik Bakımlardan Bir Karşılaştırma, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Ankara, 1985. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

616. UYSAL, İdris Nebi, Kutadgu Bilig'deki "Tuşı" Çekim Edatı Üzerine, Erdem, S. 69, 2015, s. 87-100.

617. ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Üzerine Küçük Bir Araştırma, Türk Kültürü, Cilt IX, S. 98, Aralık 1970, (23-26), s. 91-94.

618. ÜNAL, Mustafa, Kutadgu Bilig ve Divanü Lügat-it Türk'deki Halk İnanışlarına Fenomenolojik Bir Bakış, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 114, 1998, s. 215-224.

619. ÜNAL, Orçun, Kutadgu Bilig'de Geçen Yagsaguçı Kelimesi Üzerine, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 28, 2010, s. 159-170.

620. ÜNLÜ, Suat, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Eğitim Akademi Yayınevi, Konya, 2012.

621. ÜNLÜ, Şekip, Kutadgu Bilig, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, 1974. [Yayımlanmamış Lisans Tezi]

622. ÜNVER, S., 10 Asır Evvel Türk Hekimlerinin Kıymeti ve Kutadgu Bilig, Tedavi ve Laboratuar Mecmuası, Cilt 3, No: 9, 1933.

623. ÜNVER, Süheyl A., 10 Asır Evvel Türk Hekimlerinin Kıymeti ve Kutadgu Bilig, Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi, 1936, 6/23: 163-169.

624. ÜSTÜNER, Ahat, Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler, Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

625. ÜSTÜNER, Ahat, Kutadgu Bilig'te Atasözleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, S. 1, 1991, s. 391-428.

626. ÜŞENMEZ, Emek, Erdem UÇAR, İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib, Kahire Nüshası, Tıpkıbasım, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014.

627. ÜŞENMEZ, Emek, İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig Nemengan/Fergana Özbekistan Nüshası Tıpkıbasım, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2013.

628. ÜŞENMEZ, Emek, İslamî Dönem Türk Edebiyatının ilk Eseri: Kutadgu Bilig. Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası, Tıpkıbasım, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014.

629. ÜŞENMEZ, Emek, Karahanlı Eserlerindeki Sözvarlığı Hakkında, Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt 3, S. 1, 2008, s. 247-253.

630. ÜŞENMEZ, Emek, Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

631. ÜŞENMEZ, Emek, Kutadgu Bilig (Nemengan / Fergana / Özbekistan) Nüshası, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 565-579.

632. ÜŞENMEZ, Emek, Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi, Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, S. 2, 2009, s. 682-689.

633. VALIDOV, Ahmed Zeki, Vostoçniya Rukopisi v' Ferganskoy Oblasti. Zapiski Vostoçnago Otd'leniya Imperatorskago Russkago Arheologiçeskago Obşestva. 1915, 22/3-4: 303-320.

634. VALITOVA, A. A., Osnovnyje Principy Publikacii Poemy Jusufa Balasaganskogo Kutadgu Bilig. Issledovanija po Uygurskomu Yazıku, 1970.

635. VAMBÉRY, Hermann, Eine Kasîde in Ujgurischer Schrift und Sprache. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1867, 21: 638-651.

636. VARDAR, Kadriye Figen, Kutadgu Bilig'de Yer Alan Renk Kavramları, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 581-606.

637. VÁSÁRY, István, Bemerkungen zum uigurischen Schrifttum in der Goldenen Horde und bei den Timuriden, Ural-Altaische Jahrbucher, S. 7, 1987, s. 15-126.

638. VURAL, Hanifi, Kutadgu Bilig'de Dilin Felsefesine Dair Unsurlar, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 43, 2010, s. 131-142.

639. VURSUN, Pınar, Kutadgu Bilig'in Kahire Nüshası [98b-196b] (İnceleme-Metin-Dizin- Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2015. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

640. YAKUBOV, Abdumalilk, Kutadgu Biligda Davlatçilik Koncepcijasi. Toşkent: Abdulla Kodirij Nomidagi Halk Merosi Naşriyati, 1997.

641. YAKUP, Abduraşit, Fulezhihui Yuyan de Yuyin Xitong Gaishu [Futadgu Bilig'in Dilinin Sesbilgisi]. Geng Shimin Xiansheng Qishi Zhousui Jinian Lunwenji [Prof. Geng Shimin'in 70. Doğum Yılına Armağan]. Beijing, 1999, s. 44-60.

642. YAKUP, Abduraşit, Fulezhihui Yuyan Mingci de Xingtai Xitong Gaishu [On the nominal morphology of Qutadyu Bilig], Tujue Yuyan yu Wenhua Yanjiu [Papers on the Turkic Languages and Culture]. Beijing, S. 2, 1997, s. 156-169.

643. YAKUP, Abdurishid, Kutadgu Bilig'den Satır Arası Kur'an Çevirisine: Karahanlı Türkçesinin Söz Varlığının Art Zamanlı Yansımaları Üzerine Bazı Notlar, (İngilizceden Çeviren: Erdem UÇAR), Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 607-614.

644. YAMAN, Ertuğrul, Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig, Milli Kültür, Aylık Dergi, S. 84, Mayıs 1991, s. 90.

645. YANIK, Erdal, Mutluluk Ahlakı ve Kutadgu Bilig, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Felsefe Tarihi Bilim Dalı, Erzurum, 2015. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

646. YASİN, Yusufcan, Uygur Özerk Bölgesi'nde Kutadgu Bilig Araştırmaları-I, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 35, 2014, 81 -1G9.

647. YAVUZ, Kemal, Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Mostar Yayınları, İstanbul, 2012.

648. YAVUZ, Kemal, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Dikkatler, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 615-632.

649. YAVUZ, Kemal, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 36, 2009, s. 137-180.

650. YAVUZ, Nuri, Kutadgu Bilig ve Bürokrasi, Kamu Çalışanları Dergisi, Yıl: 1, S. 12, 1991.

651. YAVUZ, Nuri, Kutadgu Bilig ve Bürokrasi, Kamu Çalışanları Dergisi, Yıl: 1, S. 9, 1991.

652. YAVUZ, Nuri, Kutadgu Bilig ve Bürokrasi, Kamu Çalışanları Dergisi, Yıl: 2, S. 19, 1992.

653. YAVUZ, Nuri, Kutadgu Bilig'e Göre Elçi, GEF Dergisi, Cilt I, S. 1, 1985.

654. YAYLAGÜL, Özen, Kutadgu Bilig'deki Edimsöz Edimleri, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, 2013, s. 443-473.

655. YAYLAGÜL, Özen, Kutadgu Bilig'deki Odgurmış-Ögdülmiş Söylemlerinin Pragmatik Gücü, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 633-639.

656. YILDIRIM, Talip, Kutadgu Bilig'de İsim Çekim ve Yapım Ekleri, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Niğde, 1998. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

657. YILDIZ, Ahmet Emre, Kutadgu Bilig'den Seçmeler, Zambak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

658. YILDIZ, Mustafa, Kutadgu Biligde Kıl- Yardımcı Fiilinin Fiil+Fiil Şeklinde Kurulan Birleşik Fiil Yapılarındaki Kullanımı Üzerine, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 13, 2005, s. 419-423.

659. YILDIZLI, Muhammed Emin, Kutadgu Bilig'de Dünya Metaforu, Hacettepe Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, 2011. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

660. YILMAZ, Bahar, M. Yalçın YILMAZ, Kutadgu Bilig'ten Seçmeler, Karanfil Yayınları, İstanbul, 2004.

661. YILMAZ, Gökhan, Kutadgu Bilig'de Devlet Fikri, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 9, 2006, s. 75-98.

662. YILMAZ, Gökhan, Kutadgu Bilig'de ve Kutadgu Bilig Öncesinde Devlet Düşüncesi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

663. YILMAZ, Gökhan, Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Hakkında Ön Bilgi, Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi, S. 1, 2002, s. 8-13.

664. YING, Lang, Kutatgu Bilig ve Şerk Gerp Medeniyiti. Şincan: Şincan Halk Neşriyeti, 1994.

665. YİĞİTBAŞI, Hatice, Kutadgu Bilig'deki İsim ve Zamir Çekimleri, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 1991. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

666. YURDAKÖK, Murat, Kutadgu Bilig'de Sağlık ile İlgili Bilgiler, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Bilgisi, Cilt 45, S. 3, 2002, s. 290-292.

667. YUSİF, Balasagunlu. Gutadgu Bilig. Halil Rıza ULUTÜRK, [Haz.]. Bakı: Kençlik, 1998.

668. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig Tıpkıbasım I. Viyana Nüshası, Türk Dil Kurumu Yayını, Alâeddin Kıral Basımevi, İstanbul, 1942.

669. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II. Fergana Nüshası, Türk Dil Kurumu Yayını, Alâeddin Kıral Basımevi, İstanbul, 1942.

670. Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig Tıpkıbasım III. Mısır Nüshası, Türk Dil Kurumu Yayını, İstanbul, Alâeddin Kıral Basımevi, İstanbul, 1943.

671. Yu-Su-Pu-Jiang [Yusufcan], Qian-Shi-'Fu-Le-Zhi-Hui'-De-Zhe-Xue-Si-Xiang [Kutadgu Bilig'deki Felsefî Fikirler Üzerine], Xi-Bei-Min-Zu-Xue-Yuan-Xue-Bao [Kuzeybatı Milletler Enstitüsü İlmî Dergisi], S. 1, 1991, s. 22-26.

672. YÜNCÜ, Ali, Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Ferd Ahlakı, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, Ankara, 1979. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

673. ZAL, Ünal, Kutadgu Bilig ve Makalat'taki Bazı Ortak Temel Kavramlar Üzerine, Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaşi Veli, Ed. Filiz Kılıç, Ankara, 2010, s. 389-420.

674. ZEİDİ, Mahmud, Kutadgu Bilik Nüshiliridiki Perkler Hem Hazirki Zaman Uygurçe Nezmiy Yeşmisi, Til ve Tercime, I, 2011, s. 2-15.

675. ZENGİN, Aslı, Karahanlı Türkçesinde İyelik Ekli Kısaltma Grupları Üzerine, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, S. 52, 2015, s. 127-145.

676. ZENGİN, Aslı, Karahanlı Türkçesinde Kelime Grupları. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2013. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]

677. ZEREN, Muallâ, Kutadgu Bilig'de Eğitim, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1985. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

678. ZIEME, Peter, Kutadgu Bilig'de Yazıl- Fiili İle Şekillenmiş Deyimler Hakkında, Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009, Ankara, TDK Yayınları, 2011, s. 641-646.

II

Orta Asya ve Rusya

1. Вамбери Герман.\ Hermann Vambéry История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего времени. По восточным и необнародованным рукописным историческим источникам. Т. 1 / Пер. А.И. Павловского. - СПб., 1873.

2. Радлов В.В. \Radloff V. Средняя Зеравшанская долина // Зап. И. Русск. Геогр. Общ., по отд. этнографии. Т. 6. - СПб., 1880.

3. Радлов В. В. \Radloff V Кутадгу билиг. Факсимиле уйгурской рукописи императорской и королевской библиотеки в Вене.СПб. 1890.

4. Бичурин Н.Я. \Bichrin.N.IA (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 ч. Ч. 1. - СПб. 1891

5. Radloff V. Das Kudatku – Bilik des Hass Handschib. – St.Peterburg, – 237 s. 1891.

6. Радлов В.В. \Radloff V.V. К вопросу об уйгурах // Зап. И. Академии наук. Т. 72. Кн. 1. Приложение 2-е. 1893

7. Радлов В.В. \Radlov V.V. Zum Kudatku Bilik. - ZDMG, 1898, LII, C. 152. Zum Kudatku Bilik. Aus einem Brief des Herrn W. Radloff in St.-Petersburg. -DMG, 1898, LII, C. 289. 1898

8. Радлов В.В. \Radloff V.V. Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku-Bilik. (Vorgelegt am 26.VIII.1898), - ИАН, сер. V, 1898, IX, № 4, C. 309-319. 1898

9. Аристов Н.А.\Aristov.N.A. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности «Живая старина»,вып. III и IV и отд. отт., СПБ, 1896

10. Мелиоранский Платон Михайлович\Melioransky.Platon.Mihaylovich Араб филолог о турецком языке. – 1900. – LXXXIV, 122; 85 с. 1900

11. Мелиоранский Платон Михайлович\Melioransky Platon.Mihaylovich О Кудатку-Билике Чингис-хана Вестник всемирной истории. – СПб., № 5. – С.29–37 1900. – Апрель.

12. Корш Ф. Древнейший народный стих тюркских племен.СПб. ,. 1909

13. БартольдВ.В. \Bartold.V.V. Новая рукопись уйгурским шрифтом в Британском Музее // Доклады Российской Академии наук. Серия В. Д., 1924 (апрель-июнь). - С. 57-58. 1924

14. Самойлович А.\Samoylovich.A. Из поправок к изданию и переводу«Кутадгубилиг». Доклады Российской Академии Наук, серияВ,Октябрь-декабрь, с. 148-151.1924

15. Малов. С. Е.\Malov.S.E. Образцы древнетюркской письменности с предис -ловием и словарем. Ташкент. 1926.

16. Самойлович А.\Samoylovich.A Дополнение к предложениым Радловым и Томсеномк переводам одного стиха "Кутадгу билиг" ДокладыАкадемии наук, серия В,№2, с. 23-25. 1928

17. А.А.Валитова\ Valitova A.A,К вопросу о классовой природе караханнидского госурдарства .АН СССР,Т.1,ф. 1943.

18. Бертельс Е. Э.\Bertels.E.E. Подготовка к изданию наманганской рукописи"Кутадгу билиг".- Литературная газета, 10 марта. 1945

19. Бертельс Е. Э. \Bertels.E.E. «Хибат аль-хакайик» Ахмада Югнаки. Труды САГУ, новая серия, вып. 3. кн. I. Самарканд, 1945.

20. Бертельс Е.Э. \Bertels.E.E. Юсуф Баласагунский.Большая Советская Энцик-лопедия. 2-е изд. 9. М. : с. 425-426.1945.

21. Малов С. Е.\ S.E. Malov. "Кутадгу билиг". Факсимиле. Советское востоводение, V.c. 327-328.1948

22. МаловС.Е. \S.E.Malov Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-JL: Изд-во АН СССР, 1951.- 451 с. 1951

23. Валитова А.А\Valitova.A.A.. Юсуф Баласагунский и его "Кутадгу билиг" Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. № 4, с. 56-63. 1952

24. Малов С.Е. \S.E.Malov Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. -М.; Д., 1952

25. Юдахин К.К. \YudahinK.K Рецензия на книгу С.Е.Малова «Памятники древне тюркской письменности» КНУ 1952

26. Бернштам А.Н.\Berynshtam A.N. О появлении киргизов на Тянь-Шане в IX-X вв. // СВ.№4. 1956

27. Валитова А. А. \ValitovaA.A. К вопросу о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг» «Советское востоковедение», № 5, с. 88—102; 1958

28. ЩербакА.М. \Sherbak.A.M. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгур-ской и староузбекской письменности. М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. -171 с. 1959

29. Малов С.Е. \S.E.Malov Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Д.,. 1959

30. Бернштам А.Н\ Berynshtam A.N. Сложение тюркоязычного населения Средней Азии и происхождение киргизского народа // ТКАЭЭ. Т. III. 1959.

31. Валитова А. А.\Valitova A.A.О некоторых поэтических особенностях «Кутадгу билиг» М., 1960

32. Баскаков, Н. А. \Baskakov.N.A.Тюркские языки. М.: Наука. 1960

33. Каримов К.\ Karimov.K «Кутадгу билиг» нинг топилиши ва ′рганилиши тарихидан. - В кн.: Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2 - китоб. - Тошкент, УзФА нашриёти. 1961.

34. Каримов К. \Karimov.K «Кутадгу билиг»нинг тузилиши ва вазни. - В кн.:Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари, 2 - китоб. -Тошкент: УзФА нашриёти. 1961.

35. Кайдаров А.Т.\Kaydarov.A.T С.Е.Малов – глава советского уйгуроведения Известия АН КазССР. Сер. филол. и искус.. Вып. 1. С. 91-96. 1961

36. Валитова А. А.\ Valitova A.A. К изданию критического текста и перевода«Кутадгу билиг». - Краткие сообщения Института народов Азии, Т.: XVII. М., с. 77-88. 1961

37. Каримов К.\Karimov.K Категория падежа в языке "Кутадгу билиг" АЈД,Ташкент. 1962

38. Валитова А.А. \ Valitova A.A. О некоторых терминах в "Кутадгу билиг" .- Краткоесообщение Института народов Азии.вып. 63. М.:с. 111-123. 1962

39. Бартольд В.В. \ Bartold.V.V Очерк истории Семиречья // Соч. Т. II. 4.1., - М. 1963.

40. Бартольд В.В.\ Bartold.V.V Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. Т.1.-М., 1963

41. Валитова А.А. \Valitova.A.A. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в. «Кутадгу билиг» (Доклад на VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук). - М., 1964.

42. ВалитоваА.А. \ Valitova.A.A. Отражение в «Кутадгу билиг» легенды об Александре Македонском и нищем шах-заде // Краткие сообщения Института народов Азии. М.: Наука, 1964. - Вып. 65.- С. 40-52. 1964

43. КляшторныйС.Г.\ \Klyashtornyj.S.G. Проблема ранней истории племени турк (ашина) // Новое в советской археологии: Памяти С.В. Киселева. - М., 1965

44. Асаналиев Y;Ашыралиев К.\Asanaliyev.U;Ashraliyev.K Кутадгу билиг эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү Фрунзе 1965

45. Баскаков Н.А. \Baskakov N.A. Тюркские языки (общие сведения и типологическая характеристика) // Языки народов СССР. Т. П. Тюркские языки. - М., 1966

46. Караев О. \Karaev O. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. Фрунзе 1968

47. Бартольд В.В. \Bartold.V.V Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. // Соч. Т. V. - М., 1968

48. Бартольд В.В. \Bartold.V.V История турецко-монгольских народов // Соч. T.V.-M.,. 1968

49. Радлов.В.В. \Radloff.V.V. «Кутадгу биликке» акыркы сөз. // Кыргызстан маданияты. Немец тилинен которгон А.Жолдошбеков. 1969,22-январь.

50. Баролина И.В. \Barolina.I.V Поэма «Кутадгу билиг».- В кн.: Юсуф Хас Хаджиб. Наука быть счастливым. Пер. Н.Гребнева. Ташкент. 1969.

51. Аширалиев, К\Ashiraliyev,K Древние тюркские элементы в современных тюркских языках (на материале орхоно-енисейских памятников). Автореф. дис… к. филол. н. Фрунзе. 1969

52. Кайдаров, А. Т.\Kaidarov,A.T. К проблеме языковой преемственности древних и современных уйгуров. Известия АН КазССР, сер. обществ. №1. С. 45–50. 1969

53. Баскаков, Н. А. \Baskakov.N.A. Роль уйгуро-карлукского литературного языка караханидского государства в развитии литературных тюркских языков средневековья. Советская тюркология. №4. С. 13–17. Б 1970

54. КороглиХ.\Korogli.KНАлпЭрТонгаиАфрасиябпоЮсуфБаласагуни, Махмуду Кашгари и другими авторам. Советскаятюркология,№ 4, с. 108-115., 1970

55. СтеблеваИ.В. \Stebleva.I.V Поэтика «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. 1970. -№ 4. -С. 94-100. 1970

56. СтеблеваИ.В.\Stebleva.I.V. Рифма в тюркоязычной поэзии в XI веке // Советская тюркология. 1970. - № 1. - С. 93- 98. 1970

57. НаджипЭ.Н.\Nazhip.E.N О средневековых литературных традициях и смешанных письменных тюркских языках // Советская тюркология. 1970. - № 1.-С. 87-92. 1970

58. Абилов Ш. \Abilov.SH «Кутадгу билик. В булгаро-татарской литературе //Советская тюркология. – 1970. - №6. 1970

59. БлаговаГ.Ф. \Blagova,G.F «Кутадгу билиг», «Бабур-наме» и методика историко-лингвистического исследования // Советская тюркология. 1970. - № 4. -С. 32-39. 1970

60. Кляшторный С.Г.\Klyashtornyj S.G Эпоха «Кутадгу билиг» // СТ. № 4 1970.

61. Кононов А.Н. \Kononov A.N. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме«Кутадгубилиг» // СТ. № 4. 1970.

62. Артыкбаев.К.\Artikbayev.K Сынсапары Кыргызстан. - Ф.:1970.

63. Хайитметов.А.\ Hayitmetov.A Шарк адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент; Фан.1970.

64. Абдурахманов Г. А. \Abdurahmanov.G.A К переводу "Кутадгу билиг" на русский язык. - Советская тюркология, 1970, № 4, с. 120-126. 1970.

65. ФазиловЭ.И.\Fazilov.A.IJlексика"Кутадгубилиг"вДревнетюркском словаре. -// Советская тюркология,№ 4, с. 48-56. 1970

66. Валитова А. А\Valitova A.A.. Основные принципы публикации поэмы Юсуфа Баласагунского «Кутадгу билиг» Исследования по уйгурскому языку: Алма-Ата 1970

67. ТенишевЭ.Р.\Tenishev.E.R «Кутадгу билиг» и «Алтун ярук» // Советская тюркология. 1970. - № 4. - С. 24-31. 1970

68. Щербак А. М.\Sherbak.M О фонетических обобенностях «Кутадгу билиг» и древне уйгурском консонантизме. Советскаятюркология, № 4, с. 20-28 1970

69. Хыдыров, М. Н.\Khydyrov.M.N. Отношение туркменского языка к языку «Кутадгу билиг». Советская тюркология. №4. С. 40–41. 1970.

70. Юсуф Хос-Хожиб. \Yusuf.Has.Hajif; Кутадгу билиг. Тошкент. Каримов К. 1971

71. СаримсоковВ. \Sarimsakov V. Тажнис. Узбек тили ва эдабиёти,№5. 1971

72. К. Каримов. \K.Karimov Юсуф Хос Хожиб. "Кутадгу билиг" (Саодатга йулловчи билим), тран- скрипция ва хозирги узбек тилига тавсиф. - Тошкент: Фан. 1971.

73. Айдаров Ғ.\Aydarov G Көне түркі Орхон-Енисей және Талас ескерткіштерінің лексикасы –. Тіл білімі институтының жанындағы диссертациялық кеңесте қорғалған диссертациялар. Докторлық диссертациялар 1971

74. Рагимов, М. Ш. \Ragimov,M.SH. «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка. Советская тюркология. №1. С. 75–82. 1972

75. Курышжанов, А. К.\Kuryshjanov,A.K Махмуд Кашгари о кыпчакском языке. Советская тюркология. №1. С. 52–60. 1972

76. Гарипов, Т. М. \Garipov,T.M. Махмуд Кашгари и кыпчакские языки Урало-Поволжья. Советская тюркология. №1. С. 47–51. 1972

77. СтеблеваИ.В. \Stebleva.I.V Синкопирование слов в поэтических текстах «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгари / Тюркологический сборник. 1971. -М.: Наука,. С. 206-212. 1972

78. Асланов,В.И.\Aslanov,V.I «Дивану лугат-ит тюрк» М. Кашгари и азербайджанский язык. Советская тюркология. №1. С. 61–74. 1972

79. Кляшторный С.Г\Klyashtornyj S.G. Эпоха Махмуда Кашгарского // СТ.№ 1. 1972

80. Кононов А.Н. \Kononov A.N. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк» // СТ.№ 1. 1972.

81. Каюмов А. \Kayumov A. Кадимият обидалари. Тошкент:¢.¢улом номидагибадиий адабиёт нашриёти. 1972.

82. Малявкин А.Г.\Malyavkin.A.G Уйгуры и тибетцы в Ганьсу во 2-й половине IX века. — В кн.: Центральная Азия и Тибет. Новосибирск, с. 78. 1972

83. Кляшторный С.Г.\Klyashtornyj S.G. Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии (По материалам полевых исследований в Монголии) // Тюркологический сборник. 1971. - Л., 1972

84. Малявкин А.Г\Malyavkin.A.G К вопросу о расселении уйгуров после гибели Уйгурского каганата. . Изв. СО АН СССР, № 1. Сер. обществ. наук, вып. 1, с. 29-35. 1972

85. Кононов А.Н. \ Kononov.A.N. В.В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. М.: Наука, 1972. С. 9. 1972

86. Тенишев, Э. Р.\Tenishev,E.R. Тюркская историческая диалектология и Махмуд Кашгарский. Советская тюркология. №6. С. 54–61. 1973

87. А.А.Валитова\A.A.Valitova Типология восточной поэмы/Проблемы развития жанра в процессе взаимосвязей тюркоязычных литератур // СТ. № 4.С.31-42. 1973

88. Кононов А. Н\ Kononov.A.N. Список трудов П.М.Мелиоранского и литературы о нём \ Тюркологический сборник: М., С. 396—400. 1972-1973.

89. Кононов А.Н. \Kononov.A.N. Слово о Юсуфе из Баласагуна и его поэме«Кутадгу билиг» ,// СТ. № 4. 1973.

90. Караев О. \Karayev O. Арабо-персидские источники о тюркских народах. Фрунзе, 1973

91. Каримов К. \Karimov K. Некоторые вопросы композиции, метра и жанра"Кутадгу билиг". - Советская тюркология,№ 2.. 1973.

92. Османов М. Н. \Osmanov M.N. О. Стиль персидско-таджикской литературыIX-X вв. - М.: Наука. 1974..

93. Наджип, Э. Н.\Nazhip,E.N. Сравнительный анализ текстов наманганского и каирского списков «Кутадгу билиг». Советская тюркология. №6. С. 85. 1974.

94. Каримов К. \Karimov K. Узбек адабиёти тарихи 3-китоб,2-нашри. Тошкент 1975.

95. СтеблеваИ.В. \Stebleva.K. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М.: Наука, 1976. - 214с. 1976

96. Каримов К. \Karimov K. Илк бадиий достон. - Тошкент: Фан. 1976

97. Байпаков КМ. \Baypakov K.M. О древних городах Суяб и Баласагун // Вестник АН КазССР. № 1. 1976

98. Махпиров В.У.\Mahpirov.V.U Антропонимы в «Дивану лугат-ит-тюрк» и «Кутадгу билиг» // Советская тюркология,№4. С.22-28. 1979

99. Тухлиев Б\ \Tukhliyev.B Поэтика кутадгу билиг ЮсуфаХасХаджиба: Дис. .канд. филол. наук. Ташкент, 1983. - 163 с. 1983

100. Тухлиев Б. \Tukhliyev.B Поэтика «Кутадгу билиг»ЮсуфаХас Хаджиба: Автореф. дис. .канд. филол. наук. Ташкент, 1983. - 18 с. 1983

101. Караев О. \Karayev O. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.) . Фрунзе, 256 с. 1983

102. А.Г. Малявкин\A.G.Malyavkin Уйгурские государства в IX-XIIвв. Новосибирск,297 с. 1983

103. Кононов А. Н.\Kononov.A.N. Поэма Юсуфа Баласагунского «Благодатное знание»// Юсуф Баласагун- ский. Благодатное знание / отв. ред. А. Н. Кононов. М.: Наука,С. 508–509. 1983.

104. НаджипЭ.Н. \Nazhip.E.N. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М.: Наука, 1989. - 283 с. 1989

105. Содиков J.\ Sadikov J. “кутадгу билиг”нинг тил хусусиятлари. // олмасобидалар, Тошкент, Фан, 229-зоб-бетлар. 1989

106. Арзиев, Руслан Уйгурович Сравнения в "Кутадгу билик" "Коммунизм туги".на уйг. яз. 1989

107. Арзиев,РусланУйгурович\Arziyev.Ruslan.Uigurovich О некоторых выразительных средствах в "Кутадгу билик" "Коммунизм туги". /на уйг. яз./ 4.X 1989

108. Арзиев,РусланУйгурович\Arziyev.Ruslan.Uigurovich Употребления слова "коиул" "душа" в "Кутадгу билик" / в печати; на уйг. яз./ 1989

109. Арзиев, Руслан Уйгурович\ Arziyev.Ruslan.Uigurovich Лингвостилистические особенности употребления антонимов в "Кутадгу билик". /в дачатй; на русском языке/. 1989

110. Арзиев, Руслан Уйгурович\ Arziyev.Ruslan.Uigurovich Лексико-стилистические особенности языка поэмы "Кутадгу Билик" Юсуфа Хас Хаджиева автореферат диссертации по филологии, специальность ВАК РФ 10.02.06диссертация на тему:Автор научной работы: Ученая степень:кандидата филологических наук Место защиты диссертации:Алма-Ата 1991

111. Нарынбаев А.И., Касымов А. \Narynbaev A.I;Kasymov A. Мировоззрение Юсуфа Хаджиба Бапасагуни /Общественно философская мысль народов Средней Азии.- Бишкек, -С. 113 1991

112. Тухлиев, Б.\Tukhliyev B. "Кутадгу билиг" Юсуфа Хас Хаджиба и тюркоязычный фольклор :Мотивы, образ. система, принципы худож. доктор филологических наук Место защиты диссертации: Ташкент 1991

113. Арзиев, Руслан Уйгурович\ Arziyev.Ruslan.Uigurovich Лексико-стилистические особенности языка поэмы "Кутадгу Билик" Юсуфа Хас Хаджиева Арзиев, Руслан Уйгурович. Лексико-стилистические особенности языка поэмы "Кутадгу Билик" Юсуфа Хас Хаджиева : автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.06 Алма-Ата, 23 с. 1991

114. СтеблеваИ.В. \Stebleva.I.B. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. М.: Наука. Изд-ая фирма «Восточная литература», 1993. - 180 с. 1993

115. Садыков, З.Я\Sadikov.Z.IA Немецкие научно-литературные интерпритации "Кутадгу билиг" Юсуфа Хас Халжиба Ученая степень:кандидата филологических наук Место защиты диссертации:Ташкент 1994

116. Абенова, Кулзада Абдрахмановна\Abenova,Kulzada Abdrahmanovna Лексическое отношение односложных корней современного казахского языка к письменным памятникам XI-XII веков ("Кутадгу билиг", "hибат-ул хакайик") автореферат дис. ... кандидата филологических наук : 10.02.02 Алматы. 25 с. 1994

117. Нарынбаев А.И.\Narynbaev A.I .Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров .-Б. : Илим, 1994

118. Каиржанов, Абай Каиржанович\Kairzhanov.Abay Kairzhanovich Исследование в области фразеологии памятников древнерусской письменности XI - начала XII веков Ученая степень:кандидата филологических наук Место защиты диссертации:Алматы 1995

119. Л. Ю. Тугушева.\L.YU.Tugusheva Уйгурская версия биографии Сюан Цзяна М. 1995. “Наука”. // МО, vol. I, 1995, № 2. С. 68—69. 1995

120. Э. Р. Тенишев\E.R.Tenishev Тюркоязычных письменных памятников языки Языки мира. Тюркские языки. - М., - С. 35-46 1997.

121. Арзиев Р.У. \Arziyev R.U «Кутадгу биликтики» «көнүл» сөзүгэ мунасивэтлик фразеологик бирикимлер Языки духвная культураи история тюрков:традиции и современность .Тр.междунар. конф.:в.3т.-М.:Инсан. -т.2-С.82-84 1997.

122. Амребаева Ж. Т\Amrebayeva.ZH.T Мир ценностей Юсуфа Баласагуни в поэме «Кутадгу билиг» //История и культура Центральной Азии и Казахстана. Исследования молодых. Материалы Летноего университета по полтологии, истории и культуре Центральной Азии и Казахстана. –Алматы. 4-24 августа 1997 .

123. Содиков J. \Sadikov J. “кутадгу билиг”нинг уйгур ёзувли іғлёзмаси ва асар вариантлилиги масаласи. Адабий мерос. Узбек ада- биёти тарихидан тадіиіот ва материаллар. Илмий асар- лар тғплами. Тошкент, 1-2 (67-68) – сонлар, 29- 34-бетлар. 1998,

124. Маликов Рустам Шаидуллович\Malikov.Rustam Shaidulovich Идеи тюркского средневекового гуманиста Ю.Баласагуни о разуме и знаниях (в соавторстве) // Актуальные проблемы гуманизации образования: Материалы научно-практической конференции молодых ученых и студентов КГПУ.- Казань: КГПУ, С.9-10. (0,2 п.л.) 1999.-

125. Турдубаева ·Назыгул.\Turdubayeva.Nazgul Жусуп Баласагындын«Кутадгу билик» дастаны жана анын турк тилдериндеги котормолору Бишкек, Филология нлимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын а в т о р е ф е р а т ы 2001

126. Амребаева.Ж. Т.\Amrebayeva.Zh.T Мир ценностей Юсуфа Баласагуни в поэме «Кутадгу билиг» ("Благодатное знание") Ученая степень:кандидата история философии наук Место защиты диссертации:Алматы 2001.

127. Шарипов, Анвар Магданурович\Sharipov,Anwar Magdanurovich Система стихотворных жанров в древнетюркской и тюрко-татарской литературе VIII - XIV вв. :Зарождение, становление и функционирование 10.01.02 — Набережные Челны, 2001 .. 2001

128. Р.М.Амирхонов\P.M.Amirhonov Тюрко-татарская философская мысль средневековья(VIII-XVIвв.) Казань. Глава I.III.IV 2001.

129. Исламов, Рамил Фанавиевич\Islamov,Ramil Fanavievich "Шахнаме" Шарифа в контексте золотоордынской и кипчакско-мамлюкской литератур：Источники, поэтика Научная библиотека диссертаций и авторефератов 2002

130. Касиева А.А\Kasiyeva A.A. Метафоры,связанные с образами животных в поэме Ю. Баласагуни «Кутадгу Билиг» и адекватность их перевода на Русский и Английский языки http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol02_Issue04_2002/257.pdf 2002

131. Садри Максуди Арсал\Sadri Maksudi Arsal Тюркская история и право / Пер. с турец. Р. Мухамметдинова. – Стамбул: Исмаил Акгюн, 1947; Казань: Фэн, 2002. – 412 с. 2002

132. Иванова, Лилия Фатыховна\Ivanova,Liliya.Fatyhovna Гуманистическая народная педагогика как основа художественно-дидактических произведений тюрко-татарских мыслителей средневековья — 13.00.01 — Казань, 2003

133. Т.Д. Джуманалиев\T.D.Zhumanaliev Трансформация каганской власти у кочевников притяньшаня в X-XI вв. http://journals.manas.kg/mjsr/oldarchives/Vol07_Issue14_2005/435.pdf 2005

134. Байгазиев С.\Baygaziyev S. Орхон-Энесай осуяттары. Кутбилим, 2005

135. ЭшиевА.М.\Ashiev A.M. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор Бишкек 2006

136. Турдубаева ·Назыгул.\ Turdubayeva.Nazgul Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны Бишкек：Бийктик 2006

137. Кляшторный, С. Г. \Klyashtornyj S.A . Эпоха Кутадгу Билиг [Текст] Научный мир Казахстана. № 56. С. 5257 2006

138. Najimudinova Mirzat Rakimbekuulu Renovation from Retrospective: The Thoughts on Management of Yusuf Khass Hajib in Kutadgu Bilig. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басылмалары: 112 Конгресстер тизмеси: 16 Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 112 Kongreler Dizisi: 16 Бишкек 2008

139. Аникеева Татьяна Александровна\Anikeeva Tatyana Aleksandrovna Литература и фольклор древних тюрков центральной Азии Журнал Российского государственного гуманитарного университета No.26(4). 2010

140. Гульниса Жамал\Gulnisa Jamal Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын Кытайда изилдениши Бишкек-Avrasya Press 2011.

141. Ибраева К.Ж.\IbraevaK. J Ж. Баласағұни«Құтты біліг» шығармасы ұлтымыздын мәдениеті мен өнерін әлемге танытудың көркемдікүлгисі Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығы және Қазақ тілі кафедрасының 20 жылдық мерейтойына арналған Конференция жинағы II бөлім 9-10 қараша Алматы, Қазақстан 2011

142. Гадимова Ш.И. \Gadimova SH.I У истоков турецкой письменной светской литературы «Диван»: «Кутадгу Билиг» Юсуфа Баласагуни Молодой учёный Ежемесячный научный журнал № 2 (25). 2011

143. Қуаныш Әлжан; Мухтар Изотов\KuanyshAlzhan;Muhtar Izatuv Юсуф Баласагуни: идея единства мира и человека Адам әлемі, Философиялық және қоғамдық – гұманитарлық журнал:4(54) 2012

144. Волкова Любовь Михайловна\Volkova Liubov Mihailovna Влияние Античной педагогической мысли на Тюркский средневековый утопический гуманизм АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Нижний Новгород 2013

145. Kulalieva. Kaliia "Manas" eposu menen Zhusup Balasagyndyn "Kutadgu bilig" dastanyndagy ideialyk-korkomduk parallelder. "Манас" эпосу менен Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастанындагы идеялык-көркөмдүк параллелдер Bishkek, Biiiktik . 2013

146. Ә. Қайдар\E .A.Kaydarov Жүсіп Хас-Хажиб Баласағын.. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар жинағы, «Сардар» баспа үйі, 2014

147. Молотова Э.\Molotova.A Сравнительный анализ агиографического сочинения «Тазкира-йи Бугра-хан» и «Газават-нама» Қазақстан Республикасы улыттық ғылым академиясының Х абарлары NO.1 2014

148. Картабаева Е.Т\KartabaevaE.T. Суфизм и средневековые тюркские мыслители кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории КазНУ имени аль-Фараби, // Вестник КазНУ им. аль-Фараби75- том, №4, 108 - 116 стр., 9 - стр 2014

149. Картабаева Е.Т\KartabaevaE.T. Ортағасырлық түркілер арасында араб тілінің таралуы мәселесіне // «Хабаршы вестник», «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы42- том, №3, 104 - 109 стр., 5 - стр. 2014

150. Картабаева Е.Т\ KartabaevaE.T. Суфизм и средневековые тюркские мыслители // Вестник КазНУ им. аль-Фараби75- том, №4, 108 - 116 стр., 9 - стр 2014

151. Б.Т.Иманалиева\B.T.Imanalieva Политика-философские идеи Жусуп Баласагына в его работе «Кутадгу билик». автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : Бишкек гуманитарный университет 2014

152. Малышева Нинель Васильевна\Malysheva Ninel Vasilevna Отношение якутского языка к уйгурскому И древнеуйгурскому языкам автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова 2015

153. Yusuf Balsagunlu, Kutadgu Bilig, 2 Cilt, terc. Muhammedreza Karimi, Tebriz, Akhtar Neşr, 1392.

III

Avrupa ve Amerika

1. Hermann Vambéry Uigurische Sprachmonumente Und Das Kutadku Bilik, Uigurische Text mit Transcription und Übersetzung Nebst Einmem Uigurisch-Deutchen Wöterbuche und Lithografirten Facsimile Aus Dem Originaltexte de Kutadku Bilik Insbruck1870
2. Vambery A.Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik.Innsbruk 1870.
3. Вамбери Герман\Hermann Vambéry История Бохары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего времени. По восточным и необнародованным рукописным историческим источникам. Т. 1 / Пер. А.И. Павловского. - СПб., 1873.
4. Albert Otto Dor Dichtor dea Kutadku Bilik... ein Sohlllcr dea Avioennn, Archiv ftiv TWLoHOphie, VIX, http://cheloveknauka.com/nemetskie-nauchno-literaturnye-interpritatsii-kutadgu-bilig-yusufa-has-halzhiba#ixzz3yS2gu7Fi 1901
5. M. Barthold The Bughra Khan Mentioned in the Qudatqu Bilik Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Volume 3, Issue 01, February, pp 151-158 1923.
6. Brokkelmann K. Jysyr Khass Hadjib aus Balasagun. Enzyklopaedie des islam, Band, IV, Leden-Lejpzig 1934.
7. Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen. Leipzig, Bd. 101(N.F., Bd. 26), S. 270-300. 1951.
8. Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. Bd. XXXI. S. 17-68 (mit einer genealogischen tafel). 1953
9. Bombaci A. Kutadgu Bilig hakkinda bazi mulahazalar. Fuad Koprulu armagani, Istanbul, Osman yalcin matbaasi. DTCF Yay., s. 6576. 1953.
10. Fyodorov, A.B. Introduction Into the Theory of Translation [Text] T.: Literature into Foreign Language, – 374 p. 1958.
11. Vambery, Hermann 'Eine Ḳaṣide in Ujgurischer Schrift und Sprache, mit Text, Transkription, Uebersetzung und Noten, *ZDMG* 21, pp.638-651. 1867
12. Yusuf Has Hajib. Kutadgu Bilig [Text] / Has Hajib Yusuf // Transcription and Translation – Tashkent: Fan, – 971 p. 1971.
13. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteen Century Turkish. – London:Oxford University Press, – 929 p. 1972.

14. Dankoff, Robert Textual poblems in Kutadgu Bilig *TUBA* 3, pp.89-99. 1979

15. Dankoff, R. and J. Kelly, Mahmud al-Kashgharî, Compendium of the Turkic dialects, Harvard University Printing Office. D 1982-1985

16. . Denkoff R. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko- Islamic Mirror for Princes, University of Chicago Press,. – 281 p. 1983

17. Ivanov, S.N. Yusuf Balasaguni. Beneficient Knowledge [Text] / S.N. Ivanov. – Leningrad: Nauka, – 556 p. 1990..

18. Ivanov, S.N. Yusuf Balasaguni. Beneficient Knowledge [Text] / S.N. Ivanov. – Leningrad: Nauka, – 556 p. 1990..

19. V.N.Yartseva. Linguistic Encyclopedic Dictionary [Text] Editor in Chief – T.: SE, 1990. - 685 p. 1990

20. P. Zieme. Altun Yaruq Sudur und das erste Buch. Berlin. 1996 // MO. Vol. 3.N 1. P. 66—68. 1997.

21. May W. Yusuf Balasaguni Beneficent Knowledge. – M.:, – 510 p. 1998

22. Tukhliyev, B. Problems of "Kutadgu Bilig" Poetry by Yusuf Has Hajib [Text] T.: Asr-Matbuot, – 214 p. 2004.

23. Robert Devereux Yusuf Khass Hajib and the Kutadgu Bilig Article first published online 2007

24. Sugahara Mutsumi Tazkira-yi Awliya in the Uyghur script, Part I. Introduction and text in transcription. koby city college of Nursing 2007

25. Sugahara Mutsumi Tazkira-yin Awliya in the Uyghur script, Part II. Japanese translation with notes, Koby city colleage of Nursing 2008

26. Robert Dankoff Çev. Erdem Uçar Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları Dil Araştırmaları Sayı: 16 Bahar 269-286 ss. 2015

27. Sadri, Maksudi Arsal. Turkic Law and History. Chapter 3: "Kutadgu Bilig" [Electronic Resource] Access Mode: http://xacitarxan.narod.ru/sma/p10.htm

28. Oda, Juten On the relationship between old Turkic and ottoman Turkish www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ODA-Juten 2015

29. Doerfer, G., (1993), Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte.Turcologica 14, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

30. Hamilton, J., (1986), Manuscrits ouïgours du IXe -Xe siècle de Touenhouang, Tome I, II, Paris. Menges, K. H., (1968), The Turkic Languages and Peoples. An introduction to Turkic studies, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

31. Moriyasu, T., Uiguru mani-kyo shi no kenkyu (A study on the history of Uighur manichaeism), Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University, 1991, Vol. 31/32, Osaka.

32. Annemarie Schimmel. Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) by Yüsuf Khāss Hājib A Turco-Islamic Mirror for Princes by Robert Dankoff; Journal of the American Oriental Society > Vol . 105, №. 2 (Apr., 1985), pp 356-357

33. Bulliet W . Richard . Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib ; translated by Robert Dankoff. Speculum > Vol. 60, №. 3 (Jul , 1985), pp. 735-757

34. Robert Devereux. Review on Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) : A Turko-Islamic Mirror for Princes by Yusuf Khass Hajib ; translated by Robert Dankoff. International Journal of Middle East Studies Vol.17 , № 4 (Nov.,1985) , pp. 577-579

35. Talat Tekin.Review of Robert Dankoff , Wisdom of Royal Glory(Kutadgu Bilig):A Turko-Islamic Mirror for Prince. By YUSUF KHASS HAJIB , Translated with an introduction and notes by Robert Dankoff.In:Journal of Near Eastern Studies,The University of Chicago,Vol.48,No.1(January1989) ,P68.

36. Robert Dankoff . "Textual Problems in Kutadgu Bilig", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 3, 1979, s. 89–99.

37. Peter B. Golden， The Turkic world in man. Mud al-Kashghari.,BCAA7_NN_NN_Beitraege_031214_BCAA5 03.12.14 16:24 Seite 1.

38. Peter ZIEME , Kutadgu Bilig'de *yazil-* fiili ile sekillenmis deyimler hakkinda . Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri,26-27 Ekim 2009.S-461.

39. Hendirk BOESCHOTEN ,Karahanli Turkcesinden Harezim Turkcesine gecis sir icinde mi kalacak? . Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri, 26-27 Ekim 2009.S-173.

40. Marcel ERDAL， A grammar of old Turkic. Leiden, Brill, 2004.

41. Uwe Blasing， Qil Adina Namaz ---Bir gun adinin tarihcesi. Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildirileri,26-27 Ekim 2009.S-137.

IV

Çince

1. 《福乐智慧》研究论文索引***(1956 - 2016)*** **No** 作者 題目 出版單位 日期 類別 提要
2. 穆罕默德·薩迪克 Muhemmetjan ·Sadik 淺說古代兩位維吾爾族學者——玉素甫-哈斯-哈吉甫和麻赫默德-喀什噶裏[J] 新疆教育（維文版） 1956.02 介紹
3. 阿布都秀庫爾 Abduxukur· Muhemmet'imin 關於十一世紀維吾爾人民中的兩大學者的記載[J] 新疆學院（維文版） 1956.04 介紹
4. 阿布都秀庫爾 Abduxukur· Muhemmetimin 關於十一世紀維吾爾人民中的兩大學者的記載[J] 新疆學院（漢文版） 1956.03 介紹
5. 胡振華； 耿世民 Hu Zhenhua;Geng Shimin 維吾爾古典長詩《福樂智慧》[J] 新疆文學 1963.06 介紹
6. 阿不來提·吾買爾 Ablet·Umar 論《福樂智慧》[J] 塔里木（維文版） 1979.11 綜合
7. 耿世民; 魏萃一 Geng Shimin;Wei Cuiyi 《福樂智慧》節譯[M] 烏魯木齊：新疆人民出版社 1979. 文學
8. 阿不來提·吾買爾 Ablet·Umar 論優素福-哈斯-哈吉甫的《福樂智慧》[J] 喀什噶爾文藝（維文版） 1980.02 綜合
9. 紮熱甫·多來提 Zarip Dolet 中世紀文化史的光輝代表[J] 新疆大學學報（維文版） 1980.03. 文化
10. 乌铁库尔; 李雍 Otkur; Li Yong 古代维吾尔文学语言的形成及其发展[J] 新疆社会科学//页123一132 1981. O1 古代维吾尔文学
11. 张克武; 陈喜忠 Zhang Kewu；Chen Xizhong 論《福乐智慧》的經濟思想[J] 中央民族學院學報// 52—57 1982. O1 古代維吾爾文學
12. 買買提明·玉素甫 Mamtimin.Yusup 略论十一世纪维吾尔著名思想家、诗人 玉素甫·哈斯·哈吉甫的哲學思想[J] 新疆社會科學// 81一90 1982.O1 哲學
13. 乌铁库尔 A.T.Otkur 维吾尔族人民十一世纪的大思想家、哲理詩人玉素甫·哈斯·哈吉甫[J] 新疆大學學報(哲學人文社會科學)//107一121. 1982.03 哲學
14. 张克武; 恩和巴图 Zhang Kewu; Enhebatu 《福乐智慧》中的朴素辩证法思想[J] 中央民族学院学报//76一79 1982.04 哲學
15. 魏萃一 Wei Cuiyi 维吾尔族古典文学名著《福乐智慧》浅析[J] 中央民族学院学报//80一84. 1982.04 维吾尔族古典文学

16. 古清尧 Gu Qingyao 中国北方少数民族哲学及社会思想史学会首届年会纪略[J] 民族研究//78. 1982 哲學

17. 铁依甫江·艾力耶夫， 王一之 Teyipjan.Aliyof;Wang Yi zhi 奥赫里德湖畔[J] 诗刊页//32 1982.11 詩

18. 阿·提·乌铁库爾;張宏超 A.T.Otkur;Zhang Hong Chao 論《福乐智慧》[J] . 民族文学研究// 23一31轉107. 1983. 00 文學

19. 魏良弢 Wei Liangtao 喀喇汗王朝經濟的幾個問題[J] 民族研究//22一32. 1983. 04 經濟

20. 本刊編輯部 祝贺与期望一祝现代维吾尔语诗歌体 《福乐智慧》出版[J] 新疆社会科学//78一81 1984. 01 詩歌

21. 艾合买提·孜牙依 Ahmat.Ziya'i 論珍貴的遺產《福樂智慧》[J] 新疆社會科學//82一90 1984. 01 文學

22. 劉志霄 Liu Zhixiao 时代巨变的产物一谈维吾尔族古典长 詩《福乐智慧》的時代背景[J] 新疆社会科学//91一96 1984.01 人文

23. 柏格拉汗(盧森摘譯) Bograhan（LuSen） 摘译自《巴托尔德文 集》[J] 世界民族//79一80 1984.02 歷史

24. 伊敏诺夫·哈米提; Iminof.Hamit; 冯大真; Feng Dazhen; 买买提明·玉素甫 Mamtimin.Yusuf 祝贺《福乐智慧》现代维吾尔语诗体詮释本)出版发行[J] 新疆社会科学//37一46 1984. 03 文學

25. 买买提明·玉素甫; Mamtimin.Yusuf; 张宏超; 刘宾; Zhang Hongchao;Liu Bin 《福乐智慧》与玉素甫·哈斯·哈吉甫的哲学社会学思想[J] 民族文学研究//73一78. 1984.03 哲學

26. Yusup Has Hajip 新疆社會科學院民族文學研究所編譯 《福樂智慧》(維吾爾文) [M] 北京：民族出版社 1984 年

27. 包斯钦; BaoSiqin; 陈红艳; 张克武 Chen Hongyan; Zhang Kewu 中国北方少数民族哲学及社会思想史学 会第三次学术讨论会综述[J] 内蒙古社会科学(汉文版) //91一92. 1984.06 哲學

28. 买买提·祖农 Mamat.Zunun 浅论尤素甫·哈斯·哈吉甫的文艺观[J] 新疆师范大学学报(社会科学版) //54一59 1985.01 文學

29. 默罕默德·奥斯曼 Muhammat.Osman 试谈《福乐智慧》有关天文学的论述[J] 新疆大学学报(哲 学社会科学版) //89一91 1985.01 哲學

30. 刘宾 Liu Bin 新疆民族文学研究综览一为庆祝新疆维吾尔自治区成立三十周年而作[J] 新疆社会科学//100一106转123. 1985. O1 人文,

31. 凌欣 Lin Xin 《福乐智慧》关于知识和人才论述的辨 析[J] 新疆社会科学//98 一109. 1985. 03 幹部

32. 张克武 Zhang Kewu 《福乐智慧》的婚姻、家庭观[J] 民族研究//44一49转31 1985.05 倫理

33. 吴昌年 Wu Changnian 论《福乐智慧》的哲学思想[J] 新疆社会科学//51一56. 1985.06 哲學

34. Yusup· Has· Hajip; 郝關中、張宏超、劉賓譯 Hao Guanzhong;Zhang Hongchao;Liu Bin 《福樂智慧》[M] 北京：民族出版社 1986 .

35. 麻合苏提 • 艾克拜尔 Mahsut.Akbar 关于《福乐智慧》一书中立国治国思想 的初步探讨[J] 新疆教育学院学报(汉文版)//1一10. 1986.01

36. 郎樱 Lang Ying 试论《福乐智慧》中的佛教思想[J] 新疆社会科学//84一90. 1986.01 宗教

37. 刘宾 Liu Bin 《福乐智慧》汉译本序[J] 民族文学研究//3一9. 1986.02 文學

38. 郎樱 Lang Ying 一部杰出的维吾尔族古典诗剧[J] 民族文学研究//10 - 16. 1986.02 文學

39. 默罕默德江·萨迪克; 郝关中译 Muhammatjan.Sadik; Hao Guanzhong “觉醒”形象简析[J] 民族文学研究//17一19 1986.02 文學

40. 吐尔贡 • 阿里玛斯; 郝关中译 Turgun.Almas; Hao Guanzhong 用诗的语言表达军事思想的典范[J] 民族文学研究//20一24转9;36. 1986.02 文學

41. 李国香 Li Guoxiang 《福乐智慧》是怎样一部书[J] 民族文学研究//24一26转16. 1986.02 文學

42. 热依罕 Reyhan·Kadir 关于《福乐智慧》研究的简述[J] 民族文学研究//27-30转9. 1986. 02 文學

43. 吴昌年 Wu Changnian 论《福乐智慧》的政治法律思想[J] 新疆社会科学//47一50转59. 1986. 02 法律

44. 李琪 Li Qi 国际学术界研究《福乐智慧》概况[J] 新疆社会科学//113-118. 1986. 04 文學

45. 阿布都熱依木·烏鐵庫爾 Abdureyim.Otkur 優素甫-哈斯-哈吉甫與維吾爾文學[J] 新疆社會科學//73-84. 1986.06 文學

46. “民族文学研究”編輯部 中国《福乐智慧》首次学术讨论会在新 疆喀什隆重召开[J] 民族文学研究//64一65. 1986. 06 報導

47. 凌笙 Lin Sheng 全國《福樂智慧》學術討論會概述[J] 新疆社會科學//78—83. 1986.06 文學

48. 郎樱 Lang Ying 試論《福樂智慧》的文化結構[J] 新疆社會科學//85—92. /1986.06 文化

49. 刘宾 Liu Bin 關於《福樂智慧》研究[J] 新疆社会科学//100—105. 1986.06 文學

50. 热比娅·托乎提 Rabiye.Tohti 论《福乐智慧》创作的几个问题[J] 新疆社会科学//93—99. 1986.06 文學

51. 瓦依提江;艾斯哈尔 Wayitjan;Asker 维吾尔古典文学初探[M] 北京：民族出版社 1987.

52. 陈中立 Chen Zhongli 《福乐智慧》的哲学价值[J] 喀什师范学院学报//6—11转5. 1987.01 哲學

53. 郎樱 Lang Ying 试论《福乐智慧》的多层文化结构[J] 中央民族学院学报//91-96 1987. O1 文化

54. 张凤武 Fengwu 试论《福乐智慧》的中国文化背景—兼论玉素甫·哈斯·哈吉甫的人道理想[J] 西北师大学报(社会科学版) //75—83转101. 1987.04 文化

55. 刘宾 Liu Bin 电子计算机与文学研究—兼谈《福乐 智慧》(维文版)的微机处理[J] 新疆社会科学//41—45. 1987. 06 文學

56. 余骏 Yu Jun 《福乐智慧》的美学特征[J] 新疆社会科学//46—53. 1987.06 文學

57. 阿不都许库尔·穆罕默德·伊明; Abduxukur.Muhammat.Imin; 张世荣 Zhang Shirong 中世纪维吾尔文化大全——《福乐智慧》[J] 喀什师范学院学报//9—13转19. 1988. O1 文學

58. 尤素甫.哈斯.哈吉甫 Yusup. Has. Hajip 《福乐智慧》（中文译本）[M] 北京：民族出版社 1988.

59. 铁来克.依布拉音 Tilak. Ibrahim 试谈维吾尔族谚语中的哲学思想[J] 新疆社会科学//78—80. 1988.02 哲學

60. 苏全贵 Su Quangui 试谈维吾尔族古典文学[J] 新疆师范大学学报(哲学社会科学版) //24—27. 1988.04 文學

61. 陈力 Chen Li 古代少数民族文论管探[J] 中央民族学院学报//22—27转63. 1988. 05 文學

62. 郎樱 Lang Ying 《福乐智慧》的善行观—关于善与人 生的一场精彩辩论[J] 西北民族研究//227—233. 1989.01 哲學

63. 郭海云 Guo Haiyun 中国少数民族哲学中辩证思想初探[J] 西北民族研究//219 223 1989. 02 哲學

64. 董永义; 赵俊荣 Dong YongyI; Zhao JunRong 蒙古族语言文学的发展与中华各族的联 系[J] 民族文学研究//96. 1989.04 文學

65. 买买提明.玉素甫; 刘宾 Mamtimin.Yusuf;Liu Bin 关于玉素甫·哈斯·哈吉甫哲学思想的再探讨[J] 喀什师范学院学报//1一9. 1989.05 哲學

66. 阿布都热依术.吾铁库尔;赫关中译 Abdurahim.Otkur;Hao Guanzhong 玉素甫·哈斯·哈吉甫与维吾尔文学[J] 喀什师范学院学报//10一18 1989.05 文學

67. 阿布里米提热黑木 Ablimitrahim 论玉素甫·哈斯·哈吉甫的法制思想[J] 喀什师范学院学 报//19一23. 1989.05 法律

68. 吐尔逊.艾尔西丁 Tursun.Arxidin 从《福乐智慧》对数学的论述看喀喇汗 王朝时期的科学技术[J] 喀什师范学院学报//24一29. 1989. 05

69. 阿不都热依木·吾铁库尔 Abdurahim.Otkur 论《福乐智慧》中人的精神完美主题[J] 新疆社会科学//50 -56. 1989. 06 哲學

70. 热依罕 Reyhan·Kadir 《福乐智慧》研究综述[J] 喀什师范学院学//51一60. 1989.06 文學

71. 张宏超 Zhang Hongchao 谈《福乐智慧》的艺术特色[J] 新疆社会科学// 55一60. 1989.06 藝術

72. 瓦农提江·吾甫尔; Wayitjan.Wupur; 阿不力米提·买买提 Ablimit. Mamat 美好来自知识—论《福乐智慧》的启 蒙主义思想[J] 喀什师范学院学报// 61一64. 1989. 06

73. 刘宾 Liu Bin 《福乐智慧》研究与历史比较语言学—兼评“共同归属论” [J] 新疆社会科学//61一66. 1989.06 文學

74. 陈延琪 Chen Yanqi 《福乐智慧》成书年代的质疑[J] 新疆社会科学//114 116 1989. 06 歷史

75. 王家瑛 Wang Jiaying 第二届《福乐智慧》研讨会在喀什举行[J] 哲学研究//71-72 1989.12

76. 陈中立 Chen Zhongli 论《福乐智慧》中天文学知识的意义[J] 喀什师范学院学报// 1一9. 1990. O1 天文學

77. 阿布都秀库尔·买买提·依明; Abduxukur.Mamat.Imin; 马德元译 Ma Deyuan 《福乐智慧》中的自然哲学观念[J] 喀什师范学院学报//10一19. 1990.01 哲學

78. 热依罕 Reyhan·Kadir 第二届《福乐智慧》研讨会举行[J] 民族文学研究//30. 1990.01 文學

79. 陈立中 Chen Lizhng 论《福乐智慧》中天文学知识的意义[J] 喀什师范学院学报// 45一50. 1990.02 天文學

80. 王家瑛 Wang Jiaying 《福乐智慧》与伊斯兰文化[J] 哲学研究//103一112. 1990.02 人文

81. 李陶 Li Tao 《福乐智慧》的文学思想[J] 民族文学研究//26一31 1990.02 文學

82. 阿布都克里木·热合曼;马德元 Abdukeram.Rahman;Ma Deyuan 论《福乐智慧》中天文学观点的部分民族文化根源[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //45一51. 1990.02 天文學

83. 西仁·库尔班; Xerin.Kurban; 李永胜译 Li Yongsheng 《福乐智慧》与塔吉克文化之关系[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //83-88. 1990. 03 人文

84. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》中古朴的直观性形象思维[J] 喀什师范学院学报//1一8. 1990. 哲學

85. 郎樱 Lang Ying 《福乐智慧》与维吾尔文化[J] 喀什师范学院学报//53一60 1990.04 人文

86. 陈延琪 Chen Yanqi 玉素甫·哈斯·哈吉甫生年的考证[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //54一57. 1990.04 歷史

87. 阿布都秀库尔·穆罕默德依明; Abduxukur.Muhammatimin; 马德元译 Ma Deyuan 《福乐智慧》中的自然哲学观念[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //58一64. 1990.04 哲學

88. 陈恒富 Chen Hengfu 《福乐智慧》与祖国传统文化[J] 新疆社会科学//108一123. 1990.04 文學

89. 李小林 Li Xiaolin 从双鱼之尾，走进白羊头顶[J] 中国民族//36-37. 1990.05

90. 玉素甫·哈斯·哈吉甫 Yusup· Has·Hajip 福乐智慧（散文体·维吾尔文）[M] 新疆社会科学院民族文学研究所编 北京:民族出版社 1991.

91. 郎樱 Lang Ying 福乐智慧与东西方文化[M]. 乌鲁木齐：新疆人民出版社 1991 .

92. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》中朴素的辩证思维因素[J]. 新疆大学学报(哲学社会科学版)//1一7 1991 .01 文學

93. 玉苏甫江 Yusupjan 浅析《福乐智慧》的哲学思想[J]. 西北民族大学学报(哲学社会科学 版) //22一26 1991. 01 哲學

94. 袁舍利 Yuan Sheli 《福乐智慧》的“爱德谷”与《论语》“仁”的一致性[J]. 新疆大学学报(哲学社会科学版) //71一76 1991.01 文學

95. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》思维方式的若干特色[J]. 西北民族大学学报(哲学社会科学版) //11一16转84. 1991.03 文學

96. 江河水; 热依罕 Jiang Heshui; Reyhan 《福乐智慧》的世界文化学术思想背景[J]. 民族文学研究页37一42. 1991.03 人文

97. 蔡灿津 Cai Canjin 试述《福乐智慧》中的法治思想[J]. 新疆社科论//69一72. 1991.06 法律

98. 蔡燦津 Cai Canjin 《福樂智慧》哲學思想初探[M]. 北京：東方出版社 1992.

99. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》对世界的二重观点[J] 中央民族学院学报//66-69. 1992. 02

100. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》的人生哲理[J] 喀什师范学院学报(哲学社会科学版) //15一24. 1992.03 哲學

101. 蔡灿津 Cai Canjin 《福乐智慧》中的平等思想与等级观念[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版//25一19转33. 1992.03 哲學

102. 新疆社会科学院民族文学研究所主编 《福乐智慧》研究论文选[C] 乌鲁木齐：新疆 人民出版社 1993. 论文集

103. 新疆社会科学院民族文学研究所主编， 《福乐智慧》研究译文选[C] 乌鲁木齐：新疆 人民出版社 1993.

104. 夏雷鸣 Xia Leiming 《福乐智慧》与古代 维吾尔医学[J] 喀什师范学院学报(哲学社会科学版) //34一43 1993.01 醫學

105. 姚宝煊 Yao Baoxuan 《福乐智慧》的原型结构[J] 民族文学研究//61一67. 1993.02 文學

106. 段石羽 Duan Shiyu “四”在《福乐智慧》中的统摄作用[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //88一90. 1993.03 哲學

107. 晓茵 Xiao Yin 《福乐智慧》国际学术讨论会在京举 行[J] 民族文学研究//75. 1993. 04 簡訊

108. 本刊记者 《福乐智慧》国际学术讨论会在京举 行[J] 哲学动态//15 一19. 1993. 12 研究動態

109. 郎樱 Lang Ying 《福乐智慧》国际学术讨论会综述[J] 哲学研究//73一74转51. 1993.12 綜合

110. 杨怀中 Yang Huaizhong 中国历史上伊斯兰文化的四次高潮[J] 回族研究//4一19. 1994.01 宗教

111. 刘魁立 Liu Kuili 《福乐智慧》的象征体系[J] 西域研究//21一24. 1994. 01 文學

112. 刘志霄 Liu Zhixia 11世纪维吾尔社会思想与《福乐智慧》[J] 西域研究//25一29. 1994. 01 社會學

113. 张宏超 Zhang Hongchao 《福乐智慧》语言的音乐美[J] 西域研究//30一34. 1994.01 語言學

114. 刘宾 Liu Bin 《福乐智慧》与东西方思想史背景[J] 西域研究//35一40. 1994.01 人文

115. 西胁隆夫;张武军译 Xixielongfu;Zhang WuJun 《福乐智慧》的结构和形式[J] 西域研究 //41一45 1994. 01 文學

116. 许秀芳 Xu Xiufang 1979年以来国内关于《福乐智慧》研究综述[J] 西域研究//46一54. 1994. 01 學術史

117. 杨来复; 张振华 Yang Laifu;Zhang Zhenhua 话说“缠头”“黑塔依”[J] 语言与翻译//84-85. 1994.01 文化

118. 何全江 He Quanjiang 维吾尔族古典诗歌嬗变撮要[J] 西北民族学院学报(哲学社会科学版) //90一99. 1994.01 文學

119. 好林 Hao Lin 中国少数民族文学研究论文要目[J] 民族文学研究//95一96. 1994. 01 文學

120. 朱合理 Zhu Heli 《福乐智慧》的人才思想[J] 中南民族学院学报(哲学社会科学版) //123一124. 1994. 01 管理

121. 马文华 Ma Wenhua 论“福乐智慧”的教育思想[J] 喀什师范学院学报//17一23. 1994.02 教育

122. 石倬英 Shi Zhuoying 精神文明建设要弘扬优良道德传统一一读《福乐智慧》的断想[J] 道德与文明//23一25. 1994.02

123. 夏雷鸣 Xia Leiming 古代维吾尔族时间医学的文化透视[J] 西北史地//47一51 1994.02 醫學

124. 邢国政; 杨来复 Xing Guozheng;Yang Laifu 正確對待不同時期相互借用的詞[J] 语言与翻译//112 一116. 1994. 02 語言

125. 丁明仁 Ding Mingren 阿拉伯、波斯文字在新疆[J] 阿拉伯世界//19一20. 1994. 03 語言

126. 郭海云 Guo Haiyun 简述中国古代少数民族的社会历史观[J] 西北民族学院学报(哲学社会科学 版.汉文) //23一28. 1994.03

127. 周亚成 Zhou Yacheng 哈萨克族的食奶习俗及其文化[J] 伊犁师范学院学报(社会科学版) //39一44. 1994. 03

128. 程适良 Chen Shiliang 《福乐智慧》中的萨满教痕迹[J] 民族文学研究//40一43. 1994.03

129. 马进 Ma Jin 《福乐智慧》的伦理道德思想[J] 丝绸之路//46一49. 1994. 03

130. 本刊编辑 中國少數民族文學研究論文要目 民族文学研究//95 96. 1994. 03

131. 卡生木江 Kasimjan 从《福乐智慧》看古代维吾尔文化的多元性[J] 西北第二民族学院 学报(哲学社会科学版) //94-97. 1994.03

132. 许秀芳 Xu Xiufang 《福乐智慧》中的日出王形象[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) // 99一104. 1994. 04

133. 许秀芳 Xu Xiufang 1979年以来国内关于《福乐智慧》研究综述[J] 西域研究//46-47. 1994-03-10

134. 朱合理 Zhu Heli 论《福乐智慧》的人才思想[J] 中南民族學院学报(哲学社会科学版) 1994-02-15

135. 刘戈 Liu Ge 喀拉汗朝史研究概述[J] 乌鲁木齐职业大学学报//100一108. 1994. 05.01

136. 吳冶 Wu Ye 《福樂智慧》的喜劇藝術特色[J] 絲綢之路//40一42轉64 1994. 06

137. 李雍 Li Yong 談維吾爾族上古歌謠[J] 烏魯木齊職業大學學報 1994.11.15

138. 莫法有 Mo Fayou 知识与道德:苏格拉底同优素甫伦理知 識主義之比較[J] 温州师范学院学报 (哲學社會科學版) //12 -16. 1994. 10.30

139. 夏雷鸣 Xia Leiming 巫术与维吾尔族民间医学[J] 西北史地//42一48转41. 1995.01

140. 李雍 Li Yong 对《福乐智慧》的多角度美学思考[J] 西北民族研究//62一74转116. 1995. 01

141. 袁舍利 Yuan Sheli 从《福乐智慧》看东方传统的伦理思想[J] 新疆大学学报(哲学社会科学 版) //74一79. 1995.01

142. 邓浩 Deng Hao 《突厥语大词典》中的诗歌谚语及其文化透视[J] 西北民族研究/ //76一101. 1995. 01

143. 邓浩 Deng Hao 从《突厥语大词典》看回鹘的畜牧文 化[J] 敦煌研究//175- 184. 1995. 01

144. 热依罕 Reyhan·Kadir 《福乐智慧》一民族文化意识的映射[J] 民族文学研究//30一36转29. 1995.02

145. 袁舍利 Yuan Sheli 阿凡提与有传统幽默性格的维吾尔族 人[J] 民族文学研究// 44一50转94. 1995. 02

146. 何星亮 He Xingliang 维吾尔族传统的伦理道德[J] 西域研究/页72一80. 1995. 02

147. 伊澈 Yi Che 中国维吾尔历史文化研究会在京成立[J] 民族文学研究//94 1995.02

148. 刘戈 Liu Ge 一件喀拉汗朝时期的阿拉伯文文书[J] 民族研究//95一99. 1995.02

149. 陈国光 Chen Guoguang 伊斯兰教与古代新疆文化[J] 世界宗教研究//100一104. 1995. 02

150. 刘宾 Liu Bin 新时期新疆民族文学遗产的整理与研 究[J] 西域研究//22 1995. 03

151. 洪涛 Hong Tao 维吾尔族在我国历史上的贡献[J] 伊犁师范学院学报(社会科学版) //70一78. 1995.03

152. 张彦平 Zhang Yanping 创世神话一一原始初民的宇宙观一一柯尔克孜族创世神话探析[J] 西域研究//61一66. 1995.03

153. 李晓霞 Li Xiaoxia 试析新疆少数民族妇女传统的性别角色规范及行为模式的特点[J] 西北民族学院学报(哲学社会科学版.汉文) //72一77. 1995.03

154. 夏雷鸣 Xia Leiming 巫术与维吾尔族民间医学[J] 喀什师范学院学报//90 1995.03

155. 邓浩 Deng Hao 《突厥语词典》与回鹘的农业经济[J] 敦煌研究//37一46 1995.04

156. 非卿 Fei Qin 简讯[J] 民族团结//61. 1995. 04

157. 吴建伟 Wu Jianwei 中国伊斯兰文化研究的跨世纪工程一一读《伊斯兰与中国文化》[J] 回族研究//61一63. 1995.04

158. 王煌 Wang Huang 维吾尔族文化史中的三部巨著[J] 中央民族大学学报//55 - 56. 1995.05

159. 李增祥 Li Zengxiang 中世纪喀喇汗王朝时期的突厥语文献[J] 文史知识//49 -54. 1995.10

160. 关纪新 Guan JiXin 1994年少数民族文学研究[J] 民族文学研究//73一78转94. 1996. 03

161. 续枫林 Xu Fenglin 《福乐智慧》的艺术特色究竟是什 么?[J] 新疆社科论坛// 56一59转67. 1996. 04

162. 邓浩 Deng Hao 从《突厥语词典》看喀喇汗王朝的物质文化[J] 西北史地//64 70转98. 1996. 04

163. 薛宗正 Xue Zongzheng 唐代西域汉人的社会生活[J] 西域研究//74一88 1996. 04

164. 牛汝极 Niu Ruji 我国维吾尔古文字和古文献研究概况[J] 西域研究//89一94. 1996. 04

165. 吐尔逊·吾守尔 Tursun.Oxur 维吾尔族的茶文化[J] 农业考古//150一153. 1996.04

166. 张凤武 Zhang Fengwu 中国历史文化与《福乐智慧》一兼及 中西人道理想思辨[J] 乌鲁木齐职业大学学报//9一25. 1996. 05.15

167. 歐陽可惺 Ouyang Kexing 解釋學美學與少數民族文學遺產研究[J] 中南民族学院学报(哲学社会科 學版) //95一99. 1996. 05

168. 陈宗振 Chen Zongzhen 《福乐智慧》中的阿拉伯-波斯语借词及其对维吾尔语文的影响[A] 突厥语言与文化研究第二辑 123-155页，中央民族大学出版社 1997 .

169. 阿不都热西提·亚库甫 Abdurexit.Yakup 《福乐智慧》语言的语音系统概述[A] 突厥语言与文化研究第二辑 155-169 页, 中央民族大学出版社 1997

170. 力提甫·托乎提 Litip.Tohti 论维吾尔语动词tur一在语音和语法功能上的发展[J] 民族语文//34一42. 1997.02

171. 乌买尔·达吾提 Omar.Dawut 现代维吾尔语招呼语试探[J] 语言与翻译//31 一34. 1997. 01

172. 郑婕 Zheng Jie 回鶻文献语言和喀喇汗王朝文献语言[J] 喀什师范学院学报//53一61. 1997.02

173. 牛汝极 Niu Ruji 国外对维吾尔文献的收藏及研究[J] 西域研究//54 - 65. 1997.02

174. 夏雷鸣 Xia Leiming 维吾尔族养生理论在嚷文化中的体现[J] 新疆社会经济//79-82. 1997. 02

175. 海热提江·乌斯曼;巴合提亚尔 Hayretjan.Osman; Bahtiyar 简论维吾尔古典文学的若干特征[J] 西域研究// 97一101. 1997.02

176. 邓浩 Deng Hao 从《突厥语词典》看古代维吾尔族的服饰文化[J] 民族研究// 81 一87. 1997. 02

177. 李家发 Li Jiafa 中国少数民族的历史文献[J] 汉中师范学院学报(社会科学) //21一26. 1998.05

178. 张铁山 Zhang Tieshan 《福乐智慧》版本比较研究[J] 中央民族大学学报 1998.03

179. 阿不都克里木·热合曼主编 Abdukerem.Rahman 维吾尔文学史[M] 乌鲁木齐，新疆大学出版社 1998.

180. 买买提·司马义 Mamat.Ismayil 法律面前人人平等一纪念维吾尔族伟大学者玉素甫·哈斯·哈吉甫诞生980周年[J] 新疆人大//18一19. 1998. 12

181. 海热提江·乌斯曼 Ğayretjan.Osman 维吾尔古代文学研究 [M] 乌鲁木齐：新疆大学出版社 1999.

182. 阿不都热西提·亚库甫 Abdurexit.Yakup 《福乐智慧》语言的语音系统试析[A]. 耿世民先生 70 寿辰纪 念文集，北京：民族出版社 1999 .

183. 骆惠珍 Luo Huizhen 从谚语看维吾尔民族传统的婚恋观[J] 昌吉师专学报页48 50. 1999. O1

184. 熱依汗 Reyhan.Kadir “纪念中国维吾尔族学者、思想家、哲学家、诗人优素甫·哈斯·哈吉甫诞辰980周年及其《福樂智慧》问世928周年全国学术研讨会”在新疆喀什隆重举行[J] 民族文學研究//94. 1999.01 短訊

185. 张宏超 Zhang Hongchao ((福樂智慧》多元文化結構的成因 西域研究//108一112. 1999. O1 文學

186. 賽買提·海比爾 Samat.Habir 論玉素甫·哈斯·阿吉甫的認識論[J] 公安与司法研究.新 疆公安司法管理干部学院学报//17一19. 1999.05.15 哲學

187. 杨华 Yang Hua 论中国伊斯兰学者的“认主独一”思 想[J] 中国穆斯林//47. 1999.02

188. 李雍 Li Yong 《福乐智慧》:中世纪本体论美学同认识论美学完美结合的典范一一《对(福乐智慧>的多角度美学思考》附篇[J] 西北民族研究//213一217. 1999.02

189. 穆罕默德依明.优素甫主编 Muhemmedimin.Yusup 伟大的学术里程碑《福乐智慧》[C] 乌鲁木齐：新疆人民出版社 2000.

190. 殷红梅 Yin HongmMei 回鹘西迁后对丝路贸易的贡献[J] 新疆地方志//53一57 1999.03 歷史

191. 张克武 Zhang Kewu 《福乐智慧》中关于发展商品流通和市场之论[J] 中央民族大学学报//57一61 1999.03 商務經濟

192. 牛汝极 Niu Ruji 莎车出土的喀喇汗朝阿拉伯语法律文书与《福乐智慧》研究[J] 西域研究//99一104. 1999.03 考古

193. 若舟 Ruo Zhou 关于回鹘文《弥勒会见记》(哈密本)的文体与首抄年代[J] 新疆艺术//40 1999.OS 古代文學

194. 艾坦木·玉赛音;廉敏 Adham.Husayin;Lian Min 维吾尔族戏剧艺术巡礼一一献给国庆五十周年[J] 新疆艺术//118转27. 1999.05 藝術

195. 买买提·司马义; 楼望皓 Mamat.Ismayil;Lou Wanghao 《福乐智慧》中的依法治国思想[J] 人大工作通讯//34一35. 1999.08 法律

196. 玛丽亚·托合提 Mariyam.Tohti 试论《福乐智慧》中的教育观[J] 民族教育研究//46一48. 2000. O1 教育

197. 陈宗振 Chen Zongzhen 试论古代突厥文献语言的rin以及of和turur[J] 民族语文//59 一66 2000. O1

198. 王堡 Wang Bao 古文化新视角—阿布都克里木·热 合满《丝路民族文化视野》述评[J] 民族文学研究//82一83. 2000.01 民族文化

199. 于建民 Yu Jianmin 试析《福乐智慧》的艺术成就[J] 兰州大学学报//129 134. 2000. o1 藝術文化

200. 李志敏 Li Zhimin 《史记》、《汉书》中的译名“秦人”问题[J] 喀什师范学院学报//页35一41 2000.03 歷史

201. 魏良强 Wei Liangqiang 《福乐智慧》与喀喇汗王朝的文化整 合[J] 西域研究//66-72. 2000.03 歷史文化

202. 丁立军 Ding Lijun 西迁对回鹘社会文化的影响[J] 伊犁师范学院学报//76一80 2000.04 歷史文化

203. 伊赫 Yi He 草原丝绸之路(二) [J] 党建与人才//61. 2000.10\11

204. 赵明鸣 Zhao Mingmin 《突厥语大词典》语言研究[J] 北京：中央民族大学出版社 2001.

205. 张凤武 Zhang Fengwu 《福乐智慧》与中国历史文化[J] 乌鲁木齐职业大学学报//13一23 2001. 02 歷史文化

206. 艾赛提·苏来曼 Asat.Sulayman 波斯文学与维吾尔文学交流史断想[J] 民族文学研究//12一19 2001. 03 文學

207. 佟德富 Tong Defu 试论《福乐智慧》的价值[J] 中央民族大学学报 //57一67 2001-05-15 綜合

208. 夏雷鸣 Xia Leimin 《突厥语词典》与维吾尔族饢文化[J] 西域研究//64一70. 2001. 03 文學

209. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 引发“《福乐智慧》学”的维也纳抄本[J] 民族文学研究//31一36. 2000. 04 語文學

210. 王蓬 Wang Peng 维族的史詩一《福乐智慧》[J] 丝绸之路//57一58 2001. 04 文學

211. 张凤武 Zhang Fengwu 《福乐智慧》与中国历史文化[J] 乌鲁木齐职业大学学报//7-10. 2001-05-15 文化

212. 热依汗.卡德尔 Rayhan.Kadir 哈默尔一普尔戈什塔里与《福乐智慧》[J] 民族文学研究//70一74. 2001 .04 人物

213. 阿合买提江.艾海提 Ahmatjan.Ahat 维吾尔族传统伦理的特征及其现代意 义[J] 新疆师范 大学学报(哲学社会科学版) //78一81. 2001. 04 哲學

214. 伊明江·艾合麦迪; Iminjan.Ahmat; 伶中明 Lin Zhongming 近年维吾尔古典文学研究的新成果[J] 西域研究//101一104. 2001 .04 古典文學

215. 阿尔斯兰·阿不都拉 Arslan.Abdullah 《福乐智慧》中的比喻及其民族特色[J] 民族文学研究//87-89. 2002. 04. 修辭

216. 欧阳伟 Ouyang Wei 试论《福乐智慧》的语言及修辞特色[J] 喀什师范学院学报// 40一44. 2002.02 文學

217. 欧阳伟 Ouyang Wei 《福乐智慧》的用韵方式初探[J] 语言与翻译//36一38 2002.03 語言學

218. 艾西热甫·阿布都拉 Axrap.Abdullah 纳瓦依写作《海米赛》的几个问题[J] 民族文学研究//41一46 2002.03 文學

219. 陈华 Chen Hua 《突厥语大词典》翻译工作的回顾[J] 西域研究//77 2002. 03 語言學

220. 《突厥语大词典》课题组 永久的纪念和取之不竭的财富[J] 西域研究//78一80 2002. 03 語言

221. 夏雷鸣 Xia Leiming 《福乐智慧》和《突厥语大词典》中的食疗[J] 西域研究//87-90 2002. 03 醫學

222. 阿尔斯兰·阿不都拉 Arslan.Abdullah 论纳瓦依双行抒情诗中的比喻及其特色[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //129- 131 2002. 03 詩歌

223. 阿斯亚·依克木 Asiya. Keyim 试论《福乐智慧》的教育思想[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) 2002. 12. 30 教育

224. 热依汗·卡德尔 Reyhan. Kadir 《福乐智慧》与古希腊文化[J] 民族文学研究//77一82. 2002.04. 文化

225. 郎樱 Lang Ying 西域佛教戏剧对中国古代戏剧发展的贡献[J] 民族文学研究//3一8. 2002.04 戲劇

226. 铁来提·易卜拉欣 Talat.Ibrahim 试论《福乐智慧》的文学艺术观[J] 民族文学研究//83一86 2002.04 文學

227. 买买提吐尔逊·艾力 Mamattursun.Ali 《福乐智慧》的美学思想初探[J] 民族文学研究//90一91 2002.04 文學

228. 肉孜·尼亚孜 Rozi.Niyaz 开发利用民族文献为发展西部地区经济建设服务[J] 新疆教育学院学报//129一131 2002. 04 文學

229. 欧阳伟 Ouyang Wei 《福乐智慧》的用韵方式初探[J] 语言与翻译//23-25. 2002-09-30 修辭

230. 罗淑荣 Luo Shurong 《福乐智慧》中天人和谐思想来源探析[J] 中南民族大学学报(人文社会科学版//61一62. 2003. 12.30 哲學

231. 熊坤新 Xiong Kunxin 维吾尔族伦理思想概述(上) [J] 玉溪师范学院学报//23-26. 2003. O1 哲學

232. 赵炳清 Zhao Bingqing 喀什古代文献举要[J] 喀什师范学院学报//45一52 2003.01 文獻學

233. 伊明江·阿布都热依木 Iminjan.Abdurahim 《福乐智慧》与色彩[J] 新疆艺术学院学报//90一93 2003. 02 文學

234. 穆罕默德·艾沙;铁来克 Muhammat.Aysa;Tilak 试论《福乐智慧》的戏剧特征[J] 中央民族大学学报//100一104 2003. 02 文學藝術

235. 韩中义 Han Zhongyi 试论新疆苏非主义知识观[J] 西北第二民族学院学报(哲学社会科学版) //31一35 2003. 03 宗教

236. 王佑夫 Wang Youfu 维吾尔族古代诗学之星[J] 民族文学研究//102一106 2003. 04 詩歌

237. 耿世民 Geng Shimin 读《回鹘文在金帐汗国和中亚的传播》[J] 语言与翻译//16一17. 2003. 04 文學

238. 宋晓云 Song Xiaoyun 维汉“发愤著书”说之比较[J] 新疆师范大学学报(哲学社会科学版) //74一78. 2003. 04

239. 黎蔷 Li Qang 20世纪西域古典戏剧文本的发掘与研究[J] 文学遗产//135- 138. 2003. 04 文學

240. 热依汗·卡德尔 Reyhan. Kadir 《<福乐智慧>与维吾尔文化》[M] 呼和浩特：内蒙古人民出版社 2003.

241. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir ((福乐智慧》与《庄子》[J] 中央民族大学学报/页132一136. 2003. OS 文學

242. 杨峰 Yang Feng 八拉沙衮废墟[J] 丝绸之路//4一7. 2003.06 考古

243. “民族文学研究”編輯部 Bianjibu 《<福乐智慧>与维吾尔文化》一书出版[J] 民族文学研究//24. 2004. O1

244. 罗淑荣 Luo Shurong ((福乐智慧》正义观要义[J] 中南民族大学学报(人文社会科学版) //39一41. 2004.S2 哲學

245. 杨富学 Yang Fuxue 高昌回鶻医学稽考[J] 敦煌学辑页刊//127一137. 2004. 02 醫學

246. 陈学迅 Chen Xuexun 新解《福乐智慧》[J] [N]. 亚洲中心时报(汉). 2004. 06. 24 (004) 語言學

247. 杨积堂 Yang Jitang 略论《福乐智慧》中的立法思想[J] 宁夏大学学报(人文社会科学版) /页54一57 2003 .02 法律

248. 帕提古丽·麦麦提 Patigul.Mamat 浅谈汉语“左右”和维吾尔语“Ong-sol”的文化内涵[J] 语言与翻译//页76 78. 2004. 02

249. 伊明江·阿不都热依木 Iminjan.Abdurehim 浅析维吾尔族语言色彩中黑色的审美文化意味[J] 新疆艺术学院学报//88一90. 2004.03 語言學

250. 宋晓云 Song Xiaoyun 大漠雄风起苍豹普一一《乌古斯可汗的传说》的审美意识[J] 民族文学研究//86一91. 2004.03 古典文學

251. 陈世明 Chen Shiming 从谚语看维吾尔族的伦理道德观[J] 西域研究//112一115 2004. 03 語言學

252. 卢坤甫;姬歆民 Lu Kunfu;Ji Xinmin 试论《福乐智慧》的喜剧性艺术特色[J] 昌吉学院学报//53一58. 2004.04 語言藝術

253. 罗淑荣 Luo Shurong 一幅天人和谐的宇宙图寿一一《福乐智慧》哲学思想探析[J] 青海社会科学//页70一72. 2004. 04 哲學

254. 尕西木 Haxim 维吾尔民族古代哲学中的自然观[J] 新疆师范大学学报(哲学社会科学版) //76一78. 2004. 04 哲學

255. 张勇 Zhang Yong 维吾尔谚语中传统价值取向三题[J] 西域研究//77一81转111. 2004. 04 語言學

256. 麦迪娜 Madina 浅谈伊斯兰教对维吾尔族文化的影响[J] 中国穆斯林// 13. 2004. 06 宗教

257. 杜悦 Du Yue 为什么必须重绘中国文学地图？[N] 中国教育报 2014. 12. 14

258. 吴玉霞 Wu Yuxia 《福乐智慧》与《孙子兵法》军事思想的共性与差异[J] 新疆教育学院学报// 9一12. 2005. O1 軍事

259. 陈延林 Chen YanLin 历史课应注重学生的民族观教育[J] 青海教育// 33一34. 2005.03 教育

260. 罗淑荣 Luo Shurong 喀喇汗朝新型文化形态:突厥一伊斯兰文化表征[J] 新疆社科论坛// 54一56. 2005.04 宗教文化

261. 刘学杰 Liu Xuejie 幸福的智慧[J] 丝绸之路//50一52 2005. 05 文學

262. 古丽米热·艾孜木 Gulmira.Azim 维吾尔语和英语中部分词语的象征意义[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) // 148 150. 2005. 05 語言學

263. 罗淑荣 Luo Shurong 试论《福乐智慧》中哲学与诗学的互证[J] 南京社会科学// 29一32. 2005. 06 哲學

264. 李光翠 Li Guangcui 浅析《福乐智慧》所表现的“二元忠诚” [J] 新疆教育學院學報 2005.09 哲學

265. 艾山江·阿不列孜; Asanjan.Abliz; 艾则孜江·艾山 Azizjan.Asan 维吾尔族两代文坛巨人间的对话一试比《福乐智慧》与纳瓦依笔下的《帕尔哈德-西琳》[J] 民族文学// 84- 91. 2005. 09 文學

266. 艾尔肯·阿布都热依木 Arkin·Abdurihim 《福乐智慧》中的治国思想[J] 语文教学与研究// 54一55. 2005. 09 政治

267. 优素甫·哈斯·哈吉甫 Yusup·Has·Hajip 《福乐智慧》箴言选粹[M] 乌鲁木齐：新疆科学技术出版社 2006.

268. 吴玉霞 Wu Yuxia 试论《福乐智慧》与《论语》的共性[J] 新疆教育学院学报//1一10. 2006. O1 文學

269. 王德怀;祖木来提.阿布力克木 Wang Dehuai; Zumrat.Ablikim 议维吾尔语中拈连修辞格谚语的翻译[J] 语言与翻译//61一63. 2006.01 語言學

270. 艾比布拉。阿布都沙拉木 Abibulla.Abdusayit 不同文化背景下的“相同思想”及“共性”的比较[J] 新疆社会科学//83一87. 2006. O1 哲學

271. 热依汗.卡德尔 Reyhan.Kadir 兼济人生与逍遥世外一优素甫·哈斯·哈吉甫的矛盾人生[J] 中央民族大学学报// 123一128. 2006. O1 哲學

272. 周英虎 Zhou Yinghu 试论《福乐智慧》的会计职业道德基本思想及其现实意义[J] 会计之友(下旬刊) //1. 2006.02 經濟

273. 李宁;王宏印 Li Ning;Wang Hongyin 《福乐智慧》英译本特点评析[J] 民族文学研究//171-176. 2006. 02 語言學

274. 海热提江·乌斯曼 Ğeyretjan.Osman 论维吾尔文学中的长诗创作[J] 民族文学研究// 54一57. 2006.03 文學

275. 奇曼·乃吉米丁Qiman.Najmidin 古代维吾尔族的生态伦理思想—以喀喇汗朝时期的诗歌为例[J] 西域研究//90一92. 2006.03 詩歌

276. 李新平 Li Xinping 力推经典之作保护文化遗产一新疆 科学技术出版社组织力量出版文化遗产图书[J] 新疆新闻出版// 47一49. 2006. 04

277. 王莉 Wang LI 古代突厥语民族的民间竞技与游戏一以《突厥语大词典》和《福乐智慧》为例[J] 新疆大学学报(哲学社会科学版) //75一78. 2006.04 民俗文化

278. 廖冬梅 Liao Dongmei 《福乐智慧》与喀喇汗王朝时期社会文化的整合[J] 新疆职业大学学报// 34一36. 2006.03 社會文化

279. 帕林达 Parida 《福乐智慧》中所反映的早期苏非[J] 西北民族研究//57一63. 2006. 03 宗教

280. 刘渊 Liu Yan 《福乐智慧》“善德”观的归纳与辨析[J] 喀什师范学院学报//35一37. 2006. 04 哲學

281. 阿布里克木·亚森 Ablikim.Yasin 从《突厥语大词典》看中世纪维吾尔人的婚姻习俗[J] 新疆社会科学//72一78. 2006.05 民俗文化

282. 阿布里克木.亚森 Ablikim.Yasin 《突厥语大词典》等文献中的梵语借词[J] 新疆大学学报 (哲学社会科学版) //150-151. 2006. 06 語言學

283. 优素甫·哈斯·哈吉甫;郝关中;张宏超;刘宾 Yusup.Has.Hajip;Hao Guanzhong;Zhang Hongchao;Liu Bin 维吾尔族古典长诗《福乐智慧》节选[J] 民族文学//112一116. 2006.11 文學

284. 吴玉霞 Wu Yuxia 试论《福乐智慧》与《论语》的共性[J] 新疆教育学院学报 2006-03-30 期刊

285. 陈子涵;马静 Chen Zihan;Ma Jing 一切美好源于知识—论《福乐智慧》中的知识观[J] 和田师范专科学校学报//130一131 2007. O1 文學

286. 王宏印;李宁 Wang Hongyin;Li Ning 民族典籍翻译的文化人类学解读—《福乐智慧》中的民俗文化意蕴及翻译策略研究[J] 民族文学研究//115一122. 2007.02 語言學

287. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 《福乐智慧》与北宋儒学[J] 民族文学研究// 148一156. 2007. 02 文學

288. 刘渊 Liu Yuan 《福乐智慧》中关于“知识、智慧”论述的归纳与辨析[J] 新疆大学学报(哲学人文社会科学版) //104一106 2007. 03 哲學

289. 吐尔逊·沙吾尔 Tursun.Sawur 浅谈维吾尔名著《福乐智慧》中的法律思想[J] 贵州民族研究//90一99. 2007.04 法律

290. 王德怀 Wang Dehuai 半个世纪的维吾尔族民间谚语研究综述[J] 民族文学研究//151一156. 2007. 04 語言學

291. 热依汗.卡德尔 Reyhan.Kadir 《福乐智慧》与《中庸》的处世哲学[J] 喀什师范学院学报/页29一33 2007. O5.15 哲學

292. 李欢 LiHuan 宝剑锋从磨砺出梅花香自苦寒来— 《福乐智慧》、《<福乐智慧>篇言选粹》编辑手记[J] 新疆新闻出版// 35一37. 2007.O9.26. 雜文

293. 苏菲亚·胡加艾合买提 Sofiya.Hojaahmat ((福乐智慧》与《论语》的教育思想及其在青少年教育中的应用[J] 中南民族大学学报(人文社会科学版) //178一179. 2007. 06.10 教育

294. 陈青萍 Chen Qingping 论维吾尔古籍《福乐智慧》的性健康思想[J] 西北大学学报(哲学社会科学版) 2007.07·15 健康

295. 陈永杰 Chen Yongjie ((福乐智慧》的辩证法思想探微[J] 新疆社会科学//55一57. 2007. 06 哲學

296. 依迪热斯·图尔尼亚孜·库柯亚尔 Idiris.Turniyaz.Kok'yar 谈《福乐智慧》中的家庭教育思想[J] 新疆教育学院学报 2007.12·15 社會學

297. 韩丽霞 Han Lixia 开一代风气的文学史新著——评《中国古典文学图志》[J] 北京大学学报(哲学社会科学版) 2007·01·20 書評

298. 特·赛音巴雅尔 T.Sayinbayar 正确估计和认识少数民族文学在整个中国文学发展史上的作用和地位[J] 广播电视大学学报(哲学社会科学版) 2007·02·28 歷史

299. 包明德 Bao Mingde 审美想象在交流互动中创新升华——关于构建多民族文学史的断想[J] 民族文学研究 2007.08.15 歷史

300. 陈青萍 《福乐智慧》中健康史料：十一世纪维吾尔民族的健康思想与实践方法研 究[D] 陕西师范大学博士学位 2007.06

301. 陈青萍 Chen Qingping 福乐智慧:古维吾尔人的健康智慧[M] 北京：中国社会科学出版社 2008.

302. 李寧 Li Ning 民俗文化翻译初探——以《福乐智慧》中民俗文化的英译为例[C] 中国英汉语比较研究会第八次全国学术研讨会论文摘要汇编 2008.11.01 翻譯理論

303. 杨富学 Yang Fuxue 佛教“四大”与维吾尔医学[J] 五台山研究//49-53. 2008.01 醫學

304. 蓝琪 Lan Qi 论蒙古人征服前夕中亚的经济状况[J] 贵州师范大学学报(社会科学版) //21一24. 2008.02 經濟

305. 楊丹丹 Yang Dandan 西北少数民族传统文学风格及其成因的研究[J] 西北民族大学 2008.05.01

306. 陈明 Chen Ming 《福乐智慧》动词的态范畴研究[J] 喀什师范学院学报//58-60. 2008.02 語言學

307. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 《福乐智慧》与《大学》[J] 民族文学研究//82 86. 2008.03 教育

308. 莫吾力丹 Mawludam 《福乐智慧》之和谐观[J] 新疆大学学报(哲学人文社会科学版) 2008.03 哲學

309. 陈青萍 Chen Qingping 《福乐智慧》反映的膳食养生方法及其意义[J] 西域研究//115一119. 2008.03 醫學

310. 艾燦輝 Ai Canhui 《福乐智慧》和《论语》的义利观比较研究[J] 知識經濟 2008.11.15 比較文學

311. 热依汗.卡德尔 Rayhan.Kadir 优素福·哈斯·哈吉甫与孟子的人性论比较[J] 喀什师范学院 学报//19一23. 2008.05 哲學

312. 热依汗·卡德尔 Rayhan.Kadir 《福乐智慧》与《大学》[J] 民族文学研究 2008-08-15 期刊

313. 王旭送 Wang Xusong 《福乐智慧》的历史思想[J] 新疆地方誌 2008-06-01

314. 李晓菲 Li Xiaofei 非相关文献知识发现方法在人文科学研究中的局限性[J] 情报科学//667一670. 2008. O5.15

315. 孙亚萍 Sun Yaping 加强新疆少数民族传统文化中和谐思想的研究[J] 实事求是//66一67. 2008. 06 文學

316. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 《福乐智慧》与《四书》的可比性[J] 中央民族大学学报(哲学社会科学版) //125一130. 2008.06 文學

317. 袁丹丹 Yuan Dandan 维吾尔古籍——《福乐智慧》中生态伦理思想探析[J] 环境教育//42一44 2008.10 環保

318. 刘东英;袁丹丹 Liu Dongying;Yuan Dandan 维吾尔族传统生态伦理内容解读[J] 经济与社会发展// 56一58 2008. 11 環保

319. 彭清 Peng Qing 《福乐智慧》中的和谐思想[J] 首都师范大学学报(社会科学版) 2008-10-20 哲學

320. .陈明 Chen Ming 《福乐智慧》词法研究[D]。 喀什师范学院硕士学位 2008.06.

321. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 东方智慧的千年探索：《福乐智慧》与北宋儒学经典的比对[M] 北京：民族出版社 2009.

322. 王宏印;李宁 Wang Hongyin;Li Ning 君王荣耀之镜:典籍外译的福音— 《福乐智慧》英译本及其导言汉译的若干问题[J] 民族翻译//3一9转64. 2009. O1 語言學

323. 李宁;吕洁 Li Ning;LvJie 民俗事象翻译的文化改写与顺应—《福乐智慧》英译本中的民俗文化翻译探讨[J] 民族翻译//85一91. 2009. 03 語言學

324. 柳元丰 Liu Yuanfeng 7～11世纪突厥文献语言名词格位对比研究[J] 喀什師範學院學報(哲学社会科学版) 2009. 03. 30

325. 劉正江 Liu Zhengjiang 论摩尼教对维吾尔文学艺术发展的影响[J] 新疆大學學報(哲学社会科学版) 2009·07·15

326. 刘东英 Liu Dongying 试论《福乐智慧》生态伦理思想对当代新疆生态文明建设的启示[J] 经济与社会发展 2009. 08. 25

327. 陳明 Chen Ming 《福乐智慧》的语音研究[J] 喀什師範學院學報(哲学社会科学版)// 65一68 2009.9.30

328. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir 优素福·哈斯·哈吉甫公正思想与孟子仁政思想[J] 民族文学研究//157一162. 2009.04 哲學

329. 艾娣雅 Hadiye 漠北游牧与西域农耕——维吾尔文化嬗变之窥[J] 游牧文化与农耕文化——人类学高级论坛2009卷 2009.08.23

330. 艾克拜尔·卡德尔;岳燕云 Akpar.Kader;YueYanYun 麻赫穆德·喀什噶里的文学观[J] 民族文学研究//173一176. 2009.04 文學

331. 王宏印; 李宁 Wang Hongyin;Li Ning 君王荣耀之镜:典籍外译的福音——《福乐智慧》英译本及其导言汉译的若干问题[J] 民族翻译 2009-02-15 翻譯研究

332. 秦碧霞 Qin Bixia 新疆维吾尔族传统生态伦理思想的基本理念及其当代价值[J] 昌吉学院学报/页37一42 2009.05 環保

333. 海丽恰姆·买买提; 祁晓冰 Helqem.Mamat;Qi Xiaobing 论维吾尔民族的“花”崇拜及其在文学中的表现[J] 作家 2009.08.28 文化

334. 姑丽娜尔·吾甫力;阿曼古丽·依明 Gulnar.Obul; Amangul.Imin 维吾尔文学中的苏非神秘主义[J] 北方民族大学学报(哲学社会科学版)//73一75 2009.05 宗教

335. 吾尔也提.卡吾孜 Horiyat.Kawuz 《福乐智慧》人文主义思想探究[J] 和田师范专科学校学 报/页82一83 2009. 06 人文

336. 努尔买买提·卡迪尔 Nurmamat.Kadir 《福乐智慧》产生的社会背景分析[J] 黑龙江史志/页61一62 2009.06

337. 彭清 Peng Qing 《福乐智慧》中和谐思想探源[J] 首都师范大学学报(社会科学版) //139一141. 2009.06 哲學

338. 单永珍 Shan Yongzhen 诗三首[J] 朔方//86一87. 2009.09 詩歌

339. 刘东英 Liu Dongying 试论《福乐智慧》生态伦理思想对当代新疆生态文明建设的启示[J] 经济与社会发展 //11一14. 2009.08 環保

340. 王成涛;王玮 Wang Chengtao;Wang Wei 论《福乐智慧》中的女性观[J] 塔里木大学学报//52-56. 2009. 12 社會學

341. 廖彬 Liao Bin 从《福乐智慧》谈我国维吾尔族传统的处世文化[J] 黑龙江史志//144一145. 2009. 12.08 社會學

342. 李宁; 吕洁 Li Ning;Lv Jie 民俗事象翻译的文化改写与顺应——《福乐智慧》英译本中的民俗文化翻译探讨[J] 民族翻译 2009.08.15 期刊

343. 奴尔买买提·卡迪尔 Nurmamat.Kadir 喀喇汗王朝居民的文化变迁研究[J] 新疆師範大學碩士學位論文 2009.06.13

344. 刘东英; 袁丹丹 Liu Dongying;Yuan Dandan 试论《福乐智慧》生态伦理思想对当代新疆生态文明建设的启示[J] 中国伦理学三十年——中国伦理学会第七次全国会员代表大会暨学术讨论会论文汇编 2009.04.16 中國會議

345. 晁正蓉 Chao Zhengrong 维吾尔语动植物名词做比喻所体现的民族文化内涵[J] 现代语文(语言研究版) 2009.01.25 修辭

346. 董建勇 Dong Jianyong 试论维吾尔民族古代文学的典范——《福乐智慧》[J] 作家雜誌//125-126. 2009.06.28

347. 李宁 Li Ning 《福乐智慧》英译研究[M] 北京：民族出版社 2010

348. 姑丽娜尔·吾甫力 (Uygur)Gulnar.Gupur 维吾尔古典文学研究中的文本细读——以艾合买提·孜亚依的古典文学研究为例[J] 喀什师范学院学报//50一53. 2010. O1 文學

349. 沈苇 Shen Wei 柔巴依论[J] 西域研究 2010.01.15

350. 文灿辉 Wen Canhui 《福乐智慧》与《论语》道德教育思想比较[D] 新疆師範大學碩士學位論文. 2010.06.

351. 郁丹萍 Yu Danping 《福樂智慧》與《論語》的主題比較[D] 陝西師範大碩士學位論文 2010. 05.

352. 陈旭 Chen Xu 福乐智慧》中所彰显的生态伦理思想探究[J] 西域研究//105 一108. 2010. O1 環保

353. 李宁 Li Ning 《福乐智慧》中柔巴依的英译一兼与菲茨杰拉德之柔巴依英译比较[J] 民族文学研究//116 – 122. 2010.01 比較文學

354. 张唐彪 Zhang Tangbiao 《福乐智慧》论语言传播的起源和价值[J] 喀什师范学院学报//55一57. 2010.02 語言學

355. 胡传成 Hu Chuancheng 《福乐智慧》中的隐喻及其体现的政治制度文化[J] 新疆社科论坛//79一82. 2010.02 社會學

356. 庄淑萍 Zhuang Shuping 试论维吾尔语中的比喻及其民族文化特征[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) //141一144. 2010.02 語言學

357. 徐新建 Xu Jianxin 汇集・扩展・宽容——第五届“中国多民族文学论坛”的观察和展望[J]　重庆文理学院学报(社会科学版)//28-31. 2010.07.18 評論

358. 米热古丽・赫力力　Mihrigul.Helil　关于维吾尔古典名著《福乐智慧》所用词语附加成分“一gu”及其词义翻译[J]　民族翻译//35一43. 2010. 03 語言學

359. 艾娣雅・买买提 (Uygur)Hediye.Mamat 漠北游牧与西域农耕一维吾尔文化嬗變之窥[J]　广西民族大学学报(哲学社会科学版)//17-26. 2010. 04 文化

360. 顾华祥 Gu Huaxiang 论魅力无穷的西域诗韵[J]　乌鲁木齐大学学报//44一56. 2010.04 詩歌

361. 安德源;胡传成 An Deyuan;Hu Chuancheng 《福乐智慧》中的隐喻及其体现的宗教文化探究[J]　民族翻译//53一59. 2010. 04 宗教

362. 屈玉丽 Qu Yuli 从《福乐智慧》看喀喇汗王朝时期对维吾尔族女子的禁锢[J]　中华女子学院山东分院学报//72-74. 2010.04 社會學

363. 王建斌　Wang　Jianbin　近十年喀喇汗朝史研究综述(2000年-2009年)[J]　西北民族大学学报(哲学社会科学版) //111一116. 2010.04 歷史

364. 阿力木江・艾山 Alimjan.Hasan 文艺复兴人文主义文学的新补充[J]　湘潭大学学报(哲学 社会科学版) //126一129. 2010.05 人文

365. 滕桂华;岳燕云 Teng Guihua;Yue Yanyun 《诗经》与《福乐智慧》生命意识之比较[J]　作家杂志//114一115. 2010. 07 文學

366. 文灿辉 Wen Canhui 《福乐智慧》与《论语》道德教育思想比较[J]　重庆科技学院学报//156一157. 2010.07 哲學

367. 莊淑萍　Zhuang　Shuping　试论维吾尔语中的比喻及其民族文化特征[J]　新疆大学学报(哲学・人文社会科学版) 2010.03.15

368. 晁正蓉　Chao　Zhengrong　维吾尔文学中比喻的历时演变及社会文化成因[J]　新疆大学学报(哲学・人文社会科学版)　2010.05.15　文學 **371** 371 米日班・艾麦提 Mehriban.Amat 《福乐智慧》中的政治伦理思想浅析[J]　黑龙江科技信息// 76转54. 2010.16 哲學

369. 阿力木江・艾山 Alinjan.Hasan 文艺复兴人文主义文学的新补充[J]　湘潭大学学报(哲学社会科学版)　2010.09.15

370. 刘中良 Liu Zhongliang 觉醒所反映的新疆早期苏非[J]　高等函授学报(哲学社会科学版)//56-58. 2010.08.25 宗教

371. 王菲 Wang Fei 维吾尔文献中的民族文化观[D]　新疆大學博士學位論文 2010.05.28 文化

372. 王莉 Wang Li 维吾尔族传统家庭伦理研究[D] 新疆師範大學碩士學位論文 2010.06.01 倫理學

373. 姚利芬 Yao Lifen 《真理的入门》多元文化研究[D] 中央民族大學碩士學位論文 2010.04.30 文化

374. 樂黛雲 Yue Daiyun 热依汗和她的新著《东方智慧的千年探索——与北宋儒学经典的比对》[J] 中国比较文学//122一125. 2010.01.20 文學

375. 乌丽亚·米吉提; 刘成群 Horiyet· Mijit;Liu Chengqun 从法拉比政治图式到苏非式信仰——《福乐智慧》的“两世”并重及其偏转[J] 北方民族大学学报(哲学社会科学版) //57一62 2011. 01 宗教

376. 张琦 Zhang Qi 《福乐智慧》中的隐喻及其体现的经济文化内涵探究[J] 喀什师范学院学报//53一56 2011 . O1 經濟

377. 記者 曹新玲 Cao Xinling 喀什噶尔学研讨会举行[J] 新疆日報（漢） 2011.07.29 短訊

378. 阿不力米提·乌买尔·毕力盖 Ablimit.Umar.Bilge 论维吾尔族哲学思想史及其研究现状[J] 回顾与创新：多元文化视野下的中国少数民族哲学——中国少数民族哲学及社会思想史学会成立30年纪念暨2011年年会论文集 2011.08.08 哲學

379. 李晓轩 Li Xiaoxuan 回鹘史学初探[D] 蘭州大學碩士學位論文 20111.05.01 歷史

380. 米日班古麗.艾買提 Mehribangul.Amat 维吾尔族的传统道德教育研究[D] 新疆師範大學碩士學位 2011.06.15 道德

381. 趙明鳴 Zhao Mingmin 12-13世纪中亚《古兰经注释》语言研究[J] 上海师范大学 2011.04.13 語言

382. 宋长江 Song Changjiang 浅谈民族文化传播在文化认同中的引导作用[J] 新疆新闻出版//58一61. 2011. O1

383. 劉東英 Liu Yingdong 维吾尔族生态伦理思想产生发展历史探析[J] 民族論壇 2011.11.25

384. 欧阳可惺 Ouyang Kexing 民族主义意识形态与当代少数民族文学批评的介入理念[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版 2011.05.15 文學批評

385. 欧阳伟; 闫新红 Ouyang Wei;Yan Xinhong 维吾尔族古典诗歌“头韵”传统的形成与演变[J] 西北民族大学学报//124一129. 2011.06 詩學

386. 杨亦军 Yang Yijun 新疆三大文学作品与元蒙时代“中间地带的文明效应”[J] 中国比较文学//78一88. 2011.07.20 文學

387. 张丽红 Zhang Lihong 从“小文学观”走向“大文学观”——古代文学教学与研究转型刍议[J] 吉林师范大学学报(人文社会科学版) 2011.11.20 課程

388. 赵霞 Zhao Xia 《福乐智慧》中关于知识和智慧的论述[J] 新疆大学学报(哲学人文社会科学版) //135一138 2011.09 文學

389. 范丽娜 Fan Lina 试论《福乐智慧》中的幸福观[J] 学理论// 158-159 2011.09 哲學

390. 趙霞 Zhao Xia 维吾尔文献中的伦理文化观及现代意义[J] 新疆师范大学学报// 73一78. 2011.09.30 倫理

391. 阿曼古丽 Aman’gul 《福乐智慧》中宗教词语的研究[D] 新疆大学 碩士學位論文 2011. 05.

392. 任小飛 Ren Xiaofei 《福樂智慧》史學價值探析研究[D] 蘭州大學碩士學位論文 2011. 05.

393. 吐送江.依明 Tursunjan.Imin 《福乐智慧》回鹘文抄本研究[D] 中央民族大学大學博士學位論文 2011.03.01 語文學

394. 鄭依 Zheng Yi 尤素甫·哈斯·哈吉甫与孔子诗学思想之比较[J] 湖南工业职业技术学院学报//60一61. 2011.12.28 哲學

395. 马慧玥; 李永强 Ma Huiyue;Li Yongqiang 中国传统法律文化在中亚的传播方式[J] 兰州大学学报(社会科学版) 2011.05.28

396. 蕭洪恩 Xiao Hongen 中国少数民族哲学合法性问题研究述评[J] 湖北民族学院学报(哲学社会科学版 2011.02.28

397. 陈永杰 Chen Yongjie 从知识到智慧:《福乐智慧》的通达幸福之路[J] 新疆社会科学 2012.11 .25 哲學

398. 金錢偉；楊樹喆 Jin Qianwei;Yang Shuzhe 《福乐智慧》死亡话语的生成构想[J] 河套大学学报 2012.09.15 哲學

399. 王成奇 Wang Chengqi 《福樂智慧》的詩學思想研究[D] 新疆师范大学硕士学位 2012·06.04 文學

400. 牛鑫 Niu Xing 《真理的入门》语言研究[J] 喀什师范学院学报 2012.06.01 語言

401. 劉中良 Liu Zhongliang 《福樂智慧》的宗教思想研究[D] 新疆師範大學碩士學位論文 2012・05・25 宗教

402. 木娜瓦爾.買尼蘇爾.Munawer.Mansur 高昌回鹘汗国时期诗歌艺术特征研究[D] 新疆師範大學碩士研究生學位論文 2012・05.31 藝術

403. 玉努斯江・艾力; 玉苏甫江・艾买提 Yunusjan·Ali;Yusupjan·Amet 论《福乐智慧》中的“梅禄”、“可汗”和“于都斤”的名称[J] 西北民族研究 2012・02・15 歷史

404. 努尤甫提.拉提非克 Nuyfut.Latfik 《福乐智慧》中的柔巴衣——柔巴衣语言风格的翻译[J] 文学界(理论版) 2012.07.25 詩學

405. 秀梅; 靳卫翔 Xiu Mei;Jing Weixiang 试论《福乐智慧》中的“天人合一”思想[J] 塔里木大学学报 2012.06.15 哲學

406. 邵歡歡 Shao Huanhuan 从《福乐智慧》看喀喇汗王朝多元文化[J] 濮阳职业技术学院学报 2012.06.20 文化

407. 李韋 Li Wei 冲突与融合:伊斯兰教初传新疆的文化考察[J] 喀什师范学院学报 2012.03.30 文化

408. 凯丽比努; 梅热依; 段燕华; 王建斌 Kalbinur;Mei Reyi;Duan Yanhua;Wang Jianbing 论《福乐智慧》中的“善”及其“以行追责”思想[C] Proceedings of 2012 International Conference on Education Reform and Management Innovation(ERMI 2012) Volume 5 2012.12.04 国际会议

409. 何爽 He Shuang 喀喇汗王朝與地观研究[D] 新疆大學碩士學位論文 2013.05.27 史地

410. 阿不都艾海提・阿不都熱西提Abduahat.Abudurexit 优素甫・哈斯・哈吉甫的文艺学思想研究[D] 中央民族大學博士學位論文 2013.06. 01 文學

411. 曹思 Cao SI 维吾尔族古典诗歌的多元文化透视[D] 伊犁师范学院碩士學位 2013・06.01

412. 刘霞 Liu Xia 《福乐智慧》汉语译传研究[D] 华东师范大学博士学位 2013・04.08 文本譯傳

413. 张琦 Zhang Qi 《福乐智慧》中动词kΦtyr-的认知隐喻研究[J] 語言與翻譯 2013.11.15 修辭學

414. 张琦 Zhang Qi 《福乐智慧》中的时间隐喻认知探究[J] 塔里木大学学报 2013.09.15 學

415. 吐送江.依明 Tursunjan.Imin 《福乐智慧》赫拉特抄本同年代的回鹘文文献概况[J] 黑龙江史志 2013.09.08

416. 閆新紅 Yan Xinhong 《福乐智慧》中性别用语的褒贬差异释源[J] 語言與翻譯 2013.08.15 修辭

417. 刘霞 Liu Xia 《福乐智慧》艺术形式之别致:独创与兼收并蓄[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) 2013.03.15 文學

418. 常紅 Chang Hong 《突厥语大词典》与喀喇汗王朝服饰文化[J] 喀什师范学院学报 2013.03.30 民俗

419. 郭良 Guo Liang 《福乐智慧》研究论文索引(1980-2011) [J] 中国索引 2013.03 .30

420. 郭良 Guo Liang 《福乐智慧》研究论文索引(1980-2011)(续) [J] 中國索引 2013.06.30 文獻學

421. 吐尔逊娜依·赛买提 Tursunay·Samat 论优素甫·哈斯·哈吉甫的教育思想[C] 中华民族复兴与民族哲学发展研究——2013年中国少数民族哲学及社会思想史学会年会中国石油大学（华东）60周年校庆学术研讨会文集 2013.07.03 教育

422. 吐尔逊娜依·赛买提 Tursunay ·Samat 论《福乐智慧》道德哲学中的若干问题[J] 新疆师范大学学报(哲学社会科学版) 2014.06 哲學

423. 艾扎木·艾拜都拉 Azim.Abeydulla 论《福乐智慧》人际交往观[J] 新疆师范大学学报(哲学社会科学版) 2014.03 社會

424. 茹斯坦木江·阿不都沙地克 Rustamjan.Abdusadik 维吾尔族的伊斯兰信仰与民族认同 [J] 黑龙江史志 2014-04-08 宗教

425. 马小玲 Ma Xiaoling 回鹘文历史文献学理论刍议[J] 伊犁师范学院学报(社会科学版) 2014.12 歷史

426. 穆宏燕 Mu Hongyan 纳瓦依:察合台语诗歌话语体系的奠定者[J] 民族文学研究 2014.10 文學

427. 彭清 Peng Qing 文化视域下的民族典籍英译主张——宁信而不顺[J] 社会科学论坛 2014.12 翻譯

428. 包朗; 武灿光 Bao Lang;Wu Can'guang 《福乐智慧》的“贵和尚中”意识[J] 兰台世界 2014.12 文化

429. 热依汗古丽·吾斯曼 Rayhangul·Osman 探讨“福乐智慧”的社会保障思想[J] 新经济 2014.12 經濟

430. 阿布拉江·买买提 Ablajan·Mamat 浅谈《福乐智慧》中的自然生态精神与和谐思想[J] 新疆社会科学 2014.11 生態

431. 0.普里查克; 魏良弢 0.Prietsak ;Wei Liangtao 从葛逻禄到喀喇汗王朝[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) 2014.09.15 歷史

432. 宋茹 Song Ru 试论《福乐智慧》幸福感的来源及其表现[J] 赤峰学院学报(汉文哲学社会科学版) 2014-08-25 哲學

433. 吐尔逊娜依·赛买提; 唐伟 Tursunay-Samat; Tang Wei 论《福乐智慧》蕴含的教育思想[J] 民族教育研究 2014.02 教育

434. 张红娟 Zhang Hongjuan 论《福乐智慧》中的行政思想[J] 宁夏大学学报(人文社会科学版) 2014-09-30 管理

435. 牟成娟 Mu Chengjuan 回鹘的功德思想及其渊源初探[J] 西北民族论丛 2014·12 文化

436. 艾扎木·艾拜都拉 Azim·Abaydulla 《福乐智慧》中诚信观对维吾尔族社会交往的启示[J] 贵州民族研究 2014-01-25 社會

437. 刘亮程; 阿拉提·阿斯木 Liu Liang Cheng;Gayret.Asim 阿拉提·阿斯木的“福乐智慧”——与刘亮程对话[J] 伊犁师范学院学报(社会科学版) 2014-03-15

438. 克力比努尔·哈斯木 Kalbinur.Kasim 《福乐智慧》中的和谐伦理思想[J] 学周刊 2014-10-25

439. 吐尔逊娜依·赛买提 Tursunay.Samat 《福乐智慧》研究对现代性困境的启示[J] 伊犁师范学院学报(社会科学版) 2014-06-15

440. 戈梅娜 Ge Meina 《福乐智慧》的人物象征意义及其信仰观念[J] 怀化学院学报 2014.07.28

441. 张唐彪 Zhang Tangbiao 《福乐智慧》论语言传播的技巧[J] 新西部(理论版) 2014.06.30

442. 李梅 Li Mei 维吾尔戏剧研究概述[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) 2014.07.15

443. 黄晓新 Huang Xiaoxin 新疆历史文献综述[J] 新疆新闻出版 2014.08.28

444. O.普里查克; 魏良弢 O.Prietsak；Wei Liangtao 从葛逻禄到喀喇汗王朝[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) 2014.09.15

445. 张唐彪 Zhang Tangbiao 《福乐智慧》论商人的“传播者”身份[J] 黑龙江史志 2014.08.08

446. 袁志伟 Yuan Zhiwei 10-12世纪中国北方民族的佛教思想与文化认同[J] 西北大学博士學位論文 2014.06.30

447. 闫晓林 Yan Xiaolin 试论《福乐智慧》中的维吾尔族集体无意识[J] 新疆师范大学硕士學位論文 2014.03.20

448. 记者 刘孟馨 Liu Mengxin 喀什噶尔学成立相关组织机构[J] 喀什日报(汉) 2014.11.18 报纸

449. 记者 刘孟馨 Liu Mengxin 喀什噶尔学研讨会在喀什噶爾举行[J] 喀什日报(汉) 2014.11.15 报纸

450. 记者 姚彤 ;王亚芸; 李菡 YaoTong;Wang Yanan;Li Han 《新疆文库》首发[N] 新疆日报(汉) 2014.04.11 报纸

451. 记者 诸葛瑞金 Zhuge Ruijin 《新疆文库》首批文献问世[N] 中国新闻出版报 2014.04.11 报纸

452. 艾扎木·艾拜都拉 Aizim.Abaidullah 从《福乐智慧》考察维吾尔族的和谐人际关系[J] 兰台世界 2014.02.12

453. 王莎 Wang Sha 试探《福乐智慧》载涵的维吾尔族律法观[J] 智富時代 2014.12.01

454. 古麗尼沙·加馬力 Gulnisa·Jamal 吉尔吉斯斯坦《福乐智慧》研究成果评述[J] 新疆大学学报(哲学·人文社会科学版) 2015.11.15 綜述

455. 阿米娜 Amina 宋代文学《福乐智慧》的“乌托邦思想” [J] 中国社会科学报 2015-07-23 哲學

456. 胡康华 Hu Kanghua 人生意义和幸福生活的启示录——关于《福乐智慧》第十一章的现代伦理学思考[J] 今传媒 2015.02·05 哲學

457. 热娜古丽·阿不都热合曼 Renagul Abdurahman 《福乐智慧》教育思想研究[D] 中央民族大学硕士學位論文 2015-05-20 教育

458. 穆开热姆·麦麦提 Mukerem.Mamat 《福乐智慧》经济思想研究[D] 新疆师范大学碩士學位論文 2015-06-03 經濟

459. 白育文 Bai Yuwen 试论《福乐智慧》中的人才观[J] 新西部(理论版) 2015.01.31 管理

460. 肖静芳 Xiao Jingfang 《福乐智慧》汉语诵读版在京首发[J] 中国民族报 2015-01-20 簡訊

461. 阿斯拉依·阿依甫 Asilay.Ayip 《福乐智慧》的道德观[J] 现代经济信息 2015.03.08

462. 趙霞 Zhao Xia 《福乐智慧》对于我们的意义[J] 中國民族 2015.05·06

463. 杨瑞 Yang Rui 福乐智慧的人性论[J] 鸭绿江(下半月版) 2015-05-15

464. 艾尼瓦尔·吾守尔 Anwer.Uxur 论《维吾尔古典文学史》课程教学质量的提高[J] 和田師範專科學校學報 2015.06.25

465. 刘跃进 Liu Yuejin 中华多民族文学经典理应进入中文系课堂[J] 文学遗产 2015.07.15

466. 吐爾遜.庫爾班 Tursun.Kurban “丝绸之路”上的波斯文学与突厥语族诸民族文学交流关系[J] 民族文学研究 2015.10.15

467. 李喜娜; 丁俊娜; 伍思楠 Li Xina;Ding Junna;Wu Sinan 新疆大学少数民族学生文学作品阅读现状调查[J] 才智 2015-06-25

468. 阿曼古麗.賽提尼亞孜 Amangul.Satniyaz 喀喇汗王朝时期文献中的外来词汇研究[J] 新疆大学碩士學位論文 2015.05.30

469. 王宏印 Wang Hongyin 关于中国文化典籍翻译的若干问题与思考[J] 中国文化研究 2015-06-08

470. 张利涛 Zhang Litao 《福乐智慧》中的法治思想探究[J] 黑龙江生态工程职业学院学报 2015-05-20

471. 木再帕尔 Muzapar 维吾尔语bayat、ki欤ik、bala词源考[J] 民族语文 2015-02-05

472. 张利涛 Zhang Litao 《福乐智慧》中“善”的思想研究[J] 黑河学院学报 2015-04-25

473. 成昭伟; 董秀丽 Cheng Zhaowei;Dong Xiuli 中国传统哲学典籍英译的文化考量[J] 辽宁工业大学学报(社会科学版) 2015-04-29

474. 热依汗·卡德尔 Reyhan.Kadir “《福乐智慧》汉语诵读版首发仪式”在京举行[J] 民族文学研究 2015-02-15

475. 古扎努.阿里木 Guzelnur.Alim 维吾尔族青年《福乐智慧》幸福观认知现状调查研究[J] 新疆大學碩士學位论文 2015.05.25 综合

476. 田青媛 Tian Qingyuan 《福乐智慧》中人生警句汉译探析[D] 新疆師範大學碩士論文 2015.05.29 翻译

477. 沙吾提·帕万 Sawut·Palwan 喀喇汗王朝内外贸易所反射的商贸文化[J] 边疆经济与文化 2015.02 經濟

478. 肖静芳 Xiao Jingfang 《福乐智慧》汉语诵读版在京首发[J] 中国民族报 2015.01-20 簡訊

479. 麦买提·乌斯曼 Mamat.Osman 喀喇汗王朝法文化初探[J] 法制与社会 2016-01-25 法律

480. 王文华 Wang Wenhua 维汉民族文学共通性研究——兼论汉族文学对维吾尔文学的影响[J] 兵团党校学报 2016-02-25 文學

481. 图妮萨; 阿力江; 哈力买买提; 古宰勒阿依 Tunisa. Alijan;Halmamat;Guzelay 浅析维吾尔人的生态环保理念[J] 城市地理 2016-03-15

482. 韩帅 Han Shuai 异曲同工译《福乐智慧》中柔巴依[J] 语文学刊 2016-02-25

483. 王远新 Wang Yuanxin 新疆少数民族语言文化的价值[J] 中央民族大学学报(哲学社会科学版) 2016-03-15

484. А.В.布尔都克夫; 汪高潮; 任子田; 孙国军 A.B.Buerdukefu; Wang Gaochao; Reng Zitian;Sun Guojun 中亚吉尔吉斯斯坦卡拉科尔地区的萨尔特—卡尔梅克人[J] 西部蒙古论坛 2016-02-15

485. 热比艳木·买买提 Rabiyem.Mamat 从语言学角度探究《福乐智慧》中的连词[J] 芒种 2016-02-15

486. 李晓峰 Li Xiaofeng 国家社科基金 提炼中华多民族文学发展的“中国经验” [N] 光明日报 2016 .02 .18 . 016

V

Uygurca

شىرۋانىي:(Shirwaniy) «(قۇتادغۇبلىگ)ـــنىسلام‌دىنى‌قوبۇل‌قىلىنغاندىن‌كېيىن‌ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ئەڭ قەدىمكى يادىكارلىقتۇر»، «شەرق ھەقىقىتى» ژورنىلىنىڭ 1946-يىللىق 11-12-سانلىرى 1947-يىللىق 1-،2-سانلىرى؛

ئابلەت ئۆمەر:(Ablet Omer) «يۇسۇپ خاس ھاقىپ ۋە ئۇنىڭ (قۇتادغۇبلىگ) داستانى»، «كىتابلارغا باھا» ژورنىلىنىڭ 1979-يىللىق 1-سانى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1979-يىللىق 3-سانى؛

ئابلەت ئۆمەر: (Ablet Omer)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1979-يىللىق 11-سانى؛

ھاجى نۇر ھاجى: (Haji Nur Haji)«ئۇيغۇر ئالىمى يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ ئۇلۇغ ئەسىرى (قۇتادغۇبلىگ) توغرىسىدا»، «كىتابلارغا باھا» ژورنىلىنىڭ 1980-يىللىق 2-سانى؛

ئابلەت ئۆمەر: (Ablet Omer)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ (قۇتادغۇبلىگ) داستانى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1980-يىللىق 2-سانى؛

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin) «يۇسۇف‌خاس‌ھاجىپ‌فارابى‌ئىلغار‌ئىدىيەلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى»، «شىنجاڭ‌ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1981-يىللىق 1-سانى؛

مۇھەممەتئىمىن‌يۇسۇف: (Muhemmetimin Yusuf) «11-ئەسىردىكى‌ئاتاقلىق‌ئۇيغۇر‌مۇتەپەككۇرى‌شائىر يۈسۇف خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيەسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1981-يىللىق1-سانى؛

ۋاھىتجان غوپۇر: (Wahitjan Ghopur)«مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئۆچمەس نامايەندە»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1982-يىللىق 1-،2-سانى؛

ۋاھىتجان غوپۇر:(Wahitjan Ghopur) «يۇسۇف خاس ھاجىپ ۋە سۈزى گۈزەل بولۇش»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژورنىلىنىڭ 1982-يىللىق 2-،سانى«قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي‌ژورنىلى»نىڭ 1982-يىللىق 4-،سانى«ئىزدىنىش‌ۋەبەدىئىي،رېئاللىق ئىجادىيىتى» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1997-يىل 9-ئاي نەشرى؛

مەھمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)«يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ (قۇتادغۇبلىگ) داستانى توغرىسىدا»، «تۇرپان» ژورنىلىنىڭ 1982-يىللىق1-سانى؛

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur)«ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11-ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىرى يۈسۇف خاس ھاجىپ»،«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1982-يىللىق 1-سانى؛

قادىر ئەكبەر:(Kadir Ekber)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىنىڭ بىرنەچچە قول يازمىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1982-يىل8-ئاينىڭ 28-كۈنىدىكى سانى؛

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur) «ئۇيغۇرخەلقىنىڭ 11-ئەسىردىكىيۇيۇك مۇتەپپەككۇرىۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭئاساسچىسى-يۈسۇفخاس ھاجىپ»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1982-يىل2-ئاينىڭ 20-كۈنىدىكى سانى؛

مۇھەممەتئىمىنيۈسۇف: (Muhemmetimin Yusuf)«يۈسۇفخاس ھاجىپنىڭ(قۇتادغۇبىلىگ) داستانىۋە ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1983-يىللىق 4-سانى؛

ئەھمەد زىيائى: (Ehmed Ziyai)«تارىخى مىراس —(قۇتادغۇبىلىگ) توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى»ژورنىلىنىڭ 1983-يىللىق 4-سانى؛

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur) «قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە(قۇتادغۇبىلىگ)»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1983-يىللىق 2-سانى؛

مۇھەممەتئىمىن يۈسۇف:(Muhemmetimin Yusuf) « يۈسۇف خاس ھاجىپنىڭ (قۇتادغۇبىلىگ) داستانىدىكى ،قانۇن ،بىلىم ئەخلاق پەلسەپىسى توغرىسىدا »، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1983-يىللىق1-سانى؛

مەھمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)« (قۇتادغۇبىلىگ)تىكى قەسىدىلەر توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق4-سانى؛

«يۈسۇف خاس ھاجىپ: بىلىم-ئەقىل ۋە ياخشىلىق توغرىسىدا»، «ئىلى گېزىتى»نىڭ 1984-يىل 12-ئاينىڭ 29-كۈنىدىكى سانى؛

«(قۇتادغۇبىلىگ)نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمىي يەشمىسىنىڭ نەشر قىلىنغان ۋە تارقىتىلغانلىقىنى تەبرىكلەيمىز»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 3-سانى؛

مۇھەممەتئوسمان: (Muhemmet Osman)«(قۇتادغۇبىلىگ) داستانىدىكىئاستىرونومىيەلىكبايانلار ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 4-سانى؛

لىجىيەنشىڭ، غوپۇرئىسمايىل: (Li Jian xing,Ghopur Ismayil)«يۈسۇفخاس ھاجىپنىڭپەلسەپەئىدىيەسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 1-سانى؛

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin)« ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغ ئۇيغۇرنامايەندە»، «شىنجاڭئۇنىۋېرسىتېتىئىلمىيژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 3-سانى؛

شەرىپىدىن ئۆمەر: (Sheripidin Omer)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىنىڭ بەدىئى مىتودى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىشلەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 3-سانى؛

ئامانۇللا: (Amanulla)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 4-سانى؛

ئابلەتئۆمەر:(Ablet Omer) «(قۇتادغۇبلىگ) نىڭئىددىيەۋىيلىكىۋە بەدىئىيلىكى‌ھەققىدە بەزى قاراشلىرىم»،«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 3-سانى؛

ئابدۇكېرىم راخمان:(Abdukirim Rahman)« (قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى ئېتنوگرافىيەگە ئائىت مەسىلىلەر»،«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

لىيۇزىشياۋ:(Liu Zixiao)«دەۋرداۋالغۇشىنىڭمەھسۇلى—(قۇتادغۇبلىگ) داستانىنىڭدەۋر شارائىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

ئىسمايىل تومۇرى: (Ismayil Tomur)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى ماقال-تەمسىلىلەردىن تەرمىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

شەرىپىدىن ئۆمەر: (Sheripidin Omer)«(قۇتادغۇبلىگ) نىڭ ئىستېتىك غايىسى توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1984-يىللىق 11-ئاي 17-كۈنىدىكى سانى؛

مەھمۇد زەيدى: (Mehmud Zeidi)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى رۇبائىلار»، «تارىم» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 9-سانى؛

مەھمۇد زەيدى: (Mehmud Zeidi) «(قۇتادغۇبلىگ)تىكى بالىلار تەربىيەسىگە دائىر مەزمۇنلار توغرىسىدا»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن:(Abdushukur Muhemmetimin) «(قۇتادغۇبلىگ) ۋە مائارىپشۇناسلىق مەسىلىلىرى»،«شىنجاڭ مائارىپى» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 9-10-سانلىرى؛

ھىمىت مەخسۇت: (Himit Mehset)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى ئەدەپ-ئەخلاق مەسىلىلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

مەھمۇد زەيدى: (Mehmud Zeidi)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدا ماقال-تەمسىل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى ھەققىدە»، «مىراس» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 1-سانى؛

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر:(Abdurihim Otkur) «(قۇتادغۇبلىگ) ۋەئۇنىڭئۇيغۇرئەدەبىياتتارىخىدىكى ئورنى»، «تارىم» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 8-سانى؛

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman)«(قۇتادغۇبلىگ)تىكى بەزىبىر ئادەم ئىسىملىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «ئاممىۋى مەدەنىيەت» ژورنىلىنىڭ 1984-يىللىق 4-سانى؛

ئىسمايىل تومۇرى: (Ismayil Tomuri)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى تىببى ئىلىم ھەققىدە»، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1984-يىللىق 2-سانى؛

مۇختەر ئىبراھىم:(Muhter Ibrahim) « يۈسۈف خاس ھاجىبنىڭ ئەخلاق قاراشلىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 5-سانى؛

«ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ (قۇتادغۇبلىگ) داستانى» ، «شىنجاڭ رەسسامىلىك ژورنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 3-سانى؛

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk)« يۈسۈف خاس ھاجىپ ھاراقكەشلىكنى تەنقىدلىگەن»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1985-يىللىق 9-ئاينىڭ 2-كۈنىدىكى سانى؛

قۇتلۇق ئىمىن:(Kutluk Imin) «(قۇتادغۇبلىگ) تەتقىقاتى ۋە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 2-سانى؛

دۇشاۋيۇەن:(Du Xiaoyuan) «ئۇيغۇرخەلقىنىڭسەپسىيۇمۇتەپەككۇرىيۈسۈفخاسھاجىبنىڭ ئىدىيەسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 2-سانى؛

مەھمۇد زەئىدى:(Mehmud Zeidi) «(قۇتادغۇبلىگ) داستانىنىڭ بىلىم ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىگە ئائىت مەزمۇنلىرى توغرىسىدا»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق تۇنجى سانى (1-سانى)؛

«يۈسۈف خاس ھاجىپ: تىلىنىڭ پەزىلىتى ۋە پايدىسى توغرىسىدا»، «ئىلى گېزىتى»نىڭ 1985-يىللىق 1-ئاينىڭ 17-كۈنىدىكى سانى؛

قادىر سىدىق توپلىغان: (Kadir Sidik)«ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈف خاس ھاجىبنىڭ تەن-سالامەتلىكتوغرىسىدائېيتقانلىرى»،«شىنجاڭتەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 3-سانى؛

ۋاھىتجان غوپۇر:(Wahitjan Ghopur) «(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «قەشقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 3-سانى؛

لىۋبىڭ: (Liu Bin) «(قۇتادغۇبلىگ)نىڭ يېڭىچە شەرھىۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق تۇنجى سانى؛

ئىسمايىل تومۇرى: (Ismayil Tomuri)«(قۇتادغۇبلىگ) داستانىدىكى باش قاپىيەلىك مىسرالار»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 4-سانى؛

تۇرسۇنئاي ساقىم: (Tursunay Sakim)«(قۇتادغۇبلىگ) ۋە مەھمۇدچىلىق»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژورنىلىنىڭ 1985-يىللىق 4-سانى؛

مۇھەممەت زۇنۇن: (Muhemmet Zunun)« يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىيات-سەنئەت قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 1-سانى؛

غوپۇر ئىسمايىل ,لى جيەنشىڭ:(Ghopur Ismayil, Li jian xing)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاقى قارىشى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 1-سانى؛

ئابلىمىت روزى: (Ablimit Rozi)«(قۇتادغۇبلىگ)نىڭ ئىدىيەۋى قۇرۇلمىسى ۋە تۈتىنچى شەخسىئۇدىغۇرمىش ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر»، «شىنجاڭئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژورنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 3-سانى؛

ھاجى نۇر ھاجى: (Haji Nur Haji)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى ھەربىي كۆز قاراشلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 2- سانى.

مەخسۇت ئەكبەر: «(قۇتادغۇبلىك)تىكى دۆلەت ھاكىمىيىتى بايانلىرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇھاكىمە»، «شىنجاڭئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 2- سانى.

ۋاھاپ خېۋىر:(Wahap Hiwir) «(قۇتادغبىلىك) نىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 1- سانى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1985-يىللىق 1- سانى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin) «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئومومىي قامۇسى (قۇتادغۇبلىك)»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.

ئابدۇقەييۇم خوجا: (Abdukiyom Hoja)«يۇسۇف خاس هاجىپ»، «تارىم ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.

ئابلا ئۆمەر: (Abla Omer)«يۇسۇف خاس هاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 6- سانى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin) «ئىمپېدوكل بىلەن يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ تۆت تادۇقار شىددىكى ئومۇملۇق ۋەئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنلى»نىڭ 1986-يىللىق 1- سانى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur) «يۇسۇف خاس هاجىپ شېئىرى ۋەشائىرتوغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنلى»نىڭ، 1986-يىللىق 1- سانى.

ئەزىزوپ قاسىم: (Ezizop Kasim)«قاراخانىيلار دەۋرىدە قوشۇن»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنلى»نىڭ، 1986-يىللىق 2- سانى.

ئابدۇللا تالىپ: (Abdulla Talip)«بىلىملىك ،ئۇزار بىلىمسىز توزار»، «ئوقۇتۇش تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 3- سانى.

لىچى: (Li Chi) «(ئادالەتتوختىتەرجىمىسى): «قۇتادغۇبىلىك) نىڭخەلقنارا ئىلىم ساھەسىدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.

ۋاھاپ خېۋىر: (Wahap Hiwir)«(قۇتادغۇبىلىك) نى تەتقىق قىلىشتىكى مېتودولوگىيە مەسىلىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.

«مەملىكەتلىك (قۇتادغۇبىلىك) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىدىن خەۋەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.

لىنشىن: (Lin Xin)«(تاھىرجانمۇھەممەتتەرجىمىسى): «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى بىلىم ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىگە ئائىت بايانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 3- سانى.

شەرىپىدىن ئۆمەر:(Sheripidin Omer) «شەرق (ئويغىنىش دەۋرى) ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك سەركەردىسى»، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ 1986-يىل 9- ئاينىڭ 25- كۈنىدىكى سانى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur)«يۇسۇف خاس هاجىپ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنلىنىڭ 1986-يىللىق 4- ،سانى 1987- يىللىق 1- ،سانى«خەزىنىلەربوسۇغىسىدا» ،نامىلىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996- يىل نەشرى.

ت. ساقىم: (T.Sakim)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ تىل ھەققىدىكى بايانلىرى»،
«قەشقەر گېزىتىنىڭ 1986-يىل 10- ئاينىڭ 10- كۈنىدىكى سانى.
ئەھمەد زىيائى: (Ehmed Ziyai)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ تىلى توغرىسىدا»، «قەشقەر
گېزىتىنىڭ 1986-يىل 10- ئاينىڭ 10- كۈنىدىكى سانى.
لاڭ يىڭ: (Lang Ying)«(قۇتادغۇبلىك) قۇرۇلمىسىدىكى كۆپ خىل مەدەنىيەت
قاتلىمى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى»
ژۇرنىلىنىڭ 1986-يىللىق 4- سانى.
ئابدۇرېھىم سابىت: (Abdurihim Sabit)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى ھايات پەلسەپىسى
توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ
1987-يىللىق 2- سانى.
ئىبراھىم ئىلى:(Ibrahim Ili) «(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئۇيغۇر تېبابىتى مەسىللىرى
توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي
ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 1- سانى.
تۇرسۇن ئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ماتېماتىكىلىق بايانلاردىن
قاراخانىيلاردەۋرىدىكىئىلىم-پەنگەنىمزەر»،«قەشقەرپېداگوگىكائىنىستىتۇتى
ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 1- سانى.
ئىمىنجان ئەخمىدى: (Iminjan Ehmidi)«(قۇتادغۇبلىك) ۋە ئورتاق ئەدەبى مىراس
مەسىلىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق
2- سانى.
يۈسۈفجان ئەلى: (Yusufjan Eli)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق كۆز
قاراشلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر
تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق 1- سانى.
مەخمۇت يۈسۈف:(Mehmut Yusuf) «(قۇتادغۇبلىك) داستانىنىڭ ئىسلاھات ئىدىيەسى
توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق
1- سانى.
«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ ئەسىر قىلىنغانلىقىنى
تەبرىكلەش ۋە مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىنى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلدى»،
«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق 2- سانى.
«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ ئەسىر قىلىنغانلىقىنى
تەبرىكلەش ۋە مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىندا يولداش تۇمۇر داۋامەتنىڭ
سۆزلىگەن سۆزى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ
1987-يىللىق 2- سانى.

ئەھمەد زىيائى: (Ehmed Ziyadi)«(قۇتادغۇبلىك) كىمنىڭ ۋە ئۇنىڭ تىلى قايسى تىل؟»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 1- سانى.

ئابلا ئۆمەر: (Abla Omer)«يۈسۈف خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 2- سانى.

ئىسمىيل تومۇرى: (Ismayil Tomuri)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت خادىملىرىنى ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق تاللاپ ئىشقا قويۇش كۆز قارىشى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1987-يىل 7- ئاينىڭ 15- كۈنىدىكى سانى.

ۋۇ چاڭنىيەن: (Wu Changnian)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ سىياسى قانۇن ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق 2- سانى.

ئابدۇۋۇلى ئابدۇكېرىم: (Abduweli Abdukirim)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى بىلىم-ئەقىل پاراسىت سىمۋولى ئۆگدۈلمىش ئوبرازى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 1- سانى.

ھاجى نۇر ھاجى: (Haji Nur Haji)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ (قۇتادغۇبلىك) ئەسىرىدىكى قوماندان ۋە ھەربىي ئىستراتېگىدىيەسى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 2- سانى.

رەجەپ يۈسۈف: (Rejep Yusuf)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى خوتەن دىيالېكتى تەركىبلىرى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1987-يىللىق 2- سانى.

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان: (Hormetjan Abdurahman)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئىلىم-بىلىم كۆز قارىشى توغرىسىدا»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1987-يىللىق 3- سانى.

ئەسقەر ھۈسەين،ۋاھىتجان غوپۇر: (Esker Huseyin, Wahitjan Ghopur) «شائىر،مۇتەپەككۇر،مەشھۇرئالىم يۈسۈفخاسھاجىپ»،«ئۇيغۇركلاسسىكئەدەبىياتىتېزىسلىرى» ناملىقكىتابقا كىرگۈزۈلگەن مىللەتلەر نەشرىياتى 1987-يىل 4- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى پىرسوناژلار»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1987-يىل 12- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ دەۋىر ئارقا كۆرۈنۈشى»، «ئۇيغۇركلاسسىكئەدەبىياتىتارىخىدىنتېزىس» ،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1987-يىل 12- ئاي نەشرى.

غەيرەتجانئوسمان: (Gheyretjan Osman) «(قۇتادغۇبلىك)نىڭئىلمىيقىممىتى»،«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىن تېزىس» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئەشرىياتى 1987-يىل 12- ئاي ئەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman) «يۇسۇف خاس ھاجىپ ۋە (قۇتادغۇبلىك)»، «ئۇيغۇركىلاسسىكئەدەبىياتىتارىخىدىنتېزىس» ،ناملىققىتابقاكىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئەشرىياتى 1987-يىل 12- ئاي ئەشرى.

ي. ئە. بېرىتلىس: (Y.E.Biritlis)«ئۇيغۇرلارنىڭ (قۇتادغۇبلىك) داستانى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى»، «بوستان» ژۇرنىلىنىڭ 1988-يىللىق 2- سانى.

مەھمۇد زەيدى: (Mehmud Zeidi)مەھمۇد زەيدى «(قۇتادغۇبلىك) نىڭ ئەشرگە تەييارلىنىشى»،«شىنجاڭئىجتىمائىيەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988-يىللىق 2- سانى.

يۈي جون: (Yue Jun)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1988-يىللىق 4- سانى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ مائارىپ» ژۇرنىلىنىڭ 1988-يىللىق 10- 11- سانى.

يۇسۇفھۈسەين: (Yusuf Huseyin)«(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتى»،«قەشقەرپىداگوگىكا ئىنستىتۇتىئىلمىيژۇرنلى»نىڭ 1988-يىللىق 1- 2- سانىۋە 1989- يىللىق 3- سانى.

جۇنەيد بەكرى: (Juneyd Bekri) «(قۇتادغۇبلىك) ۋە ئىسلامىيەت»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989-يىللىق 1- سانى.

تۇرسۇنئەرشىدىن: (Tursun Ershidin) «(قۇتادغۇبلىك)تىكىمۇھىمپايانلاردىنقەدىمكى ئىلى دۆلىتىگە بىر نەزەر»، «ئىلى گېزىتى»نىڭ 1989-يىل 10- ئاينىڭ 12- كۈنىدىكى سانى.

چېن يەنجى: (Chen Yanqi)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ بېزىلىپ تاماملانغان يىلى توغرىسىدا گۇمانى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 1- سانى.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا:(Reweydulla Hemdulla)«ئىستىلىستىكا نۇقتىسىدىن (قۇتادغۇبلىك)نىڭ ،تىلىغابىرنەزەر«شىنجاڭئۇنۋېرسىتېتىئىلمىيژۇرنلى»نىڭ 1989-يىللىق 2- سانى.

شېرىنقۇربان: (Shirin Kurban)«(قۇتادغۇبلىك) ۋەتاجىكەدەبىيەتى»،«شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنلى»نىڭ 1989-يىللىق 4- سانى.

مۇھەممەتجان سادىق: (Muhemmetjan Sadik)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق بىلەن مەنپەئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

چېن جۇڭلى:(Chen Zhongli) «(قۇتادغۇبلىك)تىكى ئاستىرونومىيە بىلىملىرىنىڭ ئەھمىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

دەي كاڭشىڭ ، فىڭ جىنيۈەن: (Day Kangshen,Feng Jinyuan)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ دىنى پەلسەپىۋى ئىدىيەسى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «(قۇتادغۇبلىك)تىكى خەلقچىللىق روھۇ ئۇنىڭ ئورنى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

ۋاڭ جىيايىڭ: (Wang Jiaying)(قۇتادغۇبلىك) ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur)«(قۇتادغۇبلىكتە) تە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى تېمىسى»، «قەشقەر پېداگوگىكائىنستىتۇتىئىلمىيژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى. «خەزىنىلەربوسوغسىدا» ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭخەلق نەشرىياتى 1996- يىل نەشرى.

قۇربان ۋەلى كىرورانى: (Kurban Weli Kirorani)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى ئىلاھ نامىلىرى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى. «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىللىق 2- سانى.

سەلەي قاسىم: (Seley Kasim)«يۇسۇف خاس ھاجىپ شائىر ۋە شېئىر توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1989-يىللىق 5- ئاينىڭ 20- كۈنىدىكى سانى.

ئابدۇساتتارناسىرى: (Abdusattar Nasiri) «(قۇتادغۇبلىك)تەنىلى»،«ئۇرۇمچىكەچلىك گېزىتى» نىڭ 1989-يىل 10- ئاينىڭ 31- كۈنىدىكى سانى. «ئىلى گېزىتى»نىڭ 1989-يىل 10- ئاينىڭ 31-كۈنىدىكى سانى. «ئىلى گېزىتى»نىڭ 1988-يىل 5- ئاينىڭ 14- كۈنىدىكى سانى.

يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)«يۇسۇف خاس ھاجىپ ھايات پەلسەپىسى توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1989-يىل 8- ئاينىڭ 2- كۈنىدىكى سانى.

ئابدۇكېرىم راھمان: (Abdukirim Rahman)«(قۇتادغۇبلىك) تە ئائىلە ۋە ئائىلە تەربىيەسى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1989-يىللىق 10- سانى.

ۋەلى: (Weli)«10- ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە بىر نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

ئىنايىتۇللا ھىلىمى:(Inayitulla Hilimi) «يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇر تېبابىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكائىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

ئا. كونوۋو:(A.Kononov) (قادىر ئەكبەر تەرجىمىسى): «يۈسۈف بالاساغۇننىڭ داستانى- (قۇتادغۇبلىك) (رۇسچە نەشرىنىڭ كىرىش سۆزى)»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» بۇكىتابنى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرگە تەييارلاپ 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

س. ئىۋانوۋ: (S.Ivanov)«(تۈرسۈنرىشاتتەرجىمىسى): «بالاساغۇنلۇقيۈسۈفنىڭ (قۇتادغۇبلىك) ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا (رۇسچە نەشرىنىڭ ئاخرقى سۆزى)»، «چەتئەلئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1989-يىللىق ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

ۋ. رادلوۋ: (W.Radlov)(قادىر ئەكبەر تەرجىمىسى): «(قۇتادغۇبلىك) نىڭ ھىرات نۇسخىسىھەققىدە»،«چەتئەلئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن بۇ كىتابنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى نەشرگە تەييارلاپ 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

قەييۇم كېرىموۋ: (Keyyum Kerimow)(مەھمۇد زىئىدى ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان):«(قۇتادغۇبلىك) ئەسىرى ھەققىدە (ئۇزىبكچە نەشرىنىڭ كىرىش سۆزى)»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

ئە. ئېگىبايېۋ: (E.Egibayev) «(ئىسىنجانئەخمەدىتەرجىمىسى): «،ياخشىنىڭئېتى ئالمىنىڭ خېتى ئۇلمەيدۇ. (قازاقچە نەشرىنىڭ كىرىش سۆزى)»، « چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

كاپسوغلۇ: (Kapsoglu) «(مۇمىنئابدۇللاتەرجىمىسى): «(قۇتادغۇبلىك) ۋەئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقىتىلغان.

ئەمىر نەجىپ: (Emir Nejip)«(قادىر ئەكبەر تەرجىمىسى): «(قۇتادغۇبلىك) قول يازمىلىرىنىڭ نەمەنگان ۋە قاھىرە نۇسخىلىرىدىكى تېكىستلەر ئۇستىدە تەھلىل»»،

«چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا نامليق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقاتقان.

ئىمىنجان ئەخمىدى تەرجىمىسى: (Iminjan Ehmidi)«يۇسۇف خاس ھاجىپ» «چەت ئەل ئالىملىرى- قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ،نامليق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقىتىلغان.

(قۇتادغۇبلىك)نىڭ ۋېنانۇسخىسىنىڭ فاكسىملىدا بېرىلگەن قوشۇمچە ماتېرياللار»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا نامليق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

ر. ئارات(تۈركىيە) (R.Arat)«(قۇتادغۇبلىك)، يۇسۇف خاس ھاجىپ»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» نامليق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1989-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقىتىلغان.

ئە. نارىنبايېۋ: (E.Narinbayev)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ يېڭى نەشرى»، «چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» نامليق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن -يىلى ئىچكى قىسمدا تارقىتىلغان.

لى چى تۈزگەن(ئىمىنجان ئەخمىدى تەرجىمىسى)(Li Chi): «سۇۋېتئىتتىپاقىدا ئىلان قىلىنغان(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتىغا دائىر ئەسەرلەر مۇندەرىجىسى»،«چەت ئەل ئالىملىرى- (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» ،نامليق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن-يىلى ئىچكى قىسمدا تارقىتىلغان.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: (Abdushukur Muhemmetimin)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسى قاراشلىرى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ دىپلوماتىيە ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

ئەھمەد زىيائى: (Ehmed Ziyai)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ مەنسۇبىيتى ۋە تىلى ھەققىدە»،«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

دۇ شاۋيۈەن: (Du Xiaoyuan)«ئۇيغۇر ئاستىرونومىيەسى ۋە دۇنيا قۇياش مەركەز تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى يۇسۇف خاس ھاجىپ»،«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

ئابدۇكېرىم راھمان: (Abdukirim Rahman)(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى ئاستىرونومىيەلىك ئېتنوگىيەلىكمەنبەلىرى»،«قەشقەر پېداگوگىكائىنىستىتۇتىئىلمىيژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى. «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېسلار» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993- يىل نەشرى.

مەھمۇد يۈسۈف: (Mehmud Yusuf)«يۈسۈف خاس ھاجىپ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇلۇغ ئۇجتىمائىي ئىسلاھاتچىسى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

روزى ھاجى مۇھەممىدى: (Rozihaji Muhemmidi)«(قۇتادغۇبلىك) داستانى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى »، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

ئابدۇرېھىم ھاشىم:(Abdurihim Hashim) «(قۇتادغۇبلىك)تىكى ئاستىرونومىيەلىك بايانلارنىڭ تارىخى يېلتىزى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

ئابلاجان مۇھەممەت: (Ablajan Muhemmet)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى سىمۋولىزىملىق ئۇجادىيەت مېتودى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 6- سانى.

مۇھەممەت ئىمىن يۈسۈف: (Muhemmet Imin Yusuf)«يەنە يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

يۈسۈپجان ئەلى: (Yusupjan Eli)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيەسى ھەققىدە»، «(قۇتادغۇبلىك)نىڭ دىراملىق خۇسۇسىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

ئابلەت ئۆمەر: (Ablet Omer)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ دىراملىق خۇسۇسىيىتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

«شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1991-يىللى 5- سانى.

«مەدەنىيەت گۈللىنىشى ۋە يۈسۈف خاس ھاجىپ»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 5- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ دىپلوماتىيە ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989-يىللىق 2- سانى.

«قەشقەر ۋىلايەتلىك (قۇتادغۇبلىك)تەتقىقات جەمئىيىتىگە تەييارلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى»،«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1989-يىللىق 1- سانى.

ھەبىبۇللا رىقىپ: (Hebibulla Rikip)«(قۇتادغۇبلىك)تىن تاللانما»، (تەكرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 1990-يىللىق 2- سانى.

«يۈسۈف خاس ھاجىپ»، «تارىم غۇنچىلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990-يىللىق 3- سانى.

ئابدۇللا ئۆمەر: (Abdulla Omer)«(قۇتادغۇبلىك) ماتارىپ ئىدىيەسىنىڭ تارىخى ئەھمىيىتى»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1990- يىللىق 2-سانى.

ئەزىز نارىنبايېۋ: (Eziz Narinbayev)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئىجتىمائىي- سىياسى ۋە ئەخلاق كۆز-قاراشلىرى»،«ئوتتۇرائاسىياتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1990- يىللىق 1- سانى.

ئاپىرىل سەمەت: (April Semet)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ بەدىئى قۇرۇلمىسىدىكى دىراماتىك ئامىللار ھەققىدە»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»ژۇرنىلىنىڭ 1990-يىللىق 4- سانى.

ئابدۇرېھىم سابىت:(Abdurihim Sabit) «يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە يۈسۈف قادىرخان توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1990-يىللىق 1- سانى.

مەھمۇد زەئىدى:(Mehmud Zeidi) «(قۇتدغۇبلىك)تىكى دوستلۇق ۋە سۆيگۈ مەسىلىلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1990-يىللىق 1- سانى.

لىيۇ بىڭ:(Liu Bin) (قۇتادغۇبلىك)تىكى تارىخى سىلىشتۇرماشۇناسلىق»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1990-يىللىق 3- سانى.

غوجىئابدۇللا ئىبراھىمى: (Ghujiabdulla Ibrahimi)(قۇتادغۇبلىك)تىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1991-يىللىق 2- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) بىر دەۋىر تۇغقان قوشكىزەك ئالىملارنىڭ مۇناسىۋىتىخاراكتېرى توغرىسىدا»،«شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991- يىللىق 1- سانى.

ئەكبەر قادىر.:(Ekber Kadir) (قۇتادغۇبلىك) تە ياشلارنىڭ جورا تاللاش مەسىلىسى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى»نىڭ 1991-يىللىق 1- سانى.

«ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى يېڭىلىق» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001- يىللىق 10- ئاي نەشرى.

چېن يەنجى: (Chen Yan chi)«يۇسۇف خاس هاجىبنىڭ تۇغۇلغان يىلى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991- يىللىق 4- سانى.

ھىمىت مەخسۇت: (Himit Mehsut)«يۇسۇف خاس هاجىبنىڭ ئىنسانىيەرۋەرلىك ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991- يىللىق 4- سانى.

داۋۇتجان مۇھەممەتتۇرسۇن:(Dawutjan Muhemmettursun) «قۇتادغۇبلىك»داستانىنىڭ كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991- يىللىق 4- سانى.

مۇھەممەتجان سادىق:(Muhemmetjan Sadik) ئودغۇرمىش ئوبرازى ئارقىلىق يازغۇچىنىڭ دۇنياسىغا بىر نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991-يىللىق 1- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «(قۇتادغۇبلىك) تە بايان قىلىنغان ھايات-ماماتلىق قانۇنىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي رولى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1991-يىللىق 1- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «يۇسۇف خاس هاجىپ ئۇممەت ۋە خەۋپ توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ياشلىرى» دۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 12- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويماڭ»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1991- يىللىق 12- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «(قۇتادغۇبلىك) بېزىلغان يىللار ۋە مۇئەللىپنىڭ ياش قۇرامى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1992-يىل 11- ئاينىڭ 3- كۈنىدىكى سانى.

غەيرەتجان ئوسمان:(Gheyretjan Osman) «يۇسۇف خاس هاجىپ ۋە (قۇتادغۇبلىك)»، «ئۇيغۇركلاسسىكئەدەبىياتىنىڭقىسقىچەتارىخى» ،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1992- يىل باسمىسى.

غەيرەتجان ئوسمان:(Gheyretjan Osman) «قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە «(قۇتادغۇبلىك)»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1992-يىل باسمىسى.

غەيرەتجان ئوسمان:(Gheyretjan Osman) «(قۇتادغۇبلىك)نىڭ دۇنياۋى ئەھمىيىتى»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭقىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن 1992- يىل باسمىسى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ مۇكەممەلرەك سۆرىتىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش ھەققىدە قاراشلىرىم»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1992- يىل 4- ئاينىڭ 14- كۈنىدىكى سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق تەييارلىغان:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «يۇسۇف خاس ھاجىپ رۇبائىيلىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1992-يىل 7- ئاينىڭ 14- كۈنىدىكى سانى.

ئابدۇرشىت ئابدۇراخمان: (Abdurishit Abdurahman)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ (قۇتادغۇبلىك) داستانىدا ئىپادىلەنگەن ساددا دىيالېكتىك ېپەككۇر ئۇسۇلى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى»، ئىچكى ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 1- سانى.

يارمۇھەممەتتاھىرتۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) (يۇسۇفخاسھاجىپنىڭئىنسانىيقىممەت

ئۇلچىمى نۇقتىسىدىن ئادەم تەتقىقاتىغا نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 1- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «كېسەلنىڭ ،داۋاسى تۇگۈننىڭ بېشىمى بولىدۇ»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 2- سانى.

«يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ بەخت-سائادەت ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1992- يىللىق 2- سانى.

يارمۇھەممەتتاھىرتۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «مۇژمىيەقىيەتنىڭئاچقۇچىئۇزىنىڭزنىڭ ئىلكىدە»، «شىنجاڭ ياشلىرى» نىڭ 1992- يىللىق 2- سانى.

ئابدۇرېھىم سابىت: (Abdurihim Sabit)«يۇسۇف خاس ھاجىپ قەبرىگاھى توغرىسىدىكى تارىخى ھۆججەتلەر»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 2- سانى.

يارمۇھەممەتتاھىرتۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «دۇنياداتولۇققانغانئارزۇبوملمايدۇ»، «شىنجاڭ ياشلىرى ژۇرنىلى»نىڭ 1993- يىللىق 3- سانى.

رۇستەم ئىلى: (Rustem Ili)«(قۇتادغۇبلىك)تىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ئائىت بايانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 2- سانى.

گۈلزار مەمتىمىن:(Gulzar Memtimin) (قۇتادغۇبلىك) تىلىنىڭ فونېتىكىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 3- سانى.

ئابلەتئۆمەر: (Ablet Omer)(قۇتاغۇبلىك) تىكىئەدەبىيات-سەنئەتقارىشىھەققىدە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1992- يىللىق 3- سانى.

ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: (Abdurihim Otkur)«(قۇتاغۇبىلىك) نامىدىكى شېئىرىي قىممىتى توغرىسىدا»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 3- سانى. «خەزىنىلەر بوسوغىسىدا» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1996- يىل نەشرى.

ئىمىنتۇرسۇن:(Imin Tursun) «(قۇتادغۇبىلىك) نامىدىكى تىلى»،«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 4- سانى.

ھەبىبۇللائابدۇسالامتەرجىمىسى: «(قۇتادغۇبىلىك) ۋەقەدىمكىئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 1- سانى.

قادىرئەكبەر:(Kadir Ekber) «(قۇتادغۇبىلىك) تەتقىقاتىغادائىرئىككىئېغىزگەپ»، «««شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 2- سانى.

ئابدۇشۇكۇر تۇردى: (Abdushukur Turdi)«قەدىمكى ئۇيغۇر فولكلور ئەنئەنىلىرى ۋە (قۇتادغۇبىلىك)»، «««شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1993- يىللىق 4- سانى. «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2003- يىل نەشرى.

ئەزىز نارىنباييۇ: (Eziz Narinbayev)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئالەم قارىشى ۋە بىلىش نەزەرىيەسى»،«شىنجاڭئىجتىمائىپەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى:(Yusupjan Eli Islami) «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيەسى ئۈستىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

ئابلىز ئىسمائىل: (Abliz Ismayil)خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ (قۇتادغۇبىلىك) =داستانىغابولغانتەسىرى»،«شىنجاڭپېداگوگىكائۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1994- يىللىق 1- سانى. «مۇھاكىمە ۋە ئەسلىمە» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002- يىل 5- ئاي نەشرى.

شەرىپىدىن ئۆمەر: (Sheripidin Omer)«(قۇتادغۇبىلىك) ۋە شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

مەمتىمىن يۈسۈف: (Memtimin Yusuf)«يەنە يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1989- يىللىق 5- سانى. «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

ئابدۇكېرىم راھمان:(Abdukirim Rahman) «(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى تۆتلىكلەر سىستېمىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

ئىمىن تۇرسۇن:(Imin Tursun) «(قۇتادغۇبلىك) خەلقنارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۈچۈن تەييارلانغان بىر قىسىم ماقالىلەرنىڭ ئاساسى مەزمۇنلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 1- سانى.

قادىر ئەكبەر: (Kadir Ekber)«يۇسۇف خاس ھاجىپ ۋە 11- ئەسىرلەردىكى (ۋۇجۇدىيۇن) ئېقىمى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002- يىللىق 2- سانى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن:(Abdushukur Muhemmetimin) «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى جەمئىيەت مودېلى ھەققىدە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

شېرىپجان قاسىمى تەرجىمەقىلغان: (Shiripjan Kasimi)«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ قۇرۇلمىسى ۋەشەكلى توغرىسىدا»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق:(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) «(قۇتادغۇبلىك) نىڭ ئوتتۇرا ئەسىر قىممەت ئۆلچىمى ئۈستىدىكى مۇڭەپپەقىيىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

ساۋۇت مولالاۋۇدۇۋ: (Sawut Mollawuduw)(قازاقستان): «سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا (قۇتادغۇبلىك)نى ئوگىنىش»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

لىيۇ زىشياۋ:(Liu Zixiao) «11- ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىئولوگىيەسى ۋە (قۇتادغۇبلىك)، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

لىيۇ بىڭ:(Liu Bin) «جاڭ ،خۇكچاۋ چەن مىڭزي: «(قۇتادغۇبلىك) خەلقنارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا تەييارلىغان ئوچ پارچە ماقالىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 2- سانى.

ئەزىزنارىنبايېۋ: (Eziz Narinbayev) يۇسۇفخاس ھاجىپنىڭ ئالەمقارىشى ۋەئۇنىڭ ببلىش نەزەرىيىسى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 3- سانى.

سۇلايمان يۇنۇس: (Sulayman Yunus)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تېبابەتچىلىككە ئائىت بايانلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر تېببىيدوردىگەرلىك ئقلىمگە بىر نەزەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1994 –يىللىق 4- سانى.

روبېرت دانكوۋ (Robert Dankoff)(ئامېرىكا):«(قۇتادغۇبلىك)نى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ كىرىش سۆزى»، «تۇرپان» ژۇرنىلىنىڭ 1994- يىللىق 4- سانى.

قادىرئەكبەر: (Kadir Ekber)«(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتىغادائىرئىككىئىغىزگەپ»،
«ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىنىڭ 1994- يىل 4- ئاينىڭ 21- كۈنىدىكى سانى.
«(قۇتادغۇبلىك) نېمە ئۈچۈن مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدىكى
ئالىملارنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشتى»، «ئىسلام مەدەنىيىتىگە دائىر بىلىملەر» ناملىق
كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. «مىللەتلەر نەشرىياتى» 1995- يىل 5- ئاي نەشرى.
يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)«يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ دۆلەتنىڭ
پاكلىق قۇرۇلۇشىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى» ئىلمىي
ژۇرنىلى» نىڭ 1995- يىللىق 5- سانى.
ۋالىرى مەخپىروۋ: (Waliri Mehpirow)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى اساسى قەھرىمانلانلارنىڭ
ئىسىملىرى ھەققىدە»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1995- يىللىق 5- سانى.
ئىقبالتۇرسۇن: (Ikbal Tursun) «ئۇدغۇرمىشئوبرازىژۇمبۇسۇفخاسھاجىبنىڭئىقلىم
،قارشى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995- يىللىق 3-
سانى.
مۇھەمەتجان ادىق: (Muhemmetjan sadik)«(قۇتادغۇبىك) تە بايان قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق
ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە ئۇنىڭ بۈگۈنكى ئىستىمالى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر
مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1995- يىللىق 3- سانى.
ئىقبالتۇرسۇن: (Ikbal Tursun) «ئىككىئالەمئوتتۇرىسىدىكىتېكىرقاش»،«شىنجاڭ
ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1995- يىللىق 3- سانى.
ئابلىز ئوسمان: (Abliz Osman)«قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پىسخولوگىيە تەتقىقاتى
توغرىسىدايۇزەكىقاراشلىرىم»،«ئۇرۇمچىكەچلىكگېزىتى» نىڭ 1995- يىل–
ئاينىڭ 17- كۈنىدىكى سانى.
يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)«(قۇتادغۇبلىك) تە بايان قىلىنغان
كىشىلىك خاراكتېرىگە تەسىر كۆرسەتكەنسەۋەبلەر»، «قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1995- يىللىق 3- سانى.
خ. ،تۇمۇر م. ،سۇلتان ئا. غاپپار: (H.Tomur,M.Sultan,A.Ghappar)(قۇتادغۇبلىك) تە ئىپادىلەنگەن
ئەدەبى تىل توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ
1995- يىللىق 3- سانى.
ئاتىك ئىسمائىل سوپى: (Atik Ismayil Sopi)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى
قانۇنشۇناسلىقنىڭخەلىقچىللىقىژەھبىبىكىتلىقىھەققىدە»،«قۇمۇلئەدەبىياتى»
ژۇرنىلىنىڭ 1995- يىللىق 2- سانى.
يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)«ئۇمۇرگە نە ،ئەپسۇس ئەمگەكسىزلىككە
ئىسىت- (قۇتادغۇبلىك) تىن بايان»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ
996- يىللىق 1- سانى.

ئابدۇرىشىت ئابدۇراخمان: (Abdurishit Abdurahman)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ (قۇتادغۇبىلىك داستانىدا ئىپادىلەنگەن ساددا دىيالېكتنىك تەپەككۇر ئۇسۇلى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلىنىڭ 1996-يىللىق 1- سانى.

مەتتۇردى توختى: (Metturdi Tohti)«(قۇتادغۇبىلىك) بىلەن (گۈل ۋە نەۋرۇز) داستانىنىڭ تۈپكى ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1996- يىللىق 1- سانى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman)«يۇسۇف خاس هاجىپ ۋە (قۇتادغۇبىلىك)»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» (1) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. 1996- يىل باسمىسى.

ئابدۇشۇكۇر تۇردى، ئەزىز يۇسۇف تەرجىمىسى: (Abdushukur Turdi,Eziz Yusuf)«ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق ،ۋەكىلى ئۇلۇغ شائىر يۇسۇف خاس هاجىپ»، «شىنجاڭدا ئوتكەن تارىخىي شەخسلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 1996- يىل - ئاي نەشرى.

ئىمىنجان ئەخمىدى: (Iminjan Ehmidi)«يۇسۇف خاس هاجىپ»، «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نامايەندىلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 1996 يىل 4– ئاي نەشرى.

ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن: (Ablikim Alawudun)«(قۇتادغۇبىلىك) تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان (ئادەم) لىك ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996-يىللىق 2- سانى.

مۇھەممەت يۇسۇف: (Muhemmet Yusuf)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ تەسىمات تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيەسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1996- يىللىق 2- سانى.

ھىمىت مەخسۇت: (Himit Mehsut)«ئودغۇرمىش ئوبرازى ھەققىدە قىسقىچە تەھلىل»، «شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1996- يىللىق 2- سانى.

يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: (Yarmuhemmet Tahir Tughluk)«ھاياتلىق دۇنياسىدا نېمە تېرىسا شۇنى ئېلىش قانۇنىيىتى بۇزۇلمايدۇ»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1996-يىللىق 2- سانى.

مەھمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)«دۇنياۋى تىللاردا نەشر قىلىنىپ داڭق چىققان كىلاسسىك داستان»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى« ژۇرنىلىنىڭ 1996- يىللىق 2- سانى.

مۇھەممەت ئەيسا: (Muhemmet Eysa)«(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ دراملىق خۇسۇسىيىتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1996- يىللىق 6- سانى.

شەرىپىدىن ئۆمەر: (Sheripidin Omer) «(قۇتادغۇبلىك ۋە(ساتىرا)»، «ئۇرۇمچىكەچلىك گېزىتى» نەشرى 1996- يىل 1- ئاينىڭ 18- نەشرى.

ئىقبال تۇرسۇن: (Ikbal Tursun)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ كېيىنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «ھېكمەت ئونچىلىرى» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1997- يىل نەشرى.

ئابدۇشۇكۇر تۇردى: (Abdushukur Turdi)«(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتىدا نائىنىق بولۇۋاتقان بەزى مەسىلىلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997- يىللىق 1- سانى.

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: (Abliz Muhemmet Sayrami)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى تىل پەزىلىتى ھەققىدە»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نەشرى 1997- يىل 7- ئاينىڭ 10- كۈنىدىكى سانى.

ئىقبال تۇرسۇن: (Ikbal Tursun)«قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىدا خەلق ئاساس ئىدىيەسى ۋە دۆلەت تەقدىردىن قايغۇرۇش»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997- يىللىق 1- سانى.

مۇھەممەتئىمىن ئوبۇلقاسىم: (Muhemmetimin Obulkasim) «يۇسۇفخاس ھاجىپنىڭئاستىرونىمىيەلىك قاراشلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشرى 1997- يىللىق 1- سانى.

ھورمەتجان ئابدۇراخمان: (Hormetjan Abdurahman)(قۇتادغۇبلىك) تىكى تەسەۋۋۇپ ئىدىيەسىنىڭ ئىپادىلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1997- يىللىق 1- سانى.

ئابدۇۋەلى كەرىم: (Abduweli Kerim)«(قۇتادغۇبلىك ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەدەبىي ئېقىم»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1997-يىللىق 3- سانى.

ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن: (Ablikim Alawudun)«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ مەدەنىيەت مەنبەسىگە مۇناسىۋەتلىك بىر نەچچە مەسىلە»، «شىنجاڭ كۆتۈپخانىچىلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1997- يىللىق 3- 4- سانى.

تۇرسۇن ئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى مۇھىم بايانلاردىن قەدىمكى ئىلى بەگلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە»، «شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشرى 1997- يىللىق 4- سانى.

ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: (Abliz Muhemmet Sayrami)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىن ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدىكى ھاراقخورلۇققا نەزەر»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1997- يىللىق 5- سانى. «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1999- يىل 8- ئاينىڭ 19- كۈنىدىكى سانى.

ئابلىزمۇھەممەتسايرامى: (Abliz Muhemmet Sayrami) «(قۇتادغۇبلىك) ۋەئىجتىمائىيئەخلاق»، «شىنجاڭ ياشلىر» ژۇرنىلىنىڭ 1997- ۋىللىق 7- سانى.

مەھمۇد زەئىدى: «(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى رۇبائىيلار توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998- يىللىق 1- سانى.

قاسىم ئارش:(Kasim Arsh) «يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە بالاساغۇن»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1998- يىللىق 1- سانى.

ئابدۇسەمەت قاراقۇرۇم: (Abdusemet Karakurum)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى بايانلاردىن مەيخورلۇقنىڭ ئاقىۋىتىگە نەزەر»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1998- يىللىق 2- سانى.

يولۋاس راشىدىن: (Yolwas Rashidin)«(قۇتادغۇبلىك) تە ،تىركەش تەسىدىر ۋە ئەكىس»، « تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلىنىڭ 1998- يىللىق 2- سانى.

غالىپ بارات ئەرك: (Ghalip Barat Erk)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ مۇقەددىمىسى ھەققىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1998- يىللىق 4- سانى.

گۈلشەن ،بەسىر سەييارە: (Gulshen,Besir Seyyare)«ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ (قۇتادغۇبلىك) كە تەسىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى»نىڭ 1998- يىللىق 4- سانى.

مەھمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)«(ئاي تولدى) بىلەن (كۈن تۇغدى) دوستلۇقىدىن يۈسۈفخاسھاجىپنىڭچىندوستلۇقھەققىدىكىقاراشلىرىغانەزەر»،«مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ژۇرنىلىنىڭ 1998- يىللىق 6- سانى.

كېرىمجان ئابدۇرېھىم: (Kirimjan Abdurihim)«ئەھمەد زىيائى ۋە يۈسۈف خاس ھاجىپ»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1998- يىل 4- ئاينىڭ 16- كۈنى ،سانى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 3- سانى.

غېنى ئابدۇگۇل: (Ghini Abdugul)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئىستىلىستىك شەكىل-مۇبالىغە»شىنجاڭماتارىپئىنىستىتۇتىئىلمىيژۇرنىلى،»نىڭ 1998- يىللىق 4- سانى.

سەمەت خېۋىر: (Semet Hiwir)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ بىلىش نەزەرىيىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1998- يىل 12- ئاينىڭ 31- كۈنىدىكى سانى.

تۇرسۇن ئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ،ئارفەمپېتكا ،گىئومېتىرىيە ،ئالگېبرا ۋە ئانالىز ماتېماتىكىغا دائىر مەلۇماتلار»، «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1998-يىل 30- دېكابىر سانى.

«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ
ۋاهاپ غوپۇر، ئىبراهىمجان ۋاهاپ:(Wahap Ghopur,Ibrahim Wahap)
پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش قارىشى ئۇستىدە مۇلاهىزە»، «قەشقەر پېداگوگىكا
ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1999- يىللىق ئالاهىدە سانى.
ئابلىز مۇهەممەت سايرامى: (Abliz Muhemmet Sayrami)«(قۇتادغۇبىلىك) تىن هازىرقى
ياشلىرىمىزدىكى مەيخورلۇققا نەزەر»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1999-
يىل 8- ئاينىڭ 19- كۈنىدىكى سانى.
مەهمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)«(قۇتادغۇبىلىك)نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى
نۇسخىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ
1999- يىللىق 1- سانى.
جۇرئەتجامالدىن: (Juret Jamalidin)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكىئىلىم-پەنگەدائىرىبايانلار
هەققىدە»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1999- يىللىق 1-
سانى.
تۇرسۇنجان مۇهەممەت:(Tursunjan Muhemmet) «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى بۇددىزىم تەسىرى»
«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 1- سانى.
ئابلىز ئابدۇقادىر:(Abliz Abdukadir)«(قۇتادغۇبىلىك) تە ئەمەلدارلارنىڭ پەزىلىتى»،
«خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1999- يىللىق 1-
سانى.
مەتكېرىم ئىسمائىل: (Metkirem Ismayil)«(قۇتادغۇبىلىك) تىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئالەم ۋە
تەبىئەت قاراشلىرىغا بىر نەزەر»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي
ژۇرنىلى» نىڭ 1999- يىللىق 1- سانى. ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە- (قۇتادغۇبىلىك)
ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.
مەتسەيدى مەتروزى: (Metseydi Metrozi)«(قۇتادغۇبىلىك) ۋە پېداگوگىكىدىكى بىلىم
بىلەن قابىلىيەتنىڭ دىيالېكتىك بىرلىكى»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى
ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1999- يىللىق 1- سانى. ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە-
(قۇتادغۇبىلىك) ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999-
يىل نەشرى.
«يۇسۇف خاس‌هاجىپ‌ۋە ئۇنىڭ‌قەبرىگاهى»، «شىنجاڭ‌ئىجتىمائىي
پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 1- سانى.
ئابدۇرېھىم هېكىمى: (Abdurihim Hikimi)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ ئىقتىساد ئىدىيەسى»،
«شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 1- سانى.

گۈلنارئىزىز: (Gulnar Iziz)(قۇتادغۇبلىك) ۋە«شەرق- غەربمەدەنىيىتى» ناملىق كىتابنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا ھېس قىلغانلىرىم»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 2- سانى. ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە- (قۇتادغۇبلىك) ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

تاھىرجان مۇھەممەت: (Tahirjan Muhemmet)«(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتىدىن ئومومىي بايان»،«قەشقەرپېداگوگىكائىنىستىتوتىئىلمىيژۇرنىلىر» نىڭ 1999- يىللىق 2- سانى.

ئابدۇرۇسۇل ئۆمەر، ئىسمائىل تومۇرى: (Abdurusul Omer,Ismail Tomuri)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى رۇبائىيلار ھەققىدە مۇلاھىزە»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 2- سانى.

ئابدۇراخمان ئابدۇرىشىت: (Abdurahman Abdurishit)«(قۇتادغۇلىك) تىكى چۈش تەبىرلىرى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1999- يىللىق 3- سانى.

ئابلەت ئابدۇقادىر: (Ablet Abdukadir)«ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدىكى (قۇتادغۇبلىك)»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1999- يىللىق 3- سانى.

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمەن: (Hormetjan Abdurahman)«(قۇتادغۇبلىك) داستانىدىكى بەخت تەلقىنلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1999-يىللىق 4- سانى.

ۋاھاپ غوپۇر: (Wahap Ghopur)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلى توغرىسىدا»، «قەشقەرپېداگوگىكائىنىستىتوتىئىلمىيژۇرنىلى» نىڭ 1999-يىللىق 4- سانى.

(Mutellip Muhemmet)،مۇتەللىپمۇھەممەت«(قۇتادغۇبلىك) تىكىكاتىباتخىزمىتىگەئائىت بايانلار توغرىسىدا»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1999- يىللىق 4- سانى.

مۇھەممەتئىمىنيۈسۈف: (Muhemmetimun Yusuf) «يۈسۈفخاسھاجىپدۇنياتاريخىدائىتوتكەن مەشھۇر مۇتەپەككۇرلارنىڭ بىرى»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 1998- يىللىق 6- ،سانى «شىنجاڭ ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 3- سانى. «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە- قۇتادغۇبلىك» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئىمىنجان ئەخمىدى: (Iminjan Ehmidi)«(قۇتاغۇبلىك)تە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى»، «تۇرپان) ژۇرنىلىنىڭ 1999- يىللىق 3- سانى.

ئەكبەرجاپپارتەيىرلىغان: (Ekber Jappar) «يۈسۈفخاسھاجىپنىڭقانۇنۇمجىنايەت توغرىسىدا ئېيتقانلىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1999- يىللىق 17- كۈنىدىكى سانى.

نەبى غۇلام: (Nebi Ghulam)«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ شىنجاڭنىڭ مىللىي ئەنئەنۋى تەنتەربىيەئىشلىرىنىڭتارىخىنىئېچىشتىكىيېتەكچىرولى»،«ئۇرۇمچىكەچلىك گېزىتى»نىڭ 1999- يىل 3- ئاينىڭ 7- كۈنىدىكى سانى.

زاھىرساۋدانوف: (Zahir Sawdanof)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىھەربىيبىلىملەرھەققىدە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

فۇچىڭيۈەن: (Fu Chingyuan)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى بىلىش نەزەرىيىسى ھەققىدە مۇھاكىمە»، «(قۇتادغۇبلىك)نىڭ پەلسەپىۋىي قىممىتى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ۋاھاپ خېۋىر: (Wahap Hiwir)«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ پەلسەپىۋىي قىممىتى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابدۇكېرىم راھمان: (Abdukirim Rahman)«(قۇتادغۇبلىك) تە قۇت چۈشەنچىسى»، «(قۇتادغۇبلىك)نىڭ پەلسەپىۋىي قىممىتى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

تۇڭ دېفۇ: (Tong Difu)«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ قىممىتى ھەققىدە»، «(قۇتادغۇبلىك)نىڭ پەلسەپىۋىي قىممىتى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

ۋاھىتجان غوپۇر: (Wahitjan Ghopur)«چىرايلىق ئىش پۈتۈنلەي بىلىمدىن كېلىدۇ»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

جاڭ كېۋۇ: (Zhang Kewu)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تاۋار ئوبوروتىنى ۋاراجلاندۇرۇش ۋە بازار توغرىسىدىكى بايانلار»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مر سۇلتان ئوسمانوۋ: (Mirsultan Osmanow)«(قۇتادغۇبلىك) تە (،غۇ گۇ) قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسالغان ئىسىمداشلارنىڭ قوللىنىلىشى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)»شىنجاڭخەلقنەشرياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

خي چىڭجىيەن: (He Chengjian)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش ھادىسىسى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ۋاڭ جىيايىڭ: (Wang Jiaying)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى غايىۋى جەمئىيەت»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئىمىن تۇرسۇن: (Imin Tursun)«(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ ئۇسلۇبى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئازاد سۇلتان: (Azad Sultan)«(قۇتادغۇبىلىك) تەتقىقاتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

جاڭ خۇڭچاۋ: (Zhang Hongchao)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتقۇرۇلمىسىنىڭ شەكىللىنىشى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

نىيۇرۇجى: (Niu Ruji) «قاراخانىيلار سۇلالىسىگەدائىر ئەرەب يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقەۋە(قۇتادغۇبىلىك) شۇناسلىق تەتقىقاتى»،«ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

ئابلىمىت ئەھمەر: (Ablimit Ehet)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ يېمەك-ئىچمەك قارشى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

چېن زوڭجېن:(Chen Zongzhin) «(قۇتادغۇبىلىك)نىڭ مەدەنىيەت ئاساسى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئارسلان ئابدۇللا: (Arslan Abdulla)«(قۇتادغۇبىلىك)تىكى ئوخشىتىشلار ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدائىزدىنىش»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابدۇرېھىم سابىت: (Abdurihim Sabit)«(قۇتادغۇبىلىك) تە ئونتۇرىغا قويۇلغان ھاجىپ توغرىسىدىكى بايانلاردىن يۈسۇف خاس ھاجىپ ئوبرازىغا بىر نەزەر»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مۇھەممەت ھالىھ: (Muhemmet Salih)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئودغۇرمىش ئوبرازىنىڭ تارىخى ئاارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

سەلىمەكامال: (Selime Kamal)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىگۈل-چېچەكبايانلىرىدىنگۈل مەدەنىيىتىمىزگە بىر نەزەر»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت: (Muhemmetturdi Mirziehmet)«يۇسۇف خاھ ھاجىپ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە غەزەل ژانىرىنى باشلاپ بەرگەن بۈيۈك شائىردۇر»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

دىلدار مەمتىمىن: (Dildar Memtimin)«(قۇتادغۇبلىك) ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەتلىرى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابدۇللا تالىپ: （Abdulla Talip）«(قۇتادغۇبلىك)نىڭ مەرىپەت ئىدىيەسى- ئۇچ چوڭ ،بۆسۈش بىر ئۇلۇغژار غايە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

تۇرسۇن نىياز:(Tursun Niyaz) «(قۇتادغۇبلىك)تە بايان قىلىنغان ئەمەلدار بولۇشقا تېگىشلىك خىسلەت- پەزىلەت توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرىياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

«قەمبەرنىسامۇھەممەتھاجى: (Kembernisa Muhemmethaji) «يۇسۇفخاسھاجىپىنىڭئالىملەتەرىبىيەسى ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابلىز ئۆمەر: (Abliz Omer)«(قۇتادغۇبلىك) تە بايان قىلىنغان قانۇنچىلىققا دائىر گېپىنىڭ قاراشلار»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

شېرىن قۇربان: (Shirin Kurban)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ تىل تەلىماتى توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابلىز مۇسا: (Abliz Musa)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تەبىئەت قارشى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

رەيھانقادىر: (Reyhan Kadir) «(قۇتادغۇبىلىك)نىڭئۇيغۇرمەدەنىيىتىگەدائىرئىلمىي ئىددىيەسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

غازى ئەھمەد: (Ghazi Ehmed)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ پورترېتىنىڭ بايلىقىغا كۆپلىشى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

راھىلە داۋۇت:(Rahile Dawut) «يۇسۇف خاس ھاجىپ مازار تاۋابىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغلۇق قارشىغا بىر نەزەر»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابدۇرېشىتئابدۇراخمان: (Abdurishit Abdurahman)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكىسادامانىترىيالىستىك قاراش توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مۇھەممەتجان سادىق:(Muhemmetjan Sadik) «يۇسۇف خاھ ھاجىپنىڭ دۆلەت خىزمەتچىلىرى ھەققىدىكىكۆزقاراشلىرى»،«ئۇلۇغئىلمىيئابىدە(قۇتادغۇبىلىك)» ناملىقكىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مەريەمتوختى: (Meryem Tohti) «يۇسۇفخاسھاجىپنىڭمائارىپقارىشىتوغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

تۇرسۇن قۇربان: (Tursun Kurban)«يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ (ئادىل پادىشاھلىق) ئىددىيەسى بىلەن باشقا مۇتەپەككۇرلارنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ئىددىيەلىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

گۈلنار ئوبۇل: (Gulnar Obul)«(قۇتادغۇبىلىك) ھاياتلىق ئېڭى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

يۇنۇسجان ئىلى:(Yunusjan Ili) «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ،بۈيرۇق خاقان ۋە ئۇنۇكەن دېگەن ناملار ھەققىدە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ياسىنزلال: (Yasin Zilal)«(قۇتادغۇبىلىك) نىڭھاياتلىقسېھرى»،«ئۇلۇغئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

. ئەشرەپ ئابدۇللا: (Eshrep Abdulla)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ ئەخلاق ئېڭى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

دولقۇن ئابدۇللا: (Dolkun Abdulla)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئۇتۇق سەنئىتى ۋە ئۇتۇق ئۇنۇمىگە ئائىت مەزمۇنلار توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

مەھمەتجان مۇھەممەت: (Mehmetjan Muhemmet)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ ،مۇھەببەت نىكاھ-ئائىلە قاراشلىرىنىڭ قىممىتى ۋە رېئال ئەھمىيىتى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

دىلبەر ھامۇت: (Dilber Hamut) «يۇسۇفخاسھاجىپنىڭمەرىپەتئىدىيەسى»،«ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

پىدا دۆلەت: (Pida Dolet)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئۈيغۇر تېپابىتى- توت تادۇ) ۋە (توتخىلىت) ھەققىدە»،«ئۇلۇغئىلمىيئابىدە(قۇتادغۇبلىك)» ناملىقكىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

مۇھەممەتتۇرسۇن ئىلى: (Muhemmettursun Ili)«يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ ئادەم گۈزەللىكى قارىشى ھەققىدە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

ھەسەنجان ئابلىز: (Hesenjan Abliz)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تۆت ئوبراز ۋە بەختكە ئېرىشىش يولىھەققىدە»،«ئۇلۇغئىلمىيئابىدە(قۇتادغۇبلىك)» ناملىقكىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

ئا. مۇزەپپەر: (A.muzepper)«ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۇف خاس هاجىپنىڭ خىل قوشۇن ئىدىيەسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

قادىرئەكبەر: (Kadir Ekber)«(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتىغادائىرئىككىئېغىزگەپ»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابلەت ئۆمەر: (Ablet Omer)«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ دراماتىك خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرياتى 1999- يىل نەشرى.

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان: (Hormetjan Abdurahman)«يۇسۇف خاھ ھاجىپىنىڭ بەخت قارشى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئىمىنجان ئەخمىدى: (Iminjan Ehmidi)«(قۇتادغۇبلىك) تەقەددىمكى ئۇيغۇرئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ھاجى ئاتىكە مىر ئەخمەت: (Hajiatike Mirehmet)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئاياللار چۈشەنچىسى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ساۋۇت ئاۋۇت: (Sawut Awut)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش توغرىسىدىكى مەلۇماتلار ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئەمەت دەرۋىش: (Emet Derwish)(قۇتادغۇبلىك) تىكى مەنەت ۋە مەنەتچىلەر كۆز قارشى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

روزىھاجىمۇھەممىدى: (Rozihaji Muhemmidi)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىجۇل-مىجەزۇمىۋىرەك كېسەللىكى توغرىسىدىكى ئىلمىي كۆز قاراش»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» شىنجاڭخەلقنەشرىياتى،ناملىقكىتابقاكىرگۈزۈلگەن 1999- يىل نەشرى.

ئابلەت نۇردۇن: (Ablet Nurdun)«يۇسۇف خاس ھاجىپىنىڭ ئىقتىساد ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشقاراشلىرىتوغرىسىدا»،«ئۇلۇغئىلمىيئابىدە(قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئۇچقۇنجان ئۆمەر: (Uchkunjan Omer)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى شېئىرىيەت ماھارىتىدىن يۈسۈف خاس ھاجىپقا نەزەر»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ئابدۇسادىق رەجەپ: (Abdusadik Rejep)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ماتېماتىكا ھەققىدىكى بايانلار توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

يولۋاس مەمتىمىن: (Yolwas Memtimin)«(قۇتادغۇبلىك) تىن ئۇيغۇرلارنىڭ چۈش توغرىسىدىكىقاراشلىرىغانەزەر»،«ئۇلۇغئىلمىيئابىدە(قۇتادغۇبلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

كېرىمجان ئابدۇرېھىم: (Kirimjan Abdurihim)«(قۇتادغۇبىلىك) تە بايان قىلىنغان ئەخلاق پەلسەپىسى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

ھوشۇر ئەخمەت: (Hoshur Ehmet)«(قۇتادغۇبىلىك) داستانىنىڭ تارىخى قىممىتى توغرىسىدا»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

دىلمۇراتمەھمۇت: (Dilmurat Mehmut)«(قۇتادغۇبىلىك) تەتەبىئەتتەسۋىرىۋەئەجداد روھى»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ مەدەنىيىتى ژۇرنىلى»نىڭ 1997- يىللىق 6- سانى. «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە (قۇتادغۇبىلىك)» ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman)«(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ مەنسۇبىيىتى ھەققىدە مۇھاكىمە»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە(قۇتادغۇبىلىك)» ،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.

غېنى ئابدۇگۇل: (Ghini Abdugul)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ئىستىلىستىك ژاستە-كۇچەيتىش»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1999- يىللىق 1- سانى.

ماھىرە ئەخمەت: (Mahire Ehmet)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ھەربىي ئىشلارغا ئائىت نۇقتىنەزەر توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1999- يىللىق 1- سانى.

يولۋاس راشىدىن:(Yolwas Rashidin) «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى جۈملە تىپلىرى ۋە جۈملە شەكىللىرى»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2000- يىللىق 4- سانى.

نۇرنىسا ئابدۇقادىر تەييارلىغان: (Nurnisa Abdukadir)«يۈسۈف خاس ھاجىپ ھېكمەتلىرى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 6- سانى.

مەھمۇد زەئىدى: (Mehmud Zeidi)«(قۇتادغۇبىلىك) داستانىدىكى بالىلار تەربىيىسى توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز»، «ئۇرۇمچى كەچلىك ھېزىتى»نىڭ 2000- يىللىق 1- ئىيۇندىكى سانى.

تۇرسۇن ئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، نىڭ 2000- يىل 1- ئاينىڭ 27- كۈنىدىكى سانى.

تۇرسۇن ئەرشىدىن:(Tursun Ershidin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى گېئۇمېترىيەگە دائىر بايانلار توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 2000- يىل 4- ئاينىڭ 27- كۈنىدىكى سانى.

يۈسۈف ئىگەم: (Yusuf Igem)«يۈسۈف خاس هاجىپ تىل توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 6- سانى.

تۇرسۇنئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىئارفىمېتىكىغادائىربايانلار توغرىسىدا»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 2000- يىلى 2- ئاينىڭ 24- كۈنىدىكى سانى.

تۇردىگۈل ساماخۇن: (Turdigul Samahun)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى پىسخىك ساغلاملىق كۆز قاراشلىرى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 1- سانى.

شەۋكەت مۇھەممەت ،سۇلايمان ئىسلام: (Shewket Muhemmet, Sulayman Islam)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئىختىسادىي ئىدىيە ۋە ئۇنىڭ زامانىۋى نەزەرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق1- سانى.

ئەسقەر ئابدۇقادىر: (Esker Abdukadir)«(قۇتادغۇبلىك) تە بايان قىلىنغان ئىلىم-پەن توغرىسىدىكى تەپسىلاتلار ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 1- سانى.

ئىسمايىلتومۇرى: (Ismayil Tomuri) «ئۇيغۇرئەدەبىياتىژۇە(قۇتادغۇبلىك)»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2000- يىللىق 2-سانى.

ئايگۈل ئابدۇرېھىم: (Aygul Abdurihim)«مىللەتنىڭ گۈزەل كەلگۈسى بالالىقتىن باشلىنىدۇ»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 2- سانى.

مۇنەۋۋەر غوپۇر: (Munewwer Ghopur)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تەربىيە ۋە تەربىيەلىنىش مەسىلىسى توغرىسىدا»، « شىنجاڭ نېفىت مائارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2000- يىللىق 2- سانى.

غوجىئابدۇللائىبراھىمى: (Ghojiabdulla Ibrahimi)(قۇتادغۇبلىك) تىكىتەسەۋۋۇر»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2000- يىللىق 3- سانى.

ئىبراھىم ئىلى: (Ibrahim Ili)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تۇت تادۇ قارشى- ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۆلى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 2000- يىللىق 4- سانى.

ياسىن قاسىم: (Yasin Kasim)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى تەنتەربىيە ئىزنالىرى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 2000- يىل 2- ئاينىڭ 3- كۈنىدىكى سانى.

غەيرەتجانمۇھەممەت: (Gheyretjan Muhemmet)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىئېلگىيەلەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 1- سانى.

چىمەنگۈل مۇزەپپەر رەتلىگەن،مۇھەممەت ئىبراھىم: (Chimengul Muzepper,Muhemmet Ibrahim)«(قۇتادغۇبلىك) تىن تاللانمىلار»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 6- سانى.

ۋېي لىياڭتاۋ: (Wei Liangtao)«(قۇتادغۇبلىك) ۋە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتىنى ماس بىرلەشتۈرۈشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 2- سانى.

تۇردىگۈل ساماخۇن: (Turdigul Samahun)«(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئادەم پسىخىكىسىنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ھەققىدە «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 2- سانى.

ئەشرەپ ئابدۇللا: (Eshrep Abdulla)«بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە خاس ھاجىپ بىلىم قارشىنىڭ رېئاللىقەھمىيىتى»،«شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 3- سانى.

ھاكىمجان ياسىن: (Hakimjan Yasin)«(قۇتادغۇبلىك) تىكىئايالالارقارشى»،«ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 2001- يىل 2- ئاينىڭ 27- كۈنىدىكى سانى.

ئېزىز ئاتاۋۇللا ،سارتېكىن ئابدۇقادىر ئابدۇۋاھىت: (Eziz Atawulla, Sartikin Abdukadir Abduwahit)«ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى تارىخى تەرەققىياتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش- يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى (قۇتادغۇبلىك)»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2001- يىللىق 3- سانى.

ئارسلان ئابدۇللا:(Arslan Abdulla) «(قۇتادغۇبلىك) تىكىرەڭسۇزلىرىتوغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 3- سانى.

تۇرسۇن ئەرشىدىن: (Tursun Ershidin)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ قەشقەرگە كېلىش سەۋەبلىرى»،«شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 4- سانى.

ئەشرەپ ئابدۇللا ،ھېيتەم ئىسمائىل: (Eshrep Abdulla, Hiytem Ismayil)«(قۇتادغۇبلىك) ۋە بالىلار تەربىيەسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2001- يىل 11- ئاينىڭ 16- كۈنى.

ئەكبەر قادىر:(Ekber Kadir) «(قۇتادغۇبلىك) تىكى ياشلارنىڭ مۇھەببەت ۋە نىكاھ مەسىلىسى»،«شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 4- سانى.

مۇھەممەتجان ئىبراھىم: (Muhemmetjan Ibrahim)«ئىسلام ،دىنى يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە (قۇتادغۇبلىك)»،«جۇڭگومۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2001- يىللىق 4- سانى.

مۇھەممەتتۇرسۇن ئىلى: (Muhemmettursun Ili)«(قۇتادغۇبلىك داستانىدا گەۋدىلەنگەن ئىستېتىكامەسىلىلىرىتوغرىسىدا»،«شىنجاڭئۇنۋېرسىتېتىئىلمىيژۇرنىلى» نىڭ 2001- يىللىق 1- سانى

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyret Osman)«يۇسۇف خاس هاجىپ»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001- يىل 6- ئاي.

ئەكبەر قادىر: (Ekber Kadir)«(قۇتادغۇبىلىك) تە ياشلارنىڭ جورا تاللاش مەسىلىسى»، «ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى يېڭىلىقلار» ،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001- يىل 10- ئاي نەشرى.

ئابدۇلئەزىز ئىسمايىل: (Abduleziz Ismayil)«(قۇتادغۇبىلىك)نىڭ ئاساسىي تېمىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002- يىل 5- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman) «(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ مەدەنىيەت ئاساسى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1) شىنجاڭ،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن مائارىپ نەشرىياتى 2002- يىل 8- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان:(Gheyretjan Osman) «قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق ۋە (قۇتادغۇبىلىك)»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1) ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002- يىل 8- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان:(Gheyretjan Osman) «(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنى ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1) ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002- يىل 8- ئاي نەشرى.

«يۇسۇف خاس هاجىپ ۋە
غەيرەتجان ،ئوسمان ئەشرەپ ئابدۇللا : (Gheyretjan Osman,Eshrep Abdulla)

(قۇتادغۇبىلىك)»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1) ناملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 2002- يىل 8- ئاي نەشرى.

غەيرەتجان ئوسمان: (Gheyretjan Osman) «يۇسۇف خاس هاجىپنىڭ هاياتى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى» (1) شىنجاڭ مائارىپ،ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن نەشرىياتى 2002- يىل 8- ئاي نەشرى.

غېنى ئابدۇگۇل ،ئايگۈل سۇلايمان: (Ghini Abdugul,Aygul Sulayman)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ،مائارىپ ئەخلاق ۋەپەرزەنتتەربىيەلەشكەدائىر قاراشلار»، «شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2002- يىلى 3- سانى.

ۋاهاپ غوپۇر: (Wahap Ghopur)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ئايالارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىگە دائىر بايانلار ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش مەقسىدە»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2002- يىللىق 1- سانى.

جۇرئەت جامالدىن: (Juret Jamalidin)«(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ئەدەب-ئەخلاققا ئائىت ئەقلىي بايانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2002- يىللىق 1- سانى.

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: (Yusupjan Eli Islami)« (قۇتادغۇبلىك) دە قەيت قىلىنغان (ھاجىپ) مۇئەسسەسى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئالىملىرى ھەكىمىيتىدە تۇتقان ئورنى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 200- يىللىق 1- سانى.

سۇلايمان يۇنۇس: (Sulayman Yunus)«يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ كىسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ھەققىدىكى قاراشلىرى»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2002- يىللىق 2- سانى.

زۇلەيات ئەبەيدۇللا(Zulayat Ebeydulla): «(قۇتادغۇبلىك) بىلەن (گۈل ۋە نەۋرۇز) داستانىنىڭ ئىدىيەۋى ئورتاقلىقى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2002- يىللىق 1- سانى.

سەيسەنجەن(Cey Canjin) : «يۈسۈف خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيەسى»، «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ پەلسەپىۋى ئىدىيەتارىخىدىن نوچۇرلار»، «ئاملىق كىتابقا ،كىرگۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2002- يىل 6- ئاي نەشرى.

ۋاھاپ (Wahap Ghopur)غوپۇر: «(قۇتادغۇبلىك) ئەخلاقى پەزىلەت ئۆلچىمى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2002- يىل 4- ئاينىڭ 26- كۈنىدىكى سانى.

ۋاھاپ (Wahap Ghopur)غوپۇر: «يۈسۈف خاس ھاجىپ ئادالەتسىزلىك توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2002- يىللىق 3- سانى.

ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن(Ablikim Alawudun) :«(قۇتادغۇبلىك) نىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە تەتقىقاتىدىكى ئورنى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002- يىللىق 2- سانى.

ھاجى مىرزاھىت (Haji Mirzahit)كېرىمى: «يۈسۈف خاس ھاجىپ»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002- يىللىق 5- 6- سانى.

پەرھات غاپپار ،ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن(Perhat Ghappar , Ablikim Alawudun): «(قۇتادغۇبلىك) تىكى ئادالەت قارىشى بىلەن ،كۆكچىلىق تەرىقەتچىلىك ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ھاكىمىيەت قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2002- يىللىق 3- سانى.

ئىمىن ئابباس(Imin Abbas): «(قۇتادغۇبلىك)بايانىدىكى ئىختىساسلىقلارنى تالالاش ۋە ئۇلارنى ئىشقا قويۇشنىڭ شەرتلىرى توغرىسىدا»، «ئالتۇن بۆشۈك ماكان-كۆچا» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003- يىل 5- ئاي نەشرى.

ئەكبەرنۇرۇللا (Ekber Nurulla) : «(قۇتادغۇبلىك)- خاسىيەتلىك‌جاھاننامەئەينكى»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2003- يىللىق 3- سانى.

مەتروزى مەخمۇت(Metrozi Mahmut) : «يۇسۇف خاس ھاجىپ مەرىپەتپەرۋەرلىك ئىدىيەۋى سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 1- سانى.

ئابلىكىم تۇردى (Ablikim Turdi)تەييارلىغان «ئەھمىيەتلىك نەسەبەتلەر»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2003- يىللىق 9- سانى.

ئەشرەپئابدۇللاقۇتزات(Eshrep Abdulla Kutzat) : «يۇسۇفخاس‌ھاجىپنىڭئەخلاقئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ چېتىلىش دائىرىسى»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 1- سانى.

پەرىدەھامۇت(Peride Hamut) : «(قۇتادغۇبلىك) دىكى جۈپ سۆزلەرنىڭئىشلىتىلىش پىرىنسىپلىرى ۋە (قۇتادغۇبلىك) نىڭ سۆز سەنئىتى»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 2- سانى.

ئارسلا ئابدۇللا تەھۇر(Arislan Abdulla Tehur) : «سۆز ئىشلىتىش پىرىنسىپلىرى ۋە (قۇتادغۇبلىك) نىڭ سۆز سەنئىتى»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 3- سانى.

ھۆرمەتجان ئابدۇراخمان فىكرەت(Hormetjan Abdurahman Fikret) : «يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ ئائىلە ئەخلاق قارىشى ئۈستىدە مۇلاھىزە»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2003- يىللىق 5- سانى.

مۇھەممەت قازى ئەيسا(Muhemmet Kazi Eysa) : «(قۇتادغۇبلىك) ھەققىدىكى ئىككى مۇقەددىمىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇئەللىپلىرى ھەققىدە»، «خوتەن ئالىي پېداگوگىكا مەكتىپى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 1- سانى.

خوجائابدۇللائىبراھىمى(Ghuja Abdulla Ibrahimi): «يۇسۇفخاس‌ھاجىپ: ئاشپەزلىك،ئاشپەزلىك ۋە سالامەتلىك ھەققىدە»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 4- سانى.

ۋاھاپ غوپۇر(Wahap Ghupur): «(قۇتادغۇبلىك) تىكى (ئېچىۋىتىلگەن جەمئىيەت) بايانلىرىتوغرىسىداقىسقىچەمۇلاھىزە»، «قەشقەرپېداگوگىكائىنستىتۇتى‌ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2003- يىللىق 4- سانى.

گۈلشەن ،نىياز تاھىرجان سىدىق(Gulshen Niyaz ,Tahirjan Sidik) : «(قۇتادغۇبلىك) تىكى ،پەن مائارىپىقانداقىركۆزقاراشلار»، «شىنجاڭئىجتىمائىي‌پەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2004- يىللىق 2- سانى.

ئەكبەر ئەخمەت(Ekber Ehmet) : «(قۇتادغۇبلىك) ژە بىلىملىك شاھ ئەنئەنىسى»، «شىنجاڭ ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2004- يىللىق 4- سانى.

نۇرمۇھەممەت ئابدۇقادىر(Nurmuhemmet Abdukadir) : «يۈسۈف خاس ھاجىپ چۈش ۋەكىسەللىك توغرىسىدا»، «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2004- يىللىق 1- سانى.

ئارسلان ئابدۇللا ،تەھۇر ئابدۇرېھىم راھمان(Arislan Abdulla Tehur, Abdurihim Rahman) : «(قۇتادغۇبلىك) تەتقىقاتى ھەققىدە قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2005- يىللىق 1- سانى.

قاھار تۇردى(Abdukahar Turdi) : «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيە سىستېمىسى توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2005- يىللىق 1- سانى.

ئامانگۈل تۇنىياز(Amangul Tuniyaz) : «(قۇتادغۇبلىك) داستانىدا ئادالەتپەرۋەرلىك قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2005- يىللىق 1- سانى.

ئەسقەر ئابلىز(Esker Abliz): «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ ئىقتىساد ئىدىيەسى توغرىسىدا»،«شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرتەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2005 –يىللىق 3- سانى.

خوجا ئابدۇللا ئىبراھىمى(Ghuja Abdulla Ibrahimi): «يۈسۈف خاس ھاجىپ: ئادەمىيلىك توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2005- يىللىق 1- سانى.

ئىدرىس تۇرنىياز كۆكيار(Idiris Turniyaz Kokyar): «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ بىلىم- ئەخلاق قاراشلىرى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 20005- يىللىق ئالاھىدە سانى.

ئەكبەرئەمەت(Ekber Emet): «(قۇتادغۇبلىك) تىكىگېرىك- ئىسلامپەلسەپىسىنىڭ تەسىرى ھەققىدىكى بەزى قاراشلار»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2005-يىللىق 4- سانى.

ئەشرەپ ئابدۇللا قۇتزات(Eshrep Abdulla Kutzat): «(قۇتادغۇبلىك) تىكى يارقىن تەسەۋۋۇر- ئۇچ تۈۋرۈكلۈك ھاكىمىيەت باشقۇرۇش شەكلى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2005- يىللىق 6- سانى.

ئابدۇرېھىم ،راھمان ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر(Arislan Abdulla Tehur, Abdurihim Rahman) : «(قۇتادغۇبلىك) داستانىنىڭ مۇزىكىدارلىقى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنۇۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2006- يىللىق 1- سانى.

. يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق(Yarmuhemmet Tahir Tughluk) : «يەخت ئەلچىسى- يۈسۈف خاس ھاجىپ»، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2006- يىللىق 1- سانى.

مەھمۇد زەھىدى(Mehmut Zehidi) : «(قۇتادغۇبىلىك) نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇسخىسىتوغرىسىدا»،«تىلشۇناسلىق» ژۇرنىلىنىڭ 2007- يىللىق 1- سانى.

ئالىم ،مەتريھىم پەرھات ئابدۇرىھىم(Alim Metrihim, Perhat Abdurihim) : «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى قىسمەن پىسخىك كۆز قاراشلار ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007- يىللىق 2- سانى.

ئەكبەر ئەمەت(Ekber Emet): «يۈسۈف خاس ،ھاجىپ ئېراسمۇس ۋە ماكياۋېللارنىڭ ھۆكۈمرانلارغا نەسىھەتلىرى»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2007- يىللىق 3- سانى.

مەھمۇد زەھىدى(Mehmut Zehidi): «(قۇتادغۇبىلىك) ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»ژۇرنىلىنىڭ 2007- يىللىق 3- سانى.

تۇرسۇن توختى ئاتاۋۇللا(Tursun Tohti Atawulla) : «(قۇتادغۇبىلىك) تە ئونتۇرغا قويۇلغان ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا ئائىت بايانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2007- يىللىق 3- سانى.

ئالىمجان ،ھەسەن ھۆرىيەت قاۋۇز(Alimjan Hesen , Horiyet Kawuz): «(قۇتادغۇبىلىك) ۋە ئىسلام كومىدىيەسى»،«شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرمۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2008- يىللىق 2- سانى.

نۇر ئالىيە(Nur Aliye) : «ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى ئادىل پادىشاھلاردىن «قۇتادغۇبىلىك» تىكى كونتوغدىغىچە»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2008- يىللىق 2- سانى.

خالىدە نۇرۇللا(Halide Nurulla): «(قۇتادغۇبىلىك) تىكى ئائىلە تەربىيەسىگە دائىر قاراشلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2008- يىللىق 2- سانى.

ئاباباەكرى ئاتىخان(Ababekri Atihan) : «(قۇتادغۇبىلىك9 تە «ئەقىل» گە شەرھى»، «شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرمۇنبىرى» ژۇرنىلى» نىڭ 2008- يىللىق 3- سانى.

رەھىمەيئاي ،ئابدۇۋەلى زەينەپگۈل قىيۇم(Rehimeay Abduweli,Zeynepgul Kiyum) : «(قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئادەمىيلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى قاراشلار»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2009- يىللىق 3- سانى.

شېرىن قۇربان(Shirin Kurban): «تۆت» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» مەدەنىيەتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2009- يىللىق 1- سانى.

ئابدۇكېرىم يۈسۈف(Abdukirim Yusuf): «يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش باراۋەرلىك ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2009- يىللىق 2- سانى.

ئامىنەئەخمەت:(Amine Ehmet) «يۇسۇفخاس‌هاجىپنىڭنىكاھقارشىۋەئۇنىڭئەھمىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2009- يىللىق 1- سانى.

ئاباباەكىرى ئاتىخان بۇتام(Ababekri Atihan Butam) : «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نۆۋەتتىكى ئۇيغۇرچە نەشرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2009- يىللىق 4- سانى.

ئادىلەيلمازئانىل: (Adile Yilmazanil) (يۇسۇپجانياسىنتەرجىمىسى) : «(قۇتادغۇبىلىك) تەتەتقىقاتىغائائىت بىرقانچە ئايال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2009- يىللىق 4- سانى.

ئابدىلئەھەتھاشىم(Abdil Ehet Hashim) : «(قۇتادغۇبىلىك) ۋەئۇنىڭمۇئەللىپى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2009- يىللىق 6- سانى.

مەريەمگۈل ئەمەت(Meryemgul Emet) : «(ئوغۇزنامە) ۋە (قۇتادغۇبىلىك) تىكى چۈش مۇتەئەللىق تەتقىقاتنىڭ توغرىسىدا تەھلىل»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2009- يىللىق 3- سانى.

تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا(Tursuntohti Atawulla) : «يۇسۇف خاس ھاجىپ بىلەن ماكىياۋىللىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2010- يىللىق 1- سانى.

ئەكبەرئەمەت(Ekber Emet): «قۇتادغۇبىلىك) ۋەئىنسانىيەتچىلىك»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2010- يىللىق 11- سانى.

ئامانگۈل مۇھەممەت(Amangul Muhemmet): «قۇتادغۇبىلىك» تىكى شامانىزم ئىدىيەسى ھەققىدە»، «شىنجاڭئىجتىمائىيپەنلەرمۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2010- يىللىق 5- سانى.

ئەكبەر ئەمەت(Ekber Emet) : «فارابى بىلەن يۇسۇف خاس ھاجىپنىڭ ئەخلاق قارىشىدىكى ئەقىل ۋە پەزىلەتنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2010- يىللىق 3- سانى.

ئەركىن سامساق(Erkin Samsak): «ئوتتۇرا ئەسىرشەرق ۋە غەرب مۇتەپەككۇرلىرىدىن يۇسۇف خاس ھاجىپ بىلەن تۇماس ئاكۇيناسنىڭ قانۇن ئىدىيەسى توغرىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2010- يىللىق 2- سانى.

رەھىمجان رەھىمباي(Rehimjan Rehimbay) «قۇتتى بىلىكتەگى » ھىدى زاكىمەن باسقارىۋ يىدەياسىنىڭ ورتاغا قويىلۇشىنىڭ تارىخي نەگىزى. بىلە پەداگوگىكا شۇاپۇانى بىلمى جۇرنالى 2010 – يىل 2 سان .

ساجده كۆلتىگىن(Sajide Koltigin): «‹قۇتادغۇبلىك› تىكى شائىر ۋە شېئىر ھەققىدىكى بايانلارغا نەزەر»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشرى 2011- يىللىق 1- سانى.

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى(Tursun Hoshur Idikuti) : «‹قۇتادغۇبلىك› داستانىدا ئىپادىلەنگەن ‹كۆكەئۆچۈش› تەسەۋۋۇرى»، «شىنجاڭئۇنۋېرسىتېتىئىلمىيژۇرنىلى» نەشرى 2011- يىللىق 3- سانى.

ماھمۇد زەيدى(Mahmut Zeydi) : «‹قۇتادغۇبلىك› نۇسخىلىرىدىكى پەرقلەر ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەزمىي نۇسخىسى»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 2011- يىللىق 1- سانى.

. مەخمۇت زەيدى .433

«قۇتادغۇبلىك» نۇسخىلىرىدىكى پەرقلەر ھەم ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەزمى (Mehmut Zeyidi) نۇسخىسى . تىل ۋە تەرجىمە 2011 – يىللىق 1 – سان.

تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا(Tursuntohti Atawulla) : «يۇسۇف خاس ھاجىبنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشرى 2011- يىللىق 4- سانى.

رەخمىجان‌بارات(Rehimjan Barat): «‹قۇتادغۇبلىك› تەتقىقاتىنىڭتارىخىيتەرەققىياتىغا تەنجەمئىيەتنىڭتەسىرى» ، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشرى 2012- يىللىق 2- سانى .

ماھىرەغاپپار(Mahire Ghappar) : «‹قۇتادغۇبلىك› تەتقىقاتىدىكى ئادەمگەرچىلىك قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2012- يىللىق 1- سانى.

ئەكبەر ئەمەت(Ekber Emet) : «‹قۇتادغۇبلىك› تىكى ئايتولدى ۋە غەرب ئەدەبىياتىدىكى تەقدىر ئىلاھەسىنۇستىددىن سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2012- يىللىق 10- سانى.

بۇمەريەم كېرىمۇللا:(Bumeryem Kirimulla) «قۇتادغۇبلىك» ۋە «بايان مۇھاكىمە» ھەققىدە قىسقىچە سېلىشتۇرما تەھلىل,شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى, 2012 – يىل 6 – سان.

ماھىرە غاپپار :(Mahire Ghappar) «قۇتادغۇبلىك» تىكى ئادەمگەرچىلىك قارشى توغرىسىدا, شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى, 2012 – يىل 1 – سان.

ئابلىكىم ياسىن: (Ablikim Yasin)«لۇغاتتىت تۈرك» تىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىبابەتچىلىك بىلىملىرىگە نەزەر, شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى (پەلەسەپە ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 2012 – 12 – سان .

ئەركى توختى:(Erki Tohti) «قۇتادغۇبلىك» تىكى قانۇن ئىدىيەسىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى توغرىسىدا. شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى
(پەلەسەپە ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 2012 – 4 – سان

ئەكبەر ئەمەت: (Ekber Emet)«قۇتادغۇبلىك» تىكى ئاي تولدى ۋە غەرب ئەدەبىياتىدىكى تەغدىر ئىلاھەسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات, تارىم ژۇرنىلى 2012 – يىل 10 - سان .

رەخىمجان بارات(Rehimjan Barat) «قۇتادغۇلىك» تىن جەمئىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا نەزەر. خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمى ژۇرنىلى 2012 – يىللىق 2 – سان.

دىلارە ئەبەيدۇللام .(Dilare Ebeydullam) «قۇتادغۇبلىك» تىن ئۇيغۇرلارنىڭ پەرھىز ئادەتلىرىگە نەزەر. خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمى ژۇرنىلى 2012 – يىللىق 4– سان.

يۈسۈپجان ياسىن :(Yusupjan Yasin) «قۇتادغۇبلىك» ئەمەس، «قۇتادغۇبلىگ» دەپ ئاتاش ھەققىدە. شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 2013 - يىللىق 6 – سان.

رەخىمجان بارات: (Rehimjan Barat)«قۇتادغۇبلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ماددىنىڭ كونكرېت شەكىللىرى توغرىسىدا. خوتەن پىداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمى ژۇرنىلى, 2013– يىللىق 2 – سان

مەمەت موللامەمەت .(Memet Mollamet) «قۇتادغۇبلىك» تىكى ئىكولوگىيە مەدەنىيلىكى ئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ زامانىمىزدىكى قىممىتى توغرىسىدا. شىنجاڭ ئۇنۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى (پەلەسەپە ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 2014– 139- سان.

ئەزەربەيجانچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى ئەھمەتجان ئابدۇرېھىم . (Ehmetjan Abdurihim)«قۇتادغۇبلىك» تا تىلغا ئېلىنغان بۇغراخان كىم. بۇلاق ژۇرنىلى 2014 – يىل 1 – سان.

يۈسۈپجان ياسىن: (Yusupjan Yasin)«قۇتادغۇبلىك»تىكى لائىكلىق چۈشەنچىسى . مىراس ژۇرنىلى 2016 – يىللىق 1 – سان.